

291.71-3.

Г 41

А. І. ГЕРЦЭН

БЫЛОЕ
І
ДУМЫ

ДЗЯРЖАўНАЕ ВЫДАВЕЦТВА
пры СНК БССР

391.71-3

Г41

А. І. ГЕРЦЭН

391.71-3

Г41

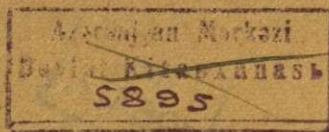
БЫЛОЕ і ДУМЫ

ТОМ ПЕРШЫ

ЧАСТКІ ПЕРШАЯ і ДРУГАЯ

АРТЫКУЛ В. І. ЛЕНІНА
„ПАМЯЦІ ГЕРЦЭНА“

100674

100674

Дзяржаўнае Выдавецтва пры СНК БССР
рэдакцыя мастацкай літаратуры
Мінск • 1940

А. И. ГЕРЦЕН
БЫЛОЕ и ДУМЫ

Том I

Гослитиздат 1937

Перевод с русского

Инд.
1954 г.

ПАМ'ЯЦІ ГЕРЦЭНА

Мінула сто год з дня нараджэння Герцэна. Ушаноўвае яго ўся ліберальная Расія, клапатліва абмінаючы сур'ёзныя пытанні соцыялізма, старанна ўтойваючы, чым адрозніваўся *рэволюцыянер* Герцэн ад ліберала. Памінае Герцэна і правы друк, хлусліва ўпэўніваючы, што Герцэн адрокся пад канец жыцця ад рэволюцыі. А ў загранічных, ліберальных і народніцкіх, прамовах аб Герцэне пануе фраза і фраза.

Рабочая партыя павінна памянуць Герцэна не дзеля абывательствага славаслоўя, а для ўсведамлення сваіх задач, для ўсведамлення сапраўднага гістарычнага месца пісьменніка, які адыграў вялікую ролю ў падрыхтоўцы рускай рэволюцыі.

Герцэн належаў да пакалення дваранскіх, памешчыцкіх рэволюцыянераў першай паловы мінулага стагоддзя. Дваране далі Расіі Біронаў і Аракчэвых, безліч „п'яных афіцэраў, забіяк, карцёжных ігракоў, гер'яў ярмарак, псароў, драчуноў, катаў, серальнікаў“, ды прыгожадушных Манілавых. „І паміж імі—пісаў Герцэн—развіліся людзі 14 снежня, фаланга герояў, выкармлених, як Ромул і Рэм, малаком дзікага звера... Гэта нейкія волаты, кованыя з чыстай сталі з галавы да ног, воіны-спадвіжнікі, якія вышлі свядома на яўную пагібель, каб разбудзіць да новага жыцця маладое пакаленне і ачысціць дзяцей, народжаных у асяроддзі катаў і раба-лепнасці“.

Да ліку такіх дзяцей належаў Герцэн. Паўстанне дзекабрыстаў разбудзіла і „ачысціла“ яго. У прыгоннай Расіі 40-х гадоў XIX стагоддзя ён здолеў падняцца на такую вышыню, што стаў на ўзровень з найвялікшымі мысліцелямі свайго часу. Ён засвоіў дыялектыку Гегеля. Ён зразумеў, што яна ўяўляе з сябе „алгебру рэволюцыі“. Ён пайшоў далей Гегеля, да матэрыялізма, следам за Фейербахам. Першае з „Пісем аб вывучэнні прыроды“,—„Эмпірыя і ідэалізм“,—напісанае ў 1844 годзе, паказвае нам мысліцеля, які, нават цяпер, галавой вышэй за бездань сучасных прыродадаследчыкаў-эмпірыкаў і процьмы цяперашніх філосафаў, ідэалістаў і поўідэалістаў. Герцэн шчыльна падышоў да дыялектычнага матэрыялізма і спыніўся перад—гістарычным матэрыялізмам.

Гэты „прыпынак“ і выклікаў духоўны крах Герцэна пасля паражэння рэволюцыі 1848 г. Герцэн пакінуў ужо Расію і назіраў гэтую рэволюцыю непасрэдна. Ён быў тады дэмакратам, рэволюцыянерам, соцыялістам. Але яго „соцыялізм“ належаў да ліку тых незлічоных у эпоху 48-га года форм і разнавіднасцей буржуазнага і дробнабуржуазнага соцыялізма, якія былі канчаткова забіты чэрвеньскімі днямі. Па сутнасці, гэта быў зусім не соцыялізм, а прыгожадушная фраза, добрая мара, у якую апранала сваю *тагочасную* рэволюцыйнасць буржуазная дэмакратыя, а таксама пролетарыят, які не вызваліўся з-пад яе уплыву.

Духоўны крах Герцэна, яго глыбокі скептыцызм і песімізм пасля 1848 года быў крахам *буржуазных ілюзій* у соцыялізме. Духоўная драма Герцэна была параджэннем і адлюстраваннем той сусветнагістарычнай

епохі, калі рэвалюцыйнасць буржуазнай дэмакратыі памірала ўжо (у Еўропе), а рэвалюцыйнасць соцыялістычнага пролетарыята яшчэ не даспела. Гэтага не зразумелі і не маглі зразумець рыцары ліберальнага расійскага языкаблудства, якія прыкрываюць цяпер сваю контррэвалюцыйнасць квяцістымі фразамі аб скептыцызме Герцэна. У гэтых рыцараў, якія здрадзілі рускай рэвалюцыі 1905 года, якія забылі і думаць пра вялікае званне *рэвалюцыянера*, скептыцызм ёсць форма пераходу ад дэмакратыі да лібералізма,—да таго халуйскага, подлага, бруднага і зверскага лібералізма, які расстрэльваў рабочых у 48 годзе, які аднаўляў разбураныя троны, які рукапляскаў Напалеону III і які *паклінаў*, не ўмеючы зразумець яго класавай прыроды, Герцэн.

У Герцэна скептыцызм быў формай пераходу ад ілюзій „надкласавага“ буржуазнага дэмакратызма да суровай, непахіснай, непераможнай класавай барацьбы пролетарыята. Доказ: „Пісьмы да старога таварыша“ Бакуніна, напісаныя за год да смерці Герцэна, у 1869 годзе. Герцэн парывае з анархістам Бакуніным. Праўда, Герцэн бачыць яшчэ ў гэтым разрыве толькі разнагалоссе ў тактыцы, а не бездань паміж светасузіраннем упэўненага ў перамозе свайго класа пролетарыя і дробнага буржуа, які зняверыўся ў сваім выратаванні. Праўда, Герцэн паўтарае зноў і тут старыя буржуазна-дэмакратычныя фразы, быццам соцыялізм павінен выступаць з „пропагандзю, аднолькава звернутаю да работніка і гаспадара, землеўладальніка і мешчаніна“. Але ўсё-ж такі, парываючы з Бакуніным, Герцэн накіраваў свае зрокі не да лібералізма, а да *Інтэрнацыянала*, да таго Інтэрнацыянала, якім кіраваў Маркс,—да таго Інтэрнацыянала, які пачаў „збіраць палкі“ пролетарыята, яднаць „свет рабочы“, „які пакідае свет тых, хто карыстаецца без работы“!

Не зразумеўшы буржуазна-дэмакратычнай сутнасці ўсяго руху 1848 года і ўсіх форм да-марксаўскага соцыялізма, Герцэн тым больш не мог зразумець буржуазнай прыроды рускай рэвалюцыі. Герцэн—асновапаложнік „рускага“ соцыялізма, „народніцтва“. Герцэн бачыў „соцыялізм“ у вызваленні сялян з *зямлёй*, у абшчынным землеўладанні і ў сялянскай ідэі „права на зямлю“. Свае ўлюбёныя мыслі на гэтую тэму ён развіваў незлічоную колькасць разоў.

На справе ў гэтым вучэнні Герцэна, як і ва ўсім рускім народніцтве—аж да паліняўшага народніцтва цяперашніх „соцыялістаў-рэвалюцыянераў“,—няма *ні грана* соцыялізма. Гэта—такая-ж прыгожадушная фраза, такая-ж добрая мара, апрапагандыруемая *рэвалюцыйнасць* буржуазнай сялянскай дэмакратыі ў Расіі, як і розныя формы „соцыялізма 48-га года“ на Захадзе. Чым больш зямлі атрымалі-б сяляне ў 1861 годзе і чым танней-бы яны яе атрымалі, тым больш была-б падарвана ўлада прыгоннікаў-памешчыкаў, тым хутчэй, свабодней і шырэй ішло-б развіццё капіталізма ў Расіі. Ідэя „права на зямлю“ і „ўраўнальнага падзелу зямлі“ ёсць не што іншае як фармулёўка рэвалюцыйных імкненняў да роўнасці з боку сялян, якія змагаюцца за поўнае звяржэнне памешчыцкай улады, за поўнае знішчэнне памешчыцкага землеўладання.

Рэвалюцыя 1905 года цалкам даказала гэта: з аднаго боку, пролетарыят выступіў зусім самастойна на чале рэвалюцыйнай барацьбы, стварыўшы соцыял-дэмакратычную рабочую партыю; з другога боку, рэвалюцыйныя сяляне („трудоўікі“ і „сялянскі саюз“), змагаючыся за ўсякія формы знішчэння памешчыцкага землеўладання аж да „адмены прыватнай уласнасці на зямлю“, змагаліся іменна як гаспадары, як дробныя прадпрыемцы.

У цяперашні час словаспрэчкі наконт „соцыялістычнасці“ права на зямлю і т. п. служаць толькі для *зацямнення* і прыкрыцця сапраўды важ-

нага і сур'эзнага гістарычнага пытання: аб рознасці *інтарэсаў* ліберальнай буржуазіі і рэволюцыйнага сялянства ў рускай *буржуазнай* рэволюцыі; інакш кажучы, аб ліберальнай і дэмакратычнай, аб „згодніцкай“ (манархічнай) і рэспубліканскай тэндэнцы ў гэтай рэволюцыі. Імяна гэтае пытанне пастаўлена „Колоколом“ Герцэна, калі глядзець на сутнасць справы, а не на фразы,—калі даследаваць класавую барацьбу, як аснову „тэорый“ і вучэнняў, а не наадварот.

Герцэн стварыў вольную рускую прэсу за граніцай—у гэтым яго вялікая заслуга. „Полярная Звезда“ падняла градыцю дэкабрыстаў. „Колокол“ (1857—1867) устаў гарой за вызваленне сялян. Рабскае маўчанне было парушана.

Але Герцэн належаў да памешчыцкага, панскага асяроддзя. Ён пакінуў Расію ў 1847 г., ён не бачыў рэволюцыйнага народа і не мог верыць у яго. Адсюль яго ліберальная апеляцыя да „вярхоў“. Адсюль яго незлічоныя саладжавыя пісьмы ў „Колоколе“ да Александра II Вешацеля, якіх нельга цяпер чытаць без агіды. Чэрнышэўскі, Дабралюбаў, Серна-Салаўевіч, якія прадстаўлялі новае пакаленне рэволюцыянераў-розначынцаў, былі тысячу раз правы, калі папракалі Герцэна за гэтыя адступленні ад дэмакратызма да лібералізма. Аднак, справядлівасць патрабуе сказаць, што пры ўсіх хістаннях Герцэна паміж дэмакратызмам і лібералізмам дэмакрат усё-ж браў у ім верх.

Калі адзін з агіднейшых тыпаў ліберальнага хамства, Кавелін, які захапляўся раней „Колоколом“ імяна за яго *ліберальныя* тэндэнцыі, паўстаў супроць канстытуцыі, напаў на рэволюцыйную агітацыю, паўстаў супроць „гвалту“ і заклікаў да яго, стаў прапагандыстаў цярдпенне, Герцэн *парваў* з гэтым ліберальным мудрацом. Герцэн абрушыўся на яго „худы, недарэчны, шкодны памфлет“, пісаны „для нягласнага кіраўніцтва ліберальнічаючаму ўраду“, на кавелінскія „палітыка-сантыментальныя сентэнцыі“, якія паказваюць „рускі народ скацінай, а ўрад разумнікам“. „Колокол“ змясціў артыкул „Надгробное слово“, у якім бічаваў „прафесароў, што ўюць гнілую павуцінку сваіх высокамерна-малюсенькіх ідэек, экспрафесароў, калісьці простадушных, а потым злых, бачачы, што здаровая моладзь не можа спачуваць іх залатушняй мыслі“. Кавелін адразу пазнаў сябе ў гэтым партрэце.

Калі быў арыштаваны Чэрнышэўскі, подлы ліберал Кавелін пісаў: „Арышты мне не здаюцца абуральнымі... рэволюцыйная партыя лічыць усе сродкі добрымі, каб скінуць урад, а ён абараняецца сваімі сродкамі“. А Герцэн дакладна адказаў гэтаму кадэту, гаворачы з поваду суда над Чэрнышэўскім: „А тут нікчэмныя людзі, людзі-трава, людзі-слімакі гавораць, што не трэба ляць гэтую зграю разбойнікаў і нягоднікаў, якая ўпраўляе намі“.

Калі ліберал Тургенеў напісаў прыватнае пісьмо Александру II з запэўніваннем у сваіх вернападданніцкіх пачуццях і ахвяраваў два залатых на салдат, параненых пры ўсмірэнні польскага паўстання, „Колокол“ пісаў пра „сівавалосую Магдаліну (мужчынскага роду), якая пісала гасудару, што яна не спіць, мучаючыся, што гасудар не ведае аб тым раскатынні, якое ахапіла яе“. І Тургенеў адразу пазнаў сябе.

Калі ўся зграя рускіх лібералаў адхлынула ад Герцэна за абарону Польшчы, калі ўсё „адукаванае грамадства“ адварнула ад „Колокола“, Герцэн не збянтэжыўся. Ён па-ранейшаму адстойваў свабоду Польшчы і бічаваў усмірцеляў, катаў, вешацеляў Александра II. Герцэн выратаваў чэсць рускай дэмакратыі. „Мы выратавалі чэсць імя рускага—пісаў ён Тургеневу—і за гэта пацярдпелі ад рабскай большасці“.

Калі атрымлівалася паведамленне, што прыгонны сялянін забіў памешчыка за замах на чэсць нявесты, Герцэн дадаваў у „Колоколе“:

„І вельмі добра зрабіў!“ Калі паведамлялі, што ўводзяцца ваенныя начальнікі для „спакойнага“ „вызвалення“, Герцэн пісаў: „Першы разумны палкоўнік, які са сваім атрадам далучыцца да сялян, замест таго, каб душыць іх, сядзе на трон Раманавых“. Калі палкоўнік Рэйтэрн застрэліўся ў Варшаве (1860 г.), каб не быць памочнікам катаў, Герцэн пісаў: „Калі расстрэльваць, дык трэба расстрэльваць тых генералаў, якія загадваюць страляць па бяззбройных“. Калі пераблілі 50 сялян у Бездне і пакаралі смерцю іх важака Антона Петрова (12 красавіка 1861 года), Герцэн пісаў у „Колоколе“:

„О, калі-б словы мае маглі дайсці да цябе, тружанік і пакутнік зямлі рускай!.. як я навучыў-бы цябе пагарджаць тваімі духоўнымі пастырамі, пастаўленымі над табой пецербургскім сінодам і нямецкім царом... Ты ненавідзіш памешчыка, ненавідзіш пад'ячага, баішся іх—і зусім управах; але верыш яшчэ ў цара і архірэя... не вер ім. Цар з імі, і яны ягоныя. Яго ты бачыш цяпер, ты, бацька забітага юнака ў Бездне, ты, сын забітага бацькі ў Пензе... Твае пастыры—цёмныя як ты, бедныя як ты... Такі быў манах Антоній, што пацярпеў за цябе ў Казані (не епіскап Антоній, а Антон безднінскі)... Целы тваіх свяціцеляў не зробіць сарака васьмі цудаў, малітва да іх не вылучыць ад болю зубы; але жывая памяць аб іх можа зрабіць адно цуда—тваё вызваленне“.

Адсюль відаць, як подла і нізка хлусяць на Герцэна нашы лібералы, што акапаліся ў рабскім „легальным“ друку, узвялічваючы слабыя бакі Герцэна і ўмоўчаючы пра моцныя. Не віна Герцэна, а бяда яго, што ён не мог бачыць рэволюцыйнага народа ў самой Расіі ў 40-х гадах. Калі ён убачыў яго ў 60-х,—ён бязбоязна ўстаў на бок рэволюцыйнай дэмакратыі супраць лібералізма. Ён змагаўся за перамогу народа над царызмам, а не за здзелку ліберальнай буржуазіі з памешчыцкім царом. Ён падняў сцяг рэволюцыі.

Ушаноўваючы Герцэна, мы бачым ясна тры пакаленні, тры класы, якія дзейнічалі ў рускай рэволюцыі. Спачатку—дваране і памешчыкі, дзекабрысты і Герцэн. Вузкае кола гэтых рэволюцыянераў. Страшэнна далёка яны ад народа. Але іх справа не прапала. Дзекабрысты разбудзілі Герцэна. Герцэн разгарнуў рэволюцыйную агітацыю.

Яе падхапілі, пашырылі, умацавалі, загартавалі рэволюцыянеры-розначынцы, пачынаючы з Чэрнышэўскага і канчаючы героямі „Народнай Волі“. Шырэйшым стала кола барацьбітоў, бліжэй іх сувязь з народам. „Маладая штурманы будучай буры“—назваў іх Герцэн. Але гэта не была яшчэ сама бура.

Бура, гэта—рух саміх мас. Пролетарыят, адзіны да канца рэволюцыйны клас, падняўся на чале іх і ўпершыню падняў да адкрытай, рэволюцыйнай барацьбы мільёны сялян. Першы націск буры быў у 1905 годзе. Наступны пачынае расці на нашых вачах.

Ушаноўваючы Герцэна, пролетарыят вучыцца на яго прыкладзе вялікаму значэнню рэволюцыйнай тэорыі;—вучыцца разумець, што беззаветная адданасць рэволюцыі і зварот з рэволюцыйнай пропаведдзю да народа не прападае нават тады, калі цэлыя дзесяцігоддзі аддзяляюць сяўбу ад жніва;—вучыцца вызначэнню ролі розных класаў у рускай і міжнароднай рэволюцыі. Узбагачаны гэтымі ўрокамі, пролетарыят праб'е сабе дарогу да свабоднага саюза з соцыялістычнымі рабочымі ўсіх краін, раздушыўшы тую гадзіну, царскую манархію, супроць якой Герцэн першы падняў вялікі сцяг барацьбы шляхам звароту да мас з *вольным рускім словам*.

„Соціал-Демократ“ № 26, 8 мая (25 красавіка)
1912 г. (Творы, т. XV, стар. 464—469.)

АД РЭДАКЦЫІ

Гэтае выданне „Былога і дум“ адкрываецца славытым артыкулам В. І. Леніна „Памяці Герцэна“, які напісан вялікім правадыром рабочага класа ў 1912 годзе ў сувязі са стагоддзем з дня нараджэння Герцэна.

В. І. Ленін дае характарыстыку Герцэна і ў цэлым радзе іншых сваіх работ.

Так, выкрываючы ў кнізе „Што такое „прыяцелі народа“ і як яны ваяуюць супроць соцыял-дэмакратаў?“ эпігонаў народніцтва, В. І. Ленін пісаў: „І падобныя паны гавораць пра „ідэалы айцоў“, прэтэндуюць на тое, што яны, іменна яны захоўваюць традыцыі тых часоў, калі Францыя разлівала па ўсёй Еўропе ідэі соцыялізма—і калі ўспрыманне гэтых ідэй давала ў Расіі тэорыі і вучэнні Герцэна, Чэрнышэўскага“. (Творы, т. I, стар. 164.)

У кнізе „Што рабіць?“ В. І. Ленін пісаў:

„...ролю перадавога барацьбіта можа выканаць толькі партыя, кіруючая перадавой тэорыяй. А каб хоць колькі-небудзь канкрэтна ўявіць сабе, што гэта азначае, няхай чытач успомніць аб такіх папярэдніках рускай соцыял-дэмакратыі, як Герцэн, Белінскі, Чэрнышэўскі...“ (Творы, т. IV, стар. 380—381.)

Праз два гады пасля юбілейнага артыкула аб Герцэне, у артыкуле „З мінулага рабочага друку ў Расіі“ В. І. Ленін пісаў: „Папярэднікам рабочага (пролетарска-дэмакратычнага або соцыял-дэмакратычнага) друку быў тады агульнадэмакратычны бесцэнзурны друк з „Колоколом“ Герцэна на чале яго.

Як дзекабрысты разбудзілі Герцэна, так Герцэн і яго „Колокол“ дапамаглі прабуджэнню розначынаў, адукаваных прадстаўнікоў ліберальнай і дэмакратычнай буржуазіі, належаўшых не да дваранства, а да чыноўніцтва, мяшчанства, купецтва, сялянства“. (Творы, т. XVII, стар. 341.)

Апрача прыведзеных тут водзываў, у работах В. І. Леніна ёсць яшчэ цэлы рад упамінанняў аб Герцэне, у якіх даецца ацэнка яго літаратурна-палітычнай дзейнасці (гл. указальнік да Збору твораў В. І. Леніна).

Гэтае выданне самага значнага літаратурнага твору Герцэна—„Былога і дум“—ёсць нанова вывераны асноўны тэкст славытых мастацкіх мемуараў. Яны даны ў тым выглядзе, як іх напісаў або надрукаваў сам Герцэн, без падмены аўтарскай волі рэдактарскімі домысламі.

Усе прадмовы і іншыя тлумачальныя заўвагі Герцэна да розных частак і раздзелаў „Былога і дум“, апушчаныя ім у асобным выданні 1861—1866 гадоў, даюцца тут у „Дадатках“ і размеркаваны па адпаведных тамах. Таксама даны варыянты з першадрукаваных тэкстаў або закрэсленыя ўрыўкі з рукапісаў, змешчаныя ў заўвагах разам з неабходнымі гісторыка-літаратурнымі, тэксталагічнымі і біяграфічнымі даведкамі.

Прыступіўшы ў 1852 годзе да пісання „Былога і дум“, Герцэн спачатку накідаў урыўкі, якія паслужылі асновай для раздзела аб так званай „сямейнай драме“. Ад іх ён, пасля хістанняў і разважанняў, перайшоў да сістэматычнага расказу аб сваім жыцці. Некаторыя раздзелы і часткі гэтага расказа друкаваліся пераважна ў „Полярной звезде“ і паасобнымі кніжкамі, пачынаючы з 1854 года. Так, у рознай паслядоўнасці і ў розны час, на працягу шаснаццаці год, было напісана і часткова апублікавана ўсё тое, што складае тэкст „Былога і дум“.

У 1861 годзе Герцэн пачаў выпускаць „Былое і думы“ паасобнымі томікамі, стараючыся захаваць храналагічную паслядоўнасць выкладання.

У першы том увайшлі 1-я і 2-я часткі „Былога і дум“, якія ахапляюць перыяд 1812—1838 гадоў, гэта значыць ад нараджэння Герцэна да яго звароту у вяткай ссылькі. Другі том, што вышаў таксама ў 1861 годзе, змяшчаў 3-ю і 4-ю часткі „Былога і дум“, якія ахапляюць перыяд 1838—1847 гадоў, — ад владзімірскага жыцця і жаніцбы да выезду з Расіі.

Друкаванне 5-й часткі „Былога і дум“ асобнай кнігай затrudняла Герцэна: у яе ўваходзіў расказ аб „сямейнай драме“. Замест гэтага расказа ён уключыў у трэці том „Былога і дум“ (Лондан, 1862) надрукаваныя ў „Отечественных записках“ за 1840—1841 годы „Запіскі аднаго маладога чалавека“. Матэрыял „Запісак“ у значнай меры быў скарыстаны ў першых частках „Былога і дум“. Герцэн змясціў у кнігу таксама пяць нарысаў, маючых па сутнасці адносіны і да яго былога, і да яго дум, але далёкіх па зместу і па выкладанню ад „Былога і дум“, як мастацкага твору.

Гэтую кнігу Герцэн лічыў прамежнай часткай паміж 4-й і 5-й часткамі сапраўдных „Былога і дум“. Каб падкрэсліць гэта, ён пасля агульнага тытула з назваю „Былое і думы Іскандэра, том трэці“ змясціў другі тытул: „Паміж чацвертай і пятай часткай“. Потым ішлі дзве старонкі, у якіх тлумачылася выпадковасць зместу гэтага тома.

Тут, між іншым, заяўлялася: „Два першыя томы „Былога і дум“ складаюць такія „адрэзаны кавалак“, што я надумаў паміж імі і наступнымі часткамі паставіць невялікую кладоўку для старога добра“. І дадавалася, што з гэтым старым добром „няма чаго рабіць на тым баку берага“, гэта значыць у расказе аб тых падзеях, якія маюць дачыненні да загранічнага перыяда жыцця Герцэна.

Праз некалькі гадоў Герцэн рашыў выпускаць далей „Былое і думы“ асобным выданнем. Ён склаў чарговую кнігу з тытулам „Былое і думы Іскандэра, том чацверты“ (Лондан, 1866, на вокладцы—1867). У невялікім уступе, пасля тытула, паведамляецца, што новая частка „Былога і дум“ складзена з „урывачных расказаў і карцін“, што „спяць іх у адно“ аўтар „няк не мог“, што „ўсяго“ ён не можа „яшчэ перадаць чытачам“, але „не за гарамі і той час, калі надрукоўца не толькі выпушчаныя старонкі і раздзелы, але і цэлы том, самы дарагі“ для Герцэна.

У чацверты том увайшлі раздзелы „Былога і дум“, якія аб'яднаны тытулам „Парыж—Італія—Парыж“ і датаваны 1847—1852 гадамі, гэта значыць часам ад выезду Герцэна з сям'ёй за граніцу да смерці Натальі Александрэўны.

Пры гэтым Герцэн яшчэ раз падкрэсліў выпадковасць зместу трэцяга тома асобнага выдання і адарванасць яго ад асноўнага тэксту мастацкіх мемуараў. Ён даў новаму аддзелу загаловак „частка пятая“ і пацвердзіў непасрэдную сувязь другога і чацвертага тамоў чарговай нумарацыяй раздзелаў; другі том канчаўся раздз. 33-ім, а чацверты пачынаўся раздзелам 34-м і канчаўся раздз. 42-м. Па-за нумарацыяй раздзелаў у 5-й частцы размешчана некалькі ўрыўкаў з расказа аб сямейнай драме.

У чацверты том уключаны яшчэ нарысы аб рускіх эмігрантах Н. І. Сазонаве і В. А. Энгельсоне, што аб'яднаны тытулам „Рускія цені“, якім вызначаўся змест новага аддзела або часткі „Былога і дум“.

Пасля выхаду ў свет чацвертага тома „Былога і дум“ Герцэн далей пісаў і друкаваў урыўкамі свае мемуары.

У 1869 годзе ён задумаў новае, дапоўненае выданне „Былога і дум“. Яно павінна было выйсці пад наглядам Н. П. Огарэва, які атрымаў указанні, якія раздзелы трэба ўключыць у гэтае выданне, адкуль іх браць і ў якім парадку размеркаваць матэрыял. Рэдактар першага „Поўнага збору твораў і пісьмаў“ А. І. Герцэна—М. К. Лемке заяўляе, што ўказанні Огарэву былі даны ў спецыяльным пісьме Герцэна.

Герцэн памёр, не паспеўшы ажыццявіць поўнага выдання „Былога і дум“. Праз некалькі месяцаў пасля яго смерці вышаў „Зборнік пасмертных артыкулаў“ Герцэна (Жэнева, 1870), складзены Н. П. Огарэвым і сынам аўтара, А. А. Герцэнам. У падпісаным Огарэвым звароце „Да чытачоў“ паведамлялася, што дзеці Герцэна адважыліся друкаваць усё, што пасля яго асталося, і пачалі з выпуску „Былога і дум“.

У зборніку змешчана чатырнаццаць раздзелаў з розных частак „Былога і дум“; у кнігу ўключаны яшчэ: аповесць „Доктар, паміраючыя і мёртвыя“ і „Пісьмы да старога таварыша“.

У 1875 годзе пачаў выходзіць у Жэневе, закончаны ў 1879 годзе, дзесяцітомны збор „Твораў Герцэна“, які выпускаўся пры ўдзеле Г. Н. Вырубава. Шосты—дзесяты тамы гэтага выдання маюць спецыяльны заглавак „Былое і думы“, пад якім ўведзен увесь тэкст чатырохтомнага жэнеўскага выдання, дапоўнены раздзеламі, надрукаванымі ў розных выданнях пры жыцці Герцэна. У гэтае выданне не ўключаны тыя раздзелы „Былога і дум“, якія надрукаваны ў „Зборніку“ 1870 года; магчыма, што яны намячался ў якасці матэрыяла для дадатковых трох-чатырох тамоў да жэнеўскага выдання 1875—1879 гадоў, аб якіх абвешчалася ў дзесятым томе.

Наступнае выданне „Былога і дум“ вышла ў 1905 годзе ў складзе пецербургскага сямітомнага „Збору твораў“ Герцэна. Мемуары займаюць тут два тамы, якія змяшчаюць у сабе ўвесь асноўны тэкст твора, апублікаваны раней. Гэтае выданне зусім сапсавана шматлікімі цензурнымі выкідкамі і скажэннямі.

Расказ аб так званай „сямейнай драме“ ўпершыню паявіўся ў друку ў нашай краіне ў 1919 годзе, калі чытач мог атрымаць першы „Поўны збор твораў“ Герцэна ў дваццаці двух тамах (пад рэдакцыяй М. К. Лемке), які вышаў дзякуючы клопатам аб культурнай спадчыне мінулага, і ў прыватнасці аб велізарнай літаратурнай спадчыне Герцэна, з боку савецкай улады, нават у годы грамадзянскай вайны, ва ўмовах разрухі і інтэрвенцыі.

У „Поўным зборы твораў“ „Былое і думы“ займаюць тры тамы (XII—XIV), якія вышлі ў свет у 1919—1920 гадах; рэдактар шмат раз падкрэслівае ў сваіх каментарыях, што пры размеркаванні матэрыяла і нумараціі раздзелаў „Былога і дум“ ён трымаўся зусім дакладных указанняў Герцэна ў плане-пісьме 1869 года на імя Огарэва. Наперакор прынятаму ім правілу друкаваць у „Поўным зборы твораў“ побач з закончанымі творамі ўсе ўрыўкі, нарысы, найдрабнейшыя варыянты і т. п., Лемке не змясціў у гэтым выданні план-пісьмо да Огарэва. Гэты важны дакумент да цяперашняга часу не знойдзены ў паперах Герцэна, якія захоўваюцца ў розных зборах СССР.

Гэта ўскладняе работу іншых рэдактароў „Былога і дум“ і не дае ім магчымасці поўнаасцю і безагаворачна прыняць план М. К. Лемке. Поруч з велізарнай рэдактарскай работай, праведзенай Лемке, некрытычнае ўключэнне ў „Поўны збор твораў“ Герцэна шматлікіх архіўных матэрыялаў шкодзіла строінасці гэтага выдання; у яго закраліся таксама розныя памылкі з прычыны спешнасці работы Лемке і яго імкнення зрабіць „Збор твораў“ аўтара вычарпальным зборнікам матэрыялаў для яго біяграфіі.

Аднак, незалежна ад недаступнага іншым рэдактарам плана-пісьма Герцэна да Огарэва, воля аўтара дастаткова ясна выказана ў прыжыццёвых публікацыях урыўкаў і ў паасобных выданнях цэлых частак „Былога і дум“. У святле гэтых указанняў з’яўляецца магчымым нанова перагледзець план „Былога і дум“ і адхіліць недахопы, якія закраліся ў каштоўную рэдактарскую работу М. К. Лемке.

У 1921 годзе „Былое і думы“ выпушчаны ў Берліне выдавецтвам „Слово“. Сцвярджаючы, побач са звычайнымі нікчэмнымі белаэмігранцкімі выпадамі супроць савецкага ладу, што гэтае выданне ўпершыню дае поўны тэкст „Былога і дум“, рэдактар берлінскага выдання не здолеў правільна прачытаць шматразовыя зусім выразныя заявы Герцэна аб плане гэтага твору, не выправіў часам адзначаныя ім самім памылкі іншых рэдактароў, награмаздзіў у сваё выданне шмат матэрыялу, не звязанага з „Былым і думам“, і не ўключыў тых раздзелаў, якія непасрэдна маюць дачыненне да гэтага твору.

Для новага выдання „Былога і дум“, пасля стараннай паралельнай зверкі тэкста з усімі папярэднімі публікацыямі і паасобнымі выданнямі, галоўным чынам прыжыццёвым герцэнаўскім, і пасля вывучэння рукапісаў Герцэна, якія захоўваюцца ў Маскве, узята за аснову лепшае з існуючых—першае савецкае выданне твораў Герцэна пад рэдакцыяй М. К. Лемке. Адтуль-жа, галоўным чынам, узяты матэрыял для тлумачэнняў.

План усяго твору перагледжаны нанова. Першыя пяць частак „Былога і дум“ надрукаваны так, як іх напісаў і надрукаваў сам Герцэн, з далучэннем расказа аб сямейнай драме. У размяшчэнні раздзелаў астатніх частак „Былога і дум“ рэдакцыя гэтага выдання трымалася дакладных і выразна выказаных указанняў Герцэна ў публікацыях урыўкаў, у паасобных выданнях, у прыватнай перапісцы і ў заметках на яго рукапісах.

Пры праведзенай Н. В. Юрэвай і С. Я. Штрайхам зверцы тэкста па ўсіх першадрукаваных выданнях, а таксама рукапісах, якія захоўваюцца ў Маскве,—адноўлена некалькі дзесяткаў фраз і некалькі соцен асобных слоў, прапушчаных або замененых у апошніх выданнях „Былога і дум“; часам гэтыя пропускі і замены скажалі герцэнаўскую мысль. Адноўлены, пры захаванні правіл новага правапісу, этымалагічныя асаблівасці герцэнаўскага стылю; да гэтага імкнуліся і папярэднія выданні, але ў іх дапушчана было вельмі многа адступленняў. Закончана вылучэнне ў чырвоныя радкі ўсіх рэплік, што было пачата яшчэ Герцэнам і паступова праводзілася пасля яго: гэта значна палягчае ўспрыманне аўтарскай мыслі і ажыўляе выкладанне.

У падтэкставых зносках змешчаны выключна заўвагі самаго Герцэна, уведзеныя ім у прыжыццёвыя выданні або ў рукапісы (адзначаны ініцыяламі А. Г.), і пераклады замежных слоў. Тлумачальныя заўвагі склаў С. Я. Штрайх: яны змешчаны ў канцы кожнага тома з указаннем тых старонак тэкста, да якіх адносяцца. Усе бібліяграфічныя спасылкі на „Поўны збор твораў“ Герцэна ў дваццаці двух тамах (1917—1925) даюцца ў заўвагах скарачана, з указаннем тома і старонкі.

БЫЛОЕ
і
ДУМЫ

Н. П. ОГАРЭВУ*

У гэтай кнізе больш за ўсё гаворыцца пра двух асоб. Адною ўжо няма, ты яшчэ астаўся, а таму табе, дружа, па праву належыць яна.

1 ліпеня 1860 г.

Eagle's Nest, Bournemouth

[ПРАДМОВА]*

Шмат хто з прыяцеляў раілі мне пачаць поўнае выданне „Былога і дум“, і ў гэтым цяжкасці няма, прынамсі, з двума першымі часткамі. Але яны кажуць, што ўрыўкі, змешчаныя ў „Полярной звезде“, рапсадычны, не маюць адзінства, перарываюцца выпадкова, часам забягаюць наперад, часам адстаюць. Я адчуваю, што гэта—праўда, але напавіць не магу. Зрабіць дадаткі, прывесці раздзелы ў храналагічны парадак—справа не цяжкая; але ўсё пераплавіць, d'un jet¹ я не бяруся.

„Былое і думы“ не былі напісаны падрад; паміж іншымі раздзеламі—цэлыя годы часу. Вось чаму на ўсім асталося адценне свайго часу і розных настрояў,—мне-б не хацелася сцерці яго.

Гэта—не столькі *запіскі*, колькі *споведзь*, каля якой, з поваду якой сабраліся сям-там схопленыя ўспаміны з *Былога*, сям-там спыненыя мыслі з *Дум*. Аднак-жа, у сукупнасці гэтых прыбудоў, надбудоў, флігеляў *адзінства* ёсць, прынамсі, мне так здаецца.

Запіскі гэтыя—не першая спроба. Мне было гадоў дваццаць пяць, калі я пачынаў пісаць нешта падобнае на ўспаміны. Здарылася гэта так. Пераведзены з Вяткі ў Владзімір, я страшэнна сумаваў. Прыпынак перад Масквой дражніў мяне, крыўдзіў; я быў у становішчы чалавека, які сядзіць на апошняй станцыі без коней!

Па сутнасці, гэта быў бадай ці не самы „чысты, самы сур'ёзны перыяд праходзячага юнацтва“². Ды і сумаваў я тады светла і шчасліва, як дзеці сумуюць напярэдадні свята або дня нараджэння. Штодзень прыходзілі пісьмы, пісанія дробным шрыфтом*, я быў горды і шчаслівы імі, я імі рос. Тым не менш разлука мучыла, і я не ведаў, за што ўзяцца, каб хутчэй прапіхнуць гэтую *вечнасць*—якіх-небудзь чатырох месяцаў... Я паслухаўся данай мне парады і пачаў у вольны час запісваць мае ўспаміны аб Круціцах, аб Вятцы. Тры сшыткі былі напісаны... потым мінулае патанула ў святле сучаснага.

У 1840 г. Белінскі прачытаў іх; яны яму спадабаліся, і ён надрукаваў два сшыткі ў „Отечественных записках“ (першы і трэці); астатні і цяпер пэўна валяецца дзе-небудзь у нашым маскоўскім доме, калі не пайшоў на распал.

¹ Адразу.

² Гл. „Турма і ссылка“. А. Г*.

*Прайшло пятнаццаць гадоў*¹, „я жыў у адным з лонданскіх закуткаў, каля Прымроз Гіля, аддзелены ад усяго свету далечынёй, туманам і сваёй воляй.

У Лондане не было ніводнага блізкага мне чалавека. Былі людзі, якіх я паважаў, якія паважалі мяне, але блізкага нікога. Усе, што падыходзілі, адыходзілі, сустракаліся, займаліся аднымі агульнымі інтарэсамі, справам і ўсяго чалавечтва, прынамсі, справам цэлага народа; знаёмствы іх былі, так сказаць, безасабовыя. Месяцы праходзілі—і ніводнага слова пра тое, пра што хацелася пагаварыць.

... А тым часам, я тады толькі-толькі пачынаў прыходзіць у прытомнасць, ачуваюць пасля раду страшных падзей, няшчасцяў, памылак. Гісторыю апошніх гадоў свайго жыцця я ўяўляў усё ясней і ясней, і я з жахам бачыў, што ні адзін чалавек, апроча мяне, не ведае яе і што з маёю смерцю памрэ і ісціна.

Я адважыўся пісаць; але адзін успамін выклікаў сотні іншых; усё старое, поўзабытае ўваскрасала: дзіцячыя мары, юнацкія надзеі, адвага маладосці, турма і высылка—гэтыя раннія няшчасці, якія не пакінулі гаркоты на душы, прагрымелі, як веснавыя навальніцы, асвятляючы і умацоўваючы сваімі ўдарамі маладое жыццё*.

Гэты раз я пісаў не для таго, каб выйграць час,—спяшацца не было куды.

Калі я пачынаў новую працу, я зусім не помніў пра існаванне „Запісак аднаго маладога чалавека“ і неяк выпадкова трапіў на іх у *British Museum*², перабіраючы рускія журналы. Я загадаў іх спісаць і перачытаць*. Пачуццё, выкліканае ім, было дзіўнае: я так выразна ўбачыў, да чаго я пастарэў за гэтыя пятнаццаць год, што перш гэта ўзрушыла мяне. Я гуляў яшчэ тады жыццём і самым шчасцем, як быццам яму і канца не было. Тон „Запісак аднаго маладога чалавека“ быў да таго розны, што я не мог нічога ўзяць з іх; яны належаць пары маладосці, яны павінны астацца самі па сабе. Іх ранішняе асвятленне не пасуе да маёй вячэрняй працы. У іх шмат справядлівага, але шмат таксама і свавольства; апроча таго, на іх астаўся відавочны для мяне след Гейне, якога я з захапленнем чытаў у Вятцы. На „Былом і думках“ відаць сляды жыцця і больш ніякіх слядоў не відаць.

Мая праца ішла павольна... Шмат трэба было часу для таго, каб *іншая* биль адстаялася ў празрыстую думу—няўцешную, сумную, але прыміраючую разуменнем. Без гэтага можа быць шчырасць, але не можа быць *ісціны!*

Некалькі спроб мне не ўдаліся,—я іх кінуў. Нарэшце, перачытваючы, гэтым летам аднаму з сяброў юнацтва* мае апошнія сшыткі, я сам *пазнаў знаёмыя* рысы і спыніўся... Праца мая была скончана!

Вельмі магчыма, што я далёка перацаніў яе, што ў гэтых ледзь азначаных нарысах захавана так многа *толькі для мяне аднаго*; можа, я куды больш чытаю, чым напісана: сказанае абуджае ва мне сны, служыць іерогліфам, да якога ў мяне ёсць ключ. Можа, я адзін чую, як пад гэтымі радкамі б'юцца духі... можа, але ад таго кніга гэтая не становіцца для мяне менш дарагой. Яна доўга замяняла мне і людзей і страчанае. Прышоў час і з ёю расстацца.

Усё асабістае хутка асыпаецца, гэтаму збядненню трэба пакарыцца. Гэта—не роспач, не старасць, не холад і не раўнадушша, гэта—сівое юнацтва, адна з форм выздараўлення або, лепш, самы працэс яго. Пачалавечаму перажываць іншыя раны можна толькі гэтым шляхам.

¹ Уводзіны да „Турмы і ссылак“, пісанія ў маі 1854 г. А. Г*.

² Брытанскі музей (у Лондане).

У манаху, якога-б узросту ён ні быў, заўсёды сустракаецца і старац і юнак. Ён, пахаваўшы ўсё асабістае, вярнуўся да юнацтва. Яму стала лёгка, шырока... часам занадта шырока... Сапраўды, чалавеку бывае часам пуста, самотна паміж безасабовымі ўсеагульнасцямі, гістарычнымі стыхіямі і вобразамі будучага, якія праходзяць па іх паверхні, як воблачныя цені. Але што-ж з таго? Людзям хацелася-б усё захаваць: і кветкі і снег; ім хацелася-б, каб каля спелых гронак вінаграда віліся майскія кветкі! Манахі ратаваліся ад хвілін абурэння малітвай. У нас няма малітвы, у нас ёсць праца. Праца—наша малітва. Быць можа, што плод аднаго і другога будзе адзінакі, але на гэтую хвіліну не пра тое гаворка.

Так, у жыцці ёсць імкненне вяртацца да ранейшага рытма, да паўтарэння матыва; хто не ведае, як старасць блізка да дзяцінства? Прыгледзьцеся, і вы ўбачыце, што на абодвух баках поўнага разгару жыцця з яго вянкамі з кветак і церняў, з яго калыскамі і трунамі часта паўтараюцца эпохі, падобныя ў галоўных рысах. Чаго юнацтва яшчэ не мела тое ўжо страчана, пра што юнацтва марыла без асабістай мэты, выходзіць святлей, спакайней і таксама без асабістай мэты з-за хмар і зарыва.

... Калі я думаю аб тым, як мы двое цяпер, пад *пяцьдзесят гадоў*, стаім за першым станком рускага вольнага слова, мне здаецца, што наша дзіцячае *Грутлі** на Вараб'ёвых горах было не *трыццаць тры* гады назад, а найбольш—тры!

Жыццё... жыцці, народы, рэвалюцыі, любімейшыя галовы ўзніклі, мяніліся і зніклі паміж Вараб'ёвымі горамаі і Прыморз Гілем; след іх ужо амаль замяло бязлітаснай віхурай падзей. Усё змянілася вакол: Темза цячэ замест Масквы-ракі, і чужое племя вакол... і няма нам больш дарогі на радзіму... Адна мара двух хлопчыкаў—аднаго трынаццаці гадоў, другога чатырнаццаці—уцалела!

Няхай-жа „Былое і думы“ скончаць разлік з асабістым жыццём і будуць яго зместам. Астатнія *думы*—на справу, астатнія *сілы*—на барацьбу.

Таков остался наш союз...
Опять одни мы в грустный путь пойдем,
Об истине глася неутомимо,
И пусть мечты и люди идут мимо *.

БЫЛОЕ І ДУМЫ*

БРАТАМ НА РУСІ

Пад гэтымі радкамі пакоіцца прах саракагадовага жыцця, якое скончылася раней смерці.

Браты, прыміце памяць яго з мірам.

Нарэшце, сполах і трывога, акружаўшыя мяне, выкліканыя мною, сціхаюць; людзей становіцца менш каля мяне, і паколькі нам не ў адну дарогу, я больш і больш астаюся адзін.

Я не еду з Лондана. Няма куды і няма чаго... Сюды прыбіла і кінула хвалямі, якія так бязлітасна ламалі, круцілі мяне, і ўсё мне блізкае... Тут і прыпынюся, каб перадыхнуць і крыху апрытомнець.

Не ведаю, ці паспею я, ці змагу скарыстаць гэты час, каб расказаць вам страшную гісторыю апошніх гадоў майго жыцця. Паспрабую.

Кожнае слова пра гэты час цяжка ўзрушае душу, сціскае яе, як рэдкія і важкія гукі пахавальнага звона, і ўсё-ж я хачу гаварыць пра яго, не для таго, каб з ім развітацца, з маім мінулым, каб пакончыць з ім,—не, я ад яго не адмоўлюся ні за што на свеце: у мяне няма нічога, апроча яго. Я благаславіў свае пакуты, я прымірыўся з імі; і я ўрачыста вышаў-бы з раду іспытаў, і не адзін, калі-б смерць не пераехала мне дарогі. За межамі былога ў мяне няма нічога свайго, асабістага. Я жыву ў ім, я жыву смерцю, мінулым,—так манахі, пастрыгаючыся, трацілі сваё асабістае і жылі сузіраннем былога, споведдзю таго, што адбылося, малітвай аб памёршых, аб іх светлым уваскрашэнні. Мінулае жыва ва мне, я яго вяду далей, я не хачу яго закончыць, а хачу гаварыць, таму што я адзін магу сведчыць аб ім.

Споведзь мая патрэбна мне, вам яна патрэбна, яна патрэбна памяці святой для мяне, блізкай для вас, яна патрэбна маім дзецям.

Мы рассталіся з вамі, любяы сябры, 21 студзеня 1847 года.

Я быў тады ў поўнай сіле; маё папярэдняе жыццё дало мне такія залогі і такія выпрабаванні, што я смела ішоў ад вас з безразважнай саманадзейнасцю, з ганарыстым давер'ем да жыцця. Я спяшаўся адарвацца ад маленькай кучкі людзей, што шчыльна стуліліся, блізка падышлі адзін да другога, звязаліся глыбокай любоўю і агульным горам. Мяне вабіла іншае жыццё, далеч, шыр, адкрытая барацьба і вольнае слова. Непакойны дух мой шукаў арэны, незалежнасці; мне хацелася папрабаваць свае сілы на свабодзе, парваўшы ўсе пумы, што звязалі на Русі кожны крок, кожны рух.

Я знайшоў усё, чаго шукаў, ды, больш таго, пагібель, страту ўсяго добра і ўсіх спадзяванняў, удары з-за вугла, хітрае здрадніцтва, кашчунства, якое не спыняецца ні перад чым, пасягае на ўсё, і маральнае разлажэнне, аб якім вы не маеце ўяўлення...

100674

Пятнаццаць год назад, калі я быў у ссылцы, у адну з найпрыгажэйшых, самых паэтычных эпох майго жыцця, зімою ці вясною 1838 года, напісаў я лёгка, жыва, жартуючы ўспаміны з майго ранняга юнацтва*. Два ўрыўкі, пакрамсаныя цензурай, былі надрукаваны. Астатняе загінула; я сам спаліў частку рукапісу перад другой ссылкай, баючыся, што ён трапіць у рукі паліцыі і скампраметуе маіх сяброў.

Паміж тымі „Запіскамі“ і гэтымі радкамі прайшло і перажыта цэлае жыццё,—два жыцці, са страшэнным багаццем шчасця і няшчасцяў. Тады ўсё дыхала надзеяй, усё імкнулася наперад, цяпер адны ўспаміны, адзін погляд назад,—погляд наперад пераходзіць межы жыцця, ён накіраваны на дзяцей. Я іду задам, як тыя дантаўскія цені, з павернутаю галавой, якім

Il veder dinanzi era tolto¹.

Пятнаццаць год хапіла, не толькі каб развіць сілы, каб выканаць самыя смелыя мары, самыя невыканальныя надзеі, са здзіўляючай раскошай і паўнатай, але і для таго, каб скрышыць іх, руйнуючы ўсё, як картачны дом... прыватнае і агульнае.

Пісаць далей „Запіскі маладога чалавека“ я не хачу, ды калі-б і хацеў, не магу. Усмешка і залішняя вольнасць не пасуюць да пахавання. Людзі мімаволі сцішаюць голас і робяцца засмучанымі ў пакоі, дзе стаіць труна незнаёмага нават ім нябожчыка.

А. Герцэн.

2 лістапада 1852, Лондан.

2 Barrow Hill Place, Primrose Road.

¹ Бачыць будучыню—было адната.

2. Былое і думы.

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

ДЗІЦЯЧЫ ПАКОЙ

І

УНІВЕРСІТЭТ

1812 • 1834

Когда мы в памяти своей
Проходим прежнюю дорогу,
В душе все чувства прежних дней
Вновь оживают понемногу,
И грусть, и радость те же в ней,
И знает ту ж она тревогу,
И так же вновь теснится грудь,
И так же хочется вздохнуть.

Н. Огарев („Юмор“)

РАЗДЗЕЛ I*

Мая нянечка і La grande armée¹.—Пажар Масквы.—Мой бацька ў Напалеона.—Генерал Ілавайскі.—Падарожжа з французскімі палоннымі.—Патрыятызм.—К. Калло.—Агульнае кіраванне маёнткам.—Падзел.—Сенатар.

...— Вера Артамонаўна, ну, раскажыце мне яшчэ разок, як французы прыходзілі ў Маскву,—часта гаварыў я, пацягваючыся на сваім ложкачку, абшытым палатном, каб я не вываліўся, і закручваючыся ў ватную коўдру.

— Ды што гэта за расказы! Столькі ўжо разоў чулі ды і спачываць пара, лепш заўтра раней устанеце,—адказвала звычайна старэнькая, якой гэтак-жа хацелася паўтарыць свой улюбёны расказ, як мне—яго слушаць.

— Ды вы трохкі раскажыце. Ну, як-жа вы даведаліся, ну, з чаго-ж пачалося?

— Так і пачалося. Татка-ж ваш, ведаеце, які,—усё на доўгі час адкладае; збіраўся, збіраўся, ды вось і сабраўся! Усе казалі: пара ехаць, чаго чакаць? Бадай што ў горадзе нікога не аставалася. Не, усё з Паулам Іванавічам² мяркуюць, як разам ехаць; то адзін не сабраўся, то другі. Нарэшце—такі, мы ўпакаваліся, і каляска была гатова; пані селі снедаць. Раптам наш кухміст увайшоў у сталовую такі бледны ды і дакладвае: „непрыяцель праз Драгамілаўскую заставу ўвайшоў“. Так у нас ва ўсіх сэрца і апала,—святныя, моў, сілы з намі! Усе перапалохаліся. Пакуль мы мітусіліся ды охалі, бачым—а па вуліцы імчацца драгуны ў такіх касках і з конскім хвостом ззаду. Заставы ўсе заперлі... Вось ваш татка і астаўся перад святам ды і вы з ім. Вас карміліца Дар'я тады яшчэ грудзьмі карміла,—такія былі кволья ды слабыя.

І я з гордасцю ўсміхаўся, здаволены, што прымаў удзел у вайне.

— Спачатку яшчэ было сяк-так, першыя дні, значыцца. Ну, так, бывала, увойдуць два-тры салдаты і паказваюць: ці няма выпіць? Паднясем ім па чарачці, як належыць, яны і пойдуць, ды яшчэ зробіць пад касырок. А тут, бачыце, як пайшлі пажары, усё больш ды больш, пачалося такое бязладдзе: грабеж пачаўся і ўсякае ліха. Мы тады жылі ў флігелі ў княжны*, дом загарэўся; вось Павел Іванавіч гаворыць: „Пойдзем да мяне, мой дом каменны, стаіць далёка ў дварэ, сцены капітальныя“. Пайшлі мы, і пані і чаляднікі, усе разам,—тут ужо без разбору. Выходзім на Тверскі бульвар, а ўжо і дрэвы пачынаюць гарэць: Дабраліся мы, нарэшце, да Голахвастаўскага дома, а ён так і палыхае, агонь з усіх вокнаў. Павел Іванавіч аслупянеў, вачам не верыць. За домам, ведаеце, вялікі сад,—мы туды: думаем, там ніхто не зачэпіць; селі, засмучаныя, на лавачках, раптам—адкуль яны ўзяліся—ватага п'янюсенькіх салдат. Адзін кінуўся з

¹ Вялікая армія (Напалеона I).

² П. І. Голахвастаў, муж меншай сястры майго бацькі. А. Г.

Паўла Іванавіча дарожны кашушок скідаць; стары не дае, салдат выхачуе пясак ды па твары яго як рубане; так у іх да смерці шрам і астаўся; другія ўзяліся за нас: адзін салдат схачуе вас у карміліцы, разгарнуў пялёнкі, ці няма, бач якіх асігнацый ці брыльянтаў; бачыць, што нічога няма, дык знарок, азарнік, падраў, пялёнкі ды і кінуў. Толькі яны пайшлі, здарылася вось якая бяда. Памятаеце нашага Платона, што ў салдаты аддалі? Ён дужа любіў выпіць, і быў ён у гэты дзень у вялікім куражы: падвязаўшы на сябе шаблю, так і хадзіў. Граф Растопчын* усім раздаваў у арсенале за дзень да ўступлення непрыяцеля розную зброю; вось і ён дастаў сабе шаблю. Пад вечар бачыць ён, што конны драгун уз'ехаў на двор,—каля стайні стаяў конь, драгун хацеў яго ўзяць з сабой; але тут Платон стрымгалоў кінуўся да яго і, учачушыся за павады, сказаў: „Конь наш, я табе яго не дам“. Драгун пагразіў яму пісталетам, ды, відаць, ён не быў заражаны; пан сам бачыў і закрычаў яму: „Пакінь каня, не твая справа!“ Куды там! Платон выхачуе шаблю ды як рубане яго па галаве, драгун тут і пахіснуўся, а ён яго яшчэ ды яшчэ. Ну, думаем мы, цяпер прышла наша смерць: як убачаць яго таварышы,—тут нам і канец. А Платон тады, як драгун зваліўся, схачуе яго за ногі і сцягнуў у месіва, так яго і кінуў, небараку, а той быў яшчэ жывы. Конь яго стаіць, ані з месца, і б'е нагой зямлю, нібы разумее; нашы людзі замкнулі яго ў стайню; мабыць, ён там і згарэў. Мы ўсе хутчэй з двара ўцякаць,—пажар-жа ўсё страшней і страшней. Змучаныя, не еўшы, увайшлі мы ў нейкі цэлы яшчэ дом і кінуліся адпачыць. Не прайшло гадзіны, нашы людзі з вуліцы крычаць: „Выходзьце, выходзьце, агонь, агонь!“ Тут я ўзяла кавалак равендзюка¹ з більярда і захінула вас ад начнога ветру. Дабраліся мы так да Тверской плошчы; тут французы тушылі, таму што іх галоўны начальнік жыў у губернатарскім доме. Селі мы так, проста на вуліцы; вартавыя ўсюды ходзяць, другія, конныя, ездзяць. А вы крычыце, заходзіцеся; у карміліцы малако прапала, ні ў каго ні кавалка хлеба. З нами была тады Наталья Канстанцінаўна*, ведаеце, бой-дзяўчына; яна ўбачыла, што на рагу салдаты нешта ядуць, узяла вас—і проста да іх, паказвае: дзіцятку, бачыш, *манжэ*; яны перш зірнулі на яе гэтак сурова ды і кажучь: „але, але“; а яна як пачала іх лаяць,—ну і акаянныя-ж вы, такія, сякія; салдаты нічога не зразумелі, але-ж зарагаталі і далі ёй для вас хлеба мочанага з вадой і ёй далі акрайчык. З самай раніцы падышоў афіцэр і ўсіх мужчынаў забраў, і вашага татку таксама, пакінуў адных жанчын ды параненага Паўла Іванавіча, і павёў іх тушыць вакольна з герцагам Трэвізкім* і пакуле што паставіць вартавога для аховы ад дзікіх сцэн, падобных да той, што была ў садзе Голахвастава. З гэтым загадам ён паслаў афіцэра з маім бацькам. Пачуўшы, што ўся кампанія другі дзень нічога не ела, афіцэр павёў усіх у разбітую краму; цяточны чай і ліванскі кофе былі выкінуты на падлогу разам з вялікай колькасцю фінікаў, вінных ягад, міндалю; людзі нашы напакавалі сабе імі кішэні; у дэсерце недахвату не было. Вартавы быў надзвычай карысным: дзесяць разоў ватагі салдат чапляліся да няшчаснай кучкі жанчын і людзей, што

¹ Равендзюк [ільняная тканіна, падобная на парусіну].

² Мілую родную мову.

размясціліся як вандраўнікі на рагу Тверской плошчы, але зараз-жа адыходзілі, па яго загаду.

Март'е ўспомніў, што ён ведаў майго бацьку ў Парыжы, і далажыў Напалеону. Напалеон загадаў на другую раніцу прывесці яго да сябе. У сінім паншонаным поўфраку з бронзавымі гузікамі, прызначаным для палявання, без парыка, у ботах, некалькі дзён нячышчаных, у чорнай бялізне і з няголенай барадой, мой бацька—паклоннік прыстойнасці і найстражэйшага этыкета—з'явіўся ў тронную залу Крэмлёўскага палаца, на выклік імператара французаў.

Гутарка іх, якую я столькі разоў чуў, досыць дакладна пераказана ў гісторыі барона Фен і ў гісторыі Міхайлоўскага-Данілеўскага*.

Пасля звычайных фраз, кароткіх слоў і лаканічных адзнак, якім гадоў трыццаць пяць надавалі глыбокі сэнс, пакуль не здагадаліся, што сэнс іх вельмі часта быў пошлы,—Напалеон вылаяў Растопчына за пажар, гаварыў, што гэта—вандалізм, упэўніваў, як заўсёды, у сваёй непакіснай любові да міру, сівярджваў, што яго вайна ў Англіі, а не ў Расіі, выхваляўся тым, што паставіў варту да выхаваўчага дома і да Успенскага сабора, скардзіўся на Александра, казаў, што ў яго дрэннае акружэнне, што мірныя настроі яго невядомы імператару.

Бацька мой заўважыў, што прапанаваць мір—хутчэй справа пераможца.

— Я зрабіў, што мог; я пасылаў да Кутузава, ён не хоча ніякіх перагавораў і не даводзіць да ведама гасудара маіх прапаноў. Хочуць вайны, не мая ім віна,—будзе ім вайна.

Пасля ўсёй гэтай камедыі бацька мой папрасіў у яго пропуск на выезд з Масквы.

— Я прапускоў загадаў нікому не даваць! Чаму вы едзеце? Чаго вы баіцеся? Я загадаў адкрыць рынкі.

Імператар французаў тут, здаецца, забыўся, што, апрача адкрытых рынкаў, не шкодзіць мець закрыты дом і што жыццё на Тверской плошчы сярод непрыяцельскіх салдат не вельмі прыемнае. Бацька мой заўважыў гэта яму; Напалеон падумаў і раптам запытаўся:

— Ці возьмецеся вы даставіць імператару пісьмо ад мяне? З гэтай умовай я загадаю даць вам пропуск з усімі вашымі.

— Я згадзіўся-б на прапанову в. в.,—сказаў яму мой бацька,—але мне цяжка ручацца.

— Ці даеце вы слова гонару, што пастараецеся ўсімі сродкамі самі даставіць пісьмо?

— Je m'engage sur mon honneur, Sire¹.

— Гэтага досыць. Я прышлю па вас. Ці не патрэбна вам чаго-небудзь?

— Жыллё для маёй сям'і, пакуль я тут, больш нічога.

— Герцаг Трэвізскі зробіць, што можа.

Март'е, сапраўды, даў пакой у генерал-губернатарскім доме і загадаў забяспечыць нас харчовымі прыпасамі; яго метрд'отэль прыслаў нам нават віна. Так прайшло некалькі дзён, пасля якіх, у чатыры гадзіны раніцы, Март'е прыслаў па майго бацьку ад'ютанта і адправіў яго ў Крэмль.

Пажар пашырыўся ў гэтыя дні да страшэнных памераў: распаленае паветра, цмянае ад дыму, рабілася нясцерпным ад гарачыні. Напалеон быў адзеты і хадзіў па пакоі заклапочаны, сярдзіты; ён пачынаў адчуваць, што апаленыя лаўры яго неўзабаве замерзнуць і што тут не выкруцішся такім жартам, як у Егіпце. План вайны быў недарэчны, гэта ведалі ўсе, апрача Напалеона: Ней і Нарбон, Берт'е і простыя афіцэры; на ўсе пірэчаны ён адказваў кабалістычным словам: „Масква“; у Маскве здагадаўся і ён.

¹ Ручаюся сваім гонарам, гасудар.

Калі мой бацька ўвайшоў, Напалеон узяў запячатанае пісьмо, што ляжала на сталае, падаў яму і сказаў, развітаючыся: „Я спадзяюся на ваша слова гонару“. На канверце было напісана: „А mon frere l'Empereur Alexandre“¹.

Пропуск, атрыманы мамі бацькам, яшчэ і цяпер цэлы, ён падпісаны герцагам Трэвізкім і ўнізе засведчаны *маскоўскім* обер-паліцмейстэрам Лесепсам*. Некалькі старонніх людзей, даведаўшыся аб пропуску, далучыліся да нас, просячы майго бацьку ўзяць іх пад выглядам слуг або сваякоў. Для хворага старога, для маёй маці і карміліцы далі адкрытую таратайку; астатнія ішлі пехатой. Некалькі уланаў конна праводзілі нас да рускага ар'ергарда, і, убачыўшы яго, пажадалі шчаслівай дарогі і рушылі назад. Праз мінуту казакі абкружылі дзіўных выхадцаў і павялі ў галоўную кватэру ар'ергарда. Тут начальствавалі Вінцынгеродэ і Ілавайскі IV.

Вінцынгеродэ, даведаўшыся пра пісьмо, абвясціў майму бацьку, што ён яго зараз-жа адправіць з двума драгунамі да гасудара ў Пецербург.

— Што рабіць з вашымі?—запытаўся казацкі генерал Ілавайскі.—Тут аставацца немагчыма: яны тут не забяспечаны ад ружэйных выстралаў, і штодня можна чакаць сур'ёзнай справы.

Бацька мой прасіў, калі магчыма, даставіць нас у яго яраслаўскі маёнтак, але заўважыў пры гэтым, што ў яго з сабою няма ні капейкі грошай.

— Палічымся пасля,—сказаў Ілавайскі,—і будзьце спакойны, я даю вам слова іх адправіць.

Бацьку майго павезлі на фельд'егерскіх па тагочаснаму фашынніку. Нам Ілавайскі дастаў нейкую старую калымагу і адправіў да бліжэйшага горада з партый францускіх палонных, пад прыкрыццём казакаў; ён забяспечыў грашымі на прагоны да Яраслаўля і наогул зрабіў усё, што мог у сумятні і неспакоі ваеннага часу.

Вось якім было маё першае падарожжа па Расіі; другое было без францускіх уланаў, без уральскіх казакаў і ваеннапалонных,—я быў адзін, і каля мяне сядзеў п'яны жандар.

Бацьку майго прывезлі проста да Аракчэева і ў яго ў доме затрымалі. Граф патрабаваў пісьмо, бацька мой сказаў, што ён даў слова гонару, што сам даставіць яго; граф абяцаў запытацца ў гасудара і на другі дзень пісьмова паведаміў, што гасудар даручыў яму ўзяць пісьмо і неадкладна даставіць. У атрыманні пісьма ён даў распіску (і яна цэлая). З месяца бацька мой аставаўся арыштаваным у доме Аракчэева; да яго нікога не пускалі; адзін А. С. Шышкоў прыязджаў, па загаду гасудара, распытаў падрабязна пра пажар, уступленне непрыяцеля і пра сустрэчу з Напалеонам,—ён быў першым вачавідцам, які з'явіўся ў Пецербург. Нарэшце Аракчэў абвясціў майму бацьку, што імператар загадаў вызваліць яго, не ставячы яму ў віну, што ён узяў пропуск ад непрыяцельскага начальства, што гэта даруецца як вымушанае пільнай патрэбай, якую ён меў. Вызваліючы яго, Аракчэў загадаў зараз-жа ехаць з Пецербурга, не бачыўшыся ні з кім, апрача старэйшага брата, якому дазволена было развітацца*.

Прыехаўшы ў невялікую яраслаўскую вёску проці ночы, бацька мой застаў нас у сялянскай хаце (панскага дома ў гэтай вёсцы не было). Я спаў на лаве ля акна; акно зачынялася дрэнна, снег, прабіваючыся праз шчыліну, засыпаў частку лавы і ляжаў, не таяўшы, на падаконні.

Усе былі ў вялікім зам'яшанні, асабліва мая маці*. За некалькі дзён да прыезду майго бацькі, раніцою стараста і некалькі дваровых спешна

¹ Брату майму імператару Александру.

ўвайшлі ў хату, дзе яна жыла, паказваючы ёй нешта рукамі і патрабуючы, каб яна ішла за імі. Мая маці не гаварыла тады ні слова па-руску, яна толькі зразумела, што гаворка ішла пра Паўла Іванавіча; яна не ведала, што думаць; ёй здавалася, што яго забілі або што яго хочучь забіць і потым яе. Яна ўзяла мяне на рукі і, ледзь жывая, дрыжучы ўсім целам, пайшла за старастам. Голахвастаў займаў другую хату; яны ўвайшлі туды. Стары ляжаў, сапраўды, мёртвы каля таго стала, за якім хацеў галіцца; раптоўны ўдар параліча ўмомант спыніў яго жыццё.

Можна сабе ўявіць становішча маёй маці (ёй было тады семнаццаць год) сярод гэтых *поўдзкіх* людзей з бародамі, адзетых у непакрытыя кажухі, размаўляючых на зусім незнаёмай мове, у невялікай закуранай хаце, і ўсё гэта ў лістападзе месяцы страшнай зімы 1812 года. Яе адзіная апора быў Голахвастаў; яна дні і ночы плакала пасля яго смерці. А *дзікія* гэтыя шкадавалі яе ад шчырага сэрца, з усёй прыветнасцю, з усёй праста-той сваёй, і стараста колькі раз выпраўляў сына ў горад па ізіум і пернікі, яблык і баранкі для яе.

Гадоў праз пятнаццаць стараста яшчэ быў жывы і часам прыязджаў у Маскву, сівы, як голуб, і лысы; мая маці частавала яго звычайным чаем і ўспамінала з ім зіму 1812 года, як яна яго баялася і як яны, не разумеючы адзін другога, клапаціліся аб пахаванні Паўла Іванавіча. Стары ўсё яшчэ называў маю маці, як тады, „Юліза Іванаўна“, замест Луіза, і расказваў, як я зусім не баяўся яго барады і з ахвотаю ішоў да яго на рукі.

З Яраслаўскай губерні мы пераехалі ў Тверскую і, нарэшце, праз год перабраўся ў Маскву. К таму часу вярнуўся са Швецыі брат майго бацькі, які быў пасланнікам у Вестфаліі і потым ездзіў чагосьці да Бернадота; ён пасляўся ў адным доме з намі*.

Я яшчэ, як праз сон, памятаю сляды пажара, што астаўся да пачатку дваццатых гадоў: вялікія абгарэлыя дамы без рам, без дахаў, разбураныя сцены, пустыры, абгароджаныя плотам, рэшткі печыў ды комінаў на іх.

Расказы пра пажар Масквы, пра Барадзінскі бой, пра Бярэзіну, пра ўзяцце Парыжа былі маёй калыханкай, дзіцячымі казкамі, маёй Іліядай і Одyseяй. Мая маці і нашы слугі, мой бацька і Вера Артамонаўна бесперастанку ўспаміналі грозны час, што наваліўся на іх так нядаўна, так блізка і так крута. Потым генералы і афіцэры, вярнуўшыся, пачалі наезджаць у Маскву. Старыя саслужыўцы майго бацькі па Ізмайлаўскаму палку, цяпер ўслаўленыя ўдзельнікі ледзь сціхшай крывавай барадзьбы, часта бывалі ў нас. Яны адпачывалі ад сваіх турбот і спраў, расказваючы пра іх. Гэта быў, сапраўды, самы бліскучы час пецербургскага перыяда; усведамленне сілы давала новае жыццё; справы і клопаты, здавалася, былі адкладзены на заўтра, на буднія дні, цяпер хацелася папіраваць з радасці перамогі.

Тут я яшчэ больш наслухаўся пра вайну, чым ад Веры Артамонаўны. Я вельмі любіў расказы графа Міларавіча; ён гаварыў з надзвычайнай жывасцю, з рэзкай мімікай, з гучным смехам, і я не раз засынаў пад іх на канапе за яго спіной.

Зразумела, што пры такіх абставінах я быў заўзяты патрыёт і збіраўся ў полк. Але выключнае пачуццё нацыянальнасці ніколі да добра не даводзіць; мяне яно давяло воль да чаго. Між іншым, у нас быў граф Кінсона, французскі эмігрант і генерал-лейтэнант рускай службы. Заўзяты раяліст, ён прымаў удзел у слаўным свяце, на якім каралеўскія апрыч-нікі тапталі народную какарду, і дзе Марыя-Антуанета піла за пагібель рэвалюцыі. Граф Кінсона, худы, стройны, высокі і сівы старык, быў тыпам пачціваасці і элегантных манер. У Парыжы яго чакала пэрства, ён ужо ездзіў віншаваць Людовіка XVIII з месцам і вярнуўся ў Расію, каб пра-

даць маёнтак. Трэба-ж было, на маю галаву, каб найпрыстойнейшы з генералаў усіх рускіх армій пачаў пры мне гаварыць пра вайну.

— Дык вы, значыцца, біліся супроць нас?—запытаўся я ў яго з поўнай наўнасцю.

— Non, mon petit, non, j'étais dans l'armée russe¹.

— Як,—сказаў я,—вы француз і былі ў нашай арміі? Гэтага не можа быць!

Бацька мой строга зірнуў на мяне і замяў гутарку. Граф па-геройску паправіў справу; ён сказаў, звяртаючыся да майго бацькі, што яму падабаюцца такія *патрыятычныя* пачуцці. Бацьку майму яны не спадабаліся, і ён мне даў пасля яго ад'езду страшэнную нагонку. „Вось што значыць гаварыць не думаючы пра ўсё, чаго ты не разумееш і не можаш зразумець; граф з вернасці *свайму* каралю служыў *нашаму* імператару“. Сапраўды, я гэтага не разумеў!

Бацька мой пражыў гадоў дванаццаць за граніцай, брат яго—яшчэ больш; яны хацелі наладзіць нейкае жыццё на замежны лад, без вялікіх страт і з захаваннем усіх рускіх выгод. Жыццё не наладжвалася,—ці то ад таго, што яны не ўмелі зладзіць, ці ад таго, што памешчыцкая натура брала верх над замежнымі прывычкамі. Гаспадарка была агульная, маёнтак непадзелены, велізарная дворня засяляла ніжні паверх; усе ўмовы для непарадку, значыцца, былі ў наяўнасці.

Мяне даглядалі дзве нянечкі: адна руская і адна немка; Вера Артамонаўна і m-me Прово былі вельмі добрыя жанчыны, але мне было сумна глядзець, як яны цэлы дзень вяжуць панчохо і пікіруюцца паміж сабой, а таму пры ўсякім зручным выпадку я ўцякаў на палавіну Сенатара (быўшага пасланніка), да майго адзінага прыяцеля—да яго камердынера Кало.

Больш добрых, ціхіх, мяккіх людзей я мала сустрэкаў. Зусім адзінокі ў Расіі, разлучаны з усімі сваімі, ён дрэнна гаварыў па-руску і меў жаночую прыхільнасць да мяне. Я цэлыя гадзіны праводзіў у яго пакоі, надакучаў яму, уціскаў яго, сваволіў,—ён усё цяпеў з дабрадушнай усмешкай, вырэзваў мне розныя дзівы з картоннай паперы, тачыў розныя цацкі з дрэва (затое-ж як-жа і я яго любіў!). Вечарамі ён прыносіў да мяне наверх з бібліятэкі кнігі з малюнкамі: падарожжы Гмеліна і Паласа і яшчэ тоўстую кнігу „Свет у асобах“, якая мне так падабалася, што я яе глядзеў да той пары, што нават скураны пераплёт не вытрымаў. Кало гадзіны па дзве паказваў мне адны і тыя-ж малюнкi, паўтараючы тыя-ж тлумачэнні тысячу разоў.

Перад днём майго нараджэння і маіх імянін Кало замыкаўся ў сваім пакоі; адтуль чуліся рознастайныя гукі малатка і іншых інструментаў; часта шпаркаю хадою праходзіў ён па карыдоры, кожны раз замыкаючы на ключ свае дзверы, то з каструляй для клею, то з нейкімі загорнутымі ў паперу рэчамі. Можна сабе ўявіць, як мне хацелася ведаць, што ён рыхтуе; я пасылаў дваровых хлопчыкаў выведаць, але Кало трымаўся настарожы. Мы неяк знайшлі на лесніцы невялічку адтуліну, якая выходзіла проста ў яго пакой, але і яна нам не дапамагла: відаць былі верхняя частка акна і партрэт Фрыдрыха II з вялізным носам, з вялізнай звыздай і з выглядам схуднелага каршуна. Дні за два шум спыняўся, пакой быў адчынены,—усё ў ім было па-ранейшаму, толькі дзе-ні-дзе валяліся абрэзкі залатой і каляровай паперы; я чырваневу ад няскернай цікавасці, але Кало з наўмысна-сур'ёзным выглядам ухіляўся ад цікавай для мяне тэмы.

У мучэньнях дажываў я да ўрачыстага дня; у пяць гадзін раніцы я ўжо прачынаўся і думаў аб падрыхтаванні Кало; а восьмай гадзіне з'яўляўся

¹ Не, мой любы, не, я быў у рускай арміі.

ён сам у белым гальштуку, у белай камізэльцы, у сінім фраку і з пустымі рукамі. „Калі-ж гэта скончыцца? Ці не сапсаваў ён?“ І час ішоў, і звычайныя падарункі ішлі, і лакей Елізаветы Алексееўны Голахваставай прыходзіў ужо з завязанай у сурвэтку багатай цацкай, і Сенатар прыносіў ужо што-небудзь дзівоснае, але трывожнае чаканне сюрпрыза зацімвала радасць.

Раптам, як быццам ненарокам, пасля абедна або пасля чаю, няечка казала мне:

— Сыйдзіце на хвіліначку ўніз, вас пытаецца адзін чалавек.

„Вось яно“,—думаў я і спускаўся, з'езджаючы на руках па парэнчах лесніцы. Дзверы ў залу адчыняюцца з шумам, грае музыка, транспарант з маім везелем гарыць, дваровыя хлопчыкі, адзетыя туркамі, падносяць мне цукеркі, потым лялечная камедыя або хатні фейерверк. Кало ўспяцеў, мітусяцца, усё сам прыводзіць у рух і не ў меншым, чым я, захапленні.

Якія-ж падарункі маглі стаць побач з такім святам,—я-ж ніколі не любіў рэчаў, бугор уласнасці і хцівасці не быў у мяне развіты ні ў якім узросце,—стомленасць ад чакання невядомага, мноства свечак, фольгі і пах порыху! Нехапала, можа, аднаго—таварыша, але я ўсе дзіцячыя годы правёў у адзіноцтве¹ і, значыцца, не быў збалаваны гэтым*.

У майго бацькі быў яшчэ брат, старэйшы за абодвух, з якім ён і Сенатар былі ў вядомай усім нязгодзе; не глядзячы на гэта, яны разам кіравалі маёнткам, гэта значыць разбуралі яго супольна. Бязладдзе ад трайнога кіраўніцтва пры сварцы было страшэннае. Два браты рабілі ўсё наперакор старэйшаму, ён—ім. Старасты і сяляне не ведалі, што рабіць: адзін патрабуе падвод, другі сена, трэці дроў, кожны распараджаецца, кожны пасылае сваіх давераных. Старэйшы брат прызначае старасту,—меншыя замяняюць яго праз месяц, прычапіўшыся да якога-небудзь глупства, і прызначаюць другога, якога старэйшы брат не прызнае*. Пры гэтым, як зазвычай, плёткі, даносы, лазутчыкі, фаварыты і на дне ўсяго бедныя сяляне, якія не знаходзілі ні справы, ні абароны, і якіх тузалі ў розныя бакі, прыгнталі двайной работай і бязладдзем капрызных патрабаванняў.

Сварка між братамі перш-на-перш давяла іх да таго, што яны прайгралі вялікі працэс з графамі Дывіер, у якім праўда была за імі. Маючы адзін інтарэс, яны не маглі ніколі згадзіцца ў спосабе дзеяння; супраціўная партыя, натуральна, скарыстала гэта. Апрача страты вялікага і добрага маёнтка, сенат прыгаварыў кожнага з братаў да выплаты судовых выдаткаў і страт па *трыццаць тысяч* рублёў асігнацыямі. Гэтая навука раскрыла ім вочы, і яны рашылі падзяліцца. Амаль год вяліся падрыхтоўчыя гутаркі; маёнтак быў падзелены на тры даволі роўныя часткі, лёс павінен быў вырашыць, якая каму дастанецца. Сенатар і мой бацька ездзілі да брата, якога не бачылі некалькі гадоў, для перагавораў і прымірэння; потым пайшлі чуткі, што ён прыедзе да нас для заканчэння справы. Чуткі аб прыездзе старшага брата пасеялі жах і неспакой у нашым доме.

Гэта была адна з тых арыгінальна ўродлівых істот, якія толькі магчымы ў арыгінальна ўродлівым рускім жыцці. Ён быў чалавек даравіты зроду і ўсё жыццё рабіў недарэчнасці, якія даходзілі часта да злачынт-

¹ Акрамя мяне, у майго бацькі быў другі сын, Егор, гадоў на дзесяць старэйшы за мяне. Я яго заўсёды любіў, але таварышам ён мне не мог быць. З дванаццаці і да трыццаці гадоў ён быў пад нажом хірургаў. Пасля раду мучэнняў, перанесеных з надзвычайнай мужнасцю, ператварыўшы цэлае існаванне ў адну амаль бесперапынную аперацыю, докторы абвясцілі яго хваробу невылечнай. Здароўе было разбурана; акалічнасці і характар дапамагалі канчаткова зламаць яго жыццё. Старонкі, на якіх я гавару аб яго самотным, сумным існаванні, прапушчаны мною; я іх не хачу друкаваць без яго згоды. А. Г.

ваў. Ён атрымаў добрую адукацыю на французскі лад, быў вельмі начытаны і праводзіў час у распусце і бяздзеінасці да самай смерці. Ён пачаў сваю службу таксама з Ізмайлаўскага палка, быў пры Пацёмкіне нечым нахштал ад'ютанта, потым служыў пры нейкай місіі і, вярнуўшыся ў Пецярбург, быў прызначаны обер-пракурорам у Сінодзе. Ні дыпламатычнае кола, ні манашаскае не маглі стрымаць шалёнага характару яго. За сваркі з архірэямі ён быў адстаўлены; за аплявуху, якую хацеў даць або даў на афіцыйным абедзе ў генерал-губернатара нейкаму пану, яму быў забаронены ўезд у Пецярбург. Ён паехаў у свой тамбоўскі маёнтак; там мужыкі ледзь не забілі яго за валакітства і лютасць; толькі дзякуючы свайму фурману і коням ён выратаваў жыццё.

Пасля гэтага ён пасяліўся ў Маскве. Пакінуты ўсімі сваякамі і ўсімі староннімі, ён жыў адзінока ў сваім вялікім доме на Тверскім бульвары; прыгнатаў сваю чэлядзь і разараў мужыкоў. Ён завёў вялікую бібліятэку і цэлую прыгонную сераль, і адно і другое трымаў пад замком. Не маючы ніякіх заняткаў і тоячы страшэнную ганарлівасць, якая даходзіла да наўнасці, ён для забавы скупляў непатрэбныя рэчы і заводзіў яшчэ больш непатрэбныя цяжбы, якія вёў з заядлай упартасцю. *Трыццаць* год цягнуўся ў яго працэс аб Амацьеўскай скрыпцы і скончыўся тым, што ён выйграў яе. Ён адсудзіў пасля незвычайных намаганняў сцяну, агульную для двух дамоў, ад уладання якой ён нічога не набываў. Будучы ў адстаўцы, ён, на газетах, прыроўніваючы да сябе павышэнне сваіх таварышоў па службе, купляў ордэны, ім дадзеныя, і клаў іх на стале, як жалобны напамін, чым і чым ён мог-бы быць упрыгожаны!

Браты і сёстры яго баяліся і не мелі з ім ніякіх зносін; нашы людзі абыходзілі яго дом, каб не сустрэцца з ім, і бляднелі, убачыўшы яго; жанчыны баяліся яго нахабных праследаванняў, дваровыя служылі малербны, каб не дастацца яму.

І вось гэты страшны чалавек павінен быў прыехаць да нас. З раніцы ва ўсім доме было незвычайнае хваляванне; я ніколі раней не бачыў гэтага міфічнага „брата-ворага“, хоць і нарадзіўся ў яго доме, дзе жыў мой бацька пасля прыезду з чужых краін; мне вельмі хацелася яго паглядзець і ў той-жа час я баяўся, не ведаю чаго, але вельмі баяўся.

Гадзіны за дзве перад ім з'явіўся старшы пляменнік майго бацькі, двое блізкіх знаёмых і адзін добры, тоўсты і дрэблы чыноўнік, які загадваў справамі. Усе сядзелі ў маўклівым чаканні; раптам увайшоў афіцыянт і нейкім не сваім голасам далажыў:

— Брацец мелі ласку прыехаць.

— Праці,—казаў Сенатар з прыкметным хваляваннем. Мой бацька ўзяўся нюхаць табак, пляменнік паправіў гальштук, чыноўнік павярнуўся і адкашлянуў. Мне было загадана ісці наверх, я спыніўся, калочыцца ўсім цэлам, у другім пакоі.

Ціха і важна ішоў „брацец“, Сенатар і мой бацька пайшлі яму насустрэч. Ён нёс з сабою, як нясуць на вяселлі ці пахаванні, абодвума рукамі перад грудзмі абраз і працяжным голасам, крыху ў нос, звярнуўся да братаў з наступнымі словамі:

— Гэтым абразам благаславіў мяне перад сваёй канчынай наш бацька, даручаючы мне і пакойнаму брату Петру клапаціцца аб вас і быць вашым бацькам замест яго... Калі-б нябожчык бацька наш ведаўшы паводзіны супроць старшага брата...

— Ну, mon cher frère¹,—заўважыў мой бацька сваім завучана-халодным голасам,—добра і вы выканалі апошнюю волю бацькі... Лепш было-б за быць пра гэтыя цяжкія напамінкі для вас ды і для нас.

¹ Мой дарагі брат.

— Як?! Што?!—закрычаў набожны браецц.—Вы мяне дзеля гэтага клікалі?!—і так кінуў абраз, што срэбраная рыза яго забразгацела. Тут і Сенатар закрычаў голасам яшчэ страшнейшым. Я стрымгалоў кінуўся на другі паверх і толькі паспеў убачыць, што чыноўнік і пляменнік, напалоханыя не менш за мяне, рэтыраваліся на балкон.

Што было і як было, я не ўмею сказаць; спалоханыя людзі зашліся ў куты, ніхто нічога не ведаў, што робіцца; ні Сенатар, ні мой бацька ніколі пры мне не гаварылі пра гэтую сцэну. Шум патроху сціх, і падзел маёнтка быў зроблены, тады ці ў другі які дзень—не памятаю*.

Бацьку майму дасталася Васільеўскае, вялікі падмаскоўны маёнтак ў Рузскім павеце. На другі год мы жылі там цэлае лета; за гэты час Сенатар купіў сабе дом на Арбаце; мы прыехалі адны на нашу вялікую кватэру, апусцелую і мёртвую. Неўзабаве пасля гэтага бацька мой купіў таксама дом на Старой Канюшаннай.

З Сенатарам адыходзіў ад нас, па-першае, Кало, а па-другое, уся жывая аснова нашай сям'і. Ён адзін перашкаджаў іпахандрычнаму нораву майго бацькі ўзяць верх, цяпер яму была воля вольная. У новым доме было сумна, ён нагадваў турму або больніцу: ніжні паверх быў са скляпеннямі, тоўстыя сцены надавалі вокнам выгляд крэпасных амбразур; вакол дома з усіх бакоў быў залішне вялікі двор.

Па сутнасці, хутчэй трэба дзівіцца з таго, як Сенатар мог так доўга жыць пад адным дахам з мамі бацькам, чым з таго, што яны раз'ехаліся. Я рэдка бачыў двух чалавек больш процілеглых, як яны.

Сенатар быў чалавек добрага характару і любіў забавы; ён правёў усё жыццё ў свеце, асветленым лямпамі, у свеце афіцыйна-дыпламатычным і прыдворна-службовым, не здагадаючыся, што ёсць другі свет, сур'ёзнейшы, — не гледзячы нават на тое, што ўсе падзеі з 1789 да 1815 не толькі прайшлі каля яго, але нават закраналі яго. Граф Варанцоў пасылаў яго да лорда Грэнвіля, каб даведацца, што замышляе генерал Банарт, які пакінуў Егіпецкую армію. Ён быў у Парыжы ў часе каранаванні Напалеона. У 1811 годзе Напалеон загадаў яго спыніць і затрымаць у Каселі, дзе ён быў паслом „пры цару Ероме“, як гаварыў мой бацька ў сярэдзітым настроі. Адным словам, ён быў пры ўсіх значных падзеях апошняга часу, але неяк дзіўна, — не так, як належыць*.

Лейб-гвардыі капітанам Ізмайлаўскага палка ён быў пры місіі ў Лондане; Павел, убачыўшы яго імя ў спісах, загадаў яму зараз-жа з'явіцца ў Пецербург. Дыпламат-воін адправіўся з першым караблём і з'явіўся на развод.

— Хочаш аставацца ў Лондане?—запытаўся сіпатым голасам Павел.

— Калі в. в. угодна будзе мне дазволіць,—адказаў капітан пры пасьольстве.

— Ступай назад, не марнуючы часу,—адказаў Павел сіпатым голасам, і ён паехаў, не пабачыўшыся нават з тымі сваякамі, што жылі ў Маскве. Пакуль дыпламатычныя пытанні вырашаліся штыкамі і карцеччу, ён быў пасланнікам і закончў сваю дыпламатычную кар'еру ў часе Венскага кангрэса, гэтага светлага свята ўсіх дыпламатыў. Пасля звароту ў Расію, ён быў прызначан у правадзейныя камергеры ў Маскве, дзе няма двара. Не ведаючы законаў і рускага судавядзення, ён папаў у Сенат, зрабіўся членам апякунскага савета, начальнікам Мар'інскай больніцы, начальнікам Александрынскага інстытута і ўсё выконваў са стараннасцю, якая наўрад ці была патрэбна, з ганарлівасцю, якая шкодзіла, з сумленнасцю, якой ніхто не заўважаў.

Ён ніколі не бываў дома. Ён заганяў у дзень дзве чацвёркі здаровых коней: адну раніцой, адну пасля абёда. Апрача сената, якога ён ніколі не забываў, апякунскага савета, у якім бываў два разы ў тыдзень, апрача

больницы і інститута, ён не прапускаў амаль ніводнага французскага спектакля і ездзіў разы тры на тыдзень у англійскі клуб. Сумаваць яму не было калі, ён заўсёды быў заняты, безуважны, ён усё ехаў куды-небудзь, і жыццё яго лёгка кацілася на рэсорах у свеце вокладак і пераплётаў.

Затое ён да сямідзесяці пяці год быў здаровы, як малады чалавек, з'яўляўся на ўсіх вялікіх балах і абедрах, на ўсіх урачыстых сходах і гадовых актах,—усёроўна якіх: аграрнамічных ці медыцынскіх, страховага ад агню таварыства ці таварыства прыродадаследчыкаў... ды, звыш таго, затое-ж, можа, захаваў да старасці долю чалавечага сэрца і некаторую цеплыню.

Нельга нічога сабе ўявіць больш процілеглага заўсёды рухліваму, сангвінічнаму Сенатару, які часам заязджаў дадому, як майго бацьку, што амаль ніколі не выходзіў з двара, ненавідзеў увесь афіцыйны свет, быў заўсёды капрызным і незадаволеным. У нас было таксама восем коней (вельмі дрэнных), але наша стайня была паўблавай на богаўгодную ўстанову для кляч; мой бацька іх трымаў часткова для парадку і часткова для таго, каб два фурманы і два фарэйтары мелі хоць які занятак, апрача хадні па „Московские Ведомости“ і петушыных боек, якія яны наладзілі з поспехам між карэтным сараем і суседнім дваром.

Бацька мой амаль зусім не служыў; выхаваны французскім губернерам у доме набожнай і рэлігійнай цёткі, ён гадоў шаснаццаці паступіў у Ізмайлаўскі полк сержантам; паслужыў да паўлаўскага вацарэння і вышаў у адстаўку гвардыі капітанам; у 1801 ён паехаў за граніцу і пражыў, вандруючы з краіны ў краіну, да канца 1811 года. Ён вярнуўся з маёю маткаю за тры месяцы да майго нараджэння і, пражыўшы год у тверскім маёнтку пасля маскоўскага пажару, церахаў на жыццё ў Маскву, стараючыся як мага больш адзінотна і нудна ўпарадкаваць жыццё. Рухавасць брата яму перашкаджала*.

Пасля пераезду Сенатара ўсё ў доме пачало набываць больш і больш пануры выгляд. Сцены, мэбля, слугі—усё глядзела з незадавальненнем, спадылба; зусім зразумела, што найбольш незадаволеным быў сам мой бацька. Штучная цышняя, шэпт, асцярожная хода прыслугі выяўлялі не ўвагу, а прыгнечанасць і страх. У пакоях усё было непарушна, праз пяць-шэсць гадоў тыя-ж самыя кнігі ляжалі на тых-жа самых месцах і ў іх—тыя-ж самыя адзнакі. У спальні і кабінце майго бацькі цэлыя годы не перасоўвалася мэбля, не адчыняліся вокны. Выязджаючы ў вёску, ён браў ключ ад свайго пакоя ў кішэню, каб без яго не надумаліся памыць падлогі або пачысціць сцены.

РАЗДЗЕЛ II*

Размова нянечак і гутарка генералаў.—Фальшывае становішча.—Рускія энцыклапедысты.—Нуда.—Дзявочы пайкой і пярэдні.—Два немцы.—Вучэнне і чытанне.—Катэхізіс і евангелле.

Да дзесяці год я не заўважаў нічога дзіўнага, асаблівага ў маім становішчы; мне здавалася натуральным і простым, што я живу ў доме майго бацькі, што на яго палавіне я трымаюся прыстойна, што ў маёй маці другая палавіна, дзе я крычу і сваволю, колькі мне хочацца. Сенатар балаваў мяне і дарыў цацкі, Кало насіў на руках, Вера Артамонаўна адзявала мяне, клала спаць і мыла ў ночвах, т-те Прово вадзіла гуляць і гаварыла са мною па-нямецку. Усё ішло сваім парадкам, а тым часам я пачынаў задумвацца.

Выпадковыя заўвагі, неасцярожна сказаныя словы пачалі звяртаць маю ўвагу. Бабуня Прово і ўся челядзь любілі да страты розуму маю маці, баяліся і зусім не любілі майго бацьку. Сцэны, што адбываліся часам у доме паміж імі, былі часта тэмай для гутарак т-те Прово з Верай Артамонаўнай, стаяўшых заўсёды на баку маёй маці.

Мая маці, сапраўды, мела шмат непрыемнасцей. Жанчына надзвычай добрая, але без цвёрдага характару, яна была зусім прыгнечана маім бацькам і, як заўсёды бывае са слабымі натурамі, стварала заядлую апазіцыю ў дробязным і ў нязначным. На няшчасце, іменна ў гэтым дробязным бацька мой амаль заўсёды быў у правах, і справа канчалася яго перамогай.

— Я, дапраўды, — казала часам, напрыклад, т-те Прово, — на месцы пані проста ўзяла-б ды паехала-б у Штутгарт; якая радасць? Усё капрызы ды непрыемнасці, — нуда смяротная.

— Зразумела, — дадала Вера Артамонаўна, — ды вось што звязала па руках і нагах, — і яна паказвала пруткамі панчохі на мяне. — Узьць з сабой — куды? Навошта? Пакінуць тут аднаго з нашымі парадкамі, гэтага і чужы не зробіць!

Дзеці наогул больш праніклівыя, чым думаюць; яны хутка расейваюцца, на нейкі час забываюць пра тое, што зрабіла на іх вялікае ўражанне, але ўпарта варочаюцца ў думках, асабліва да ўсяго таёмнага або страшнага, і дапытваюцца са здзіўляючай настойлівасцю і спрытнасцю да ісціны.

Раз толькі настарожаны, я за некалькі тыдняў выведаў усе падрабязнасці сустрэчы майго бацькі і маёй маці, як яна адважылася пакінуць бацькаўскі дом; як была схавана ў рускім пасольстве ў Каселі ў Сенатара і ў мужчынскім адзенні пераехала граніцу. Усё гэта я выведаў, ні разу не задаўшы нікому ніводнага пытання.

Першым вынікам гэтых адкрыццяў было адчужэнне ад майго бацькі за сцэны, пра якія я гаварыў. Я іх бачыў і раней, але мне здавалася, што так і трэба; я так прызвычаўся, што ўсе ў доме, не выключаючы Сенатара, баяліся майго бацькі, што ён усім рабіў заўвагі, што не лічыў гэтага дзіўным.

Цяпер я стаў інакш разумець справу, думка, што частка ўсяго церпіцца дзеля мяне, ахувала іншы раз цёмным і цяжкім воблакам светлую дзіцячую фантазію.

Другая думка, якая ўкаранілася ва мне з таго часу, гэта тое, што я куды менш залежу ад майго бацькі, чым наогул дзеці. Гэтая самабытнасць, якую я сам сабе выдумаў, мне падабалася.

Гадоў праз два ці тры, аднаго разу ўвечары, сядзелі ў майго бацькі два таварышы на палку: П. К. Эсен, оренбургскі генерал-губернатар, і А. Н. Бахмееў, што быў намеснікам у Бесарабіі, генерал, якому пад Барадзіным адарвала нагу. Пакой мой быў каля залы, у якой яны сядзелі. Між іншым, мой бацька сказаў ім, што ён гаварыў з князем Юсупавым наконт таго, каб аддаць мяне на службу.

— Часу марнаваць няма чаго,—дадаў ён,—вы ведаеце, што яму трэба доўга службыць для таго, каб да чаго-небудзь даслужыцца.

— Што табе, браток, за ахвота,—сказаў дабрадушна Эсен,—рабіць з яго пісара? Даручы мне гэтую справу, я яго запішу ў уральскія казакі, у афіцэры яго выведзем,—гэта галоўнае, потым, сваім чарадом і пойдзе, як мы ўсе.

Мой бацька не згаджаўся, гаварыў, што ён разлюбіў усё ваеннае, што ён спадзяецца ўладзіць мяне з часам дзе-небудзь пры місі ў цёплай краіне, куды і ён-бы паехаў дажываць апошнія дні.

Бахмееў, які мала прымаў удзелу ў гутарцы, сказаў, устаючы на сваіх кастылях:

— Мне здаецца, што вам трэба было-б добра падумаць над парадай Петра Кірылавіча. Не хочаце запісваць у Оренбург, можна і тут запісаць. Мы з вамі старыя прыяцелі, і я прывычаіўся гаварыць з вамі адкрыта: штацкай службай, універсітэтам вы ні *вашаму маладому чалавеку* не зробіце добра, ні карысці для грамадства. Ён, зусім відавочна, у *фальшывым становішчы*; адна ваенная служба можа разам адкрыць кар'еру і паправіць яго. Перш чым ён дойдзе да таго, што будзе камандаваць ротай, усе небяспечныя думкі ўлягуцца. Ваенная дысцыпліна—вялікая школа; далейшае залежыць ад яго. Вы кажаце, што ён мае здольнасці, ды хіба-ж у ваенную службу ідуць адны дурыі? А мы-ж з вамі ды і ўсё наша кола? Адно толькі вы можаце сказаць, што яму больш часу трэба службыць да афіцэрскага чына, але ў гэтым якраз мы і пасобім вам.

Гутарка гэтая варта была заўваг т-ше Прово і Веры Артамонаўны. Мне тады ўжо было гадоў трынаццаць*. Такія ўрокі, якія пераварочваліся мною на ўсе бакі, разбіраліся тыднямі, месяцамі на поўнай адзіноце, давалі сваю карысць. Вынікам гэтай гутаркі было тое, што я, хоць і марыў раней, як усе дзеці, пра ваенную службу і мундзір, ледзь не плакаў, што мой бацька хацеў з мяне зрабіць штацкага, раптам ахаладзеў да ваеннай службы і, хоць не адразу, але патроху выкараніў канчаткова любоў і замілаванне эпалетами, аксельбантамі, лампасамі. Яшчэ раз, аднак, згасаўшае імкненне да мундзіра ўзгарэлася зноў. Сваё наш, што вучыўся ў пансіёне ў Маскве і прыходзіў часам на святы да нас, паступіў у Ябургскі уланскі полк. У 1825 годзе ён прыязджаў юнкерам у Маскву і спыніўся ў нас на некалькі дзён. Моцна тахкала сэрца, калі я ўбачыў яго з усімі шнуркамі і шнурочкамі, з шабляй і ў чатырохкантовым ківеры, надзетым крыху набок і прывязаным за шнурок. Ён быў гадоў семнаццаці і невяліката росту. Раніцай на другі дзень я надзеў яго мундзір, шаблю і ківер і паглядзеў у люстра. Божа мой, якім харошым здаваўся я сабе ў сінім кудым мундзіры з чырвонымі выпушкамі! А этышкеты, а пампон, а лядунка... чым у параўнанні з ім была камлотавая курткі, якую я насіў дома, і жоўтыя кітайчатыя панталоны?

Прыезд сваяка аказваў было ўплыў генеральскай парады, але неўзабаве акалічнасці зноў і канчаткова адхілілі мае думкі ад ваеннага мундзіра.

Унутраны вынік дум пра „фальшывае становішча“ быў досыць падобны да таго, які я зрабіў з гутаркі двух нянечак. Я адчуваў сябе вальней ад грамадства, якога зусім не ведаў, адчуваў, што, па сутнасці, я пакінуты на ўласныя свае сілы, і з крыху дзіцячай ганарлівасцю думаў, што пакажу сябе Алексею Нікалаевічу* з таварышамі.

Пры ўсім гэтым можна сабе ўявіць, як нявесела і аднастайна ішоў для мяне час у своеасаблівым абацтве бацькаўскага дома. Не было мне ні заахвочванняў, ні забаў; бацька мой быў амаль заўсёды мною не здаволены,—ён балаваў мяне толькі гадоў да дзесяці; таварышоў не было, настаўнікі прыходзілі і выходзілі, і я цішком уцякаў, праводзячы іх на двор, пагуляць з дваровымі хлопчыкамі, што было строга забаронена. Рэшту часу я туляўся па вялікіх счарнелых пакоях з зачыненымі вокнамі ўдзень, ледзь асветленымі ўвечары, нічога не робячы або чытаючы ўсё-ўсякае.

У пярэднім і дзясочым пакоі я знаходзіў сабе адзіную, якая толькі ў мяне аставалася, жывую ўцеху. Тут мне была поўная воля: я абараняў адну партыю супроць другіх, судзіў і абмяркоўваў разам з маімі прыяцелямі іх справы, ведаў усе іхнія сакрэты і ніколі не прагаварыўся ў гасціннай пра тайны пярэдняга пакоя.

На гэтым прадмеце нельга не спыніцца. Я, аднак, зусім не пазбягаю адхіленняў і эпизодаў,—так ідзе кожная гутарка, так ідзе само жыццё.

Дзеці наогул любяць слуг: бацькі забараняюць ім збліжацца з імі, асабліва ў Расіі; дзеці не слухаюць іх, таму што ў гасцінным пакоі нудна, а ў дзясочым весела. У гэтым выпадку, як і ў тысячы іншых, бацькі не ведаюць, што робяць. Я ніяк не магу сабе ўявіць, каб наш пярэдні пакой быў для дзяцей больш шкодным, чым наш „чайны“ або „дываны“. У пярэднім дзеці пераймаюць грубыя выслоўі і дрэнныя манеры, гэта праўда; але ў гасцінным яны ўспрымаюць грубыя мыслі і дрэнныя пачуцці.

Самы загад аддаляцца ад людзей, з якімі дзеці ў бесперапынных зносінах, несумленны.

Шмат гавораць у нас пра глыбокую распуснасць слуг, асабліва прыгонных. Яны, сапраўды, не вызначаюцца ўзорнай строгасцю паводзін; маральнае падзенне іх можна бачыць ужо з таго, што яны залішне многа церпяць, рэдка абурваюцца і даюць адпор. Але не ў гэтым справа. Я хацеў-бы ведаць, якое саслоўе ў Расіі менш за іх разбэшчана? Няўжо дваранства або чыноўнікі? А можа, духавенства?

Што-ж вы смяецесья?

Хіба адны сяляне знойдуць сякія-такія правы...

Розніца між дваранамі і дваровымі такая-ж малая, як і між іх назвамі. Я ненавіджу, асабліва пасля бядот 1848 года, дэмагагічную ліслінасць натоўпу, але арыстакратычны паклёп на народ ненавіджу яшчэ больш. Рысуючы слуг і рабоў распуснымі звярамі, плантатары адводзяць вочы другім і заглушаюць крыкі сумлення ў сабе. Мы рэдка бываем лепшымі за чэрнь, але выражаемся мякчэй, спрытней хаваем эгаізм і хцінасць; нашы жаданні не такія грубыя і не такія яўныя ад таго, што іх лёгка задаволіць, ад прывычкі не стрымлівацца; мы проста больш багатыя, сытыя і ў выніку гэтага больш патрабавальныя. Калі граф Альмавіва пералічыў севільскаму цырульніку якасці, якія ён патрабуе ад слугі, Фігаро заўважыў, уздыхаючы: „Калі слуга павінен мець усе гэтыя якасці, дык ці шмат знойдзецца паноў, годных быць лакеямі?“

Распушта ў Расіі наогул не глыбокая, яна больш дзікая і сальная, шумная і грубая, растрапаная і бессаромная, чым глыбокая. Духавенства, зачыніўшыся ў сябе дома, п'янствуе і абжыраецца з купецтвам. Дваранства п'янствуе на белым свеце, гуляе на прапалую ў карты, б'ецца са слу-

гамі, распуснічае з пакаёўкамі, дрэнна вядзе свае справы і яшчэ горш—сямейнае жыццё. Чыноўнікі робяць тое-ж самае, але брудней, ды, апрача таго, падлічаюць перад начальнікамі і крадуць па дробязі. Дваране, уласна кажучы, менш крадуць, яны адкрыта бяруць чужое, аднак, калі выдасца, іхняя рука таксама не схібіць.

Усе гэтыя мілыя слабасці сустракаюцца ў форме яшчэ грубейшай у чыноўнікаў, якія стаяць за чатырнаццатым класам, у дваран, якія належаць не цару, а памешчыкам. Але чым яны горшыя за іншых, як саслоўе, я не ведаю.

Перабіраючы ўспаміны мае не толькі аб дваровых нашага дома і Сена-тара, але і аб слугах двух-трох блізкіх нам дамоў на працягу дваццаці пяці гадоў, я не памятаю нічога асабліва ганебнага ў іх паводзінах. Хіба прыдзецца гаварыць пра невялікія крадзяжы... але тут разуменні так збытаны становішчам, што цяжка меркаваць: *чалавек-уласнасць* не цыра-моніцца са *сваім* таварышам і абыходзіцца за панібрата з панскім даб-ром. Больш справядліва будзе выключыць якіх-небудзь улюбёнцаў, фаварытаў і фаварытак, панскіх паняў, шантуноў; але, па-першае, яны з'яў-ляюцца выключэннем, гэта—Клейнміхелі стайні, Бенкендорфы ад пограба, Перакусіхіны ў застольнай вопратцы, Пампадур* з босымі нагамі; апрача таго, яны-ж і трымаюцца лепш за ўсіх, напіваюцца толькі ўночы і вопраткі сваёй не закладаюць у піцейны дом

Прастадушная распуста астатніх верціцца каля шклянкі гарэлкі і бу-тэлькі пива, каля вясёлай гутаркі і люлькі, самавольных адлучак з дому, сварак, якія часам даходзяць да боек, махлярства перад панамі, якія патрабуюць ад іх нечалавечага і немагчымага. Зразумела, адсутнасць, з ад-наго боку, усякага выхавання, з другога—сялянскай прастаты, пры раб-стве, унесла процьму ўродлівага і скажонага ў іхнія норавы, але пры ўсім гэтым яны, як негры ў Амерыцы, асталіся напалову дзецьмі: пусцяк іх цешыць, пусцяк засмучае; жаданні іхнія абмежаваны і хутчэй наіўныя і чалавечныя, чым нячыстыя.

Віно і чай, карчма і шынок—дзве заўсёдняыя страсці рускага слугі; для іх ён крадзе, для іх ён бедны, за іх ён церпіць ганенні, пакаранні і пакідае сям'ю ў жабрацтве. Нічога няма лягчэй, як з вышынні цвярозага ап'янення патэра Мецью асуджаць п'янства і, седзячы за чайным сталом, здзіўляюцца, навошта слугі ходзяць піць чай у шынок, а не п'юць яго дома, не глядзячы на тое, што дома дзешавей.

Віно аглушае чалавека, дае забыццё, штучна развесяляе, раздражняе; гэтае аглушэнне і раздражненне тым больш падабаюцца, чым менш чалавек развіты і чым больш зведзены на вузкае, пустое жыццё. Як можа не піць слуга, асуджаны на заўсёднае жыццё ў пярэднім пакоі, на заўсёдную беднасць, на рабства, на продаж? Ён п'е цераз край, калі можа, таму што не можа піць штодзень; гэта заўважыў, гадоў пятнаццаць назад, Сенкоўскі ў „Библиотеке для чтения“*. У Італіі і паўднёвай Францыі няма п'янці, таму што багатая віна. Дзікае п'янства англійскага работніка тлу-мачыцца тым-жа самым. Гэтыя людзі зламаліся ў безвыходнай і няроўнай барацьбе з голадам і беднасцю; як яны ні біліся, яны ўсюды сустракалі свінцовую сцяну і суровы адпор, які адкідаў іх на цёмнае дно грамад-скага жыцця і асулжаў на вечную работу без мэты, з'ядаўшую розум разам з целам. Што-ж тут дзіўнага, што, прабыўшы шэць дзён рычагом, колам, пружынай, вінтом, чалавек дзіка вырываецца ў суботу вечарам з катаргі мануфактурнай дзейнасці і ў поўгадзіны напіваецца п'яным, тым больш, што яму, знясіленаму, няшмат і трэба для гэтага. Лепш-бы і маралісты пілі сабе Irish або Scotch Whiskey¹ ды маўчалі, а то з іх бесчалавеч-най філантропіяй яны напросяцца на страшныя адказы.

¹ Ірландскую або шатландскую гарэлку.

Піць чай у шынку мае другое значэнне для слуг. Дома яму і чай не той: дома яму ўсе напамінаюць, што ён—слуга; дома ў яго брудны пакой для дворні; ён павінен сам паставіць самавар; дома ў яго кубак з адбітай ручкай, і штомініутна пан можа пазваніць. У шынку ён—вольны чалавек, ён—пан, для яго накрыты стол, запалены лямпы, для яго бяжыць з падносам афіцыянт, кубкі блішчаць, чайнік блішчыць, ён загадвае—яго слушаюць, ён радуецца і весела патрабуе сабе паўснай ікры або расцягайчык да чаю.

Ва ўсім гэтым больш дзіцячай прастадушнасці, чым распушчанасці. Уражанні апаноўваюць іх хутка, але не пускаюць карэнняў; розум іх заўсёды заняты або, лепш, рассяяны выпадковымі прадметамі, невялікімі жаданнямі, нікчэмнымі мэтамі. Дзіцячая вера ва ўсё чудаўнае прымушае палыхацца дарослага мужчыну, і тая-ж самая дзіцячая вера судышае яго ў самыя цяжкія мінулы. Я саздзіўленнем прысутнічаў пры смерці двух або трох са слуг майго бацькі: вось дзе можна было меркаваць аб прастадушнай бесклапотнасці, з якою праходзіла іхняя жыццё, аб тым, што на іх сумленні не было вялікіх грахоў, а калі сёе-тое здарылася, дык з гэтым пакончана на споведзі ў „бацюшкі“.

На гэтым падабенстве дзяцей да слуг і грунтуецца ўзаемная прыхільнасць іх. Дзеці ненавідзяць арыстакратыю дарослых і іх ласкава-выбачлівае абыходжанне, таму што яны разумныя і ведаюць, што для іх яны—дзеці, а для слуг—асобы. З прычыны гэтага, яны куды больш любяць гуляць у карты і лато з пакаёўкамі, чым з гасцямі. Госці гуляюць для іх з ласкі, папускаюцца ім, дражняць іх і кідаюць гуляць, калі ўздумаецца; пакаёўкі гуляюць звычайна столькі-ж для сябе, колькі для дзяцей; ад гэтага ігра набывае цікавасць.

Прыслуга надзвычайна прыхільная да дзяцей, і гэта—зусім не рабская прыхільнасць, гэта—узаемная любоў *слабых і простых*.

Даўней бывала, як цяпер у Турцыі, патрыярхальная, дынастычная любоў паміж памешчыкамі і дваровымі. Цяпер няма больш на Русі шчырых слуг, адданных роду і племені сваіх паноў. І гэта зразумела. Памешчык не верыць у сваю ўладу, не думае, што ён будзе адказваць за сваіх людзей на страшным судзілішчы хрыстовым, а карыстаецца ёю дзеля выгады. Слуга не верыць у сваю падначаленасць і церпіць гвалт, не як кару божую, не як іспыт, а проста таму, што ён безабаронны: сіла салому ломіць.

Я ведаў яшчэ ў маладосці два-тры ўзорчыкі гэтых фанатыкаў рабства, пра якіх з уздыхам гавораць васьмідзесяцігадовыя памешчыкі, апавядаючы пра іх дбайную службу, пра іх вялікую стараннасць і забываючы дадаць, чым іх бацькі і яны самі плацілі за такую самаадданасць.

У адной з вёсак Сенатара жыў на спакой, гэта значыць на хлябах, старэнькі дзядок Андрэй Сцепанаў.

Ён быў камердынерам Сенатара і майго бацькі ў часе іх службы ў гвардыі; гэта быў добры, сумленны і цвярозы чалавек, які глядзеў у вочы маладым панам і ўгадваў, як яны самі казалі, іх волю, што, думаю, было нялёгка. Потым ён кіраваў падмаскоўным маёнткам. Адрэзаны спачатку вайной 1812 года ад усякай сувязі, потым адзі, без грошай, на попелішчы выгарэлага сяла, ён прадаў нейкае бярвенне, каб не памерці з голаду.

Сенатар, вярнуўшыся ў Расію, узяўся за ўпарадкаванне свайго маёнтка і, нарэшце, дабраўся да бярвення. Ён пакараў яго тым, што адабраў ад яго пасаду і адправіў яго „в опалу“. Стары з усёй сям'ёй пацягнуўся на падножны корм. Нам прыходзілася праязджаць і спыняцца на дзень, на два ў вёсцы, дзе жыў Андрэй Сцепанаў. Нядужы дзядок, разбіты паралічом, прыходзіў кожны раз, апіраючыся на кастыль, пакланіцца майму бацьку і пагаварыць з ім.

Адданаць і ціхамірнасць, з якою ён гаварыў, яго няшчасны выгляд, космы жоўта-сівых валасоў з абодвух бакоў голага чэрапа глыбока расчэльвалі мяне.

— Чуў я, гасудар мой,—казаў ён аднаго разу,—што брацец ваш яшчэ кавалерыю меў ласку атрымаць. Стары, бацюхна, раблюся, скоро богу душу аддам, але-ж не даў мне гасподзь бачыць брата ў кавалеры; хоць-бы раз перад канчынай бачыць іх у ленце і ва ўсіх рэгаліях!*

Я глядзеў на старога: яго твар быў такі дзіцяча-шчыры, згорбленая фігура яго, балесна перакошаны твар, патухшыя вочы, слабы голас—усё выклікала давер'е; ён не маніў, ён не ільсціў, яму, сапраўды, хацелася бачыць перад смерцю ў „кавалеры і рэгаліях“ чалавека, які гадоў пятнаццаць не мог яму дараваць нейкага бяргвення. Што гэта: святы ці вар'ят? Ды ці не адны вар'яты і дасягаюць святасці?

Новае пакаленне не мае гэтага ідалапаклонства, і калі бываюць выпадкі, што людзі не хочуць на волю, то гэта проста ад лянівасці і дзеля матэрыяльнага інтарэсу. Гэта, безумоўна, больш распусна, але бліжэй да канца; яны напэўна, калі што і хочуць бачыць на шы паноў, дык не владзірскую ленту.

Скажу тут дарэчы аб становішчы нашай прыслугі наогул.

Ні Сенатар, ні бацька мой не прыцяснjalі асабліва дваровых, гэта значыць не прыцяснjalі іх фізічна. Сенатар быў чалавек запальчывы, нецярплівы і іменна таму часта грубы і несправядлівы; але ён так мала меў да іх дачынення і так мала імі займаўся, што яны амаль што не ведалі адзін другога. Бацька мой дакучаў ім капрызамі, не прапускаў ні позірку, ні слова, ні руху і бесперастанку вучыў; для рускага чалавека гэта часта горш за біццё і лаянку.

Цялесныя пакаранні былі амаль невядомы ў нашым доме, і два-тры выпадкі, калі Сенатар і мой бацька ўжывалі гнусны сродак „частнага дома“, былі да таго незвычайныя, што пра іх уся дворня гаварыла цэлыя месяцы; апрача таго, яны былі выкліканы значнымі праступкамі*.

Часцей аддавалі дваровых у салдаты; пакаранне гэтае наводзіла жак на ўсіх маладых людзей: без роду, без племені, яны ўсё-ж лепш хацелі астацца прыгоннымі, чым дваццаць год цягнуць ярмо. Мяне вельмі ўражалі гэтыя страшныя сцэны... З'яўляліся два паліцэйскія салдаты на выклік памешчыка; яны па-зладзейску, цішком, неспадзівана бралі прызначанага чалавека; стараста звычайна тут абвясчаў, што пан з вечара загадаў накіраваць яго ў прысутства, і чалавек праз слёзы куражыўся, жанчыны плакалі, усе давалі падарункі, і я аддаваў усё, што мог, гэта значыць якіх-небудзь дзве грыўні, хустку на шыю.

Памятаю я яшчэ, як нейкаму старасту за тое, што ён патраціў сабраны аброк, бацька мой загадаў агаліць бараду. Я нічога не разумеў у гэтым пакаранні, але мяне здзівіў выгляд шасцідзесяцігадовага старога: ён плакаў наўзрыд, кланяўся да зямлі і прасіў накласці на яго, апрача аброку, сто рублёў штрафу, але вызваліць ад ганьбы.

Калі Сенатар жыў з намі, агульная прыслуга складалася з трыццаці мужчын і амаль такой-жа колькасці жанчын; замужнія, аднак, не выконвалі ніякай службы, яны займаліся сваёй гаспадаркай; на службе былі пяць-шэсць пакаёвак і прачкі, якія не хадзілі наверх. Да гэтага трэба дадаць хлопчыкаў і дзяўчынак, якіх прывучалі да службы, гэта значыць да бяздзейнасці, гультайства, хлусні і да ўжывання сівахі.

Для характарыстыкі тагочаснага жыцця ў Расіі я не думаю, што будзе лішнім сказаць некалькі слоў аб утрыманні дваровых. Спачатку ім давалася пяць рублёў асігнацыямі* ў месяц на харчы, потым шэсць, жанчынам на рубель менш, дзецям гадоў з дзесяці—палова. Людзі складалі з сябе арцелі і на нястачы не скардзіліся, што сведчыць аб надзвы-

чайнай таннасці харчовых прыпасаў. Найбольшай платай было сто рублёў асігнацямі ў год, другія атрымлівалі палову, некаторыя трыццаць рублёў у год. Хлопчыкі гадоў да восемнаццаці не атрымлівалі платы. Апрача грошай, людзям давалася адзенне, шынелі, кашулі, просціны, коўдры, ручнікі, матрацы з парусіны; хлопчыкам, якія не атрымлівалі платы, даваліся грошы на маральную і фізічную чыстату, гэта значыць на лазню і *гавенне*. Калі палічыць усё, слуга каштаваў рублёў трыста асігнацямі; калі да гэтага далучыць дывідэнд на лякарствы, лекара і на харчовыя прыпасы, што выпадкова прывозіліся з вёскі і якіх не ведалі, куды падзець, то мы і тады не перавысім трохсот пяцідзiesiąці рублёў. Гэта складае *чацвэртую* частку таго, што слуга каштуе ў Парыжы або ў Лондане.

Плантатары звычайна залічваюць у рахунак *страхавую* прэмію рабства, гэта значыць утрыманне жонкі, дзяцей памешчыкам і сухі кавалак хлеба дзе-небудзь у вёсцы пад старасць. Вядома, гэта трэба ўзяць на ўвагу, але страхавая прэмія значна паніжаецца прэміяй *страху* цялесных пакаранняў, немагчымасцю перамен стану і куды горшага ўтрымання.

Я досыць наглядзеўся, як страшнае ўсведамленне прыгоннага стану забівае, атручвае існаванне дваровых, як яно гняе, ачмурае іх душу. Мужыкі, асабліва аброчныя, менш адчуваюць асабістую няволю, яны неяк умеюць не верыць свайму поўнаму рабству. Але тут, сядзячы на бруднай лаве пярэдняга пакоя з раніцы да ночы, або стоячы з талеркай за сталом, няма месца сумненню.

Зразумела, ёсць людзі, якія жывуць у пярэднім пакоі, як рыба ў вадзе,—людзі, у якіх душа ніколі не прачыналася, якія набраліся смаку і з пэўным майстэрствам выконваюць сваю службу.

У гэтых адносінах была ў нас асоба надзвычай цікавая—наш стары лакей Бакай. Чалавек атлетычнага складу і высокага росту, з буйнымі і важнымі рысамі твара, з выглядам найвялікшай глыбокадумнасці, ён дажыў да старых гадоў, уяўляючы, што становішча лакея—адно з самых значных.

Паважны стары гэты заўсёды быў сярдзіты або выпіўшы, або выпіўшы і сярдзіты разам. Службу сваю ён выконваў з нейкага вышэйшага пункту гледжання і надаваў ёй урачыстую важнасць. Ён умеў з асаблівым шумам і трэскам адкінуць прыступкі карэты і ляснуць дзверцамі мацней, як са стрэльбы пальнуць; хмурна і як струнка стаяў ён на запятках, і кожны раз, калі яго падкідала на калдобіне, ён густым і незадаволеным голасам крычаў фурману: „лягчэй!“, не глядзячы на тое, што калдобіна ўжо была на пяць крокаў ззаду.

Галоўны занятак яго, акрамя язды за карэтай,—занятак, добраахвотна ўскладзены ім на сябе, заключаўся ў навучанні хлопчыкаў арыстакратычным манерам пярэдняга пакоя. Калі ён быў цвярозы, справа яшчэ ішла сяк-так, але калі ў яго ў галаве шумела, ён рабіўся педантам і тыранам да неймавернасці. Я часам заступаўся за маіх прыяцеляў, але мой аўтарытэт мала дзейнічаў на рымскі характар Бакай; ён адчыняў мне дзверы ў залу і гаварыў:

— Вам тут не месца, ідзіце, калі ласка, а не, дык я на руках занясу.— Ён не прапускаў ніводнага руху, ніводнага слова, каб не вылаяць хлапчукоў; да слоў нярэдка далучаў ён і таўхель або „калупаў масла“, гэта значыць пстрыкаў неяк хітра і спрытна, як пружынай, вялікім пальцам і мізінным па галаве.

Калі ён разганяў, нарэшце, хлапчукоў і аставаўся адзін, яго праследаванні накіроўваліся на адзінага прыяцеля яго, Макбета,—вялікага ньюфаундлендскага сабаку, якога ён карміў, любіў, часаў і пеставаў. Пасядзеўшы без кампаніі мінуты дзве-тры, ён ішоў на двор і запрашаў Макбета з сабой на залавак; тут ён распачынаў з ім гутарку.

— Што-ж ты, дурань, сядзіш на дварэ, на марозе, калі ёсць цёплы пакой? Ну і скаціна! Чаго вылупіў вочы—ну? Нічога не адказваеш?—За гэтым ішла звычайная аплявуха. Макбет часам агрызаўся на свайго дабрадзея; тады Бакай яго папракаў, але без ласкі і ўступак.

— Дапраўды, кармі сабаку,—усё адно сабакам астанецца; зубы шчэрыць і не падумае, на каго... Блохі-б заелі без мяне!—і, пакрыўджаны няўдзячнасцю свайго прыяцеля, ён нюхаў са злосцю табак і кідаў Макбету ў нос тое, што аставалася на пальцах, пасля чаго той чыхаў, страшэнна нязграбна лапай знімаў з вачэй табак, што папаў у нос, і, страшэнна абураны, пакідаючы залавак, царапаў дзверы; Бакай яму адчыняў іх са словам „паганец!“ і штурхаў яго нагой. Тут звычайна вярталіся хлопчыкі, і ён пачынаў зноў „калупаць масла“.

Перад Макбетам у нас быў лягавы сабака Берта; ён цяжка захварэў, Бакай яго ўзяў на свой матрац і два-тры тыдні даглядаў яго. Адночы ўранку выходжу я ў пярэдні пакой, Бакай хацеў мне нешта сказаць, але голас у яго змяніўся, і буйная сляза скацілася па шчацэ,—сабака памёр. Вось яшчэ факт для вывучэння чалавечага сэрца. Я зусім не думаю, каб ён і хлапчукоў ненавідзеў; гэта быў суровы характар, які падмацоўваўся сівухаю і несвядома ўцягнуўся ў паэзію пярэдняга пакоя.

Але побач з гэтымі дылетантамі рабства, якія трагічныя вобразы мучанікаў, безнадзейных пакутнікаў сумна праходзяць у маёй памяці.

У Сенатара быў повар незвычайна таленавіты, працавіты, цвярозы; ён ішоў угору; сам Сенатар прасіў, каб яго прынялі ў кухню гасудара, дзе тады быў славуты повар-француз. Навучыўшыся там, ён паступіў у англійскі клуб, разбагацеў, ажаніўся, жыў панам; але вярхоўка прыгоннага стану не давала яму ні спакойна спаць, ні карыстацца выгодамі свайго становішча.

Набраўшыся смеласці і адслужыўшы малебен Іверскай, Алексей з'явіўся да Сенатара з прасьбай адпусціць яго за пяць тысяч асігнацыямі. Сенатар ганарыўся *сваім* поварам гэтак жа, як ганарыўся *сваім* жывапісцам, і з гэтай прычыны грошай не ўзяў і сказаў повару, што адпусціць яго дарэмна пасля сваёй смерці.

Повара як громам ударыла: затужыў, змяніўся ў твары, пачаў сівец і... рускі чалавек—пачаў паіваць. Справы свае павёў ён абыйк, англійскі клуб яго звольніў. Ён наняўся ў княгіні Трубецкой; княгіня не давала яму жыцця дробным скнарніцтвам. Пакрыўджаны раз ёю празмерна, Алексей, які любіў гаварыць красамоўна, сказаў ёй з сваім важным выглядам, сваім голасам у нос:

— Якая непразрыстая душа жыве ў вашым святлейшым целе!

Княгіня вельмі разлавалася, прагнала повара і, як належыць рускай пані, напісала скаргу Сенатару. Сенатар нічога-б не зрабіў, але, як пачцівы кавалер, паклікаў повара, вылаяў яго і загадаў яму ісці да княгіні прасіць прабачэння.

Повар да княгіні не пайшоў, а пайшоў у шынок. За год часу ён усё спусціў: ад капітала, прыгатаванага для ўзносу, да апошняга фартуха. Жонка памучылася, памучылася з ім ды і пайшла ў нянькі кудысьці ў ад'езд. Пра яго доўга не было ніякіх вестак. Потым неяк паліцыя прывяла Алексея, абшарпанага, здзічэлага; яго паднялі на вуліцы, кватэры ў яго не было, ён вандраваў з шынка ў шынок. Паліцыя патрабавала, каб памешчык яго прыбраў. Балюча было Сенатару, а, можа, і сумленне грызла; ён яго прыняў даволі ласкава і даў пакой. Алексей па-ранейшаму піў, п'яны шумеў і ўяўляў, што складае вершы; ён, сапраўды, не быў пазбаўлены нейкай бязладнай фантазіі. Мы былі тады ў Васільеўскім *. Сенатар, не ведаючы, што рабіць з поварам, прыслаў яго туды, думаючы, што мой бацька ўгаворыць яго. Але чалавек быў занадта зламаны. Я тут разгледзеў,

якая зацятая нянавісь і злосьць супроць паноў ляжаць на сэрцы ў прыгоннага чалавека: ён гаварыў са скрогатам зубоў і з мімікай, якая, асабліва ў повара, магла быць небяспечнай. Пры мне ён не баяўся даваць волю языку; ён мяне любіў і часта, фамільярна пляскаючы па плячы, гаварыў:

— Добрая галінка сапсутага дрэва.

Пасля смерці Сенатара мой бацька даў яму зараз-жа адпускную; але ўжо было позна і так—абы збыць яго з рук; ён так і загінуў.

Поруч з ім не магу не ўспоміць другой афяры прыгоннага ладу. У Сенатара быў, нахштальт пісьмавадзіцеля, дваровы чалавек гадоў трыццаці пяці. Старэйшы брат майго бацькі, што памёр у 1813 годзе, маючы на ўвазе пабудоваць вясковую больніцу, аддаў яго хлопчыкам нейкаму знаёмаму доктару для навучання фельчарскаму майстэрству. Доктар выпрасіў яму дазвол хадзіць на лекцыі медыка-хірургічнай акадэміі; малады чалавек быў са здольнасцямі, вывучыўся па-латыні, па-нямецку і лячыў сяк-так. Гадоў дваццаці пяці ён загахаўся ў дачку нейкага афіцэра, утаіў ад яе сваё становішча і ажаніўся з ёю. Доўга абман не мог хавацца, жонка з жахам даведалася пасля смерці пана, што яны—прыгонныя. Сенатар, новы ўладар яго, аніколькі іх не прыгнатаў, ён нават любіў маладога Талачанаву, але сварка яго з жонкай не спынялася; яна не магла яму дараваць ашуканства і збегла ад яго з другім. Талачанаву, мабыць, вельмі хахаў яе: яго з гэтага дня апанавала задумлівасць, блізкая да вар'яцтва, ён прагульваў ночы і, не маючы сваіх сродкаў, траціў панскія грошы; калі ён убачыў, што нельга звесці канцоў, ён 31 снежня 1821 года атруціўся.

Сенатара не было дома; Талачанаву увайшоў пры мне да майго бацькі і сказаў яму, што ён прышоў з ім развітацца і просіць яго сказаць Сенатару, што грошы, якіх нехапае, патраціў ён.

— Ты п'яны,—сказаў яму мой бацька,—ідзі і праспіся.

— Я хутка пайду спаць надоўга,—сказаў лекар,—і прашу толькі не памінаць мяне ліхам.

Спакойны выгляд Талачанаву спалохаў майго бацьку, і ён, пільней прыгледзеўшыся да яго, запытаўся:

— Што з табою? Ты брэдзіш?

— Нічога, я толькі выпіў чарку мыш'яку.

Выклікалі доктара, паліцыю, далі яму рвотнае, далі малака... Калі яго пачало нудзіць, ён стрымліваўся і казаў: „Сядзі, сядзі там, я не для таго цябе праглынуў“. Я чуў потым, калі пачалося моцнае дзеянне атруты, яго стогн і пакутны голас: „Пячэ! Пячэ! Агоны!“ Хтосьці параіў яму паслаць па свяшчэнніка, ён не хацеў і гаварыў Кало, што ніякага жыцця на тым свеце быць не можа, што ён *добра ведае анатомію*. А дванаццатай гадзіне вечара ён запытаўся ў штаб-лекара па-нямецку, „каторая гадзіна?“, потым, сказаўшы: „вось і новы год, віншую вас“,—памёр.

Раніцою я кінуўся ў невялікі флігель, у якім была лазня,—туды занеслі Талачанаву; цела ляжала на стале ў тым выглядзе, як ён памёр: у фрак, без гальштука, з раскрытымі грудзямі; твар яго быў страшэнна перакрыўлены і счарнеў ужо. Гэта было першае мёртвае цела, якое бачыў я; блізка да страты прытомнасці, я вышаў на двор. І цацкі, і малюнкі, падараваныя мне на новы год, не цешылі мяне; счарнелы Талачанаву стаяў перад вачыма, і я чуў яго: „Пячэ! Агоны!“

У заключэнне гэтай сумнай гісторыі скажу толькі адно: на мяне прэдняй пакой не зрабіў ніякага сапраўды дрэннага ўплыву. Наадварот, ён з ранніх гадоў развіў ва мне страшэнную нянавісь да ўсякага рабства і да ўсякага самавольства. Бывала, калі я яшчэ быў дзіцем, Вера Артамопаўна, жадаючы мяне як след пакрыўдзіць за якое-небудзь свавольства, часам казалла мне: „Пачакайце,—вырасцеце, гэтакім-жа панам будзеце, як і іншыя“. Мяне гэта

страшэнна абражала. Старэнькая можа быць здаволена: гэтакім, як іншыя, прынамсі, я не зрабіўся.

Апрача пярэдняга пакоя і дзявочага, была ў мяне яшчэ адна забава, і тут, прынамсі, не было мне перашкоды. Я любіў чытаць гэтак-жа, як не любіў вучыцца. Прага да бессістэмнага чытання была наогул адной з галоўных перашкод сур'ёзнаму вучэнню. Я, напрыклад, раней і пасля цярыпец не мог тэарэтычнага вывучэння моваў, але вельмі хутка вывучаўся сяк-так разумець і балбатаць з грэхам папалам, і на гэтым спыняўся, таму што гэтага было досыць для майго чытання.

У бацькі майго разам з Сенатарам была даволі вялікая бібліятэка, складзеная з французскіх кніг мінулага стагоддзя. Кнігі валяліся гурбамі ў сырым нежылым пакоі ніжняга паверху ў доме Сенатара. Ключ быў у Кало; мне было дазволена капацца ў гэтых літаратурных засеках, колькі я хацеў, і я чытаў сабе ды чытаў. Бацька мой бачыў у гэтым падвойную карысць: па-першае, што я хутчэй вывучуся па-французску, апрача таго, што я заняты, гэта значыць сяджу ціхенька, і прытым у сваім пакоі. Да таго-ж я не ўсе кнігі паказваў або клаў у сябе на сталю,—іншыя хаваліся ў шыфаньер.

Што-ж я чытаў? Зразумела, што раманы і камеды. Я прачытаў тамоў пяцьдзесят французскага „Рэпертура“ і рускага „Феатра“; у кожнай частцы было па тры, па чатыры п'есы. Апрача французскіх раманаў, у маёй маці былі раманы Лафонтэна, камеды Кацэбу,—я іх чытаў разы па два. Не магу сказаць, каб раманы мелі на мяне вялікі ўплыў; я кідаўся з прагавітасцю на ўсе двухсэнсавыя або крыху растрананыя сцэны, як усе хлопчыкі, але яны не цікавілі мяне асабліва. Куды большы ўплыў мела на мяне п'еса, якую я любіў без памяці, перачытваў дваццаць раз, і прытым у рускім перакладзе „Феатра“—„Вяселле Фігаро“. Я быў закаханы ў Керубіно і ў графіню, і, апрача таго, я сам быў Керубіно; у мяне замірала сэрца пры чытання, і, не ўяўляючы ўсяго, я адчуваў нейкае новае пачуццё. Якой захапляючай здавалася мне сцэна, дзе пажа адзяюць у жаночую сукенку! Мне страшэнна хацелася схаваць на грудзях чыю-небудзь істужку і ўпотаі цалаваць яе. Я сапраўды-ж быў далёкі ад усякага жаночага асяроддзя ў гэтыя гады.

Памятаю толькі, як часам па нядзелях да нас прыязджалі з пансіёна дзве дачкі Б. Меншая, гадоў шаснаццаці, была здзіўляюча прыгожая. Я бянтэжыўся, калі яна ўваходзіла ў пакой, не адважваўся ніколі гутарыць з ёю, а цішком глядзеў у яе дзівосныя цёмныя вочы, на яе цёмныя кудры*. Ніколі нікому не заікаўся я пра гэта, і першы подых кахання прайшоў, не спазнаны нікім, нават ёю.

Праз доўгія годы, калі я сустракаўся з ёю, моцна білася сэрца, і я ўспанаў, як я ў дванаццаць год маліўся яе хараству.

Я забыўся сказаць, што „Вертэр“ мяне цікавіў амаль столькі-ж, як „Вяселле Фігаро“; паловы рамана я не разумеў і прапускаў, спяшаючыся хутчэй дайсці да страшнай развязкі; тут я плакаў як шалёны. У 1839 годзе „Вертэр“ трапіў мне выпадкова пад рукі; гэта было ў Владзіміры; я раскажаў маёй жонцы, як я хлопчыкам плакаў, і пачаў ёй чытаць апошнія пісьмы... І калі дайшоў да таго самага месца, слёзы паліліся з вачэй, і я павінен быў спыніцца.

Гадоў да чатырнаццаці, я не магу сказаць, каб мой бацька асабліва цясніў мяне, але проста ўся атмасфера нашага дома была цяжкой для жвавага хлопчыка. Заўзятая і непатрэбная клапатлівасць аб фізічным здароўі побач з поўнай роўнадушнасцю да маральнага страшэнна надакучвала,—перасцярогі ад прастуды, ад шкоднай ежы, трывога пры самым нязначным насмарку, кашлю. Зімою я тыднямі сядзеў дома, а калі дазвалялася пракаціцца, дык у цёплых ботах, шарфах і інш. Дома была заўсёды нясцерпная гарачыня ад печы. Усё гэта павінна было зрабіць з мяне кволага і здалі-

качанага хлопчыка, калі-б я не атрымаў ад маёй маці непахіснага здароўя. Яна, з свайго боку, зусім не прызнавала гэтых забабонаў і на сваёй палавіне дазваляла мне ўсё тое, што забаранялася на палавіне майго бацькі.

Вучэнне ішло дрэнна, без спаборніцтва, без заахвочанняў і ўхвалы; без сістэмы і без нагляду я займаўся абыяк і думаў памяццю і спрытнай кемнасцю замяніць працу. Вразумела, што і за настаўнікамі не было ніякага прыгляду; раз умовіўшыся аб цане, яны—абы прыходзілі ў свой час і сядзелі сваю гадзіну, яны—маглі працягваць годы і не даваць нікому справаздачы аб тым, што рабілі.

Адным з самых дзіўных эпізодаў майго тагочаснага вучэння было запрашэнне французскага актора Далеса даваць мне ўрокі дэкламацыі.

— Цяпер на гэта не звяртаюць увагі,—гаварыў мне мой бацька,—а вось брат Александр,—ён шэсць месяцаў узапар кожны вечар чытаў з Офрэнам *le recit de Thèramène*¹ і ўсё не мог дайсці да той дасканаласці, якой хацеў Офрэн.

Потым узяўся я за дэкламацыю.

— А што, *monsieur Dalès*,—запытаўся ў яго раз мой бацька,—вы можаце, я думаю, даваць урокі танцавання?

Далес, тоўсты стары чалавек за шэсцьдзесят гадоў, з пачуццем глыбокага ўсведання сваіх якасцей, але і з не менш глыбокім пачуццем скромнасці адказаў, што ён не можа меркаваць аб сваіх талентах, але што ён часта даваў *парады* ў балетных танцах *au Grand Opera*².

— Я так і думаў,—заўважыў мой бацька, падносячы яму сваю раскрытую табакерку, чаго з рускім або нямецкім настаўнікам ён ніколі-б не зрабіў.—Я вельмі хацеў-бы, калі-б вы маглі *le dégoûr dir un peu*³, пасля дэкламацыі, крыху-б патанцаваць.

— *Monsieur le comte peut disposer de moi*⁴.

І мой бацька, бязмерна закаханы ў Парыж, пачаў успамінаць пра фэйе Оперы ў 1810 годзе, пра маладосць Жорж, пра старыя гады Марс і распытваў пра кафе і тэатры⁵.

Цяпер уявіце *сабе* мой невялічкі пакой. Нудны зімні вечар; вокны замерзлі, і з іх цячэ вада па вярвачцы; дзве сальныя свечкі на сталі—і наш *tête à tête*⁶. Далес на сцэне яшчэ гаварыў даволі натуральна, але за ўрокам лічыў сваім абавязкам найбольш аддаляцца ад натуры ў сваёй дэкламацыі. Ён чытаў Расіна некалькі разам і рабіў той прабор, які англічаненосяць на патыліцы, на цэзуры кожнага верша, так што ён выходзіў падобным да надламанай трысціны.

Пры гэтым ён рабіў рукой рух чалавека, які трапіў у ваду і не ўмеє плаваць. Ён прымушаў мяне паўтараць кожны верш некалькі разоў і ўсё ківаў галавой:

— Не тое, зусім не тое! *Attention!* „*Je crains Dieu, cher Abner*,—тут прабор, ён заплюшчваў вочы, злёгка ківаў галавой і, далікатна адштурхоўваючы рукою хвалі, дадаваў:—*et n'ai point d'autre crainte*“⁶.

Потым старэнькі чалавек, „які нічога не баяўся, апрача бога“, глядзеў на гадзіннік, скручваў раманы і браў крэсла: *гэта была мая дама*.

Пасля гэтага няма чаго дзівіцца, што я ніколі не танцаваў.

Урокі гэтыя цягнуліся нядоўга і спыніліся вельмі трагічна тыдні праз два.

Быў я з Сенатарам у французскім тэатры; сыгралі увертуру і раз, і два,—заслона не падымалася; пряднія рады, каб паказаць, што яны ве-

¹ Расказ Тэрамена.

² У „Вялікай Оперы“.

³ Зрабіць яго крыху больш вольным у абыходжанні.

⁴ Граф можа спадзявацца на мяне.

⁵ Гутарка сам-на-сам.

⁶ Увага! „Я баюся бога, дарагі Абнер, і нічога іншага не баюся“.

даюць *свой* Парыж, пачалі шумець, як там шумяць *заднія*... На авансцэну вышаў нейкі рэжысёр, пакланіўся направа, пакланіўся налева, пакланіўся наперад і сказаў:

— Мы просім прабачэння ў публікі; у нас здарылася страшнае няшчасце: наш таварыш Далес,—і ў рэжысёра, сапраўды, голас перапыніўся слязьмі,—знойдзен у сваім пакоі мёртвым ад чаду.

Такім вось моцным сродкам пазбавіў мяне рускі чад ад дэкламацыі, маналагаў і монатанцаў з маёй дамай на чатырох точаных ножках з чырвонага дрэва.

Калі мне было гадоў дванаццаць, мяне перадалі з жаночых рук на мужчынскія. Каля таго часу мой бацька зрабіў дзве няўдалых спробы прыставіць да мяне немца.

Немец пры дзецях—і не губернер і не дзядзька, гэта—зусім асаблівая прафесія. Ён не вучыць дзяцей і не адзявае, а глядзіць, каб яны вучыліся і былі адзеты, клапоціцца аб іх здароўі, ходзіць з імі гуляць і гаворыць туую бязглуздзіцу, якую хоча, не інакш, як па-нямецку. Калі ёсць у доме губернер, немец яму пакараецца, калі ёсць дзядзька, ён пакараецца немцу. Настаўнікі, якія ходзяць па білетах, позняцца па непрадбачаных прычынах і канчаюць занадта рана па прычынах, не залежных ад іх волі, дагаджаюць немцу, і ён пры ўсёй непісьменнасці пачынае лічыць сябе вучоным. Губернанткі скарыстоўваюць немца для пакупак, для розных патрэб, але дазваляюць улягаць за сабой толькі ў выпадку фізічных недахопаў і пры поўнай адсутнасці іншых паклоннікаў. Гадоў чатырнаццаці выхаванцы ходзяць употай ад бацькоў у пакой немца курць табак; ён гэта церпіць, таму што яму патрэбны моцныя дапаможныя сродкі, каб аставацца ў доме. Сапраўды, часцей за ўсё ў гэты час немца пры дзецях дзякуюць, падносяць яму гадзіннік і выпраўляюць; калі ён стаміўся вандраваць з дзецьмі па вуліцах і атрымліваць вымовы за насмарк і плямы на адзенні, дык немец *пры дзецях* становіцца проста немцам, адчыняе невялікую крамку, прадае ранейшым выхаванцам бурштыновыя мундштукі, адэкалон, цыгаркі, і робіць некаторыя іншыя *таёмныя* паслугі ім¹.

Першы немец, прыстаўлены да мяне, быў родам са Шлезіі і называўся Іюкіш; па-мойму, гэтага прозвішча было за вочы даволі, каб яго не браць. Высокі лысы мужчына, ён вызначаўся выключнай неахайнасцю і выхваляўся сваім веданнем агранаміі; я думаю, што бацька мой іменна таму яго і ўзяў. Я з агідаю глядзеў на шленскага волата і толькі таму *мірыўся* з ім, што ён мне расказваў, гуляючы па Дзевічаму полю і на Прэсненскіх сажалках, сальныя анекдоты, якія я перадаваў пярэдняму пакою. Ён пражыў не больш года, натварыў нешта ў вёсцы, садоўнік хацеў яго забіць касой; бацька мой прагнаў яго.

На яго месца паступіў брауншвейг-вольфенбютэльскі салдат (мусіць, беглы) Фёдар Карлавіч, які вызначаўся каліграфіяй і непамернай бязглуздасцю. Ён ужо быў раней у двух дамах пры дзецях і меў некаторую звычку, гэта значыць надаваў сабе выгляд губернера; апрача таго, ён гаварыў па-французску на „шы“, з адваротным націскам².

Я не адчуваў да яго ніякай павагі і атручваў усе мінулыя яго жыцця, асабліва пасля таго, як пераканаўся, што, не гледзячы на ўсе мае намаганні, ён не можа зразумець двух рэчаў: дзесятковых дробаў і трайнога правіла. У душы хлопчыкаў наогул многа бязжаласнага і нават жорсткага, я люта праследаваў беднага вольфенбютэльскага егера прапорцыямі; мяне

¹ Арганіст і настаўнік музыкі, пра якога гаворыцца ў „Запісках аднаго маладога чалавека“, І. І. Эк даваў толькі ўрок музыкі, не меўшы ніякага ўплыву. А. Г.

² Англічане гавораць горш за немцаў па-французску, але яны толькі псуюць мову, немцы *ападняюць* яе. А. Г.

гэта так цешыла, што я, хоць і мала калі распачынаў падобныя гутаркі з маім бацькам, урачыста паведаміў яму пра дурасці Фёдара Карлавіча.

Апрача таго Фёдар Карлавіч мне пахваліўся, што ў яго ёсць новы фрак, сіні, з залатымі гузікамі, і, сапраўды, я раз бачыў, як ён выпраўляўся на нейкае вяселле ў фрак, шырокім для яго, але з залатымі гузікамі. Хлопчык, прыстаўлены да яго, паведаміў мне, што фрак гэты ён браў у свайго знаёмага сядзельца ў касметычным магазіне. Без усякага жалю прычапіўся я да небаракі: дзе сіні фрак?—ды і годзе.

— У вас у доме шмат молі, я яго аддаў схавачь знаёмаму краўцу.

— Дзе жыве гэты кравец?

— На што вам?

— Чаму-ж не сказаць?

— Не трэба не ў свае справы ўмешвацца.

— Ну, няхай так, а праз тыдзень мае імяніны,—пацешце мяне, возьміце сіні фрак у краўца на гэты дзень.

— Не, не вазму; вы не заслугоўваеце, таму што вы „імпертынент“¹.

І я гразіў яму пальцам.

Трэба-ж было для апошняга ўдара Фёдару Карлавічу, каб ён раз пры Бушо, французскім настаўніку, пахваліўся тым, што ён быў рэкрутам пры Ватэрлоо і што немцы задалі страшную дупцоўку французам. Бушо толькі зірнуў на яго і так страшна панюхаў табаку, што перамогац Напалеона крыху скаіфузіўся. Бушо вышаў, сярдзіта абапіраючыся на свой сукаваты кій, і ніколі не называў яго інакш, як *le soldat de Vilain-ton*². Я тады яшчэ не ведаў, што каламбур гэты належыць Беранжэ, і не мог нарадавацца на выдумку Бушо.

Нарэшце, таварыш Блюхера пасварыўся з маім бацькам і пакінуў наш дом. Пасля гэтага бацька мсй не цясніў мяне больш немцамі.

Пры брауншвейг-вольфенбютэльскім ваяку я часам хадзіў да нейкіх хлопчыкаў, пры якіх жыў яго прыцель таксама на пасадзе „немца“ і з якімі мы наладжвалі далёкія прагулкі; пасля яго я зноў аставаўся ў поўнай адзіноце, нудзіўся, рваўся з яе і не знаходзіў выхаду. Не маючы магчымасці перамагчы волю бацькі, я, можа, зламаўся-б у такім існаванні, калі-б неўзабаве новая разумовая дзейнасць і дзве сустрэчы, пра якія скажу ў наступным раздзеле, не выратавалі мяне. Я ўпэўнены, што мой бацька ні разу не задумаўся над тым, як ён прымушае мяне жыць, інакш ён не адмаўляў-бы на мае самыя нявінныя жаданні, самыя натуральныя просьбы.

Часамі пускаў ён мяне з Сенатарам у французскі тэатр; гэта было для мяне вышэйшай асалодай; я горача любіў прадстаўленні, але і гэтая асалада прыносіла мне столькі-ж гора, колькі радасці: Сенатар прыезджаў па мяне ў палове п'есы і заўсёды куды-небудзь званы, увазіў мяне раней канца. Тэатр быў ля Арбацкіх варот, у доме Апраксіна; мы жылі на Старой Канюшаннай, гэта значыць вельмі блізка, але бацька мой строга забараніў вяртацца без Сенатара.

Мне было блізка пятнаццаці гадоў, калі мой бацька запрасіў свяшчэнніка даваць мне ўрокі багаслоўя, наколькі гэта было патрэбна для ўступлення ў універсітэт. Катэхізіс трапіў мне ў рукі пасля Вольтэра. Нідзе рэлігія не адыгрывае такой скромнай ролі ў справе выхавання, як у Расіі, і гэта, зразумела,—найвялікшае шчасце. Свяшчэнніку за ўрокі закона богага плаціць заўсёды поўцаны, і нават гэта так, што той свяшчэннік, калі дае таксама ўрокі лацінскай мовы, дык ён за іх бярэ даражэй, чым за катэхізіс.

Мой бацька ставіў рэлігію у лік неабходных рэчаў для добра выхаванага чалавека; ён казаў, што трэба верыць у свяшчэннае пісанне без раз-

¹ Дзёрзкі.

² Салдат дрэннага тону².

важанняў, таму што розумам тут нічога не возьмеш, і ўсе мудраванні зацьмяваюць толькі прадмет; што трэба выконваць абрады той рэлігіі, у якой нарадзіўся, не ўдаючыся, аднак, у празмерную набожнасць, якая пасуе старым жанчынам, а не мужчынам. Ці верыў ён сам? Я думаю, што крыху верыў, па прывычцы, з прыстойнасці і на ўсякі выпадак. Аднак, ён сам не выконваў ніякіх царкоўных абрадаў, спасылаючыся на дрэннае здароўе. Ён амаль ніколі не прымаў свяшчэнніка або прасіў яго пець у пустым зале, куды высылаў яму сіненькую паперку. Зімою ён спасылаўся на тое, што свяшчэннік і дзяк прыносяць столькі холаду з сабою, што ён кожны раз прастуджваецца. У вёсцы ён хадзіў у царкву і прымаў свяшчэнніка, але гэта больш дзеля свецка-ўрадавых метаў, чым дзеля богабаязных.

Маці мая была лютаранка і, значыцца, на ступень больш рэлігійная; яна кожны месяц раз ці два ездзіла ў нядзелю ў сваю царкву або, як Бакай упарта называў, „у сваю кірху“, і я ад бяздзелля ездзіў з ёю. Там я вывучыўся артыстычна перадражніваць нямецкіх пастараў, іх дэкламацыю і пустаслоўе,—талент, які я захаваў да паўналецця.

Кожны год бацька мой загадваў мне гавець. Я пабойваўся споведзі, і наогул царкоўная mise en scène¹ здзіўляла мяне і палохала; з сапраўдным страхам падыходзіў я да прычасця; але рэлігійным пачуццём я гэтага не назаву; гэта быў той страх, які выклікаецца ўсім незразумелым, таемным, асабліва калі яму надаюць сур'ёзную ўрачыстасць; такі ўплыў мае варажба, загаварванне. Разгавеўшыся пасля ўтрані ў вялікдзень і аб'еўшыся чырвоных яек, пасхі і куліча, я цэлы год больш не думаў пра рэлігію.

Але евангелле я чытаў многа і з замілаваннем: па-славянску і ў лютэраўскім перакладзе. Я чытаў без усякага кіраўніцтва, не ўсё разумеў, але адчуваў шчырую і глыбокую павагу да таго, што чытаў. У ранній маладосці маёй я часта захапляўся вольтэрыянізмам; любіў іронію і насмешку, але не памятаю, каб калі-небудзь я ўзяў у рукі евангелле з халодным пачуццём; гэта асталося на ўсё жыццё; ва ўсе ўзросты, пры розных падзеях я браўся за чытанне евангелля, і кожны раз яго змест ахінаў спакоем і цішынёй маю душу.

Калі свяшчэннік пачаў мне даваць урокі, яго здзівіла не толькі тое, што я ўвогуле ведаў евангелле, але таксама і тое, што я прыводзіў тэксты літаральна. Але гасподзь бог,—казаў ён,—раскрыўшы розум, не раскрыў яшчэ сэрца. І мой тэолаг, паціскаючы плячыма, здзіўляўся маёй „дваістасці“, аднак-жа быў здаволены мною, думаючы, што ў Терноўскага здолею трымаць адказ.

Неўзабаве рэлігія іншага роду заўладала маёй душой.

¹ Пастаноўка.

РАЗДЕЛ III*

*Смерць Александра I і 14 снежня.—Маральнае абуджэнне.—
Тэарыст Бушо.—Корчэўская кухня.—Н. Огарэў.*

У адну зімнюю раніцу, неяк не ў свой час, прыехаў Сенатар; заклапочаны, ён шпаркай хадю прайшоў у кабінет майго бацькі і замкнуў дзверы, паказаўшы мне рукою, каб я астаўся ў зале.

На шчасце, мне нядоўга прышлося думаць, здагадваючыся ў чым справа. Дзверы пярэдняга пакоя крыху прыдчыніліся, і чырвоны твар, напалову закрыты воўчым каўняром ліўрэйнай футры, шэптам клікаў мяне: гэта быў лакей Сенатара. Я кінуўся да дзвярэй.

— Вы не чулі?—запытаўся ён.

— Чаго?

— Гасудар памёр у Таганрогу.

Навіна гэтая зрабіла на мяне вялікае ўражанне; я ніколі раней не думаў пра магчымасць яго смерці; я быў выхаваны ў вялікай пашане да Александра і са смуткам успамінаў, як я яго бачыў незадоўга перад тым* у Маскве. Гуляючы, сустрэлі мы яго за Тверской заставай; ён ціха ехаў конна з двума-трыма генераламі, вяртаючыся з Хадынкі, дзе былі манеўры. Твар яго быў ветлівы, рысы мяккія і акруглыя, выражэнне твара стомленае і засмучонае. Калі ён параўняўся з намі, я зняў капялюш і падняў яго; ён, усміхаючыся, пакланіўся мне. Якая розніца з Нікалаем, які заўсёды меў выгляд абстрыжанага і лабатага медузы з вусамі. Ён на вуліцы, у палацы, са сваімі дзецьмі і міністрамі, з веставымі і фрэйлінамі выпрабоўваў бесперастанку, ці мае яго позірк уласцівае грымучай змяі—спыняць кроў у жылах¹. Калі знадворная ціхамірнасць Александра была маскай,—ці не лепш такая крывадушнасць, чым наглая адкрытасць самаўладства?

... Пакуль невыразныя мыслі снавалі ў мяне ў галаве і ў крамах прадавалі партрэты імператара Канстанціна, пакуль насілі павесткі на прысягу і добрыя людзі спышаліся паклясціся, разнесліся чуткі аб адрачэнні цэсарэвіча. Следам за гэтым, той-жа лакей Сенатара,—вялікі ахвотнік да палітычных навін і якому было дзе іх збіраць, бо ён ездзіў з раніцы да ночы па ўсіх пярэдніх пакоях сенатараў, прысутственных месц, не маючы выгоды коней, якія мяняліся пасля абеда,—паведаміў мне, што ў Пецербургу быў бунт і што па Галернай стралялі „ў гарматы“.

¹ Кажуць, што неяк Нікалай у сваёй сям'і, гэта значыць у прысутнасці двух-трох начальнікаў тайнай паліцыі, двух-трох лейб-фрэйлін і лейб-генералаў, выпрабаваў свой позірк на Марці Нікалаеўне. Яна падобна на бацьку, і позірк яе, сапраўды, нагадвае яго страшны позірк. Дачка смела сцягнула бацькаўскі зрок. Ён пабляднеў, шчокі задрыжалі ў яго і вочы зрабіліся яшчэ больш лютымі; тым-жа позіркам адказала яму дачка. Усё пабляднела і задрыжала навокал; лейб-фрэйліны і лейб-генералы не смелі дыхнуць ад гэтага канібальска-царскага паядынку вачыма, падобнага да апісанага Байранам у „Дон-Жуане“. Нікалай устаў,—ён адчуў, што наскочыла каса на камень. А. Г.

На другі дзень увечары быў у нас жандарскі генерал граф Камароўскі; ён расказваў пра карэ на Ісакіеўскай плошчы, пра конна-гвардзейскую атаку, пра смерць графа Міларадовіча*.

А тут пачаліся арышты: „таго ўзялі“, „таго схапілі“, „таго прывезлі з вёскі“; спалоханыя бацькі дрыжалі за дзяцей. Цёмныя хмары завалаклі неба.

У часе царствавання Александра палітычныя ганенні былі рэдка; ён саслаў, праўда, Пушкіна за яго вершы і Лабзіна за тое, што той, калі быў канферэнц-сакратаром у Акадэміі мастацтваў, прапанаваў выбраць фурмана Ілью Байкова ў члены Акадэміі¹; але сістэматычнага праследавання не было. Тайная паліцыя не разрасталася яшчэ ў самадзяржаўны корпус жандараў а складалася з канцылярыя пад начальствам старога вольтэр’янца, дасціпніка і балбатуна і юмарыста, падобнага да Жюі, дэ-Санглена*. Пры Нікалаю дэ-Санглен трапіў сам пад нагляд паліцыі і лічыўся лібералам, астаючыся тым-жа, чым быў; адным гэтым можна лёгка вымераць розніцу царстваванняў.

Нікалая зусім не ведалі да яго вацарэння—пры Александру ён не меў ніякай вагі і нікога не цікавіў. Цяпер усе кінуліся распытваць пра яго. Адны гвардзейскія афіцэры маглі даць адказ: яны яго ненавідзелі за халодную лютасць, за драбязлівае педанцтва, за злапомнасць. Адзін з першых анекдотаў, што хадзілі па гораду, больш чым пацвяджаў думку гвардзейцаў. Казалі, што неяк на вучэнні вялікі князь да таго забыўся, што хацеў схапіць за каўнер афіцэра. Афіцэр адказаў яму: „в. в., у мяне шпага ў руцэ“. Нікалай адступіў назад, змаўчаў, але не забыўся пра гэты адказ. Пасля 14 снежня ён два разы запытаўся, замяшаны гэты афіцэр, ці не. На шчасце, ён не быў замяшаны²*

Тон грамадства мяняўся навочна; шпаркі маральны заняпад быў сумным доказам таго, як мала развіта было ў рускіх арыстакратаў пачуцце асабістай годнасці. Ніхто (апрача жанчыні) не смеў выказаць спагаду, сказаць чулае слова пра сваякоў, пра прыяцеляў, якім яшчэ ўчора паціскалі руку, але якія за ноч былі ўзяты. Наадварот, з’яўляліся дзікія фанатыкі рабства: адны з подласці, а другія горш—некарысліва.

Адны жанчыны не прымалі ўдзелу ў гэтым ганебным адрачэнні блізкіх... І ля крыжа стаялі адны жанчыны, і ля крывавай гільятыны з’яўляецца то Люсіль Дэмулен, гэтая Офелія рэволюцыі, што ходзіць каля сякера, чакаючы сваёй чаргі, то Ж. Санд, якая падае на эшафоце руку спагады і дружбы фанатычнаму юнаку Алібо*.

Жонкі сасланных у катаржную работу трацілі ўсе грамадзянскія правы, адчураліся багацця, высокага становішча і ехалі на ўсё жыццё ў няволю ў страшны клімат Усходняй Сібіры, пад яшчэ страшнейшы ўціск тамаш-

¹ Прэзідэнт Акадэміі прапанаваў у ганаровыя члены Аракчэева. Лабзін запытаўся у чым заключаюцца заслугі графа ў адносінах да мастацтваў. Прэзідэнт у замяшанні адказаў што Аракчэў—„самы блізкі чалавек да гасудара“.—Калі гэтай прычыны досыць, дык я прапаную фурмана Ілью Байкова,—заўважыў сакратар:—ён не толькі блізкі да гасудара, але сядзіць перад ім“. Лабзін быў містык і выдавец „Сіонскага вестніка“; сам Александр быў гэтакі-ж містык, але з падзеннем міністэрства Галіцына аддаў галавой Аракчэеву сваіх ранейшых „браццяў па Хрысту і па ўнутраным чалавеку“. Лабзін саслалі ў Сібірска. А. Г.

² Афіцэр, калі не памыляюся,—граф Самойлаў, вышаў у адстаўку і спакойна жыў у Маскве. Нікалай пазнаў яго ў тэатры; яму здалася, што ён неяк элегантна-арыгінальна адзеты, і ён высачайша выказаў жаданне, каб падобныя касцюмы былі вельменны на сцэне. Дырэктар і *патрыёт* Загоскін даручыў аднаму з актараў прадставіць Самойлава ў якім-небудзь вадэвілі. Чуткі пра гэта пайшлі па гораду. Калі п’еса скончылася, сапраўдны Самойлаў увайшоў у ложу дырэктара і прасіў дазволу сказаць некалькі слоў сваёму двайніку. Дырэктар спалохаўся; адзінк, баючыся скандала, паклікаў гаёра. „Вы вельмі добра прадставілі мяне,—сказаў яму граф,—але для поўнага падабенства ў вас нехапала аднаго,—гэтага брыльянта, які я заўсёды нашу. Дазвольце мне ўручыць яго вам; вы яго будзеце надзяваць, калі вам зноў будзе загадана мяне прадставіць“. Пасля гэтага Самойлаў слакойна пайшоў на сваё месца. Плоскі жарт быў такі-ж бязглузды, як абвясчэнне Чаадаева вар’ятам і іншыя аўгу-сцейшыя свавольствы. А. Г.*

няй паліцы. Сёстры, якія не мелі права ехаць, аддаляліся ад двара, шмат хто пакідаў Расію; амаль усе захоўвалі ў душы жывое пачуццё любові да пакутнікаў. Але яго не было ў мужчын: страх выеў яго ў іхнім сэрцы, ніхто не смеў заікнуцца пра *няшчасных*.

Закрануўшы гэты прадмет, я не магу стрымацца, каб не сказаць некалькі слоў пра адну з гэтых гераічных гісторый, якая вельмі мала вядома.

У старадаўнім доме Івашэвых жыла маладая французжанка гувернанткай. Адзіны сын Івашэва хацеў з ёй ажаніцца. Гэта давяло амаль што да вар'яцтва ўсіх сваякоў яго: энкі, слёзы, просьбы. У французжанкі не было брата Чэрнова, забіўшага на дуэлі Новаслыцава і забітага ім*, яе ўгаварылі выехаць з Пецербурга, яго—пачакаць да часу са сваім намерам. Івашэў быў адным з энергічных змоўнікаў; яго прыгаварылі да вечнай катаржнай работы. Ад гэтай *mesalliance*¹ сваякі не выратавалі яго. Як толькі страшная вестка дайшла да маладой дзяўчыны ў Парыж, яна выправілася ў Пецербург і папрасіла дазволу ехаць у Іркуцкую губерню да свайго жаніха Івашэва. Бенкендорф спрабаваў адгаварыць яе ад такога злачыннага намеру; яму не ўдалося—і ён далажыў Нікалаю. Нікалай загадаў растлумачыць ёй становішча жонка, не *здродзіўшых* мужам, сасланым у катаржскую работу, дадаючы, што ён яе не трымае, але што яна павінна ведаць, што калі жонкі, якія ідуць з вернасці са сваімі мужамі, заслугоўваюць некаторай палёгкай, то яна не мае на гэта аніякага права, вядома беручы шлюб са злачынцам.

Яна і Нікалай стрымалі слова: яна паехала ў Сібір, ён нічым не палегчыў яе лёсу.

Царь был строг, но справедлив.

У крэпасці нічога не ведалі пра дазвол, і бедная дзяўчына, дабраўшыся туды, павінна была чакаць, пакуль начальства спішацца з Пецербургам, у нейкім мястэчку, населеным рознастайнымі былымі злачынцамі, без усякага спосабу даведацца пра Івашэва і даць яму вестку аб сабе.

Патроху яна азнаёмілася са сваімі новымі таварышамі. Паміж імі быў сасланы разбойнік; ён працаваў у крэпасці; яна расказала яму сваю гісторыю. На другі дзень разбойнік прынёс ёй запісачку ад Івашэва. Праз дзень ён прапанаваў ёй насіць ад Івашэва весткі і браць яе запіскі*. З раніцы ён павінен быў працаваць у крэпасці да вечара; калі надыходзіла ноч, ён браў пісямцо Івашэва і нёс яго, не гледзячы ні на завеі, ні на сваю стомленасць, і вяртаўся досвіткам на сваю работу².*

Нарэшце прышоў дазвол, іх павянчалі. Праз некалькі гадоў катаржная работа замянілася пасяленнем. Становішча іх крыху палепшылася, але сілы былі страчаны; жонка першая загінула пад цяжарам усяго перажытага*. Яна завяла, як павінна была завянуць кветка поўдзённых краін сярод сібірскага снегу. Івашэў не перажыў яе, ён памёр роўна праз год пасля яе, але і *тады ён* ужо быў не тут; яго пісьмы (якія вельмі здзівілі Трэцяе аддзяленне) насілі след нейкага бязмерна-сумнага, святога лунацізма, змрочнай паэзіі; ён, уласна, не жыў пасля яе, а ціха, урачыста паміраў.

Гэтае „жыццё“ не канчаецца з іх смерцю. Бацька Івашэвых, пасля ссылкі сына, перадаў свой маёнтак незаконнаму сыну, просячы яго не

¹ Няроўны шлюб.

² Людзі, якія добра ведалі Івашэвых, гаварылі мне пасля, што яны сумняваюцца ў гісторыі разбойніка і што, гаворачы пра зварот дзяцей і пра лёс брата, нельга не ўспоміць благородных паводзін сёстраў Івашэва. Падрабязна пра гэтую справу я чуў ад Языковай, якая ездзіла да брата (Івашэва) у Сібір. Але ці расказвала яна пра разбойніка, я не памятаю. Ці не збыталі Івашэву з кн. Трубецкой, якая пасылала пісьмы і грошы кн. Обаленскаму праз незнаёмага раскольніка? Ці цэлыя пісьмы Івашэва? Нам здаецца, быццам мы маем права на іх. А. Г.

забываць беднага брата і дапамагаць яму. У Івашэва асталося двое дзяцей, двое малютак без імя, двое будучых кантаністаў, пасяленцаў у Сібіры, без дапамогі, без правоў, без бацькі і маці. Брат Івашэва выпрасіў у Нікалая дазвол узяць дзяцей да сябе,—Нікалай дазволіў. Праз некалькі гадоў ён рызыкнуў на другую просьбу; ён прасіў вярнуць ім маёнтак бацькі: удалося і гэта*.

Расказы пра абурэнне, пра суд, жакі ў Маскве зрабілі на мяне вялікае ўражанне; мне адкрываўся новы свет, які ўсё больш і больш рабіўся асяроддзем усяго маральнага існавання майго; не ведаю, як гэта здарылася, але, мала разумеючы або вельмі невыразна, у чым справа, я адчуваў, што я не з таго боку, з якога кардеч і перамогі, турмы і ланцугі. Пакаранне смерцю Пестэля і яго таварышоў канчаткова абудзіла дзіцячы сон майёй душы.

Усе чакалі палёгкі ў лёсе асуджаных,—набліжалася каранацыя. Нават мой бацька, не глядзячы на сваю асцярожнасць і на свой скептыцызм, гаварыў, што смаротны прыговор не будзе прыведзены ў выкананне, што ўсё гэта робіцца для таго, каб выклікаць найбольшае ўражанне. Але ён, як і ўсе іншыя, дрэнна ведаў юнага манарха. Нікалай паехаў з Пецярбурга і, не ўязджаючы ў Маскву, спыніўся ў Петроўскім палацы... Жыхары Масквы не верылі сваім вачам, чытаючы ў „Московских ведомостях“ страшную навіну 13 ліпеня*.

Народ рускі адважыўся ад пакаранняў смерцю: пасля Міровіча*, пакаранага смерцю замест Екацерыны II, пасля Пугачова і яго таварышоў не было караняў смерцю; людзі паміралі пад бізунам, салдат ганялі (наперакор закону) да смерці скрозь строй, але кара смерцю *de jure*¹ не існавала. Расказваюць, што пры Паўлу на Доне было нейкае абурэнне часткі казакаў, у якім замяшаліся два афіцэры. Павел загадаў іх судзіць ваенным судом і даў поўную ўладу гетману ці генералу. Суд прыгаварыў іх да смерці, але ніхто не асмеліўся зацвердзіць прыговор; гетман прадставіў справу гасудару.

— Усе яны—бабы,—сказаў Павел,—яны хочуць зваліць кару смерцю на мяне, вельмі дзякую,—і замяніў яе катаржнай работай.

Нікалай увёў кару смерцю ў наша крымінальнае законодаўства спачатку беззаконна, а потым прывяччай яе да свайго кодэкса.

Праз дзень пасля атрымання страшнай весткі, быў малебен у Крэмлi². Адсвяткаваўшы пакаранне смерцю, Нікалай наладзіў свой урачысты ўезд у Маскву. Я тут бачыў яго першы раз. Ён ехаў вярхом каля карэты, у якой сядзелі імператрыцы: удава і маладая. Ён быў прыгожым, але ад прыгожасці яго веяла холадам; няма твара, які-б так бялітнасню выкрываў характар чалавека, як яго твар. Лоб, рэзка нахілены назад; ніжняя сківіца, развітая за кошт чэрапа, выяўлялі непахісную волю і слабую мысль, больш жорсткасці, чым чулівасці. Але галоўнае—вочы, без усякай цеплыні, без усякай сардэчнасці,—зімнія вочы. Я не веру, каб ён калі-небудзь гарача кахаў якую-небудзь жанчыну, як Павел—Лапухіну, як Александр—усіх жанчын, акрамя сваёй жонкі; ён „пробывал к ним благосклонен“, не больш.

¹ Па закону.

² Перамогу Нікалая над пяцю трыумфавалі ў Маскве малебствам. Сярод Крэмя мітрапаліт Філарэт дзякаваў богу за забойствы. Уся царская фамілія малілася, каля яе сенат, міністры, а вакол на велізарнай прасторы стаялі густыя масы гвардыі, на каленях, без ківера, і таксама маліліся; гарматы грывелі з вышынь Крэмя.

Ніколі шыбеніцы не мелі такога трыумфа; Нікалай зразумеў важнасць перамогі. Чатырнаццацігадовым хлопчыкам, загубленым у натоўпе, я быў на гэтым малебстве, і тут, перад алтаром, апаганеным крывавай малітвай, я кляўся адпомсціць за пакараных і асуджаў сябе на барацьбу з гэтым тронам, з гэтым алтаром, з гэтымі гарматамі. Я не адпомсціў; гвардыя і трон, алтар і гарматы—усё засталася; але праз трыццаць год я стаю пад тым-жа сцягам, якога не пакідаў ні разу („Полярная звезда“ на 1855). А. Г.*

У Ватыкане ёсць новая галерэя, у якой, здаецца, Пій VII сабраў велізарную колькасць статуў, бюстаў, статуэтак, адкапаных у Рыме і яго ваколіцах. Уся гісторыя рымскага падзення выказана тут у брывах, ілбах, губах; ад дочак Аўгусты да Папелі матроны паспелі ператварыцца ў ларэтак, і тып ларэткі перамагае і астаецца. Мужчынскі тып, перайшоўшы, так сказаць, самога сябе ў Антыноі і Гермафрадыту, дваіцца: з аднаго боку, цялеснае і маральнае падзенне, твар забруджаны распустай і абжорствам, крывёю і ўсім на свеце, без ілба, дробны, як у гетэры Геліягабала, або з апушчанымі шчокамі, як у Гальбы; апошні тып цудоўна аднавіўся ў неапалітанскім каралю; але ёсць і другі, гэта—тып ваеначальнікаў, у якіх знішчана ўсё грамадзянскае, усё чалавечае, і асталося адно імкненне—загадваць; розум вузкі, сэрца зусім няма; гэта—манахі ўладалюбнасці, у іх тварах відаць сіла і суровая воля. Гэтакія *гвардзейскія і армейскія* імператары, якіх крамольныя легіянеры ставілі на варту да імперыі. У гэтым воль ліку я знайшоў многа галоў, падобных да Нікалаевай, калі ён быў без вусоў. Я разумею неабходнасць гэтых панурых і непахісных вяртаўнікоў каля паміраючага ў шаленстве, але нашто яна ўзнікаючаму юнаму?

Не глядзячы на тое, што палітычныя мары не пакідалі мяне ні ўдзень ні ўночы, разуменні мае не вызначаліся асаблівай праніклівасцю; яны былі да таго забытаныя, што я ўяўляў сабе, сапраўды, што цесарэвіча абурэнне мела, між іншым, на мэце пасадзіць на трон цесарэвіча, абмежавашы яго ўладу. Адсюль—цэлы год пакланення гэтаму дзіваку. Ён быў тады народнейшы за Нікалая; чаму, не разумею, але масы, для якіх ён ніякага добра не зрабіў, і салдаты, для якіх ён зрабіў адну шкоду, любілі яго. Я добра памятаю, як у часе каранаванні ён ішоў каля бледнага Нікалая, з нахмуранымі светлажоўтага колеру ўскалмачанымі брывамі, у мундзіры літоўскай гвардыі, з жоўтым каўняром, згорбіўшыся і падымаючы плечы да вухэй. Абвянчаўшы, у якасці пасаджанага бацькі, Нікалая з Расіяй, ён паехаў дадражніваць Варшаву. Да 29 лістапада 1830 года пра яго нічога не чуў*.

Непрыгожы быў мой герой,—такога тыпу і ў Ватыкане не знойдзеш. Я гэты тып назваў-бы *гатчынскім*, калі-б не бачыў сардзінскага караля.

Зразумела, што адзінота гняла цяпер мяне яшчэ больш, чым раней, мне хацелася каму-небудзь паведаміць мае думкі і мары, праверыць іх, бачыць ім пацверджанне; я якасці горда лічыў сябе „зломыснікам“, каб маўчаць пра гэта або каб гаварыць без разбору.

Першы выбар прыпаў на рускага настаўніка.

І. Е. Пратапопаў быў повен таго благароднага і неакрэсленага лібералізма, які часта праходзіць з першым сваім воласам, з жаніцбай і службай, але ўсё-ж такі аблагароджвае чалавека. Іван Бўдакімавіч быў расчулены і, выходзячы, абняў мяне са словамі:

— Дай бог, каб гэтыя пачуцці даспелі ў вас і умацаваліся.

Яго спачуванне было для мяне вялікай уцехай. Ён пасля гэтага стаў насіць мне дробна перапісанья і вельмі пашарпанья сшыткі вершаў Пушкіна: „Ода на свабоду“, „Кінжал“, „Думы“ Рылеева; я іх перапісваў употай... (а цяпер друкую яўна!).

Зразумела, што і чытанне маё стала іншым. Палітыка наперад, а галоўнае—гісторыя рэвалюцыі; я яе ведаў толькі па расказах т-це Прово. У падвальной бібліятэцы знайшоў я нейкую гісторыю дзевяностых гадоў, пісаную раялістам. Яна была да таго прыстраснай, што нават я, у чатырнаццаць год, ёй не паверыў. Чуў я між іншым ад старога Бушо, што ён у часе рэвалюцыі быў у Парыжы, мне вельмі хацелася распытаць яго; але Бушо быў чалавек суровы і пануры, з вялізным носам і акулерамі; ён ніколі не пускаўся ў залішня гутаркі са мною, спрагаў дзеясловы, дык-

таваў прыклады, сварыўся на мяне і выходзіў, апіраючыся на тоўсты сукаваты кій.

— Нашто,—запытаў я яго сярод урока,—пакаралі смерцю Людовіка XVI?

Стары паглядзеў на мяне, апускаючы адно сьвое брыво і ўзняючы другое, падняў акуллары на лоб, як забрала, выняў вялізную сінюю насаваю хустку і, выціраючы ёю нос, з важнасцю сказаў:

— Parce qu'il a été traître à la patrie¹.

— Калі-б вы былі ў ліку суддзяў, вы падпісалі-б прыгавар?

— Абодвума рукамі.

Гэты ўрок быў варты ўсякіх субжанктываў; мне было даволі: ясная справа, што па заслугах пакаралі караля.

Стары Бушо не любіў мяне і лічыў пустым свавольнікам за тое, што я дрэнна рыхтаваў урокі; ён часта гаварыў: „З вас нічога не выйдзе“, але калі заўважыў маю сімпатыю да яго ідэй *regicides*², ён перамяніў гнеў на міласць, дараваў памылкі і расказваў эпизоды 93 года і як ён выехаў з Францыі, калі „распуснікі і ашуканцы“ ўзялі верх. Ён з той-жа важнасцю, не ўсміхаючыся, канчаў урок, але ўжо спагадліва казаў:

— Я, дапраўды, думаю, што з вас нічога не будзе, але вашы благородныя пачуцці выратуюць вас.

Да гэтых педагагічных заахвочанняў і сімпатый неўзабаве далучылася сімпатыя больш цёплая і меўшая моцны ўплыў на мяне.

У невялікім гарадку Тверской губерні жыла ўнучка старэйшага брата майго бацькі. Я яе ведаў з самых дзіцячых гадоў, але бачыліся мы рэдка; яна прыязджала раз у год на каляды або на масленую пагасцяваць у Маскву са сваёй цёткай. Аднак мы пасябравалі. Яна была гадоў на пяць старэйшай за мяне, але такая малая ростам і маладжавая, што яе можна было яшчэ лічыць маім аднагодкам. Я яе палюбіў за тое асабліва, што яна першая стала абыходзіцца са мною па-чалавечаму, гэта значыць не здзіўлялася бесперастанку з таго, што я вырас, не пыталася, што я вучу і ці добра вучуся, ці хачу ў ваенную службу і ў які полк, а гаварыла са мною так, як людзі наогул гавораць паміж сабой, не пакідаючы, аднак, дактаральнага аўтарытэта, які дзяўчынкі любяць захоўваць над хлопчыкамі, што на некалькі год маладзейшыя за іх*.

Мы перапісался, і часта, з 1824 года, але пісьмы, гэта—зноў пяро і папера, зноў вучэбны стол з чарнільнымі плямамі і ілюстрацыямі, выразанымі ножычкам; мне хацелася яе бачыць, гаварыць з ёю пра новыя ідэі, і таму можна сабе ўявіць, з якой радасцю пачуў я, што кузіна прыедзе ў лютым (1826) і будзе ў нас гасцяваць некалькі месяцаў. Я на сваім стале нацарапаў чыслы да яе прыезду і сціраў тыя, што мінулі, часам знарком забываючы дні тры, каб мець прыемнасць разам сцерці як мага больш, і ўсё-ж такі час цягнуўся вельмі доўга; потым і тэрмін мінуў, і новы быў вызначаны, і той мінуў, як заўсёды бывае.

Мы сядзелі раз вечарам з Іванам Еўдакімавічам у маім вучэбным пакоі, і Іван Еўдакімавіч, па свайму звычаю, запіваючы квасам усякі сказ, гаварыў аб „гексаметры“, страшна рубячы на стопы голасам і рукой кожны верш з Гнедзічавай „Іліяды“*. Раптам на дварэ снег зарыпеў неак інакш, чым ад гарадскіх саней, падвязаны званочак пазваньваў рэштай голасу, гаворка на дварэ... У мяне загарэўся твар, мне было не да рубленага гневу „Ахілеса, Пелеева сына“; я кінуўся стрымгалоў у пярэдні пакой, а тверская кузіна, захутаная ў футрах, шалях, шарфах, у капоце і ў белых махнатых ботах, чырвоная ад марозу, а, можа, і ад радасці, кінулася мяне палаваць.

¹ Таму што ён здрадзіў бацькаўшчыне.

² Царазбойчых.

Людзі звычайна ўспамінаюць пра першую маладосць, пра тагочасныя засмучэнні і радасці крыху з выбачлівай усмешкай, як быццам яны хочучь, жэманячыся, як Соф'я Паўлаўна ў „Горы ад розума“, сказаць: „Блазноцтва!“ Быццам яны сталі лепшымі пасля, мацней адчуваюць ці больш. Дзеці гады праз тры саромяцца сваіх цацак,—навошта яны, ім хочацца быць дарослымі, яны так хутка растуць, робяцца іншымі, яны гэта бацаць па куртачцы і па старонках вучэбных кніг; а, здаецца, поўналетнім можна было-б зразумець, што „блазноцтва“ з двума-трыма гадамі юнацтва—самая поўная, самая прыгожая, самая *наша* частка жыцця ды і амаль што самая важная: яна неўзаметку вызначае ўсю будучыню.

Пакуль чалавек ідзе шпаркім крокам наперад, не спыняючыся, не задумваючыся, пакуль не прышоў да рову або не зламаў сабе шыі, ён усё думае, што яго жыццё наперадзе, звысак глядзіць на мінулае і не ўмее шанаваць сучаснага. Але калі вопыт прыбіў веснавыя кветкі і астудзіў летні румянец, калі ён здагадваецца, што жыццё, уласна кажучы, прайшло, а астаўся яго працаг, тады ён інакш адносіцца да светлых, да цёплых, прыгожых успамінаў ранняй маладосці.

Прырода са сваімі вечнымі падходамі і эканамічнымі хітрыкамі дае юнацтва чалавеку, але чалавека, што ўжо сфармаваўся, *бярэ* для сябе; яна яго ўцягвае, ублытвае ў тканіну грамадскіх і сямейных адносін, на тры чвэрці не залежачых ад яго; ён, зразумела, надае сваім дзеянням свой асабісты характар, але ён куды менш належыць сабе, лірычны элемент асобы аслаблены, а таму і пачуцці і асалода—усё слабейшае, акрамя розуму і волі.

Жыццё кузіны ішло не па руках. Дзіцем яшчэ яна страціла сваю маці. Бацька быў заядлы ігрок і, як усе ігракі па натуры, дзесяць разоў быў бедным, дзесяць разоў быў багатым і кончыў усё-ж такі тым, што канчаткова збяднеў. *Les beaux restes*¹ свайго багацця ён аддаў на конскі завод, на яго-ж накіраваў усе свае помыслы і страсці. Сын яго, уланскі юнкер, адзіны брат кузіны, вельмі добры юнак, ішоў простым шляхам да пагібелі: у дзевятнаццаць год ён быў ужо больш заядлы ігрок, чым бацька.

У гадоў пяцьдзесят, без усякай патрэбы, бацька ажаніўся з застарэлай у дзявоцтве выхаванкай Смольнага манастыра. Такага поўнага, дасканалатага тыпу педэбургскай інстытуткі мне не даводзілася сустракаць. Яна была адна з найлепшых вучаніц і потым класнай дамай у манастыры; худая, белакурая, падслепаватая, яна ў самым выглядзе сваім мела нешта дыдактычнае і навучальнае. Зусім не дурная, яна была поўная халоднага захаплення на словах, гаварыла гатовымі фразамі аб добрачыннасці і адданасці, ведала напамыку храналогію і геаграфію, да агіднасці правільна гаварыла па-французску і таіла ў сабе самалюбнасць, якая даходзіла да штучнай, іезуіцкай скромнасці. Апрача гэтых агульных рысаў „семінарыстаў у жоўтым шалі“², яна мела чыста неўскія або смольныя: яна падымала да неба вочы, поўныя слёз, гаворачы аб наведваннях іх агульнай мацеры (імператрыцы Марыі Фёдараўны), была закахана ў імператара Александра і, здаецца, насіла медальён або пярсцёнак з урыўкам з пісьма імператрыцы Елізаветы: „Il a repris son sourire de bienveillance!“².

Можна сабе ўявіць стройнае trio, складзенае з бацькі-іграка і палкага аматара коней, цыганоў, шуму, баляванняў, скачак і бягоў, дачкі, выхаванай у поўнай незалежнасці, прывыкшай рабіць, што хацелася ў доме, і вучонай дзевы, якая раптам зрабілася з пажылых настаўніц маладой жонкай. Зразумела, яна не любіла падчарку, зразумела, што падчарка не любіла яе. Наогул, паміж жанчынамі трыццаці пяці гадоў і дзяўчынамі семнаццаці

¹ Рэшткі.

² Ён злавіў яе (або яго) ласкавую усмешку.

толькі тады бывае шчырая дружба, калі першыя самаахвярна адважваюцца не мець полу.

Мяне аніколько не дзівіць варожасць, якая звычайна ўзнікае паміж падчаркамі і мачыхамі: яна—натуральная, маральная з'ява. Новая асоба, якая ўводзіцца ў дом замест маці, выклікае з боку дзяцей агіду. Другі шлюб—другое пахаванне для іх. У гэтым пачуцці яскрава выяўляецца дзіцячая любоў, яна шэпча сіротам: „Жонка твайго бацькі зусім не твая маці“. Хрысціянства спачатку разумела, што з тым разуменнем аб шлюбе, якое яно развівала, з тым разуменнем аб бессмяротнасці душы, якое яно прапаведвала, другі шлюб—наогул недарэчнасць; але, робячы заўсёды ўступкі свету, царква перахітрыла і сустрэлася з няўможнай логікай жыцця,—з простым дзіцячым сэрцам, якое практычна паўстала супроць набожнай недарэчнасці лічыць дружку бацькі за сваю маці.

З свайго боку і жанчына, якая, выходзячы з-пад вянца, сустракае гатовую сям'ю, дзяцей, знаходзіцца ў няёмкім становішчы: ёй няма чаго з імі рабіць, яна павінна выяўляць пачуцці, якіх не можа мець, яна павінна ўпэўніць сябе і іншых, што чужыя дзеці для яе так жа любяць, як і свае.

Я, значыць, зусім не абвінавачваю ні манастырку, ні кузіну за іх узаемную непрыязнь, але разумею, як маладая дзяўчына, не прывыкшая да дысцыпліны, рвалася куды-б там ні было на волю з бацькаўскага дому. Бацька, які пачынаў старець, усё больш і больш пакараўся вучонай жонцы сваёй; улан, брат яе, дурэў усё горш і горш, адным словам, дома было цяжка, і яна, нарэшце, угаварыла мачыху пусціць яе на некалькі месяцаў, а, можа, і на год, да нас.

На другі дзень пасля прыезду кузіна перавярнула ўдзесь парадак маіх заняткаў, апрача ўрокаў; самадзяржаўна вызначыла гадзіны для агульнага чытання, не раіла чытаць раманы, а рэкамендавала Сегюраву ўсеагульную гісторыю і Анахрасіва падарожжа. Са стаічнага пункту гледжання перашкаджала яна моцнай схільнасці маёй курыць употай табак, закручваючы яго ў паперку (тады папярос яшчэ не было); наогул, яна любіла мне чытаць маралі,—калі я іх не выконваў, дык мірна выслухоўваў. На шчасце, у яе не было вытрымкі, і, забываючы пра свае распараджэнні, яна чытала са мною аповесці Цшоке, замест археалагічнага рамана, і пасылала ўпотай хлопчыка купляць зімой грачнёвікі і гарохавы кісель з алеем,—а летам агрэст і парэчкі.

Я думаю, што ўплыў кузіны на мяне быў вельмі добры: цёплы элемент увайшоў з ёю ў маё самотнае юнацтва, адагрэў, а можа, і ўмацаваў тую пачуцці, што толькі яшчэ пачыналі разгортвацца і зусім магло быць падаўлены іроніяй майго бацькі. Я навучыўся быць уважлівым, засмучацца ад аднаго слова, клапаціцца аб сваёй сяброўцы, любіць; я навучыўся гаварыць аб пачуццях. Яна падтрымала ва мне мае палітычныя імкненні, прарочыла мне незвычайную будучыню, славу, і я з дзіцячай самалюбнасцю верыў ёй, што я—у будучым „Брут або Фабрыцый“*.

Мне аднаму яна даверыла таямніцу кахання да аднаго афіцэра Александрыйскага гусарскага палка, у чорным менціку і ў чорным даламане; гэта была сапраўдная таямніца, таму што і сам гусар ніколі не падазраваў, камандуючы сваім эскадронам, які чысты агеньчык цяпліўся для яго ў грудзях восемнаццацігадовай дзяўчыны. Не ведаю, ці зайздросціў я яго лёсу,—мабыць, трохі,—але я ганарыўся тым, што яна выбрала мяне сваім давераным, і ўяўляў сабе (паводле Вертэра), што гэта—адно з тых трагічных каханняў, якое будзе мець вялікую развязку, з самагубствам, ядам і кінжалам; мне нават прыходзіла ў галаву ісці да яго і ўсё расказаць.

Кузіна прывезла з Карчэвы валаны; у адзін з валанаў была ўваткнута шпілька, і яна ніколі не забавлялася другім, і кожны раз, калі ён трапляў да мяне ці да каго-небудзь, брала яго, кажучы, што яна вельмі да яго

прызвычайалася. Дэман *espieglerie*¹, які заўсёды быў маім злым спакуснікам, падбухторыў мяне перамяніць шпільку, гэта значыць уваткнуць яе ў другі валан. Хітрасць у поўнай меры ўдалася: кузіна заўсёды брала той, у якім была шпілька. Тыдні праз два я ёй сказаў; яна пабляднела, залілася слязьмі і пайшла да сябе ў пакой. Я напалохаўся, збянтэжыўся і, пачакаўшы з поўгадзіны, пайшоў да яе; пакой быў замкнуты, я прасіў адамкнуць дзверы, кузіна не пускала, казала, што яна хвора, што я не друг ёй, а бяздушны хлопчык. Я напісаў ёй запіску, упрашаў дараваць мне; пасля чаю мы памірыліся, я ёй пацалаваў руку, яна абняла мяне і тут растлумачыла ўсю важнасць справы. Год таму назад гусар абедаў у іх і пасля абеда гуляў з ёю ў валан,—яго вось валан і быў адзначаны. Мяне грызла совесць, я думаў, што я зрабіў сапраўднае кашчунства.

Кузіна аставалася ў нас да кастрычніка месяца. Бацька клікаў яе назад і абяцаў праз год пусціць яе да нас у Васільеўскае. Мы з жахам чакалі разлукі, і вось у адзін асенні дзень прыехала па яе брычка, і пакаёўка яе панесла класці клункі і картоны; нашы людзі наклалі ўсякіх дарожных прыпасаў на цэлы тыдзень, тоўпіліся ля пад'езда і развітваліся. Моцна абняліся мы: яна плакала, і я плакаў; брычка выехала на вуліцу, павярнула ў завулак каля таго самага месца, дзе прадавалі грачнівікі і гарохавы кісель, і знікла; я пахадзіў па дварэ,—так нешта халодна і дрэнна; увайшоў у свой пакой—і там, быццам, пуста і халодна; узяўся рыхтаваць урок Івану Бўдакімавічу, а сам думаў, дзе цяпер кібітка—праехала заставу ці не?

Адно мяне суцэсала: у наступным чэрвені—разам у Васільеўскім!

Для мяне вёска была часам уваскрашэння, я надта любіў вясковае жыццё. Лясы, палі і воля вольная—усё гэта было такім новым для мяне, для хлопчыка, які вырас як у пуху, за каменнымі сценамі, не смеючы выйсці ні пад якім поводам за вароты без дазволу і без нагляду лакея...*

„Едзем мы сёлета ў Васільеўскае ці не?“ Пытанне гэтае вельмі цікавіла мяне з вясны. Бацька мой кожны раз казаў, што ў гэтым годзе ён паедзе рана, што яму хочацца бачыць, як распускаецца лісце, і ніколі не мог сабрацца раней ліпеня. Іншы год ён так пазніўся, што мы зусім не ехалі. У вёску пісаў ён кожную зіму, каб дом быў падрыхтаваны і прапалены, але гэта рабілася больш з глыбокіх палітычных меркаванняў, чым сур'ёзна,—для таго, каб стараста і земскі, баючыся блізкага прыезду, пільней глядзелі за гаспадаркай.

Здаецца, што едзем. Бацька мой гаварыў Сенатару, што вельмі хацелася-б яму адпачыць у вёсцы і што гаспадарка патрабуе яго догляду, але зноў міналі тыдні.

Патроху справа станавілася больш пэўнай, пачыналі адпраўляць прыпасы: цукар, чай, розныя крупы, віно; тут зноў пауза, і, нарэшце, загад старасту, каб на такі вось дзень прыслаў столькі вось сялянскіх коней. Значыцца, едзем, едзем!

Я не думаў тады, як было цяжка для сялян у самую гарачую пару змарнаваць чатыры ці пяць дзён, радаваўся ад душы і спяшаўся складваць сшыткі і кнігі. Коней прыводзілі, я з унутраным задавальненнем слухаў іх жаванне і фырканне на дварэ і прымаў вялікі ўдзел у сумятні фурманаў, у спрэчках людзей аб тым, дзе хто сядзе, дзе хто пакладзе свае манаткі; у людскім пакоі агонь гарэў да самай раніцы, і ўсе пакаваліся, цягалі з месца на месца мяшкі і мяшчкі і адзяваліся па-дарожнаму (ехаць усяго было каля васьмідзесяці вёрст!). Больш за ўсё ўсхваляваны быў камердынер майго бацькі; ён адчуваў усю важнасць пакавання, са злосцю выкідаў усё, пакладзенае іншымі, рваў сабе валасы на галаве з прыкрасці і быў непрыступны.

1. Сваюльства.

Бацька мой зусім не раней уставаў на другі дзень,—здавалася, нават пазней, чым звычайна, гэтак-жа доўга піў кофе і, нарэшце, гадзін у адзінаццаць загадваў запрагаць коней. За чатырохмясцовай карэтай, у якую было запрэжана шэсць панскіх коней, ехалі тры, часам чатыры фурманкі: каляска, брычка, фура або, замест яе, два вазы; усё гэта было напоўнена дваровымі і манаткамі; не глядзячы на абозы, што раней былі адпраўлены, усё было бітком набіта так, што ніхто не мог сядзець як след.

На поўдарозе мы спыняліся абедаць і карміць коней у вялікім сяле Перхушкове, назва якога трапіла ў напалеонаўскія бюлетэні. Сяло гэта належала сыну „старэйшага брата“, аб якім мы гаварылі пры падзеле. Запушчаны панскі дом стаяў на гасцінцы, акружаны роўнымі непрыгляднымі палямі; але мне і гэтай пыльная далек вельмі падабалася пасля гарадской цеснаты. У доме пакарабачаная падлога і прыступкі лесніцы зыбаліся, крокі і гукі разлягаліся рэзка, сцены ўторылі ім, нібы са здзіўленнем. Стара-свецкая мэбля з кунсткамеры ранейшага ўладальніка дажывала свой век у гэтай ссыльцы; я з цікавасцю хадзіў з пакоя ў пакой, хадзіў наверх, хадзіў уніз, заглядаў у кухню. Там наш повар гатаваў наспех дарожны абед з незадаволеным і іранічным выглядам. У кухні сядзеў звычайна бурмістр, сівы дзед з гузам на галаве; повар, гаворачы да яго, крытыкаваў пліту і камінак; бурмістр слухаў яго і часам лаканічна адказваў: „Ды ўжо-ж, бадай, што і так“—і нявесела пазіраў на ўсю гэтую мітусню, думачы: „Калі нячысцік іх пранясе“.

Абед падаваўся на адмысловым англійскім сервізе з бляхі або з нейкай кампазіцыі, купленым ad hoc¹. Тым часам коні былі запрэжаны; у пярэднім пакоі і ў сенцах збіраліся ахвотнікі да прыдворных сустрэч і провадаў: лакеі, што дажывалі свой век на хлябах і чыстым паветры, бабулі, якія былі прыгожымі пакаёўкамі гадоў трыццаць назад,—уся гэтая саранча панскіх дамоў, што паядала сялянскую працу без сваёй віны, як сапраўдная саранча. З імі прыходзілі дзеці з светлажоўтымі валасамі; босыя і забруджаныя, яны ўсё соваліся наперад, бабулі ўсё іх тузалі назад; дзеці крычалі, бабулі крычалі на іх, лавілі мяне пры ўсякім выпадку і кожны год здзіўляліся, што я гэтак вырас. Бацька мой гаварыў з імі некалькі слоў; адны падыходзілі *да ручкі*, якую ён ніколі не даваў, другія кланяліся,—і мы ад'язджалі.

За некалькі вёрст ад Вязем князя Галіцына чакаў васільеўскі староста, конна, на ўскраіне лесу, і праваджаў палявой дарогай. У сяле, ля панскага дома, да якога вяла доўгая ліпавая алея, сустракаў свяшчэннік, яго жонка, дзячкі, дваровыя, некалькі сялян і дурань Пронька, які адзін адчуваў чалавечую годнасць, не здымаў зашмальцаванага капелюша, усміхаўся, стоячы крыху воддаль, і ўцякаў, як толькі хто-небудзь з гарадскіх хацеў падыйсці да яго.

Я мала бачыў мясцін прыгажэйшых за Васільеўскае. Хто ведае Кунцава і Архангельскае Юсупава або маёнтак Лапухіна супроць Савіна манастыра, таму досыць сказаць, што Васільеўскае размясцілася на тым-жа беразе, вёрст за трыццаць ад Савіна манастыра. На адхонным баку—сяло, царква і стары панскі дом. На другім баку—гара і невялікая вёсачка. Там пабудаваў мой бацька новы дом. Відаць з яго было ўсё вёрст на пятнаццаць наўкола: азёры ніў, хвалюючыся, пасцілаліся бясконца; розныя сядзібы і сёлы з бялеючымі цэрквамі відаць былі сям-там; лясны розны колераў стваралі поўкруглую раму, і праз усё—блакітная тасьма Масквы-ракі. Я адчыняў акно з самай раіцы ў сваім пакоі наверх і глядзеў, і слухаў, і дыхаў.

Разам з тым мне было шкада старога каменнага дома, можа, таму, што я ў ім сустраўся ўпершыню з вёскай; я так любіў доўгую, цяністую

¹ Для данага выпадку.

алею, якая вяла да дому, і адзічэлы сад каля яго; дом развальваўся, і з адной расколіны ў сенцах расла тоненькая, стройная бяроза. Налева ўдоўж ракі ішла алея з вербаў, за ёю чарот і белы пясок да самай ракі; на гэтым пяску і ў гэтым чароце гуляў я, бывала, цэлую раніцу—у гадоў адзінаццаць, дванаццаць. Перад домам амаль заўсёды сядзеў згорблены дзед-садоўнік, траіў мятную ваду, варыў ягады і ўпотаі карміў мяне ўсякай гароднінай. У садзе было шмат варон; гнёзды іх пакрывалі верхавіны дрэў, яны кружыліся каля іх і кракалі; часам, асабліва пад вечар, яны ўзляталі цэлымі сотнямі, з шумам і падымаючы другіх; часам адна якая-небудзь пераляціць шпарка з дрэва на дрэва, і ўсё заціхне... А ўночы недзе далёка сава то плача, як дзіця, то жудасна рагоча... Баяўся я гэтых дзікіх і плаклівых гукаў, а ўсё-такі хадзіў іх слухаць.

Штогод або, прынамсі, праз год ездзілі мы ў Васільеўскае. Я, выязджаючы, адзначаў на сцяне каля балкона мой рост і зараз-жа ішоў глядзець, колькі я вырас. Але я мог вёскаю мераць не адзін фізічны рост: перыядычныя звароты да тых-жа прадметаў навочна паказвалі розніцу ўнутранага развіцця. Іншыя кнігі прывозіліся, іншыя прадметы цікавілі. У 1823 я яшчэ зусім быў дзіцём, са мною былі дзіцячыя кнігі, ды і тых я не чытаў, а займаўся больш за ўсё зайцам і вавёркай, якія жылі ў каморы каля майго пакоя. Адна з найпрыемнейшых забавак заключалася ў дазvole майго бацькі кожны вечар выстраліць раз з фальканета, прычым, зразумела, уся дворня была занята, і пяцідзесяцігадовыя людзі з сівізнаю цешыліся таксама, як я. У 1827 я прывёз з сабою Плутарха і Шылера; з самай раніцы ішоў я ў лес, у гушчар, як мага далей, там лажыўся пад дрэва і, уяўляючы, што гэта—багемскія лясы, чытаў сам сабе ўголас; аднак, плаціна, якую я рабіў на невялікім ручаі з дапамогаю аднаго дваровага хлопчыка, усё яшчэ мяне вельмі забаўляла, і я дзесяць разоў на дзень бегаў яе аглядаць і папраўляць. У 1829 і 30 гадах я пісаў *філасофскі* артыкул пра шылераўскага Валенштейна, і з ранейшых гульніў утрымаўся адзін фальканет.

Аднак, апроч стральбы, яшчэ другая асалода вабіла мяне нязменна—вясковыя вечары; яны і цяпер, як тады, асталіся для мяне мінутамі спакою, цішыні і паэзіі. Адна з апошніх шчасліва-светлых мінут у маім жыцці таксама нагадвае мне вясковы вечар. Сонца заходзіла ўрачыста, ярка ў акіян агню, распускалася ў ім... Раптам густая чырвань змянілася сінім змрокам; усё ахінулася смугою,—у Італіі змрок настае хутка. Мы селі на мулаў; па дарозе з Фраскаці ў Рым трэба было праязджаць невялікай вёсачкай; дзе-ні-дзе ўжо гарэлі агеньчыкі, усё было ціха; капыты мулаў звонка пастуквалі па каменні; свежы і крыху вільготны вецер павяваў з Апенін. Ля выезда з вёскі, у нішы стаяла невялікая мадонна, перад ёю гарэў ліхтар; сялянскія дзяўчынкі, што ішлі з работы, з белымі хусткамі на галаве, сталі на калені і запелі малітву; да іх далучыліся ішоўшыя міма жабракі піферары. Я быў глыбока ўсхваляваны, глыбока расчулены. Мы паглядзелі адзін на другога...* і паціху паехалі да астэрыі, дзе нас чакала каляска. Едучы дадому, я расказваў пра вечары ў Васільеўскім. А што расказваць?

Деревья сада
Стояли тихо. По холмам
Тянулась сельская ограда,
И расходилось по домам
Уныло медленное стадо.

(„Юмор“)

... Пастух ляскае доўгай пугай ды іграе на берасцянай дудцы; рыкае, мэкае, топае па масту стада, вяртаючыся дадому; сабака падганяе брэхам безуважную авечку, і тая бяжыць нейкім драўляным курц-галопам; а тут

песні сялянак, што ідуць з поля, усё бліжэй і бліжэй; але сцэжка павярнула направа, і гукі зноў аддаляюцца. З дамоў, рыпаючы варотамі, выходзяць дзеці—дзяўчынікі сустракаюць сваіх кароў, бараноў; работа скончылася. Дзеці гуляюць на вуліцы, ля берага, і іх галасы гучаць рэзка і чыста па рацэ і пры вчэрняй зары; да паветра прымешваецца смалены пах сушняў; раса пачынае паступова пасцілацца дымам па полі, над лесам вецер неяк ходзіць услых, нібы лісце закіпае, а тут бліскавіца асвятляе заміраючым, дрыготным блакітам ваколіцы, і Вера Артамонаўна буркліва, але без злосці, гаворыць, знайшоўшы мяне пад ліпай:

— Што гэта вас нідзе не знайсці? І чай даўно на стале, і ўсе сабраліся... Я ўжо шукала, шукала вас,—ногі стаміліся, не твая гады, каб бегаць; і навошта гэта на сырой траве ляжаць?.. Вось будзе заўтра насмарк, абавязкова будзе.

— Ну, годзе, годзе,—казаў я, смеючыся, старэнькай,—і насмарку не будзе, і чаю не хачу, а вы мне скрадзіце смятанкі лепшай, самых вяршкоў.

— Дапраўды, які ўжо вы... на вас і злавацца нельга... Ласунак які! смятанкі я ўжо без вашага напамінку прыгатавала. А вось бліскавіца... добра! Гэта на ўраджай бліскае.

І я, падскокваючы і пасвістваючы, ішоў ладому.

Пасля 1832 года мы не ездзілі больш у Васільеўскае. Пакуль я быў у ссылцы, мой бацька прадаў яго. У 1843 годзе мы жылі ў другой падмаскоўнай, у Звенігародскім павеце, вёрст за дваццаць ад Васільеўскага. Як-жа было не наведць старога гнязда*. І вось мы зноў едем той-жа палявой дарогай; перад вачыма знаёмы бор і гара, паросшая арэшнікам, а тут і брод праз раку; гэта—брод, які прыводзіў мяне гадоў дваццаць таму назад у захапленне,—вада пырскае, дробныя каменьчыкі хрусцяць, фурманы крычаць, коні ўпіраюцца... Ну, вось і сяло, і дом свяшчэнніка, дзе ён бывала сядзеў на лавачцы ў бурым падрасніку, прастадушны, добры, рыжаваты, заўсёды потны, ён заўсёды што-небудзь еў і безупынна ікаў; вось і канцылярыя, дзе земскі Васілій Епіфанаў, які ніколі не бываў цвярозым, пісаў свае справаздачы, скурчыўшыся над паперай і трымаючы пяро ля самага канца, крута падагнуўшы трэці палец пад яго. Свяшчэннік памёр, Васілій Епіфанаў піша справаздачы і напіваецца ў другой вёсцы. Мы спыніліся ў старасціхі; муж яе быў на полі.

Нешта чужое прайшло тут за гэтыя дзесяць год; замест нашага дома на гары стаяў другі, каля яго быў насаджаны новы сад. Ідучы назад каля царквы і могілак, мы сустрэлі нейкую ўродлівую істоту, якая ішла амаль паўзком; яна мне паказвала нешта; я падышоў; гэта была гарбатая і разбітая паралічам поўнородзівая старуха, якая жыла міласцінай і працавала на агародзе ранейшага свяшчэнніка; ёй было тады ўжо гадоў пад семдзесят, і яе акурат смерць і абмінула. Яна пазнала мяне, плакала, ківала галавой і прыгаварвала:

— Ох, і ты ўжо як пастарэў, па хадзе я цябе толькі і пазнала... А я, я ўжо, о-о-о-х—і не кажы!

Калі мы ехалі назад, я ўбачыў здалёк на полі старасту, таго самага, які быў пры нас; ён спачатку не пазнаў мяне, але калі мы праехалі, ён, нібы схямануўшыся, зняў капялюш і нізка кланяўся. Праехаўшы яшчэ крыху, я павярнуўся: стараста Грыгорый Горскі ўсё яшчэ стаяў на тым самым месцы і глядзеў нам услед; яго высокая барадатая фігура, якая кланялася пасярод нівы, знаёма праводзіла нас з чужога ўжо Васільеўскага*.

РАЗДЕЛ IV*

НІК І ВАРАБ'ЄВЫ ГОРЫ

„Напішы тады, як у гэтым месцы (на Вараб'євых горах) развілася гісторыя нашага жыцця, гэта значыць майго і твайго“.

Пісьмо 1833.

Гады за тры да таго часу, пра які ідзе гутарка, мы гулялі па беразе Масквы-ракі ў Лужніках, гэта значыць на другі бок ад Вараб'євых гор. Ля самай ракі мы сустрэлі знаёмага нам француза-гувернёра ў адной сарочцы; ён быў перапалоханы і крычаў „Тоне! Тоне!“ Але раней, чым наш прыяцель паспеў зняць сарочку або надзець панталоны, уральскі казак збег з Вараб'євых гор, кінуўся ў ваду, знік і праз мінуту з'явіўся з хударлявым чалавекам, у якога галава і рукі цяляпаліся, як адзенне, павешанае на вецер; ён паклаў яго на бераг, гаворачы: „Яшчэ ачуняе, варта пакачаць“.

Людзі, што былі тут, сабралі рублёў пяцьдзесят і прапанавалі казаку. Казак без манернасці вельмі прастадушна сказаў: „Грэх за такую справу грошы браць, і цяжка, амаль што, не было, бач які,—як кошка. А зрэшты,—дадаў ён,—мы людзі бедныя, прасіць не просім, ну, а калі даюць, чаму не ўзяць; шчыра дзякуем“. Потым, завязаўшы грошы ў хустку, ён пайшоў пасвіць коней на гару. Мой бацька запытаў у яго імя і напісаў на другі дзень пра ўсё гэта Эсену. Эсен прызначыў яго ўраднікам. Праз некалькі месяцаў з'явіўся да нас казак і з ім надушаны, рабы, лысы, у завітай белакурай накладцы немец: ён прыехаў дзякаваць за казака,—гэта быў тапелец. З таго часу ён пачаў бываць у нас.

Карл Іванавіч Зоненберг заканчваў тады нямецкую частку выхавання нейкіх двух павес, ад іх ён перайшоў да аднаго сібірскага памешчыка, ад яго—да далёкага сваяка майго бацькі*. Хлопчык, фізічнае здароўе і германскае вымаўленне якога было яму даручана і якога Зоненберг называў Нікам, мне падабаўся: у ім было штосьці добрае, ціхамірнае і задумлівае; ён зусім не быў падобны на другіх хлопчыкаў, якіх мне здаралася бачыць; аднак сяброўства наладжвалася туга. Ён быў маўклівы, задумлівы; я жвавы, але баяўся яго тармашыць.

Блізка таго часу, як тверская кузіна паехала ў Карчэву, памерла бабуля Ніка; маці ён страціў у раннім дзяцінстве. У іх доме ўсе мітусіліся, і Зоненберг, якому не было чаго рабіць, таксама прымаў удзел у клопатах і уяўляў, што страшэнна стаміўся; ён прывёў да нас Ніка з раныцы і прасіў пакінуць яго ў нас на ўвесь дзень.

Нік быў засмучоны, спалоханы; мабыць, ён любіў бабулю. Ён так паэтычна спамянуў яе потым:

И вот теперь в вечерний час
Заря блестит стезею длинной,—
Я вспоминаю, как у нас
Давно обычай был старинной:
Пред воскресеньем каждый раз

Ходил к нам поп седой и чинной
И перед образом святым
Молился с причетом своим.

Старушка бабушка моя,
На креслах опершись, стояла,
Молитву шопотом твоя,
И четки все перебирала;
В дверях знакомая семья
Дворовых лиц мольбе внимала,
И в землю кланялись они,
Прося у бога долги дни.

А блеск вечерний по окнам
Меж тем горел...

По зале из кадила дым
Носился клубом голубым.

И все такую тишиной
Кругом дышало, только чтение
Дьячков звучало, и с душой
Дружилося тайное стремление,
И смутно с детскою мечтой
Уж грусти тихой ощущение
Я бессознательно сближал
И все чего-то так желал.

(„Юмор“)

... Псядзеўшы крыху, я прапанаваў чытаць Шылера. Мяне здзіўляла падабенства нашых густаў; ён ведаў напамяць куды больш, чым я, і ведаў іменна тыя мясціны, якія мне вельмі падабаліся; мы згарнулі кнігу і выпыталі, так сказаць, адзін у адным сімпатыю.

Ад Мёраса*, які ішоў з кінжалам у рукаве, „каб горад вызваліць ад тырана“, ад Вільгельма Тэля, які чакаў на вузкай сцежцы ў Кюснахце Фогта, пераход да 14 снежня і Нікалаю быў лёгкай. Думкі гэтыя і гэтыя збліжэнні не былі чужымі Ніку, ненадрукаваныя вершы Пушкіна і Рылеева былі і яму вядомы; розніца з пустымі хлопчыкамі, якіх я часам сустракаў, была вялікая.

Незадоўга перад тым, гуляючы на Прэсненскіх сажалках, я, поўны майго бушотаўскага тэрарызма, глумачыў аднаму з маіх аднагодкаў справядлівае пакаранне смерцю Людовіка XVI.

— Усё гэта так, — заўважыў юны князь О., — але ж ён быў памазанік божы!

Я паглядзеў на яго з жалем, разлюбіў яго і ні разу потым не прасіўся да іх.

Гэтых межаў з Нікам не было; у яго сэрца таксама білася, як у мяне; ён таксама адплыў ад панурага кансерватыўнага берага; варта было дружнай адпінхнуцца — і мы амаль што з першага дня рашылі дзейнічаць у карысць цэсарэвіча *Канстанціна*!

Раней мы мелі мала доўгіх гутарак. Карл Іванавіч перашкаджаў, як асеныя муха, і псаваў усякую гутарку сваёй прысутнасцю, ва ўсё ўмешваўся, нічога не разумеючы, рабіў заўвагі, папраўляў каўнер кашулі ў Ніка, спяшаўся дадому, адным словам, зусім абрыдзеў. Праз месяц мы не маглі пражыць двух дзён, каб не ўбачыцца або не напісаць пісьма; я з парывістасцю маёй натуры ўсё больш і больш гарнуўся да Ніка, ён ціха і глыбока любіў мяне.

Дружба наша павінна была з самага пачатку набыць характар сур'ёзны. Я не памятаю, каб свавольствы былі ў нас на першым плане, асабліва, калі мы аставаліся адны. Мы, зразумела, не сядзелі з ім на адным месцы, — гады бралі сваё: мы рагаталі і дурэлі, дражнілі Зоненберга і стралялі на нашым дварэ з лука; але аснова ўсяго была вельмі далёка ад пустога таварыства; нас звязвала, апрача роўнасці гадоў, апрача нашай „хімічнай“ зроднасці, наша агульная рэлігія. Нічога ў свеце не ачышчае, не аблагароджвае так юнацкага ўзросту, не ахоўвае яго, як

моцна абуджаны агульначалавечы Інтарэс. Мы паважалі ў сабе нашу будучыню, мы глядзелі адзін на другога, як на сасуды абраныя, прызначаныя.

Часта мы хадзілі з Нікам за горад; у нас былі ўлюбёныя мясціны— Вараб'ёвы горы, палі за Дарагамілаўскай заставай. Ён прыходзіў па мяне з Зоненбергам а шостаі або а сёмай гадзіне раніцы і, калі я спаў, кідаў у маё акно пясок і дробненькія каменьчыкі. Я прачынаўся, усміхаючыся, і спяшаўся выйсці да яго.

Раннія прагукі гэтыя пачаў нястомны Карл Іванавіч.

Зоненберг у памешчыцка-патрыярхальным выхаванні Огарэва адыгрывае ролю Бірона. З яго прыходам уплыў старога-дзядзькі быў адхілен; з болем у сэрцы, маўчала незадаволеная алігархія пярэдняга пакоя, разумеючы, што праклятага немца, які есць за панскім сталом, не перасіліш. Крута змяніў Зоненберг ранейшыя парадкі; дзядзька нават праслязіўся, даведаўшыся, што немчура павёў маладога паніча *самога* купляць у краму гатовыя боты. Пераварот Зоненберга таксама, як пераварот Петра I, меў ваенны характар у справах самых мірных. З гэтага не вынікае, што хударлявенькія плечы Карла Іванавіча калі-небудзь прыкрываліся пагонам або эпалетамі, але прырода так стварыла немца, што калі ён не даходзіць да неахайнасці і *sans gêne*¹ філалогіяй або тэалогіяй, то, якім-бы штацкім ён ні быў, усё адно ён ваенны. У выніку гэтага і Карл Іванавіч любіў і вузкія каптаны, зашпіленыя і з перахватам, у выніку гэтага і ён быў строгім выканаўцам уласных правіл і, паставіўшы ўставаць а шостаі гадзіне раніцы, падымаў Ніка ў пяцьдзесят дзевяць мінут шостаі і не пазней ні адной мінуты сёмай і выпраўляўся з ім на вольнае паветра.

Вараб'ёвы горы, ля падножжа якіх тануў Карл Іванавіч, неўзабаве зрабіліся нашымі „святымі халмамі“.

Раз пасля абеда бацька мой збіраўся ехаць за горад. Огарэў быў у нас; ён запрасіў і яго з Зоненбергам. Паездкі гэтыя былі не абы якімі справамі. У чатырохмясцовай карэце „работы Іохіма“, што не перашкаджала ёй за пятнаццацігадовую, хоць і спакойную службу састарэцца да брыдасці і быць па-ранейшаму цяжэйшай за асадную мартыру, да заставы трэба было ехаць гадзіну або больш. Чацвёрта коней рознага росту і не аднаго колеру, ад лянівасці і бяздзейнага жыцця наеўшыя сабе жываты, пакрываліся праз чвэрць гадзіны потам і мылам; гэта было *забаронена* фурману Аўдзею, і яму прыходзілася ехаць павольна. Вокны былі звычайна падняты, якая-б гарачыня ні была; і да ўсяго гэтага побач з роўнамерна гнятучым наглядам майго бацькі неспакойна сумятлівы, прычэплівы нагляд Карла Іванавіча. Але мы ахвотна згаджаліся на ўсё гэта, ка толькі быць разам.

У Лужніках мы пераехалі на лодцы Маскву-раку на самым тым месцы, дзе казак выцягнуў з вады Карла Іванавіча. Бацька мой, як заўсёды, ішоў панура і згорбіўшыся; каля яго дробненька перабіраў нагамі Карл Іванавіч, забаўляючы яго плёткамі і балбатнёй. Мы адышлі ад іх наперад і, далёка выперадзіўшы, узбеглі на месца закладкі Вітбергава храма на Вараб'ёвых горах.

Задыхаўшыся і расчырванеўшыся, стаялі мы там, выціраючы пот. Заходзіла сонца, купалы блішчэлі, горад распасціраўся на неабсяжнай прасторы пад гарой, свежы ветрык павяваў на нас, пастаялі мы, пастаялі, абаперліся адзін на другога і, раптам абняўшыся, прысягнулі, перад усёй Масквой, ахвяраваць наша жыццё на абраную намі барацьбу*.

¹ Бесцярэмовнасць.

Сцэна гэтая можа здацца вельмі фальшывай, вельмі тэатральнай, а тым часам, праз дваццаць шэсць год я расчульваюся да слёз, успамінаючы яе: яна была святая шчырая: гэта пацвердзіла ўсё жыццё наша. Але, відаць, аднолькавы лёс пасцігае ўсе абяцанні, дадзеныя на гэтым месцы; Александр быў таксама шчыры, калі паклаў першы камень храма, які, як сказаў Іосіф II, і прытым памылкова, пры закладцы нейкага горада ў Новарасіі, зрабіўся апошнім.

Мы не ведалі ўсёй сілы таго, з чым распачыналі бой, але бой прынялі. Сіла зламала ў нас многае, але не яна нас скрышыла, і ёй мы не здаліся, не гледзячы на ўсе яе ўдары. Рубцы, атрыманыя ад яе, пачэсныя,—вывіхнутая нага Іакава была адзнакай таго, што ён змагаўся ўночы з богам.

З гэтага дня Вараб'ёвы горы зрабіліся для нас месцам багамолля, і мы ў год раз або два хадзілі туды, і заўсёды адны. Там пытаўся ў мяне Огарэў, праз пяць год, боязна і сарамліва, ці веру я ў яго паэтычны талент, і пісаў мне потым (1833) са сваёй вёскай: „Выехаў я, і мне стала сумна, так сумна, як ніколі не бывала. А ўсё Вараб'ёвы горы. Доўга я сам у сабе таўў захапленні; сарамлівасць ці што іншае, чаго я і сам не ведаю, перашкаджала мне выказаць яго, але на Вараб'ёвых горах гэтае захапленне не было засмучана адзінотаю, ты падзяляў яго са мною, і гэтых мінут не забыць ніколі, яны, як успаміны пра былое шчасце, праследавалі мяне дарогай, а вакол я толькі бачыў лес; усё было такое сіняе, сіняе, а на душы цёмна“.

„Напішы, заканчваў ён, як у гэтым месцы (на Вараб'ёвых горах) развілася гісторыя нашага жыцця, гэта значыць майго і твайго“.

Мінула яшчэ пяць год, я быў далёка ад Вараб'ёвых гор, але каля мяне хмуры і засмучоны стаяў іх Праметэй—А. Л. Вітберг. У 1842 г., вярнуўшыся канчаткова ў Маскву, я зноў наведаў Вараб'ёвы горы: мы зноў стаялі на месцы закладкі, глядзелі на той-жа від і таксама ўдваіх, але не з Нікам*.

З 1827 мы не разлучаліся. У кожным успаміне таго часу, асобным і агульным, усюды на першым плане ён са сваім юнацкім тварам, са сваёй любоўю да мяне. Рана віднелася ў ім тое памазанне, якое прыпадае не шмат каму,—ці на бяду, ці на шчасце, не ведаю, але напэўна на тое, каб не быць у натоўпе. У доме ў яго бацькі доўга потым аставаўся вялікі пісаны маслянымі фарбамі партрэт Огарэва таго часу (1827—28 года). Пазней часта спыняўся я перад ім і доўга глядзеў на яго. Ён намаляваны з расхінутым каўняром кашулі; жывапісец цудоўна перадаў пышныя каштанавыя валасы, юнацкую нясталую яшчэ прыгажосць яго няправільнага твара, і крыху смуглявы каларыт; на палатне віднелася задумлівасць, напярэднік сільнай мыслі; невымоўны смутак і надзвычайная ласкавасць прасвечвалі ў шэрых вялікіх вачах, намякаючы на будучы рост вялікага духу; такім ён і вырас. Партрэт гэты, падораны мне, узяла чужая жанчына, можа, ёй трапяць на вока гэтыя радкі, і яна яго прышле мне.

Я не ведаю, чаму даюць нейкую манаполію ўспамінам першага кахання над успамінамі маладой дружбы. Першае каханне мае такую цудоўнасць таму, што яно забывае пра рознасць полаў, што яно—гарачая дружба. З свайго боку, дружба паміж юнакамі мае ўсю гарачнасць кахання і ўвесь яго характар: тая-ж сарамлівая боязь закранаць словамі свае пачуцці, тое-ж недавер'е да сябе, безумоўная адданасць, тая-ж балючая туга разлукі і тое-ж зайздрослівае жаданне выключнасці.

Я даўно любіў, і любіў гарача, Ніка, але не адважваўся назваць яго „другам“, і калі ён жыў летам у Кунцаве, я пісаў яму ў канцы пісьма: „Друг ваш ці не, яшчэ не ведаю“. Ён першы пачаў пісаць мне *ты* і на-

зваў мяне сваім Агатомам паводле Карамзіна, а я зваў яго маім Рафаілам паводле Шылера¹.

Усміхніцеся ўжо сабе, ды толькі ласкава, дабрадушна, так, як усміхаюцца, думаючы пра свой пятнаццаты год. Або ці не лепш прызадумацца над сваім: „Ці гэтакі быў я, расцвітаючы?“ І благаславіць лёс, калі ў вас было юнацтва (адной маладосці недастаткова на гэта); благаславіць яго ўдвая, калі ў вас быў тады друг.

Мова таго часу нам здаецца нацягненай, кніжнай; мы адвучыліся ад яе няўстойлівай узнёсласці, няскладнага адухаўлення, якое змяняецца раптам то м'явай пшчотнасцю, то дзіцячым смехам. Яна была-б смешнай у трыццацігадовым чалавеку, як славутае „Bettina will schlafen²“, але ў свой час гэта юнацкая мова, гэты jargon de la pubeté³, гэта перамена псіхічнага голасу вельмі шчырая, нават кніжнае адценне натуральна для ўзросту тэарэтычных ведаў і практычнага невуцтва.

Шылер астаўся нашым любімцам⁴; персанажы яго драм былі для нас існуючымі асобамі, мы іх разглядалі, любілі і ненавідзелі не як паэтычныя стварэнні, а як жывых людзей. Апрача таго, мы ў іх бачылі саміх сябе. Я пісаў да Ніка, крыху занепакоены тым, што ён надта любіць Фіеско, што за „ўсякім“ Фіеско стаіць свой Верына. Маім ідэалам быў Карл Моор, але я неўзабаве здрадзіў яму і ператварыўся ў маркіза Позу. На сто ладоў прыдумваў я, як буду гаварыць з Нікалаем, як ён потым адправіць мяне ў капальні, пакарае смерцю. Дзіўная рэч, што амаль усе нашы мары канчаліся Сібір'ю або смяротнай карай і амаль ніколі—перамогай. Няўжо гэта—рускі склад фантазіі або адбітак Пецербурга з пяццю шыбеніцамі і катаржнай работай на юным пакаленні?

Так вось, Огарэў, рука ў руку ўваходзілі мы з табою ў жыццё! Ішлі мы без боязні і горла, шчодро адказвалі на ўсякі заклік, шчыра аддаваліся ўсякаму захапленню. Шлях, намі абраны, быў нялёгкі; мы яго не пакідалі ні разу; параненыя, зламаныя, мы ішлі, і нас ніхто не выпярэджваў. Я дайшоў... не да мэты, а да таго месца, дзе дарога ідзе з гары, і мімаволі шукаю тваёй рукі, каб разам выйсці, каб паціснуць яе і сказаць, сумна ўсміхаючыся: „Вось і ўсё!“

А пакуль што ў сумным адпачынку, на які мяне асудзілі падзеі, не знаходзячы ў сабе ні сіл, ні свежасці на новую працу, запісваю я *нашы* ўспаміны. Шмат з таго, што нас так блізка злучала, асела ў гэтых лістах,—я іх дару табе. Для цябе яны маюць падвойны сэнс,—сэнс намагальных помнікаў, на якіх мы сустракаем знаёмыя імёны⁵.

... А ці не дзіўна падумаць, што, калі-б умеў Зоненберг плаваць або ўтануў ён тады ў Маскве-рацэ, калі-б выцягнуў яго не уральскі казак, а які-небудзь апшэронскі пехацінец, я і не сустрэўся-б з Нікам, або пазней, інакш, не ў тым пакоіку нашага старога дома, дзе мы, употай курачы сігаркі, заступалі так далёка адзін другому ў жыццё і чэрпалі адзін у адным сілу.

Ён не забыўся пра яго, пра наш „стары дом“:

Старый дом, старый друг! посетил я,
Наконец, в запустеньи тебя,
И былое опять воскресил я
И печально смотрел на тебя.

¹ „Philosophische Briefe“. А. Г.—„Філасофскія пісьмы“.

² „Бедна хоча спаць“.

³ Жаргон узмужаласці.

⁴ Паэзія Шылера не страціла на мяне свайго ўплыву; некалькі месяцаў назад [1853 г.] я чытаў свайму сыну „Валенштэйна“, гэта—гіганцкі твор! Той, хто траціць густ да твораў Шылера, той або стары, або педант, зачарсвеў, або забыў сябе. Што-ж сказаць пра тых скораспелых altkluge Burschen [маладых дзядкоў], якія так добра ведаюць *недахолы* яго ў семнаццаць год?.. А. Г.

⁵ Пісана ў 1853 годзе. А. Г.

Двор лежал предо мной неметеный,
Да колодезь валился гнилой.
И в саду не шумел лист зеленый,—
Желтый, тлел он на почве сырой.
Дом стоял обветшалый уныло,
Штукатурка обилась кругом.
Туча серая сверху ходила
И все плакала, глядя на дом.
Я вошел. Те же комнаты были,—
Здесь ворчал недовольный старик,
Мы беседы его не любили,—
Нас страшил его черствый язык.
Вот и комнатка: с другом, бывало,
Здесь мы жили умом и душой,
Много дум золотых возникало
В этой комнатке прежней порой.
В нее звездочка тихо светила,
В ней остались слова на стенах;
Их в то время рука начертила,
Когда юность кипела в душах.
В этой комнатке счастье былое,
Дружба светлая выросла там...
А теперь запустенье глухое,
Паутины висят по углам.
И мне страшно вдруг стало. Дрожал я,—
На кладбище я, будто, стоял,
И родных мертвецов вызывал я,
Но из мертвых никто не восстал*.

РАЗДЕЛ V*

Падрабязнасці хатняга жыцця.—Людзі XVIII стагоддзя ў Расіі.—Дзень у нашым доме.—Госці і habitués¹.—Зоненберг.—Камердынер і інш.

Нясцерпная нуда нашага дома расла з кожным годам. Калі-б не набліжаўся універсітэцкі курс, не новая дружба, не палітычнае захапленне і не жвавасць характару, я збег-бы або загінуў.

Бацька мой рэдка калі бываў у добрым настроі, ён заўсёды быў усім незадаволены. Чалавек вялікага розуму, вялікай назіральнасці, ён процьму бачыў, чуў, памятаў; свецкі чалавек *accompli*², ён мог быць надзвычай ветлівым і цікавым, але ён не хацеў гэтага і ўсё больш і больш упадаў у капрызнае адчужэнне ад усіх.

Цяжка сказаць, што, уласна, унесла столькі гаркоты і жоўці ў яго кроў. Эпохі парыванняў, вялікіх няшчасцяў, памылак, страт зусім не было ў яго жыцці. Я ніколі не мог цалкам зразумець, адкуль паходзіла злая намешка і раздражненне, што поўнілі яго душу, яго недаверлівая аддаленасць ад людзей і недавальненне, што мучыла яго. Хіба толькі ён панёс з сабою ў магілу які-небудзь успамін, якога нікому не даверыў, ці, можа, гэта быў проста вынік сустрэчы двух рэчаў такіх процілеглых, як восемнаццатае стагоддзе і рускае жыццё, пры дапамозе трэціх, страшэнна спрыяючай капрызнаму развіццю,—памешчыцкай бяздзейнасці.

Мінулае стагоддзе стварыла здзіўляючы краж людзей на Захадзе, асабліва ў Францыі, з усімі слабасцямі рэгенцтва, з усімі сіламі Спарты і Рыма. Гэтыя Фаблазы і Рэгулы разам адчынілі насцеж дзверы рэвалюцыі і першыя кінуліся ў яе, спешна штурхаючы адзін другога, каб выйсці ў „акно“ гільятыны. Наш час не стварае больш гэтых цэльных, моцных натур; мінулае стагоддзе, наадварот, стварыла іх усюды, нават там, дзе яны не былі патрэбны, дзе яны не маглі інакш развіцца, як у выродлівасць. У Расіі людзі, што падпалі пад уплыў гэтага магутнага заходняга веяння, не сталі гістарычнымі людзьмі, а—людзьмі арыгінальнымі. Іншакраінцы дома, іншакраінцы ў чужых краінах, бяздзейныя гледачы, сапсаваныя для Расіі заходнімі забабонамі, для Захада—рускімі звычкамі, яны былі нейкай разумнай непатрэбнасцю і губляліся ў штучным жыцці, у пачуццёвых асалодах і ў няскерпным эгаізме.

Да гэтага кола належаў у Маскве на першым плане выдатны розумам і багаццем рускі вяльможа, еўрапейскі *grand seigneur*³ і татарскі князь Н. Б. Юсупаў. Каля яго была цэлая плеяда сівых валацуг і *esprits forts*⁴, усіх гэтых Масальскіх, Санці і *tutti quanti*⁵. Усе яны былі людзі даволі развітыя і адукаваныя; пакінутыя без справы, яны кінуліся

¹ Заўсягдатаі.

² Дасканалы.

³ Вялікі пан.

⁴ Вольнадумцаў.

⁵ Усякія іншыя.

на асалоды, пеставалі сябе, любілі сябе, даравалі сабе дабрадушна ўсе грахі, узвышалі да платанічнага захалення сваю гастранамію і зводзілі каханне да жанчын на ступень нейкага абжорлівага ласунка.

Стары скептык і эпікурэец, Юсупаў*, прыцель Вольтэра і Бомаршэ, Дзідро і Касці, меў сапраўды артыстычны густ. Каб у гэтым пераканацца, досыць раз пабываць у Архангельскім, паглядзець на яго галерэі, калі іх яшчэ не прадаў ураздуб яго наследнік. Ён пышна згасаў, маючы восемдзiesiąт год, акружаны мрамарным, рысаваным і *жывым* характвом. У яго загародным доме гутарыў з ім Пушкін, які прысвяціў яму чудаўнае пасланне, і рысаваў Ганзага, якому Юсупаў прысвяціў свой тэатр.

Мой бацька па выхаванню, па гвардейскай службе, па жыццю і сувязях належаў да гэтага-ж самага кола; але яму ні яго характар, ні яго здароўе не дазвалялі да самідзесяці гадоў жыць лёгкадумна, і ён кінуўся ў процілеглую крайнасць. Ён хацеў наладзіць сабе жыццё адзінокае; у ім яго чакала страшэнная нуда, тым больш, што ён толькі *для сябе* хацеў яго наладзіць. Цвёрдая воля ператваралася ва ўпартыя капрызы; не скарыстаныя сілы псавалі характар, робячы яго цяжкім.

Калі ён выхоўваўся, еўрапейская цывілізацыя была яшчэ такой новай у Расіі, што быць адукаваным азначала быць найменш рускім. Ён да канца жыцця пісаў больш свабодна і правільна па-французску, чым па-руску, ён *à la lettre*¹ не чытаў ніводнай рускай кнігі, нават і бібліі. Між іншым, бібліі ён і на іншых мовах не чытаў; ён ведаў па расказах і па ўрыўках, пра што дзе гутарка наогул у св. пісанні, і далей не пацікавіўся зірнуць. Ён паважаў, праўда, Дзержавіна і Крылова: Дзержавіна за тое, што напісаў Оду на смерць яго дзядзькі князя Мешчэрскага, Крылова за тое, што разам з ім быў секундантам на дуэлі Н. Н. Бахмцева. Неяк мой бацька ўзяўся за Карамзіна „Гісторыю дзяржавы Расійскай“, даведаўшыся, што імператар Александр яе чытаў, але адсунуў убок, з пагардай кажучы: „Усё Ізяславічы ды Ольгавічы, каму гэта можа быць цікава?“

Людзьмі ён пагарджаў не тоячыся, адкрыта—усімі. Ні ў якім выпадку ён не спадзяваўся ні на каго, і я не памятаю, каб ён да каго-небудзь звяртаўся са значнай просьбай. Ён і сам ні для каго нічога не рабіў. У дачыненні да старонніх людзей ён патрабаваў аднаго—захавання прыстойнасці; *les apparences, les convenances*² складалі яго маральную рэлігію. Ён многа мог дараваць або, лепш, глядзець скрозь пальцы, але парушэнне форм і прыстойнасці абурала яго, і тут ён быў нецярпімы, не дазваляў сабе і наймалай выбачлівасці і літасці. Я так доўга абураўся супроць гэтай несправядлівасці, што, нарэшце, зразумеў яе: ён наперад быў упэўнены, што кожны чалавек здольны на ўсё дрэннае, і калі не робіць, то або не мае патрэбы, або выпадку не трапляецца; у парушэнні-ж прыстойнасці ён бачыў асабістую крыўду, непавагу да яго або „мяшчанскае выхаванне“, якое, на яго думку, адлучала чалавека ад усякага людскога грамадства.

„Душа чалавечая,—гаварыў часам ён,—поцёмкі, і хто ведае, што ў каго на душы; у мяне сваіх спраў занадта многа, каб займацца другімі ды яшчэ судзіць і перасуджваць іхнія намеры; але з чалавекам дрэнна выхаваным я ў адным пакоі не магу быць, ён мяне зневажае, *фруасіруе*³; а там ён можа быць найдабрэйшы ў свеце чалавек, затое яму будзе месца ў раі, але мне яго не патрэбна. У жыцці важней за ўсё *esprit de conduite*⁴, важней найвышэйшага розуму і ўсякага вучэння. Заўсёды быць знаходлівым, нідзе не совацца наперад, з усімі надзвычайная далікатнасць і ні з кім фамільярнасць“.

¹ Літаральна.

² Падобнасць прыстойнасці.

³ Закранае, раздражняе.

⁴ Уменне трымаць сябе.

Бацька мой не любіў ніякага abandon¹, ніякай адкрытасці, ён усё гэта называў фамільярнасцю, таксама, як усякае пачуццё—сентыментальнасцю. Ён заўсёды ўяўляў з сябе чалавека, які стаіць вышэй за ўсіх гэтых дробязей; навошта, з якою мэтай? У чым заключаўся вышэйшы інтарэс, якому ахвяроўвалася сэрца?—я не ведаю. І для каго гэты горды стары, які так шчыра пагарджаў людзьмі, так добра ведаў іх, узяў на сябе ролю бесстаронняга судзі? Для жанчыны, волю-якой ён зламаў, не глядзячы на тое, што яна часам яму прарэчыла; для хворага, які заўсёды ляжаў пад нажом аператара; для хлопчыка, з жвавасці якога ён развіў непакорнасць; для тузіны лакеяў, якіх ён не лічыў за людзей!*

І колькі сіл, цярплівасці было пакладзена на гэта, колькі настойлівасці, і як надзіва правільна была дайграная роля, не глядзячы ні на гады, ні на вярочбы. Сапраўды, душа чалавечая—поцёмкі.

Я пазней бачыў, калі мяне арыштавалі, і потым, калі адпраўлялі ў ссылку, што сэрца старога было больш адкрыта для любві і нават пяшчотнасці, чым я думаў. Я ніколі не падзякаваў яму за гэта, не ведаючы, як-бы ён аднёсся да маёй удзячнасці.

Зразумела, ён не быў шчаслівы: заўсёды настарожы, усім незадаволены, ён бачыў са смуткам у сэрцы непрыязныя пачуцці, выкліканыя ім ва ўсіх у доме; ён бачыў, як усмешка знікала з твара, як спынялася гутарка, калі ён уваходзіў; ён гаварыў пра гэта з насмешкай, з прыкрасцю, але не рабіў ніводнай уступкі і ішоў з найвялікшай настойлівасцю сваёю дарогай. Насмешка, іронія халодная, едкая і поўная пагарды, была зброяй, якую ён уладаў артыстычна; ён яе аднолькава ўжываў супроць нас і супроць слуг. У раннім юнацтве шмат што можна хутчэй сцярапаць, чым *кпіны*, і я, сапраўды, да турмы аддалаўся ад майго бацькі і вёў супроць яго маленькую вайну, яднаючыся са слугамі і служанкамі.

Апрача ўсяго гэтага, ён упэўніў сябе, што ён цяжка хворы, і бесперастанку лячыўся; апрача хатняга лекара, да яго ездзілі два ці тры дактары, і ён склікаў, прынамсі, тры кансіліумы ў год. Госці, бачачы заўсёды непрыязны выгляд яго і слухаючы адны скаргі на здароўе, якое не было такім ужо дрэнным, радзелі. Ён сердзіўся за гэта, але ніводнага чалавека не папракнуў, не запрасіў. Страшэнная нуда панавала ў доме, асабліва ў бясконцыя зімовыя вечары. Дзве лямпы асвятлялі цэлую анфіладу пакоюў. Згорбіўшыся і заклаўшы рукі на спіну, у суконных або паяркавых ботах (накштальт валёнак), у аксамітнай шапачцы і ў кажуху з белага смушку хадзіў стары туды і назад, не гаворачы ні слова, і разам з ім дзве-тры карычневыя сабакі.

Разам з меланхоліяй расла ў яго беражлівасць, накіраваная на мізэрныя прадметы. Сваім маёнткам ён кіраваў дрэнна для сябе і дрэнна для сялян. Стараста і яго *missi dominici*² грабілі пана і мужыкоў; затое ўсё, што знаходзілася перад вачыма, павінна было падпадаць падвойнаму кантролю; тут берагліся свечкі, і слабы *vin de Graves* замяняўся кіслым крымскім віном у той самы час, як у адной вёсцы зводзілі цэлы лес, а ў другой яму-ж прадавалі яго ўласны авёс. У яго былі прывілеяваныя злодзеі: селянін, якога ён зрабіў зборшчыкам аброку ў Маскве і якога пасылаў кожнае лета рэвізавець старасту, агарод, лес і работы, купіў гадоў праз дзесяць у Маскве дом. Я з дзяцінства ненавідзеў гэтага міністра без партфеля; ён пры мне раз на дварэ біў нейкага старога селяніна, я ад шаленства ўчапіўся яму ў бараду і амаль не страціў прытомнасці. З таго часу я не мог на яго раўнадушна глядзець да самай яго смерці ў 1845 годзе. Я некалькі разоў гаварыў майму бацьку:

¹ Вольнасць у абыходжанні.

² Пасланцы пана; падручныя.

— Адкуль-жа Шкун узяў грошы на дом?
— Вось што значыць цявразасць,—адказваў мне стары,—ён ні кроплі віна ў рот не бярэ*.

Штогод пад масленіцу пензенскія сяляне прывозілі з-пад Керанска аброк *натурай*. Тыдні два цягнуўся бедны абоз, нагужаны свіннымі тушамі, парасятамі, гусямі, курамі, крупамі, жытам, яйкамі, маслам і, нарэшце, палатном. Прыезд керанскіх мужыкоў быў святам для усёй дворні; яны граблі мужыкоў, ашуквалі на кожным кроку і прытым без ніякага права. Фурманы з іх бралі *за ваду* з калодзежа, не дазваляючы паіць коней без платы; бабы—*за цяпло ў хаце*; арыстакратам пярэдняга пакоя яны павінны былі кланяцца каму парасём і ручніком, каму гусём і маслам. Увесь час, пакуль яны былі на панскім дварэ, ішоў вялікі бал у прыслугі, рабіліся салянкі, смажыліся парасяты, і ў пярэднім пакоі заўсёды стаяў пах цыбулі, падгарэлай тлустасці і сівухі, ужо выпітай.

Бакай апошнія два дні не ўваходзіў у пярэдні пакой і не адзяваўся як след, а сядзеў у накінутым старым ліўрэйным шынелі, без камізэлькі і курткі, у сенях кухні. Нікіта Андрэевіч, відаць, худзеў і рабіўся смуглейшым і старэйшым. Бацька мой цярэў усё гэта досыць спакойна, ведаючы, што гэта неабходна і пазбегнуць гэтага нельга.

Пасля прыёму мерзлай *жыўнасці*, бацька мой,—і тут самая дзіўная рыса ў тым, што гэты жарт паўтараўся штогодна,—клікаў повара Спірыдона і пасылаў яго ў Ахотны рад і на Смаленскі рынак даведацца пра цэны. Повар вяртаўся з неймаверна нізкімі цэнамі,—менш, чым на палову. Бацька мой казаў, што ён дурань, і пасылаў па Шкуна або Слепушкіна. Слепушкін гандляваў фруктамі ля Ільінскіх варот. І адзін і другі лічылі цэны повара страшэнна нізкімі, даведваліся і прыносілі цэны вышэйшыя. Нарэшце, Слепушкін прапанаваў узяць усё агулам: і яйкі, і парасят, і масла, і жыта, „каб вашаму здароўечку, бацюхна, ніякага непакою не было“. Цану ён даваў, само сабой зразумела, крыху вышэй за поварава. Бацька мой згаджаўся; Слепушкін прыносіў яму на спырскі апельсінаў з пернікамі, а повару—двухсотрублёвую асігнацыю.

Слепушкін гэты меў вялікую ласку ў майго бацькі і часта пазычаў у яго грошы; ён і тут падыходзіў арыгінальна, іменна таму, што глыбока вывучыў характар старога.

Выпрасіць, бывала, сабе рублёў пяцьсот месяцы на два і за дзень да тэрміну з'яўляецца ў пярэдні пакой з якім-небудзь кулічом на блюзде і з пяццю сотнямі на кулічы. Бацька мой браў грошы; Слепушкін кланяўся ў пояс і прасіў ручку, якой пан не даваў. Але дні праз тры Слепушкін зноў прыходзіў з просьбай пазычыць грошай, тысячы паўтары. Бацька яму даваў, і Слепушкін зноў прыносіў у тэрмін; бацька мой ставіў яго ў прыклад; а той праз тыдзень павялічваў куш і меў такім чынам для сваіх абаротаў тысяч пяць у год наяўнымі грашыма, за невялікія процанты двух-трох кулічоў, некалькі фунтаў фіг і грэцкіх арэхаў ды сотню апельсінаў і крымскіх яблык.

Нарэшце спамяну, як у Новаселлі загінула некалькі сот дзесяцін будаўнічага лесу. У саракавых гадах М. Ф. Орлоў, якому тады, здаецца, графіня Анна Алексееўна давала капітал на куплю маёнтка яго дзецям, пачаў тargaваць тверскі маёнтка, што дастаўся майму бацьку ад Сенатара. Сышліся ў цане, і справа здавалася скончанай. Орлоў паехаў агледзець і, агледзеўшы, напісаў майму бацьку, што ён яму паказваў на плане лес, але што гэтага лесу зусім няма.

— Вось-жа —разумны чалавек,—казаў мой бацька,—і ў канспірацыі быў, кнігу пісаў *des finaises*, а як да справы дайшло, відаць, што пусты чалавек... Некеры! А я вось папрашу Грыгорыя Іванавіча паехаць; ён не канспіратар, але сумленны чалавек і справу ведае*.

Паехаў і Грыгорый Іванавіч у Новаселле і прывёз вестку, што лесу няма, а ёсць толькі лясная дэкарацыя, так што ні з панскага дому, ні з гасцінца парубкі не кідаюцца ў вочы. Сенатар пасля раздзелу, па меншай меры, быў пяць разоў у Новаселлі, і ўсё аставалася шыта і крыта.

Каб ясна ўявіць наша жыццё-быццё, апішу цэлы дзень з раніцы; аднастайнасць была іменна адной з самых агідных рысаў; жыццё ў нас ішло, як англійскі гадзіннік, у якога сцішан ход,—ціха, правільна і гучна напамінаючы кожную секунду.

А дзiesiąтай гадзіне раніцы камердынер, што сядзеў у пакоі каля спальні, паведамляў Веры Артамонаўне, маёй экс-нянечцы, што пан устае. Яна ішла гатаваць кофе, якое ён піў адзін у сваім кабінце. Усё ў доме набывала іншы выгляд, людзі пачыналі чысціць пакоі, прынамсі, рабілі выгляд, што займаюцца чым-небудзь. Пярэдні пакой, да таго часу пусты, напаяўся людзьмі; нават вялікі ньюфаундлендскі сабака Макбет садзіўся перад печкай і, не міргаючы, глядзеў у агонь.

За кофеём стары чытаў „Московские ведомости“ і „Journal de St.-Petersbourg“; не лішне заўважыць, што „Московские ведомости“ было загадана грэць, каб не прастудзіць рук ад сырасці паперы, і што палітычныя навіны мой бацька чытаў у французскім тэксце, лічачы рускі няясным. Адзін час ён браў аднекуль гамбургскую газету, але не мог прымірыцца, што немцы друкуюць нямецкімі літарамі; кожны раз паказваў мне розніцу паміж французскім друкам і нямецкім і казаў, што ад гэтых вычварных гатычных літар з хвосцікамі слабее зрок. Потым ён выпісаў „Journal de Francfort“, а пасля абмяжоўваўся айчыннымі газетамі.

Скончыўшы чытанне, ён заўважаў, што ў яго пакоі ўжо знаходзіцца Карл Іванавіч Зоненберг. Калі Ніку было гадоў пятнаццаць, Карл Іванавіч завёў быў краму, але, не маючы ні тавару, ні пакупнікоў і растраціўшы сям-так сабраныя грошы на гэты карысны гандаль, ён яго пакінуў з ганаровым тытулам „рэвельскага негачыянта“. Яму было тады значна больш за сорак, і ён у гэтым прыемным узросце павёў жыццё птушкі божай або чатырнаццацігадовага хлопчыка, гэта значыць не ведаў, дзе заўтра будзе спаць і за што абедзець. Ён карыстаўся некаторай прыхільнасцю з боку майго бацькі; мы зараз убачым, што гэта значыць.

У 1830 годзе бацька мой купіў каля нашага дома другі, большы, лепшы і з садамі. Дом гэты належаў графіні Растопчынай, жонцы слаўтага Фёдара Васільевіча. Мы перайшлі ў яго. Следам за гэтым ён купіў трэці дом, ужо зусім непатрэбны, але сумежны. Абодва гэтыя дамы стаялі пустыя, у наймы яны не аддаваліся, з боязні пажару (дамы былі застрахаваны) і непакою ад наймальнікаў; яны, апрача таго, і не рамантаваліся, так што былі на самай пэўнай дарозе да разбурэння. У адным з гэтых дамоў дазвалялася жыць беспрытульнаму Карлу Іванавічу, з умоваю: варотаў пасля дзiesiąці гадзін вечара не адмыкаць (умова лёгкая, таму што яны ніколі і не замыкаліся), дрывы купляць, а не браць з хатняга запаса (ён іх, сапраўды, купляў у нашага фурмана) і быць пры маім бацьку на пасадзе чыноўніка асаблівых даручэнняў, гэта значыць заходзіць раніцаю з пытаннямі: „Ці няма якіх загадаў?“, з'яўляцца к абеду і прыходзіць вечарам, калі нікога не было, забаўляць расказамаі і навінамі.

Як ні простаі, здаецца, была пасада Карла Іванавіча, але бацька мой умеў надаць ёй столькі прыкрасці, што мой бедны рэвелец хоць і прызвычайся да ўсякага ліха, якое толькі можа зваліцца на галаву чалавека без грошай, без розуму, маленькага росту, рабога і немца, не мог заўсёды царпець яе. Гады праз два, праз паўтара, глыбока зняважаны Карл Іванавіч абвяшчаў, што „гэта зусім нясцерпна“, упакоўваўся, купляў і мяняў розныя рэчы падазронай цэласці і няпэўнай якасці і выпраўляўся на Каўказ. Няўдачы яго звычайна праследавалі неадступна. То каняка яго,—ён ездзіў

на сваім кані ў Тіфліс і ў Рэдут-Кале,—здыхала недалёка Зямлі данскіх казакаў, то ў яго кралі палову грузу, то яго двухколавая таратайка лама-лася, прычым французскія духі ліліся, нікім не ацэненыя, ля падножжа Эльбруса на зламанае кола; то ён губляў што-небудзь і калі не было чаго губляць, губляў свой пас. Месяцаў праз дзесяць, звычайна, Карл Іванавіч яшчэ старэйшы, больш памяты, бяднейшы ды яшчэ з меншым лікам зубоў і валасоў, пакорліва з'яўляўся да майго бацькі з запасам персідскага парашку ад блох і клапаў, лінялай тармаламы, іржавых чэркескіх кінжалаў і зноў пасяляўся ў парожнім доме на тых-жа ўмовах: выконваць камісіі і печ паліць сваімі дрывамі.

Заўважыўшы Карла Іванавіча, бацька мой зараз-жа пачынаў невялікія ваенныя дзеянні супроць яго. Карл Іванавіч даведваўся пра здароўе, стары дзякаваў паклонам і потым, падумаўшы, пытаўся, напрыклад:

— Дзе вы купляеце памаду?

Пры гэтым трэба сказаць, што Карл Іванавіч, агіднейшы з усіх смяротных, быў страшэнны валацуга, лічыў сябе Лаўласам*, адзяваўся з прэтэнзіяй і на-сіў завітую залаціста-белакурую накладку. Усё гэта, зразумела, даўно было ўзважана і ацэнена маім бацькам.

— У Буіс, на Кузнецкі Мост,—коратка адказваў Карл Іванавіч, крыху пікіраваны, і ставіў адну нагу на другую, як чалавек, гатовы пастаяць за сябе.

— Як называецца гэты пах?

— Нахт-фіолен,—адказваў Карл Іванавіч.

— Ён вас абманвае; violet—гэта пах далікатны, c'est un parfum¹, а гэты нейкі моцны, агідны, цэлы бальзаміруюць чымсьці гэтакім. Вельмі ўжо нервы сталі ў мяне слабыя, мне нават моташна зрабілася, скажыце, каб мне далі адэкалону.

Карл Іванавіч сам кідаўся па флакон.

— Ды не, вы паклічце ўжо каго-небудзь, а то вы яшчэ бліжэй падый-дзеце, мне зробіцца млосна, я ўпаду.

Карл Іванавіч, які спадзяваўся ўразіць сваёй памадай дзявочы пакой, глыбока крыўдзіўся.

Папёрскаўшы пакой адэкалонню, бацька мой прыдумваў камісіі: купіць французскага табаку, англійскай магнезіі, паглядзець прадажную па газетах карэту (ён нічога не купляў). Карл Іванавіч, прыемна раскланяўшыся і шчыра здаволены, што сям-так абышлося, выходзіў да абеду.

Пасля Карла Іванавіча з'яўляўся повар; што-б ён ні купіў і што-б ні напісаў, бацька мой лічыў празмерна дарагім.

— У-у, якая дарагоўля! Што гэта, падвозаў, ці што, няма?

— Якраз так-с,—адказваў повар,—дарогі надта дрэнныя.

— Ну, дык, ведаеш, пакуль іх паправаць, мы з табой будзем менш купляць.

Пасля гэтага ён садзіўся за свой пісьмовы стол, пісаў адпіскі і за-гады ў вёскі, зводзіў рахункі, паміж справаю журыў мяне, прымаў доктара, а, галоўнае—сварыўся са сваім камердынерам. Гэта быў першы пацыент на ўвесь дом. Невялікага росту, сангвінік, запальчывы і сярдзіты, ён, нібы наўмысна, быў створаны для таго, каб дражніць майго бацьку і выклікаць яго навучанні. Сцэны, што паўтараліся паміж імі штодзень, маглі-б напоў-ніць любую камедыю, а ўсё гэта было зусім сур'ёзна. Бацька мой добра ведаў, што чалавек гэты яму патрэбны, і часта цяпеў дзёрзкія адказы яго, але не пераставаў выходзіць яго, не глядзячы на дарэмныя нама-ганні на працягу трыццаці пяці гадоў. Камердынер, са свайго боку, не сцяпеў-бы такога жыцця, калі-б не меў сваёй уцехі: ён, найчасцей,

¹ Фіялка; гэта найпрыемнейшы пах.

к абеду ўжо быў пад чаркай. Бацька мой заўважаў гэта і абмяжоўваўся лёгкімі абінякамі, напрыклад, парадаю закусваць чорным хлебам з соллю, каб не пахла гарэлкай.

Нікіта Андрэевіч меў звычай, выпіўшы, падаючы стравы, асабліва неяк расшарквацца. Як толькі мой бацька заўважаў гэта, ён выдумваў яму даручэнне, пасылаў яго, напрыклад, запытацца ў цырульніка Антона, „ці не перамяніў ён кватэру“, дадаючы мне па-французску:

— Я ведаю, што ён не пераязджаў; але ён не цвярозы, упусціць супавую міску, разаб'е яе, абалье абрус і перапалохае мяне: няхай ён праветрыцца, le grand air¹ памагае.

Камердынер звычайна пры такіх штуках што-небудзь адказваў; але калі не знаходзіў адказу ў вочы, то, выходзячы, мармытаў праз зубы. Тады пан, тым-жа спакойным голасам, клікаў яго і пытаўся, што ён яму сказаў?

— Я не дакладваў ні слова.

— З кім-жа ты гаворыш? Апрача мяне і цябе нікога няма ні ў гэтым пакоі, ні ў тым.

— Сам з сабою.

— Гэта вельмі небяспечна, з гэтага пачынаецца вар'яцтва.

Камердынер з шалёнай злосцю ішоў у свой пакой ля спальні; там ён чытаў „Московские ведомости“ і трэсіраваў² валасы для прадажных парыкоў. Мабыць, каб супакоіць сэрца, ён заядла нюхаў табак; ці то табак быў у яго моцны, ці можа нервы носа былі слабыя, але ён у выніку гэтага амаль заўсёды разоў шэсць або сем чхаў.

Пан званіў. Камердынер кідаў сваю пачку валасоў і ўваходзіў.

— Гэта ты чхаеш?

— Я-с.

— На добрае здароўе.—І ён даваў рукою знак, каб камердынер вышаў.

У апошні дзень масленіцы ўсе людзі, па старадаўняму звычайу, прыходзілі вечарам прасіць даравання да пана; у гэтых урачыстых выпадках мой бацька выходзіў у залу, суправаджаемы камердынерам. Тут ён рабіў выгляд, быццам не ўсіх пазнае.

— Што гэта за паважны дзядок стаіць там у куце?—пытаўся ён у камердынера.

— Фурман Даніла,—адказваў коратка камердынер, ведаючы, што ўсё гэта—адно драматычнае прадстаўленне.

— Скажы дапраўды, як ён перамяніўся! Я ўсё думаю, што гэта ад віна людзі так старэюць; чым ён займаецца?

— Дровы цягае ў печы.

Стары рабіў выгляд нясцерпнага болю.

— Як гэта ты за трыццаць год не навучыўся гаварыць?.. Цягае... як гэта цягаць дровы? Дровы носяць, а не цягаюць. Ну, Даніла, дзякаваць богу, давялося мне яшчэ раз цябе бачыць. Дарую табе ўсе грахі за гэты год і авёс, які ты траціш бязмерна, і тое, што коней не чысціш, і ты мне даруй. Пацягай яшчэ дроўцаў, пакуль крыху слы ёсць, ну, а цяпер надыходзіць пост, дык віна ўжывай як мага менш, у нашым узросце шкодна ды і грэх.

У такім парадку ён рабіў агульны агляд.

Абедалі мы а чацвертай гадзіне. Абед цягнуўся доўга і быў вельмі нудны. Спірыдон быў найлепшы повар; але, з аднаго боку, эканомія майго бацькі, а з другога—яго ўласная рабілі абед досыць нішчымным, не гледзячы на тое, што страў было многа. Каля майго бацькі стаяў чырвоны гліняны таз, у які ён сам клаў розныя кавалкі для сабак;

¹ Свежае паветра.

² Заплятаў.

апрача таго, ён іх карміў са свайго відэльца, што страшэнна зневажала прыслугу і, значыцца, мяне. Чаму? Цяжка сказаць...

Госці наогул ездзілі рэдка, абедасьць—яшчэ радзей. З усіх тых, што наведвалі нас, памятаю аднаго чалавека, прыезд якога на абед разгляджаў іншы раз зморшчыны майго бацькі—Н. Н. Бахмечева. Н. Н. Бахмечеў, брат кульгавага генерала і таксама генерал, але даўно ў адстаўцы, сябраваў з ім яшчэ ў часе іх службы ў Ізмайлаўскім палку. Яны разам куцілі з ім пры Екацерыне, пры Паўлу абодва былі пад ваенным судом: Бахмечеў за тое, што страляўся з кімсьці, а мой бацька за тое, што быў секундантам; потым адзін паехаў у чужыя краі—турыстам, а другі ў Уфу—губернатарам. Падабенства паміж імі не было. Бахмечеў, дзябёлы, здаровы і прыгожы стары, любіў і добра паесці, і выпіць крыху, любіў вясёлую гутарку і шмат што іншае. Ён выхваляўся, што некалі з'ядаў са сто подавых піражкоў, і мог, гадоў у шэсцьдзесят, без шкоды для сябе з'есці да тузіна грачнёвых біліноў, патануўшых у лужы масла; гэтых вопытаў я бываў не раз сведкаю.

Бахмечеў меў пэўны ўплыў або, прынамсі, трымаў майго бацьку ў вуздзе. Калі Бахмечеў заўважаў, што мой бацька ўжо зусім не ў настроі, ён надзяваў капялюш і, шаркаючы па-ваеннаму нагамі, казаў:

— Да пабачэння,—ты сёння хворы і дурны; я хацеў абедасьць, але я за абеданым цярпець не магу кіслых твараў! Гегарсамер дынер!¹

А бацька мой, у выглядзе тлумачэння, казаў мне:

— *Impressario!*² які жывы яшчэ Н. Н. Слава богу, здаровы чалавек, яму зразумець нельга нашага брата, Іова шматпакутнага; мароз у дваццаць градусаў, ён імчыцца ў санках, хоць-бы сабе што... з Пакроўкі... а я дзякую богу кожную раніцу, што прачнуўся жывы, што яшчэ дыхаю. О... о... ох! нездарма прыказка гаворыць: сыты галоднага не разумее!

Большай выбачлівасці нельга было ад яго чакаць.

Калі-ні-калі даваліся сямейныя абеды, на якіх бываў Сенатар, Голахваставы і іншыя, і гэтыя абеды даваліся не дзеля прыязні і няспросту, а грунтаваліся на глыбокіх эканоміка-палітычных меркаваннях. Так, 20 лютага, у дзень Льва Катанскага, г. зн. на імяніны Сенатара, абед быў у нас, а 24 чэрвеня, гэта значыць на Івана,—у Сенатара, што апрача маральнага прыкладу брацкай любові, пазбаўляла аднаго і другога ад куды большага абеду ў сябе.

Потым былі розныя *habitués*; тут з'яўляўся *ex-officio*³ Карл Іванавіч Зоненберг, які, глынуўшы дома перад самым абеданым чарку гарэлкі і закусіўшы рэвельскай кількай, адмаўляўся ад малюсенькай чарачкі нейкай асабліва настоенай гарэлкі; часам прыязджаў апошні французскі настаўнік мой, старая скнара, з дзёрзкай мордай і пляткар. *Monsieur Thirlé* так часта памыляўся, наліваючы віно ў шклянку, замест піва, і выпіваючы яго дзеля прабачэння, што бацька мой пасля казаў яму:

— З правага боку вашага стаіць *vin de Graves*, вы зноў не памыліцеся,—і Тыр'е, піхаючы вялізную шчапотку табаку ў шырокі і ўздзёрнуты ў адзін бок нос, сыпаў табак на талерку.

У ліку гэтых наведвальнікаў адна асоба была надзвычай камічная. Невялікі лысенькі стары чалавечак, заўсёды адзеты ў вузенькі і кароткі фрак і ў камізэльку, якая канчалася там, дзе цяпер камізэлька, уласна, пачынаецца, тоненькай трыцінкай,—ён уяўляў усёй сваёй фігурай дваццаць год назад, у 1830—1810 год, а ў 1840—1820 год. Дмітрый Іванавіч Піменаў, стацкі саветнік па чыну, быў адным з начальнікаў Шэрэмцеўскага странна-

¹ Пакорны слуга!

² Прадпрыёмальны!

³ Па абавязку.

прымнага дома і прытым займаўся літаратурай. Скупа адароны прыродай і выхаваны на сентыментальных фразях Карамзіна, на Мармантэле і Марыво, Піменаў мог стаць сярэднім братам паміж Шалікавым і В. Панаевым. Вольтэрам гэтай шанюнай фалангі быў начальнік тайнай паліцыі пры Александру—Якаў Іванавіч дэ-Санглен; яе маладым чалавекам, шмат абяцаўшым у будучым,—Пімен Арапаў. Усё гэта прымыкала да агульнага патрыярха—Івана Іванавіча Дмітрыева; у яго сапернікаў не было, а быў Васілій Львовіч Пушкін. Піменаў кожны аўторак з'яўляўся да „старога дзенді“ Дмітрыева, у яго дом на Садовай, разважаць аб характэве стылю і аб сапсаванасці новай мовы*. Дмітрый Іванавіч сам спакусіўся на слізкай арэне айчынай славеснасці; спачатку ён выдаў Мыслі герцага Дэ-ла-Рошэ-Фуко, потым трактат аб жаночым характэве і прывабнасці. У гэтым трактаце, якога я не браў у рукі з шаснаццацігадовага ўзросту, я памятаю толькі доўгія параўнанні, падобныя да таго, як Плутарх параўноўвае герояў, бландынак з чорнавалосымі. „Хоць бландынка—тое, тое і тое, але чорнавалосая жанчына затое—тое, тое, і тое...“ Галоўная асаблівасць Піменава была не ў тым, што ён выдаваў калісці кніжкі, ніколі нікім не чытаныя, а ў тым, што калі ён пачынаў рагатаць, то ён не мог спыніцца, і смех у яго вырастаў у прыпадкі коклюша, з выбухамі і глухімі раскатамі. Ён ведаў гэта і таму, прадчуваючы што-небудзь смешнае, уживаў паступова свае меры: вымаў насаваю хустачку, глядзеў на гадзіннік, зашпіляў фрак, закрываў абодвума рукамі твар і, калі надыходзіў крызіс, уставаў, паварочваўся да сценкі, упіраўся ў яе і мучыўся поўгадзіны і больш; потым, стомлены ад параксізма, чырвоны, абціраючы пот з лысай галавы, ён садзіўся, але яшчэ доўга потым яго схватвала.

Зразумела, мой бацька не ставіў яго ні ў грош; ён быў ціхі, добры, нязграбны, *літаратар* і бедны чалавек,—значыцца, па ўсіх умовах стаяў за цэнзам; але яго сударгавую смехатлівасць ён вельмі добра заўважыў, таму ён прымушаў яго смяяцца да таго, што ўсе астатнія пачыналі, пад яго ўплывам, таксама неяк ненатуральна рагатаць. Віноўнік гэтага глуму, крыху ўсміхаючыся, глядзеў тады на нас, як чалавек глядзіць на вазню шчачнюкоў.

Часам мой бацька рабіў з няшчасным аматарам жаночага характэва і прывабнасці жahlівыя рэчы.

— Інжынер-палкоўнік такі-та,—дакладваў чалавек.

— Прасі,—казаў мой бацька і, звяртаючыся да Піменава, дадаваў:

— Дмітрый Іванавіч, калі ласка, будзьце асцярожны пры ім; у яго нязчасны цік, калі ён гаворыць, то неяк дзіўна заікаецца, нібы ў яго хранічная адрыжка.—Пры гэтым ён зусім праўдападобна прадстаўляў палкоўніка.—Я ведаю, вы чалавек смехатлівы,—калі ласка, устрымайцеся.

Гэтага было досыць. На другім слове інжынера Піменаў вымаў хустку, рабіў зонцік з рукі і, нарэшце, ускочваў.

Інжынер глядзеў са здзіўленнем, а бацька мой гаварыў мне спакойнейшым тонам:

— Што гэта з Дмітрыем Іванавічам? Il est malade¹, гэта—спазмы; скажы, каб хутчэй падалі шклянку халоднай вады ды прынёслі адэкалон.

Піменаў хапаў у падобных выпадках капялюш і рагатаў да Арбацкіх варот, спыняючыся на скрыжаваннях і абпіраючыся на ліхтаровыя слупы.

Ён на працягу некалькіх гадоў заўсёды праз нядзелю абедаў у нас, і аднолькава яго акуратнасць і неакуратнасць, калі ён прапускаў, сердзілі майго бацьку, і ён папикаў яго. А добры Піменаў усё-такі хадзіў і хадзіў пехатою ад Красных варот на Старую Канюшанную да таго часу, пакуль

¹ Ён хворы.

не памёр, і прытым зусім не смешна. Адзінокі, халасты стары чалавек, пасля доўгай хворасці, паміраючымі вачыма бачыў, як яго эканомка забірала яго рэчы, адзенне, нават бялізну з пасцелі, пакідаючы яго без усякага догляду.

Але сапраўдныя souffre-douleur'ы¹ абеду былі розныя бабулі, убогія і вандруючыя прыжывалкі княгіні М. А. Хаванскай (сястры майго бацькі). Для перамены, а часткова для таго, каб даведацца, што чуваць у доме ў нас, ці не было сваркі паміж панамі, ці не біўся повар са сваёй жонкай, і ці не даведаўся пая, што Палашка або Ульяша з прыбыткам,—прыходзілі яны часам у святы на цэлы дзень. Трэба адзначыць, што гэтыя ўдовы яшчэ незамужнімі, гадоў сорок, пяцьдзсят назад, былі прыбежныя да дому княгіні і княжны Мешчэрскай і з таго часу ведалі майго бацьку; што за гэты прамежак ад маладога бадзяння да старога вандроўніцтва яны гадоў дваццаць сварыліся з мужамі, стрымлівалі іх ад п'янства, даглядалі іх у паралічы і занеслі іх на могілкі. Адны цягаліся з якім-небудзь гарнізонным афіцэрам і бярэмам дзяцей у Бесарабіі, другія былі гадамі пад судом з мужам, і ўвесь гэты вопыт жыццёвы пакінуў на іх сляды нястачі і павятовых гарадоў, боязь вяльможных людзей, дух самазневажэння і нейкі тулы фанатызм.

З імі бывалі сцэны дзівосныя.

— Ды ты што гэта, Анна Якімаўна, хвора я ці што, нічога не ясі?— пытаецца мой бацька.

Скурчаная, з панашаным і вылінялым тварам бабулька, улава нейкага наглядчыка ў Крэменчугу, ад якой заўсёды моцна пахла нейкім пластырам, адказвала, уніжаючыся вачыма і пальцамі:

— Даруйце, бацюхна, Іван Алексеевіч, дапраўды-с, мне ўжо сорамна-с; ды так-с, па-старасвецку-с, ха, ха, ха, цяпер спажынкі.

— Ах, якая нуда! Набожнасць усё! Не тое, матухна, паганіць, што ў вусны ўваходзіць, а тое, што з вуснаў; адно есці, ці другое—адзін вынік; вось што з вуснаў выходзіць,—трэба сцерагчыся... плёткі ды аб бліжнім. Ну, лепш ты абедала-б дома ў такія дні, а то тут яшчэ турак прыдзе—яму пілаў патрэбен... у мяне не герберг á la carte².

І спалоханая бабуля, якая мелася, апрача таго, папрасіць крупак ды мукі, кідалася на квас і салату, робячы выгляд, што шмат есць.

Але характэрна тое, што варта было ёй або каму-небудзь з іх пачаць есці скаромнае ў пост, бацька мой (які ніколі не ўжываў поснага) казаў, жалобна квіаючы галавой:

— Не варта было-б, здаецца, Анна Якімаўна, на некалькі апошніх год, мяняць звычай продкаў. Я грашу, ем скаромнае, па мноству хвароб; ну, а ты, у твае гады, дзякаваць богу, усё жыццё шанавала пасты, і раптам... што за прыклад для іх.

Ён паказваў на прыслугу. І бедная бабуля зноў кідалася на квас ды на салату.

Сцэны гэтыя вельмі абуралі мяне; іншы раз я адважваўся заступацца і выказваў процілеглую думку. Тады бацька мой прыпадумаўся, здымаў з сябе за кутасік аксамітную шапачку і, трымаючы яе ў паветры, дзякаваў мне за навуку і прасіў прабачыць забыўчынасць, а потым казаў бабулі:

— Жахлівы век! Дзіва хіба, што ты ясі скаромнае ў пост, калі дзеці вучаць бацькоў! Куды мы ідзем? Падумаць страшна! Мы з табой, на шчасце, не ўбачым.

¹ Казёл адпушчэння.

² Рэстаран з падачай па карце.

Пасля абеда мой бацька клаўся адпачыць гадзіны на паўтары. Дворня зараз-жа рассыпалася па поўпіўных ды па шынках. У сем гадзін гатавалі чай; тут часам хто-небудзь прыезджаў, часцей за усё Сенатар; гэта быў час адпачынку для нас. Сенатар прывозіў звычайна розныя навіны і расказваў іх з запалам. Бацька мой рабіў выгляд поўнай безуважлівасці, слухаючы яго, строіў сур'ёзную міну, калі той быў упэўнены, што смяшыць, і перапытваў, як быццам не чуў, у чым справа, калі той расказваў што-небудзь здзіўляючае.

Сенатару пападала і не так, калі ён супярэчыў або быў не адной думкі з меншым братам, што, аднак, здаралася вельмі рэдка; а часам без усякіх супярэчнасцей, калі мой бацька быў асабліва не ў настроі. Пры гэтых коміка-трагічных сценах, што было найбольш смешна, дык гэта—натуральная запальчывасць Сенатара і фальшывая, штучная халаднакроўнасць майго бацькі.

— Ну, ты сёння хворы,—казаў нецярпліва Сенатар, хапаў капялюш і кідаўся ў дзверы.

Раз узлаваны ён не мог адчыніць дзвярэй і штурхнуў іх з усёй сілы нагою, кажучы: „Што за праклятыя дзверы!“

Мой бацька спакойна падышоў, адчыніў дзверы ў процілеглы бок і зусім ціхім голасам заўважыў:

— Дзверы гэтыя робяць сваю справу, яны адчыняюцца туды, а вы хочаце іх адчыніць сюды і злуецца.

Пры гэтым трэба заўважыць, што Сенатар быў на два гады старэйшы за майго бацьку і гаварыў яму *ты*, а той, у якасці меншага брата,—*вы*.

Пасля Сенатара бацька мой ішоў у сваю спальню, кожны раз пытаўся, ці замкнёны вароты, атрымліваў пацвярджальны адказ, выяўляў некаторае сумненне і нічога не рабіў, каб упэўніцца. Тут пачыналася доўгая гісторыя мыцця, прымочак, лякарстваў; камердынер падрыхтоўваў на століку каля пасцелі цэлы арсенал розных рэчаў: слоічкаў, начнікоў, каробчак. Стары звычайна чытаў з гадзіну Бур'ена „*Mémoires de S-te Hélène*“ і наогул розныя запіскі; за гэтым наставала ноч*.

Так я пакінуў у 1834 наш дом, так застаў яго ў 1840, і так усё цягнулася да яго смерці ў 1846 годзе.

У гадоў трыццаць, вярнуўшыся зсылкі, я зразумеў, што ў шмат чым мой бацька меў падставу, што ён, на няшчасце, абразліва добра ведаў людзей. Але ці мая была віна, што ён і самую ісціну прапаведваў такім абураючым для юнага сэрца чынам? Яго розум, ахалоджаны доўгім жыццём сярод людзей сапсаваных, паставіў яго *en garde*¹ супроць усіх, а роўнадушнае сэрца не патрабавала прымірэння; ён так і астаўся ў варожых адносінах з усімі на свеце.

Я яго застаў у 1839, а яшчэ больш у 1842, слабым і ўжо, сапраўды, хворым. Сенатар памёр,—пустата каля яго была яшчэ большая, нават і камердынер быў другі, але ён сам быў той-жа,—адны фізічныя сілы здрадзілі: той-жа злы розум, тая-ж памяць, ён таксама-ж цясніў усіх дробязямі, і нязменны Зоненберг меў, як і раней, прытулак у старым доме і выконваў камісіі.

Тады толькі я ацаніў усю бязрадаснасць гэтага жыцця; з балючым сэрцам глядзеў я на сумны сэнс гэтага самотнага, пакінутага існавання, што згасала на сухой, жорсткай, камяністай пустэчы, якую ён сам стварыў каля сябе, але якую змяніць было яму не пад сілу; ён ведаў гэта, бачыў бліскую смерць і, пераламваючы слабасць і нядужасць, заў-

¹ Настарожы.

зята і ўпарта стрымліваў сябе. Мне было бязмерна шкада старога, але нічога не зробіш,—ён быў непрыступны.

... Ціха праходзіў я часам каля яго кабінета, калі ён, седзячы ў глыбокім крэсле, жорсткім і нязручным, акружаны сваімі сабачкамі, адзін-адзінюткі гуляў з маім трохгадовым сынам. Здавалася, сціснутыя рукі і здрантвельныя нервы старога распускаліся ў прысутнасці дзіцяці, і ён адпачываў ад бесперапыннай трывогі, барацьбы і прыкрасці, у якой падтрымліваў сябе, дакранаючыся паміраючай рукою да калыскі.

РАЗДЕЛ VI*

Крэмлёўская экспедыцыя.—Маскоўскі універсітэт.—Хімік.—Мы.—Малаўская гісторыя.—Халера.—Філарэт.—Сунгураўская справа.—В. Пасек.—Генерал Лесоўскі.

О, годы светлых вольных дум
И беспредельных упований!
Где смех без желчи, пира шум?
Где труд, столь полный ожиданий?

(„Юмор“)

Не глядзячы на злавесныя прароцтвы кульгавага генерала, бацька мой уладзіў-такі мяне на службу да князя Н. Б. Юсупава ў Крэмлёўскую экспедыцыю. Я падпісаў паперу, тым справа і скончылася, больш я пра службу нічога не чуў, апрача таго, што гады праз тры Юсупаў прыслаў дварэцкага архітэктара, — які заўсёды крычаў такім голасам, як быццам ён стаяў на рыштаваннях пятага паверха і адтуль што-небудзь загадваў работнікам у падвале, — паведаміць, што я атрымаў першы афіцэрскі чын. Усе гэтыя цуды, адначым мімаходам, былі непатрэбны: чыны, атрыманыя службай, я адразу нагнаў, вытрымаўшы экзамен на кандыдата; з-за якіх-небудзь двух-трох гадоў старшынства не варта было клапаціцца. А тым часам, гэтая мнімая служба ледзь не перашкодзіла мне паступіць ва універсітэт. Совет, бачачы, што я лічуся ў канцылярыі Крэмлёўскай экспедыцыі, адмовіў мне ў праве трымаць экзамен.

Для служачых былі асобныя курсы пасля абеда, надзвычай абмежаваныя і даваўшыя права на так званыя „камітэцкія экзамены“. Усе гультаі з грашмыма, панічы, якія нічому не вучыліся, усё, што не хацела служыць у ваеннай службе і спяшалася атрымаць чын асэсара, трымала камітэцкія экзамены; гэта было нешта падобнае на *залатыя прыскі*, адданыя старым прафесарам, даваўшым *privatissime*¹ па дваццаць рублёў за ўрок.

Пачаць маё жыццё гэтымі каўдзінскімі фуркуламі² навукі далёка не супадала з маімі мыслямі. Я сказаў ращуча майму бацьку, што калі ён не знойдзе другога сродку, я падам у адстаўку.

Бацька мой злаваў, казаў, што я сваімі капрызамі перашкаджаю яму ўладзіць маю кар’еру, даю настаўнікаў, якія напакавалі мне галаву гэтым глупствам, але, убачыўшы, што усё гэта вельмі мала мяне закранае, адважыўся ехаць да Юсупава.

Юсупаў рассудзіў справу ў адзін момант, часткова па-панску і часткова па-татарску. Ён паклікаў сакратара і загадаў яму напісаць водпуск на тры гады. Сакратар памяўся, памяўся і далажыў са страхам папалам, што водпуск больш чым на чатыры месяцы нельга даваць без высачайшага дазволу.

¹ Прыватным чынам.

² Цяснінамі.

— Якое глупства, браток,—сказаў яму князь,—што-ж тут думаць! Ну—у водпуск нельга,—пішы, што я камандырую яго для ўдасканалення ў навуках слухаць універсітэцкі курс.

Сакратар напісаў, і на другі дзень я ўжо сядзеў у амфітэатры фізіка-матэматычнай аудыторыі*.

У гісторыі рускай асветы і ў жыцці двух апошніх пакаленняў Маскоўскі ўніверсітэт і Царскасельскі ліцэй адыгрываюць значную ролю*.

Маскоўскі ўніверсітэт вырас у сваім значэнні разам з Масквою пасля 1812 года; разжалаваная імператарам Петром з царскіх сталіц, Масква была ўзведзена імператарам Напалеонам (колькі воляю, а ўдвая больш супроць волі) у сталіцу народа рускага. Народ здагадаўся па болю, які адчуваў пры вестцы, што яна занята непрыяцелем, аб сваёй кроўнай сувязі з Масквой. З таго часу пачалася для яе новая эпоха. У ёй універсітэт больш і больш станавіўся асяродкам рускай асветы. Усе намаганні для яго развіцця былі злучаны: гістарычнае значэнне, геаграфічнае палажэнне і адсутнасць цара.

Мощна ўзбуджаная дзейнасць розуму ў Пецербургу, пасля Паўла, цяжка замкнулася 14 снежнем. З'явіўся Нікалай* з пяццю шыбеніцамі, з катаржнай работай, белым рэменем і блакітным Бенкендорфам.

Усё пайшло назад; кроў кінулася да сэрца; дзейнасць, нябачная знадворку, закіпала, тоячыся ўнутры. Маскоўскі ўніверсітэт устаў і пачаў першы выяўляцца з-за ўсеагульнага туману. Гасудар яго ўзненавідзеў з палежаеўскай гісторыі. Ён прыслаў А. Пісарэва, генерал-маёра „Калужскіх вечароў“*, папярочцелю; загадаў студэнтаў адзець у мундзірныя сурдугі, загадаў ім насіць шпагу, потым забараніў насіць шпагу, аддаў Палежаева ў салдаты за вершы, Касценецкага з таварышамі—за прозу, знішчыў Крыцкіх* за бюст, адправіў нас у ссылку за сен-сіманізм, пасадыў князя Сергея Міхайлавіча Галіцына папярочцелю і не займаўся больш гэтым „рассаднікам распусці“, пабожна раячы маладым людзям, скончыўшым курс у ліцэі і ў школе правазнаўства, не ісці ў яго.

Галіцын быў дзіўны чалавек; ён доўга не мог прызвычаіцца да таго непарадку, што калі прафесар хворы, то і лекцыі няма; ён думаў, што наступны *на чарзе* павінен быў яго замяняць, так што айцу Терноўскаму прышлося-б іншы раз чытаць у клініцы пра жаночыя хваробы, а акушору Рыхтэру—тлумачыць бессемяннае зачацце*.

Але, не глядзячы на гэта, уплыў апальнага ўніверсітэта ўзрастаў: у яго, як у агульны рэзервуар, уліваліся юныя сілы Расіі з усіх бакоў, з усіх слаёў; у яго залах яны ачышчаліся ад забабонаў, набраных ля хатняга ачага, прыходзілі да аднаго ўзроўню, браталіся між сабой і зноў разліваліся ва ўсе бакі Расіі, ва ўсе слаі яе.

Да 1848 года ўклад нашых універсітэтаў быў чыста дэмакратычны. Дзверы іх былі адчынены кожнаму, хто мог вытрымаць экзамен і не быў ні прыгонным, ні селянінам, які не зволены сваёй абшчынай. Нікалай усё гэта перайначыў, ён абмежаваў прыём студэнтаў, павялічыў плату своекоштных і дазволіў ослабляць ад яе толькі бедных *дваран*. Усё гэта належыць да раду бязглуздых мер, якія знікнуць з апошнім дыханнем гэтага тормаза, трапіўшага на рускае кола, разам з законам аб пасах, аб рэлігійнай нецярпімасці і інш.¹

¹ Дарэчы, вось яшчэ адна з бацькаўскіх мер „незабыўнага“ Нікалая. Выхваўчыя дамы і прыказы грамадскага прыгляду з'яўляюцца адным з лепшых помнікаў екацерынскага часу. Самая мысль заснавання больніц, багадзельняў і выхваўчых дамоў на долі ад процантаў, якія ссудныя банкі атрымліваюць ад абаротаў капіталамі, вельмі разумная.

Установа гэтыя прыжыліся, ламбарды і прыказы багацелі, выхваўчыя дамы і богаўгодныя ўстановы цвілі настолькі, наколькі дапускала агульная казнакрадства чыноўнікаў. Дзеці, што прыносіліся ў выхваўчы дом, часткова аставаліся там, часткова раздаваліся

Пярэстая моладзь, што прышла зверху, знізу, з поўдня і поўначы, хутка сплаўлялася ў кампактную масу таварыства. Грамадскія рознасці не мелі ў нас таго зневажальнага ўплыву, які мы сустракаем у англійскіх школах і казармах; пра англійскія універсітэты я не гавару; яны існуюць выключна для арыстакраты і для багатых. Студэнт, які ўздумаў-бы ў нас выхвалюцца сваёй *белай коцю* або багаццем, быў-бы адлучаны ад „вады і агню“, замучаны таварышамі.

Знешнія рознасці, і то не глыбокія, што падзялялі студэнтаў, ішлі з іншых крыніц; так, напрыклад, медыцынскае аддзяленне, што знаходзілася па другі бок саду, не трымалася з намі так блізка, як іншыя факультэты; да таго-ж большасць яго складалася з семінарыстаў і немцаў. Немцы трымалі сябе крыху ў баку і былі вельмі прасякнуты заходне мяшчанскім духам. Усё выхаванне няшчасных семінарыстаў, усе іх разумненні былі зусім іншыя, чым у нас, мы гаварылі рознымі мовамі; яны, вырасшыя пад уціскам манашаскага дэспатызма, забітыя сваёй рыторыкай і тэалогіяй, зайздросцілі нашай вольнасці; мы злавалі на іхнюю хрысціянскую пакорнасць¹.

Я паступіў на фізіка-матэматычнае аддзяленне, не глядзячы на тое, што ніколі не меў ні вялікай здольнасці, ні вялікага імкнення да матэматыкі. Вучыліся ёй мы з Нікаем у аднаго настаўніка, якога мы любілі за яго анекдоты і расказы; пры ўсёй сваёй цікавасці, ён наўрад ці мог развіць асаблівую ахвоту да сваёй навукі. Ён ведаў матэматыку ўключна да канічных сячэнняў, гэта значыць якраз столькі, колькі было патрэбна для падрыхтоўкі гімназістаў да універсітэта; сапраўдны філосаф, ён ніколі не пацікавіўся зірнуць ва „універсітэцкія часткі“ матэматыкі. Асабліва характэрна пры гэтым, што ён толькі адну кнігу і чытаў, і чытаў яе заўсёды, гадоў дзесяць, гэта Франкераў курс, але маючы стрыманы характар і не ахвотнік да раскошы, ён не ішоў далей пэўнай старонкі.

Я выбраў фізіка-матэматычны факультэт, таму што ў ім-жа выкладаліся прыродазнаўчыя навукі, а да іх іменна ў гэты час развілася ў мяне вялікая цікавасць.

Даволі дзіўная сустрэча прывяла мяне да гэтых заняткаў.

Пасля славутага падзелу маёнтка ў 1821 годзе, пра які я раскажваю, „старэйшы браец“ пераехаў на жыццё ў Пецербург. Даўно пра яго нічога не было чуваць, як раптам пайшлі чуткі, што ён ажаніўся. Яму было ўжо за шэсцьдзесят год тады, і ўсе ведалі, што, апроча поўналетняга сына, у яго былі яшчэ дзеці. Ён іменна ажаніўся з мацерай старэйшага сына, „маладой“ таксама было за пяцьдзесят. Гэтым шлюбам ён „прывян-

сялянкам у вёскі; апошнія рабіліся сялянамі, першыя выхоўваліся ў самой установе. З іх сартавалі найбольш здольных для далейшага праходжання гімназічнага курса, аддаючы менш здольных у навучанне рамяствам або ў тэхналагічны інстытут. Тое самае з дзяўчынкамі: адны падрыхтоўваліся да рукадзелляў, другія да пасады нянечак і, нарэшце, самыя здольныя — у класныя дамы і ў гувернанткі. Усё ішло як не трэба лепш. Але Нікалай і гэтай установе нанес страшны удар. Кажуць, што імператрыца, сустрэўшы раз у доме ў аднаго са сваіх прыбліжаных выхавальніцу яго дзяцей, пачала з ёю гутарку і, вельмі здаволеная ёю, запыталася, дзе яна выхоўвалася, тая сказала ёй, што яна з „пансіянерак выхаваўчага дома“. Кожны падумае, што імператрыца падзякавала за гэта начальства. Не, гэта ёй дало повад падумаць аб тым, што *непрыстойна* даваць такое выхаванне падкінутым дзецям.

Праз некалькі месяцаў Нікалай *перавёў* вышэйшыя класы выхаваўчых дамоў у *обер-афіцэрскі* інстытут, гэта значыць забараніў больш змяшчаць выхаванцаў у гэтыя класы, а замяніў іх обер-афіцэрскімі дзецьмі. Ён нават падумаў пра меру больш радыкальную, — ён забараніў у губернскіх установах, у прыказах прымаць нованароджаных дзяцей. Лепшы каментарый на гэтую разумную меру — у справаздачы міністра юстыцыі, у графе „Дзетазабойства“². А. Г.

¹ У гэтых адносінах ёсць ужо велізарны поспех; усё, што я чуў за апошні час пра духоўныя акадэміі і нават семінары, пацвярджае гэта. Зразумела, што ў гэтым вінавата не духоўнае начальства, а дух вучняў. А. Г.

чаў", як казалі даўней, свайго сына. Чаму-ж не ўсіх дзяцей? Нялёгка было сказаць чаму, калі-б галоўная мэта, з якой ён усё гэта рабіў, была невядома: ён хацеў аднаго,—пазбавіць сваіх братоў спадчыны, і гэтага ён дасягаў цалкам „прывенчваннем" сына. У вядомую паводку 1824 года старога заліло вадою ў карэце, ён прастудзіўся, захварэў і ў пачатку 1825 года памёр.

Пра сына хадзілі нейкія дзіўныя чуткі: казалі, што ён быў нелюдзімы, ні з кім не знаўся, заўсёды сядзеў адзін, займаўся хіміяй, праводзіў жыццё за мікраскопам, чытаў нават у часе абеду і ненавідзеў жанчын. Пра яго сказана ў „Горы ад розума":

Он химик, он ботаник,
Князь Федор, наш племянник,
От женщин бегает и даже от меня *.

Дзядзькі, перанёшы на яго злабу, якую мелі супроць бацькі, не называлі яго інакш, як „Хімік", надаючы гэтаму слову адмоўны сэнс і падразумяваючы, што хімія зусім не можа быць заняткам прыстойнага чалавека.

Бацька перад смерцю страшэнна ўціскаў сына; ён не толькі зневажаў яго карцінай сівай бацькаўскай распусты,—распусты цынічнай, але проста рэўнаваў яго да сваёй сэралі. Хімік раз хацеў расквітацца з гэтым няўдалым жыццём пры дапамозе ладанума; яго выратаваў таварыш, з якім ён займаўся хіміяй. Бацька пераналохаўся і перад смерцю стаў лагаднейшы да сына.

Пасля смерці бацькі Хімік даў адпускную няшчасным адаліскам, зменшыў напалову цяжкі аброк, ускладзены бацькам на сялян, дараваў нядоімкі і дарма аддаў рэкруцкія квітанцы, якія прадаваў ім стары, аддаючы дваровых у салдаты.

Гады праз паўтара ён прыехаў у Маскву. Мне хацелася яго бачыць: я яго любіў за сялян і за несправядлівую непрыязнь да яго з боку яго дзядзькоў.

Адною раніцою з'явіўся да майго бацькі невялікі чалавек у залатых акуларах, з вялікім носам, з напалову страчанымі валасамі, з пальцамі, апечанымі хімічнымі рэагенцыямі. Бацька мой сустрэў яго халодна, непрыязна; пляменнік адказваў той-жа манетай і не горш чаканенай; памераўшыся, яны пачалі гаварыць пра староннія прадметы са знадворнай раўнадушнасцю і развіталіся пачціва, але з затоенай злосцю адзін на другога. Бацька мой убачыў, што баец яму не ўступіць.

Яны ніколі не збліжаліся потым. Хімік ездзіў вельмі рэдка да сваіх дзядзькоў; апошні раз ён бачыўся з маім бацькам пасля смерці Сенатара; ён прыязджаў прасіць у яго пазычыць тысяч трыццаць рублёў на куплю зямлі. Бацька мой не даў; Хімік узлаваўся і, паціраючы рукою нос, з усмешкай яму заўважыў: „Якая-ж тут рызыка? У мяне маёнтак *радавы*, я бяру грошы для яго ўдасканалення, дзяцей у мяне няма, і мы адзін па адным наследнікі". Сямідзесяціпяцігадовы стары ніколі не мог дараваць пляменніку гэтай выхадкі.

Я пачаў час ад часу наведваць яго. Жыў ён надзвычай своеасабліва; у вялікім доме сваім на Тверскім бульвары займаў ён адзін малюсенькі пакой для сябе і адзін для лабараторыі. Старэнькая маці яго жыла праз карыдор у другім пакоі; астатняе было запушчана і аставалася ў тым самым выглядзе, у якім было пры ад'ездзе яго бацькі ў Пецербург. Счарнеўшыя кандэлябры, надзвычайная мэбля, усякія рэдкасці, насценны гадзіннік, *нібыта* куплены Петром I у Амстэрдаме, крэслы, нібыта з дому Станіслава Лешчынскага, рамы без карцін, карціны, павернутыя да сцяны,—усё гэта, пастаўленае сям-так, напаўняла тры вялікія залы, не апаленыя і не асветленыя. У пярэднім пакоі людзі ігралі звычайна на турбане і курыл

(там, дзе раней яны ледзьве адважваліся дыхаць і маліцца). Чалавек запальваў свечку і веў гэтай аружэйнай палатай, заўважаючы кожны раз, што плашча здымаць не трэба, што ў залах вельмі халодна; густы слой пылу пакрываў рагатыя і кур'ёзныя рэчы, якія адлюстроўваліся і рухаліся разам са свечкай у вычварных люстрах; саломы, што асталася ад упакоўкі, спакойна ляжала сям-там разам са стрыжанай паперай і вяроўкамі.

Рад гэтых пакояў даводзіў, нарэшце, да дзвярэй, завешаных каўром, якія вялі ў страшэнна напалены кабінет. У ім Хімік, у забруджаным халаце на вавёрчынным футры, сядзеў безвыходна, абкладзены кнігамі, абстаўлены слоічкамі, рэтортамі, тыгелямі, прыладамі. У гэтым кабінете, дзе цяпер панаваў мікраскоп Шэвалье, пахла хлорам і дзе адбываліся за некалькі год да гэтага страшныя, абураючыя справы,—у гэтым кабінете я нарадзіўся. Бацька мой, вярнуўшыся з чужых краін, да сваркі з братам, спыняўся на некалькі месяцаў у яго доме, і ў гэтым-жа доме нарадзілася мая жонка ў 1817 годзе. Хімік гады праз два прадаў свой дом, і мне зноў траплялася бываць у ім на вечарах у Свербеева, спрачацца там аб панславізме і злавацца на Хамякова, які ніколі ні на што не злаваўся. Пакоі былі перабудованы, але пад'езд, сені, лесніца, прыдні пакой—усё асталося, таксама і маленькі кабінет астаўся.

Гаспадарка Хіміка была яшчэ менш складаная, асабліва, калі маці яго выязджала на лета ў падмаскоўную, а з ёю і повар. Камердынер яго з'яўляўся гадзіны ў чатыры з кафеўнікам, распускаў у ім крыху моцнага бульёну і, карыстаючыся хімічным горнам, ставіў яго на агонь разам з рознымі ядамі. Потым ён прыносіў з шынка палову рабчыка і хлеб,—на гэтым канчаўся ўвесь яго абед. Пасля абеду камердынер мыў кафеўнік, і ён уваходзіў у свае натуральныя правы. Увечары зноў з'яўляўся камердынер, здымаў з канапы тыгравую скуру, што асталася ў спадчыну ад бацькі, і гурбу кніг, ласцілаў просціну, прыносіў падушкі і коўдру, і кабінет таксама-ж лёгка ператвараўся ў спальню, як у кухню і сталовую.

З самага пачатку нашага знаёмства Хімік убачыў, што я сур'ёзна займаюся, і пачаў угаварваць, каб я кінуў „пустыя“ заняткі літаратурай і „небяспечныя без ускай карысці“—палітыкай, а ўзяўся-б за прыродазнаўчыя навукі. Ён даў мне прамову Кюв'е аб геалагічных пераваротах і Дэ-Кандолеву раслінную органаграфію. Бачачы, што чытанне ідзе на карысць, ён прапанаваў свае дасканалыя зборы, прылады, гербары і нават сваё кіраўніцтва. Ён на сваёй глебе быў вельмі цікавы, надзвычай вучоны, дасціпны і нават далікатны; але для гэтага не трэба было хадзіць далей за малпаў; ад каменняў да арангутанга яго ўсё цікавіла, далей ён неахвотна ішоў, асабліва ў філасофію, якую лічыў балбатнёй. Ён не быў ні кансерватар, ні адсталы чалавек, ён проста не верыў у людзей, гэта значыць верыў, што эгаізм—выключны пачатак усіх дзеянняў, і лічыў, што яго стрымліваюць толькі вяр'яцтва адных і невуцтва другіх.

Мяне абураў яго матэрыялізм. Павярхоўны і са страхам напалам вольтэрыянізм нашых бацькоў нічым не быў падобны да матэрыялізма Хіміка. Яго погляд быў спакойны, паслядоўны, закончаны; ён нагадваў пэўны адказ Лаланда Напалеону.

— Кант прымае гіпотэзу бога,—сказаў яму Банапарт.

— Sire¹,—адказаў астраном,—мне ў маіх занятках ніколі не здаралася мець патрэбы ў гэтай гіпотэзе.

Атэізм Хіміка ішоў далей тэалагічных сфер. Ён лічыў Жафруа Сент-Ілера містыкам, а Окена проста вар'ятам. Ён з тою пагардаю, з якою мой бацька згарнуў „Гісторыю“ Карамзіна, закрыў творы натурфілосафаў. „Самі выдумалі першыя прычыны, духоўныя сілы ды і здзіўляюцца потым,

¹ Гасудар.

што іх ні знайсці, ні зразумець нельга". Гэта быў мой бацька ў другім выданні, у іншым веку і інакш выхаваны.

Погляд яго станавіўся яшчэ больш бязрадасным ва ўсіх жыццёвых пытаннях. Ён лічыў, што на чалавеку таксама мала ляжыць адказнасці за дабро і зло, як на зары; што ўсё—справа арганізацыі, акалічнасцей і наогул будовы нервовай сістэмы, ад якой *больш чакаюць, чым яна можа даць*. Сямейнага жыцця ён не любіў, гаварыў з жахам пра шлюб і наўна прызнаваўся, што ён пражыў трыццаць год, не кахаючы ніводнай жанчыны. Аднак, адзін цёплы струменьчык у гэтым ахалоджаным чалавеку яшчэ аставаўся, ён быў відаць у яго адносінах да старэнькай маці; яны многа цярпелі разам ад бацькі, бяда моцна злучыла іх; ён пяшчотна акружыў самотную і хваравітую старасць яе, наколькі ўмеў, спакоем і ўвагай.

Тэорый сваіх, апрача хімічных, ён ніколі не прапаведваў; яны выказваліся выпадкова, выклікаліся мною. Ён нават неахвотна адказваў на мае рамантычныя і філасофскія пытанні; яго адказы былі кароткія, ён іх рабіў усміхаючыся і з той далікатнасцю, з якою вялікі, стары мастыф гуляе са шпіцам, дазваляючы яму сябе тармашыць і толькі злёгка адганяючы лапай. Але гэта вось мяне і дражніла больш за ўсё, і я нястомна вяртаўся à la charge ¹, не выйграючы, аднак, ніводнага пальца глебы. Пазней, гэта значыць праз гадоў дванаццаць, я многа раз памінаў Хіміка так, як памінаў заўвагі майго бацькі; зразумела, ён меў падставу ў трох чвэрцях усяго, з чым я не згаджаўся. Але-ж і я меў яе. Ёсць ісціны,—мы ўжо гаварылі пра гэта,—якія, як палітычныя правы, не перадаюцца раней пэўнага ўзросту.

Уплыў Хіміка прымусіў мяне выбраць фізіка-матэматычнае аддзяленне; можа, яшчэ лепш было-б паступіць на медыцынскае, але бяды вялікай у тым няма, што я спачатку пасрэдна вывучыў, потым грунтоўна забыў дыферэнцыяльныя і інтэгральныя вылічэнні.

Без прыродазнаўчых навук няма ратунку сучаснаму чалавеку; без гэтай здаровай ежы, без гэтага строгага выхавання мыслі фактамі, без гэтай блізкасці да акружаючага нас жыцця, без пакоры перад яго незалежнасцю дзе-небудзь у душы астаецца манашаская келля, і ў ёй—містычнае зерне, якое можа разліцца цёмнай вадой па ўсяму разуменню.

Перад сканчэннем майго курса Хімік паехаў у Пецярбург, і я не бачыўся з ім да звароту з Вяткі. Праз некалькі месяцаў пасля маёй жаніцьбы, я ездзіў употай на некалькі дзён у падмаскоўную, дзе тады жыў мой бацька. Мэта гэтай паездкі заключалася ў канчатковым прымірэнні з ім: ён усё яшчэ злаваў на мяне за мой шлюб.

Па дарозе я спыніўся ў Перхушкове, там, дзе мы столькі разоў спыняліся. Хімік мяне чакаў і нават прыгатаваў абед і дзве бутэлькі шампанскага. Ён праз чатыры або пяць год быў вязменна такі самы, толькі крыху пастарэў. Перад абедам ён запытаўся ў мяне зусім сур'ёзна:

— Скажыце, калі ласка, шчыра, ну як вы лічыце сямейнае жыццё, шлюб? Што, добра, хіба, ці не вельмі?

Я смяяўся.

— Якая смеласць з вашага боку,—гаварыў ён далей,—я здзіўлюся з вас; у нармальным стане ніколі чалавек не можа адважыцца на такі страшны крок. Мне прапанавалі дзве-тры партыі, вельмі добрыя, але як я падумаю, што ў мяне ў пакоі будзе распараджацца жанчына, будзе ўсё па-свойму парадкаваць, можа, будзе мне забараняць курыць мой табак (ён курыў нежынскія карашкі), узніме шум, сумбур,—тады мяне апаноўвае такі страх, што я лічу за лепшае памерці на адзіноце.

¹ Аднаўляў спробу.

— Астацца мне ў вас начаваць ці ехаць у Пакроўскае?—запытаўся я ў яго пасля абеды.

— Месца ў мяне хапае,—адказаў ён,—але для вас, я думаю, лепш ехаць; вы прыедзеце гадзін у дзесяць да вашага бацькі. Вы-ж ведаеце, што ён яшчэ злуе на вас; ну, вечарам, перад сном у старых людзей звычайна нервы аслабленыя і вялыя; ён вас прыме, мабыць, куды лепш сёння, чым заўтра; раніцой вы яго знойдзеце зусім гатовым да змагання.

— Ха, ха, ха, як я пазнаю майго настаўніка фізіялогіі і матэрыялізма,—сказаў я яму, смеючыся ад душы;—ваша заўвага так і прыгадала мне тых шчаслівых часіны, калі я прыходзіў да вас, падобна да гётэўскага Вертэра, надакучаць маім ідэалізмам і выслухоўваць не без абурэння вашы ахалоджваючыя сентэнцыі.

— Вы з таго часу даволі перажылі,—адказаў ён, таксама смеючыся,—каб ведаць, што ўсе справы чалавечыя залежаць проста ад нерваў і ад хімічнага састава.

Пасля мы неяк разышліся з ім; мабыць, мы абодва былі не ў правах... Тым не менш, у 1846 ён напісаў мне пісьмо. Я пачынаў тады ўваходзіць у моду пасля першай часткі „Хто вінават?“ Хімік пісаў мне, што ён са смуткам бачыць, што я аддаю на пустыя заняткі мой талент. „Я з вамі прымірыўся за вашы „Пісьмы аб вывучэнні прыроды“; у іх я зразумеў (наколькі чалавечаму розуму можна разумець) нямецкую філасофію; навошта-ж, замест таго, каб весці далей сур'ёзную працу, вы пішаце казкі!“ Я адказаў яму некалькімі прыяцельскімі радкамі; тым нашы зносіны і скончыліся.

Калі гэтыя радкі трапіць на вочы самому Хіміку, я папрашу яго іх прачытаць, кладучыся спаць у пасцель, калі нервы аслаблены, і ўпэўнен, што ён даруе мне тады прыяцельскую балбатню, тым больш, што я захоўваю сур'ёзную і добрую памяць аб ім*.

Такім чынам, нарэшце, затворніцтва бацькаўскага дома скончылася. Я быў ац *large*¹; замест адзіноты ў нашым невялікім пакоі, замест ціхіх і нападову патаемных спатканняў з адным Огарэвым, шумная сям'я ў сямсот галоў акружыла мяне. У ёй я больш аклімаціўся за два тыдні, чым у бацькоўскім доме з самага дня нараджэння.

А бацькоўскі дом мяне праследаваў нават у сценах універсітэта, у выглядзе лакея, якому бацька мой загадаў мяне праваджаць, асабліва калі я хадзіў пехатою. Цэлы семестр я стараўся пазбавіцца праважатага і насілі афіцыйльна дабіўся гэтага. Я кажу „афіцыйна“, таму што Пётр Фёдаравіч, мой камердынер, на якога была ўскладзена гэтая пасада, вельмі хутка зразумеў, па-першае, што мне непрыемна хадзіць з праважатым, па-другое, што самому яму куды прыемней быць у розных вясёлых месцах, чым у пярэднім пакоі фізіка-матэматычнага факультэта, дзе ўсе прыемнасці абмяжоўваліся гутаркаю з двума вартаўнікамі і ўзаемным частаваннем адзін другога і саміх сябе табаком.

Навошта пасылалі па мяне праважатага? Няўжо Пётр, які з маладых гадоў бываў пад чаркаю па некалькі дзён падрад, мог мяне спыніць у чымнебудзь? Я лічу, што мой бацька і не думаў гэтага, але для *свайго* спакою ўжываў меры нядзейсныя, але ўсё-ж такі меры, падобна да таго, як людзі, не веруючы, гавяюць. Рыса гэтая належыць нашаму старадзўняму памешчыцкаму выхаванню. Да сямі гадоў было загадана вадзіць мяне за руку па ўнутранай лесніцы, якая была крыху крутою; да адзінаццаті мяне мыла ў ночвах Вера Артамонаўна; потым, вельмі паслядоўна—па мяне, студэнта, пасылалі слугу і да дваццаці аднаго года мне не дазвалялася вяртацца дадому пасля паловы адзінаццатай. Я практычна апынуўся на

¹ На прасторы.

волі і на сваіх нагах у ссылцы; калі-б мяне не саслалі, мабыць, той-жа рэжым цягнуўся-б да дваццаці пяці год... да трыццаці пяці.

Як большая частка жвавых хлопчыкаў, выхаваных на адзіноце, я з такой шчырасцю і імкліваасцю кідаўся кожнаму на шыю, з такой безразважнай неасцярожнасцю веў прапаганду і так шчыра сам усіх любіў, што не мог не выклікаць гарачага адказу з боку аўдыторыі, якая складалася з юнакоў амаль аднаго ўзросту (мне быў тады семнаццаты год).

Мудрыя правілы: з усімі быць ветлівым і ні з кім блізкім, нікому не давярацца,—столькі-ж дапамагалі гэтым збліжэнням, як неадступная думка, з якою мы ўступілі ва універсітэт,—думка, што *тут* ажыццёўца нашы мары, што тут мы кінем насенне, пакладзем *аснову* саюзу. Мы былі ўпэўнены, што з гэтай аўдыторыі выйдзе тая фаланга, якая пойдзе следам за Пестэлем і Рылеевым, і што мы будзем у ёй.

Моладзь была цудоўная на нашым курсе. Іменна ў гэты час абуджаліся ў нас больш і больш тэарэтычныя імкненні. Семінарская вывучка і шляхецкая лянівасць аднолькава знікалі, не замяняючыся яшчэ нямецкім утылітарызмам, які запраўляе розум наукай, як поле гноем, для багацейшага жніва. Значная колькасць студэнтаў не лічыла больш навукі за неабходны, але нудны прасёлак, якім хутчэй аб'язджаюць у калежскія асэсары. Узнікаўшыя пытанні не мелі ніякага дачынення да табелі аб рангах.

З другога боку, навуковая цікавасць не паспела яшчэ вырадзіцца ў дактрынарызм; навука не адхіляла ад умяшання ў жыццё, што пакутвала навокал. Гэтае спачуванне да яго незвычайна ўздымала *грамадзянскую* маральнасць студэнтаў. Мы і нашы таварышы гаварылі ў аўдыторыі адкрыта ўсё, што прыходзіла ў галаву; сшыткі *забароненых* вершаў хадзілі з рук у рукі, забароненыя кнігі чыталіся з каментарыямі, і пры ўсім гэтым я не памятаю ніводнага даносу з аўдыторыі, ніводнага здрадніцтва. Былі баязлівыя маладыя людзі, якія ўхіляліся, адыходзілі, але і тыя маўчалі^{1*}.

Адзін пусты хлопчык, якога маці дапытвала пра малаўскую гісторыю, пад пагрозай прута, расказаў ёй сёе-тое. Пяшчотная маці, *арыстакратка* і княгіня, кінулася да рэктара і перадала данос сына як доказ яго раскаяння. Мы даведаліся пра гэта і мучылі яго да таго, што ён не астаўся да сканчэння курса*.

Гісторыя гэтая, за якую і я пасядзеў у карцэры, варта таго, каб расказаць яе.

Малаў быў дурны, грубы і неадукаваны прафесар у палітычным аддзяленні. Студэнты пагарджалі ім, смяяліся з яго.

— Колькі ў вас прафесараў у аддзяленні?—запытаўся аднойчы папачыцель у студэнта ў палітычнай аўдыторыі.

— Без Малава дзевяць,—адказаў студэнт.

Вось гэты прафесар, якога трэба было *адлічыць* для таго, каб асталося дзевяць, пачаў больш і больш рабіць дзёрзкасцей студэнтам; студэнты надумалі прагнаць яго з аўдыторыі. Згаварыўшыся, яны прыслалі ў наша аддзяленне двух парламенцёраў, запрашаючы мяне прыйсці з дапаможным войскам. Я зараз-жа абвясціў заклік ісці вайною на Малава; некалькі чалавек пайшлі са мною. Калі мы прышлі ў палітычную аўдыторыю, Малаў ужо быў тут і бачыў нас.

Ва ўсіх студэнтаў на тварах быў напісаны страх: ну, а калі ён у гэты дзень не зробіць ніякай грубай заўвагі? Страх гэты хутка мінуў. Перапоўненая аўдыторыя хвалювалася, і па ёй ішоў глухі, стрыманы гул. Малаў зрабіў нейкую заўвагу, пачалося шарканне.

¹ Тады не было інспектараў і субінспектараў, выконваючых пры аўдыторыях ролю майго Петра Фёдаравіча. А. Г.

— Вы выказваеце вашы думкі як коні, нагамі,—заўважыў Малаў, як ўяўляў, мабыць, што коні думаюць галопам і рысцю,—і бура ўзнялася; свіст, шыканне, крык: „Вон яго, вон яго! Regeat!“¹ Малаў, бледны, як палатно, зрабіў страшэннае намаганне аўладаць шумам—і не мог; студэнты ўскочылі на лаўкі. Малаў ціха зышоў з кафедры і, скурчыўшыся, пачаў прабірацца да дзвярэй; аудыторыя—за ім, яго праводзілі праз універсітэцкі двор на вуліцу і выкінулі за ім яго калошы. Алошняя акалічнасць мела значэнне: на вуліцы справа набывала зусім іншы характар,—але, быццам, ёсць на свеце маладыя людзі 17—18 год, якія думаюць пра гэта.

Універсітэцкі совет перапалохаўся і ўгаварыў папячыцеля паказаць справу скончанай і для таго внаватых або так каго-небудзь пасадзіць у карцэр. Гэта было даволі разумна. Лёгка можа быць, што ў адваротным выпадку гасудар прыслаў-бы флігель-ад’ютанта, які для атрымання крыжа зрабіў-бы з гэтай справы змову, паўстанне, бунт і прапанаваў-бы ўсіх адправіць на катаржную работу, а гасудар памілаваў-бы ў салдаты. Бачачы, што парок пакараны і маральнасць перамагла, гасудар абмежаваўся тым, што зрабіў высачайшую ласку зацвердзіць волю студэнтаў і адставіў прафесара. Мы Малава прагналі да універсітэцкіх варот, а ён яго выгнаў за вароты. *Vae victis*² з Нікалаем, але на гэты раз не нам наракаць на яго.

Такім чынам, справа закіпела*. На другі дзень, пасля абед прыцёгся да мяне вартаўнік з праўлення, сівы дзед, які сумленна браў а la lettre³, што студэнты яму давалі грошы на гарэлку, і таму заўсёды трымаў сябе ў стане больш блізкім да п’янага, чым да цвярозага. Ён у абшлагоу шынелі прынёс ад „лехтура“ запісачку,—мне было загадана з’явіцца да яго ў сем гадзін вечара. Следам за ім з’явіўся бледны і напалоханы студэнт з остзейскіх баронаў, які таксама атрымаў запрашэнне і належаў да няшчасных ахвяр, прыведзеных мною. Ён пачаў з таго, што асыпаў мяне папрокамі, потым прасіў парады, што яму гаварыць.

— Маніць ва ўсю, не прызнавацца ні ў чым, апрача таго, што шум быў і што вы былі ў аудыторыі,—адказаў я яму.

— А рэктар запытае, чаму я быў у палітычнай аудыторыі, а не ў нашай?

— Як чаму? Ды хіба вы не ведаеце, што Радзіён Гейман не прыходзіў на лекцыю? Вы, не жадаючы траціць марна часу, пайшлі слухаць другую.

— Ён не паверыць.

— Гэта ўжо яго справа.

Калі мы ўваходзілі на універсітэцкі двор, я паглядзеў на майго барона: пухленькія шчочкі яго былі вельмі бледныя, і наогул яму было дрэнна.

— Слухайце,—сказаў я,—вы можаце быць упэўнены, што рэктар пачне не з вас, а з мяне; гаварыце тое-ж самае з варыяцыямі; вы-ж і сапраўды нічога асаблівага не зрабілі. Не забудзьце аднаго: за тое, што вы шумелі, і за тое, што хлусіце,—сама больш, вас пасадзяць у карцэр; а калі вы прагаворыцеся ды каго-небудзь пры мне забытаеце, я раскажу ў аудыторыі, і мы атруцім вам ваша існаванне.

Барон абяцаў і сумленна стрымаў слова.

Рэктарам быў тады Двігубскі, адзін з астаткаў і ўзораў дапатопных прафесараў або, лепш сказаць, *далажарных*, гэта значыць да 1812 г. Яны вывеліся цяпер; з папячыцельствам князя Оболенскага, наогул, канчаецца патрыярхальны перыяд Маскоўскага універсітэта. У той час начальства універсітэтам не займалася, прафесары чыталі і не чыталі, студэнты хадзілі і не хадзілі, і хадзілі прытым не ў мун-

¹ Няхай згіне!

² Гора пераможаным.

³ Літаральна.

дзірных сурдутах à l'instar¹ конна-егерскіх, а ў рознай страшэнна эксцэнтрычнай вопратцы, у малюсенькіх шапках, якія ледзьве трымаліся на нечэпаных валасах. Прафесары складалі два станы або слаі, якія мірна ненавідзелі адзін другога; адзін складаўся выключна з немцаў, другі з не-немцаў. Немцы, сярод якіх былі людзі добрыя і вучоныя, як Лодэр, Фішэр, Гільдэбранд і сам Гейм, наогул вызначаліся няведаннем і нежаданнем ведаць рускай мовы, халоднакроўнасцю да студэнтаў, духам заходняга кліентызма, рамесніцтва, непамерным курэннем сігар і велізарнай колькасцю крыжоў, якіх ніколі не здымалі. Не-немцы, з свайго боку, не ведалі ніводнай (жывой) мовы, апрача рускай, былі айчынна-рабалежныя, семінарска-нязграбныя, трымаліся, за выключэннем Мерзлякова, у чорным цэле і, замест непамернага ўжывання сігар, ужывалі непамерна настойку. Немцы былі больш з Гетынгена, не-немцы—з папоўскіх дзяцей.

Двiгубскi быў з не-немцаў. Выгляд у яго быў такі навучальны, што нейкі студэнт з семінарыстаў, прыходзячы па табель, падышоў да яго пад бласлаўленне і заўсёды называў яго „айцец-рэктар“. Прытым ён быў страшэнна падобны на саву з Аннай на шыі, як яго рысаваў другі студэнт, які атрымаў больш свецкую адукацыю. Калі ён, бывала, прыходзіў у нашу аудыторыю з дэканам Чумаковым, або з Кацельніцкім, які загадваў шафай з надпісам „Materia Medica“², невядома нашто пражываўшай у матэматычнай аудыторыі, або з Рэйсам, выпісаным з Германіі за тое, што яго дзядзька добра ведаў хімію,—з Рэйсам, які, чытаючы па-французску, называў свяцільную bâton de coton³, яд—рыбай (poisson)⁴, а слова „молнія“ так няшчасна вымаўляў, што шмат хто думаў, што ён лаецца,—мы глядзелі на іх вялікімі вачыма, як на збор выкапней, як на апошніх Абенсерагаў*, прадстаўнікоў іншага часу, не так блізкага да нас, як да Трэд'якоўскага і Кастрова,—часу, у якім чыталі Хераскова і Княжніна, часу добрага прафесара Дыльтэя, у якога былі два сабачкі: адзін заўсёды брахаў, другі ніколі не брахаў, за што ён вельмі справядліва назваў аднаго *Баваркай*, а другога *Прудзёнкай*.

Але Двiгубскi быў зусiм не добры прафесар, ён прыняў нас надзвычай крута і быў грубы. Я плёў невядома што і быў непачітвы, барон падаграваў тое-ж самае. Раззлаваны Двiгубскi загадаў з'явіцца на другую раніцу ў совет; там за поўгадзіны нас дапыталі, асудзілі, прыгаварылі і паслалі сентэнцыю на зацверджанне князя Галіцына.

Толькі я паспеў у аудыторыі пяць або шэсць раз прадставіць у асобах студэнтам суд і расправу універсітэцкага сената, як раптам у пачатку лекцыі з'явіўся інспектар, рускай службы маёр і французскі танцмейстэр, з унтэр афіцэрам і з загадам у руцэ—мяне ўзяць і завесці ў карцэр. Частка студэнтаў пайшла праваджаць, на дварэ таксама тоўпілася моладзь; відаць, мяне не першага вялі; калі мы праходзілі, усе махалі шапкамі, рукамі; універсітэцкія салдаты адсоўвалі іх назад, студэнты не ішлі.

У брудным падвале, які служыў за карцэр, я ўжо знайшоў двух арыштантаў: Арапетаву і Орлова; князя Андрэя Оболенскага і Розенгейма пасадзілі ў другі пакой; усяго было шэсць чалавек, пакараных па малаўскай справе. Нас было загадана трымаць на хлебе і вадзе; рэктар прыслаў нейкі суп, мы адмовіліся і добра зрабілі: як толькі змерклася і універсітэт апусцеў, таварышы прынеслі нам сыру, дзічыны, сігар, віна і лікёру. Салдат злаваўся, бурчэў, браў двухгрывенныя і насіў прыпасы. Апоўначы ён адважыўся на большае і пусціў да нас некалькі чалавек гасцей. Так праводзілі мы час, піруючы ўночы і кладучыся спаць удзень.

¹ Па ўзору.

² Медыцынскі матэрыял.

³ Палачка з баваўнянай паперы.

⁴ Яд—poison; рыба—poisson.

Раз неак таварыш папачыцеля Панін, брат міністра юстыцы, верны сваім коннагвардзейскім звычкам, надумаў абыйсці ўночы рундом дзяржаўную турму ва універсітэцкім падвале. Толькі што мы запалілі свечкі пад крэслам, каб з двара не было відаць, і ўзяліся за наша начное снеданне, як пачуўся стук у знадворныя дзверы; не той стук, які сваёй слабасцю прасіць салдата адмакнуць, які больш баіцца, што яго пачуюць, чым таго, што не пачуюць; не, гэта быў стук з аўтарытэтам, уладарны. Салдат змарцвеў, мы схавалі бутэлькі і студэнтаў у невялікую кладоўку, загаслі свечку і кінуліся на нашы ложка. Увайшоў Панін.

— Вы, *здаецца*, курыце?—сказаў ён, ледзьве бачны з інспектарам, які нёс ліхтар, з-за густых хмар дыму.—Адкуль гэта яны бяруць агонь? Ты даеш?

Салдат кляўся, што не дае. Мы адказвалі, што ў нас быў з сабою трут. Інспектар абяцаў яго адняць і адабраць сігары, і Панін вышаў, не заўважыўшы, што колькасць шапак была ўдвая большая, чым колькасць гадоў.

У суботу вечарам з'явіўся інспектар і абвясціў, што я і яшчэ адзін з нас можа ісці дадому, але што астатнія пасядзяць да панядзелка. Гэта прапанова здалася мне крыўднай, і я запытаўся ў інспектара, ці магу я астацца; ён адышоў на крок, паглядзеў на мяне з тым грозна грацыёзным выглядам, з якім у балетах цары і героі танцуюць гнеў, і, сказаўшы: „Сядзіце сабе!“, пайшоў. За апошнюю выхадку папала мне дома больш, чым за ўсю гісторыю*.

Такім чынам, першыя ночы, якія я не спаў у бацькаўскім доме, былі праведзены ў карцэры. Неўзабаве мне прыйшлося трапіць у другую турму, і там я прасядзеў не восем дзён, а дзевяць месяцаў, пасля якіх паехаў не дадому, а ў ссылку. Але да гэтага далёка.

З гэтага часу я ў аўдыторыі карыстаўся найвялікшай сімпатыяй. Спачатку я лічыўся добрым студэнтам; пасля малаўскай гісторыі зрабіўся, як вядомая гогалеўская дама, добрым студэнтам ва ўсіх адносінах.

Ці вучыліся мы пры ўсім гэтым чаму-небудзь? Ці маглі навучыцца? Думаю, што „так“. Выкладанне было ўбогае, аб'ём яго меншы, чым у саракавых гадах. Універсітэт, аднак, не павінен заканчваць навуковага выхавання; яго справа—паставіць чалавека а тэме¹ далей ісці на сваіх нагах; яго справа—узбудзіць пытанні, навучыць пытацца. Вось гэта іменна і рабілі такія прафесары, як М. Г. Паўлаў, а з другога боку, і такія, як Качэноўскі, але больш чым лекцыі і прафесары развівала студэнтаў аўдыторыя юным спаборніцтвам, абменам думак, чытанняў... Маскоўскі універсітэт сваю справу рабіў; прафесары, што дапамагалі сваімі лекцыямі развіццю Лермантава, Белінскага, І. Тургенева, Кавеліна, Пірагова, могуць спакойна гуляць у бастон і яшчэ спакойней ляжаць пад зямлёй.

А якія арыгіналы былі ў іх ліку і якія дзівакі: ад Фёдара Іванавіча Чумакова, што *падганяў* формулы, да тых, якія былі ў курсе Пуансо, з найпаўнейшай свабодай памешчыцкага права, дабаўляючы, збаўляючы літары, прымаючы квадраты за карані і *x* за вядомае, да Гаўрыла Мягкова, чытаўшага самую *жорсткую* навуку ў свеце—тактыку. Ад заўсёднага дачынення да прадметаў гераічных сам знадворны выгляд Мягкова набыў страявую выпраўку: зашпілены да горла, у цвёрдым гальштуку, ён больш камандаваў свае лекцыі, чым гаварыў.

— Панове!—крычаў ён,—на полі: *Аб артылерыі!*

Гэта не значыла: на полі бою едуць гарматы, а проста, што на маржы² такі заглавак. Як шкода, што Нікалай абмінаў універсітэт: калі-б ён убачыў Мягкова, ён яго зрабіў-бы папачыцелем.

¹ У здольнасць.

² На палях кнігі.

А Фёдар Фёдаравіч Рэйс, які ніколі не чытаў хіміі далей другой хімічнай іспостасі, гэта значыць вадарода! Рэйс, які, сапраўды, папаў у прафесары хіміі, таму што не ён, а яго дзядзька займаўся некалі ёю. У канцы царствавання Екацерыны старога запрасілі ў Расію; яму ехаць не хацелася,— ён выправіў, замест сябе, пляменніка...

Да надзвычайных падзей нашага курса, які прадаўжаўся чатыры гады (таму што ў часе халеры універсітэт быў зачынен на цэлы семестр), належыць сама халера, прыезд Гумбольдта і наведванне Уварава.

Гумбольдту, які варочаўся з Урала, была наладжана сустрэча ў Маскве на ўрачыстым паседжанні таварыства прыродадаследчыкаў пры універсітэце, членамі якога былі розныя сенатары, губернатары, наогул людзі, якія не займаліся ні прыродазнаўчымі, ні непрыродазнаўчымі навукамі. Слава Гумбольдта, тайнага советніка яго прускай вялікасці, якому гасудар імператар меў ласку даць Анну і загадаў не браць з яго грошай за матэрыял і дыплом, дайшла і да іх. Яны рашыліся паказаць сваю прыстойнасць перад чалавекам, які быў на Чымбаразо і жыў у Сан-Сусі*.

Мы і дагэтуль глядзім на еўрапейцаў і Еўропу, як правінцыялы глядзяць на сталічных жыхароў,—з лісліваасцю і адчуваннем уласнай віны, прымаючы кожную розніцу за недахоп, чырванеючы за свае асаблівасці, хаваючы іх, падначальваючыся і пераймаючы. Справа ў тым, што мы былі запалоханы і не прышлі да памяці ад насмешак Петра I, ад зняваг Бірона, ад ганарыстасці службовых немцаў ды выхавальнікаў-французаў. Заходнія людзі гавораць пра нашу двудушнасць і хітрае каварства; яны наша жаданне выказацца і пахваліцца лічаць жаданнем абмануць. У нас той-жа чалавек гатоў наіўна ліберальнічаць з лібералам, прыкінуцца легітымістам, і гэта без усякай знарачыстасці, проста з пачцівасці і з какетлівасці; *bugor de l'approbativité*¹ вельмі развіты ў нашым чэрапе.

„Князь Дмітрый Галіцын,—сказаў нека лорд Дзюрам,—сапраўдны віг, віг у душы“*.

Князь Д. В. Галіцын быў паважны рускі пан, але чаму ён быў „віг“, з прычыны чаго ён быў „віг“, не разумею. Будзьце ўпэўнены: князь на старасці гадоў хацеў спадабацца Дзюраму і прыкінуўся вігам.

Прыём Гумбольдта ў Маскве і ва універсітэце быў не абы якой справай. Генерал-губернатар, розныя вое- і града-начальнікі, сенат—усё з'явілася: лента цераз плячо, у поўным мундзіры, прафесары ваяўніча пры шпагах і з трохкантовымі капелюшамі пад пахаю. Гумбольдт нічога не падазраючы, прыехаў у сінім фраку з залатымі гузікамі і, зразумела, быў сканфужаны. Ад пярэдняга пакоя да залы таварыства прыродадаследчыкаў, усюды былі падрыхтаваны засады: тут рэктар, там дэкан, тут пачынаючы прафесар, там ветэран, які заканчвае свой шлях і іменна таму гаворыць вельмі марудна,—кожны вітаў яго па-латыні, па-нямецку, па-французску, і ўсё гэта ў тых страшных каменных трубах, называемых карыдорами, у якіх нельга спыніцца на мінуту, каб не прастудзіцца на месяц. Гумбольдт усё слухаў без капелюша і на ўсё адказваў. Я ўпэўнены, што ўсе дзікія, у якіх ён быў, чырвонаскурыя і меднага колёру, зрабілі яму менш непрыемнасцей, чым гэты маскоўскі прыём.

Калі ён дайшоў да залы і сеў, тады трэба было ўстаць.

Папачыцель Пісараў лічыў патрэбным у кароткіх, але моцных словах *аддаць загад*, па-руску, аб заслугах яго прэвасхадзіцельства і славу тага падарожніка; пасля чаго Сергей Глінка, „афіцэр“, голасам тысяча восемсот дванаціцатага года, густа-сіпатым, прачытаў свой верш, які пачынаўся так:

¹ Жаданне падабацца.

А Гумбольдту хацелася пагаварыць пра назіранні над магнітнай стрэлкай, параўнаць свае метэаралагічныя заметкі на Урале з маскоўскімі; замест гэтага, рэктар пайшоў яму паказаць нешта сплеченае з высачайшых валасоў Петра I...; насілу Эрэнберг і Розе знайшлі мінуту сёе-тое расказаць пра свае адкрыцці².

У нас і ў неафіцыйным свеце справы ідуць не намнога лепш: праз дзесяць год якраз таксама прымалі Ліста ў маскоўскім таварыстве. Глупства даволі рабілі для яго і ў Германіі, але тут зусім не той характар; у Германіі гэта ўсё—старадзівочая экзальтацыя, сентыментальнасць, усё *Blumenstreuen*³, у нас—падначаленне, прызнанне ўлады, выцяжка, у нас усе „маю гонар з'явіцца да вашага прэвасхадзіцельства“. Тут жа, на няшчасце, далучылася слава Ліста, як вядомага лаўласа; дамы тоўпіліся каля яго так, як сялянскія хлапчкі на прасёлачных дарогах тоўпяцца каля праезджага, пакуль запрагаюць коней, з цікавасцю разглядаючы яго самога, яго каляску, шапку... Усё слухала аднаго Ліста, усё гаварыла толькі з ім адным, адказвала толькі яму. Я памятаю, што на адным вечары Хамякоў, чырванеючы за шаную публіку, сказаў мне:

— Паспрачаемся, калі ласка, аб чым-небудзь, каб Ліст бачыў, што ёсць тут у пакоі людзі, не выключна занятыя ім.

На ўсеху нашым дамам, я магу толькі адно сказаць, што англічанкі зусім гэтак сама мітусіліся, тоўпіліся, тармашыліся, не даючы праходу другім славытым людзям: Кошуту, потым Гарыбальдзі і іншым, але гора тым, хто хоча вучыцца добрым манерам у англічанак і іх мужоў!

Другі „славуты“ падарожнік быў таксама ў некаторым сэнсе „Праміфей нашых дзён“, толькі што ён святло краў не ў Юпітэра, а ў людзей. Гэты Праміфей, апеты не Глінкаю, а самім Пушкіным, у пасланні да Лукула, быў міністр народнай асветы С. С. (яшчэ не граф) Увараў. Ён здзіўляў нас сваёй шматмоўнасцю і рознастайнасцю ўсяго ўсякага, што ён ведаў; сапраўдны сядзелец за прылаўкам асветы, ён трымаў у памяці ўзорчкі ўсіх навук, іх паказныя канцы, або, лепш, пачаткі. Пры Аляксандру ён пісаў ліберальныя брашуркі па-французску, потым перанісваўся з Гётэ па-нямецку аб грэчаскіх прадметах. Зрабіўшыся міністрам, ён пачаў тлумачыць славянскую паэзію IV стагоддзя, на што Качэноўскі яму заўважыў, што тады самая пара была з мядзвездзямі змагацца нашым праайцам, а не то, каб песнапець аб самафракійскіх багах і самадзяржаўнай міласэрднасці. Падобна да патэнта ён насіў у кішэні пісьмо ад Гётэ, у якім Гётэ яму зрабіў вельмі кур'ёзны камплімент, кажучы: „Дарэмна вы прасіце прабачэння за ваш стыль: вы дасягнулі таго, чаго я не мог дасягнуць,—вы забылі нямецкую граматыку“.

Вось гэты сапраўдны патаемны Піко дэ ла Мірандола завёў новага рода іспыты*. Ён загадаў выбраць лепшых студэнтаў для таго, каб кожны з іх прачытаў па лекцыі са сваіх прадметаў, замест прафесара. Дэканы, зразумела, выбралі самых спрытных.

Лекцыі гэтыя цягнуліся цэлы тыдзень. Студэнты павінны былі рыхтавацца на ўсе тэмы свайго курса, дэкан вымаў білет і імя. Увараў склі-

¹ Гумбольдт—Прамётэй нашых дзён

² Як па-рознаму зразумелі ў Расіі падарожжа Гумбольдта, можна меркаваць з апавядання уральскага казака, які служыў пры канцэлярыі пермскага губернатара; ён любіў расказаць, як ён праваджаў „звар'яцелага прускага прынца Гумплота“.—Што ж ён рабіў?—Так, самае, значыцца, глупства: травы набярэ, пясок глядзіць; аднойчы ў салачках гаворыць мне праз тлумача: лезь у ваду, дастань, што на дне; ну, я дастаў, звычайна, што на дне бывае, а ён пытаецца: што, унізе вельмі халодная вада? Думаю, не, брат, мяне не ашукаеш, зрабіў фронт і адказаў: таго, моў, ваша светласць, служба патрабуе—усёроўна, мы адкажам старца“. А. Г.

³ Асыпанне кветкамі.

каў усю маскоўскую знаць. Архімандрыты і сенатары, генерал-губернатар і Ів. Ів. Дмітрыеў,—усе былі тут.

Мне прышлося чытаць у Лавецкага з мінералогіі... І ён памёр ужо!

Где наш старец Ланжерон!
Где наш старец Беннгсон!
И тебя уже не стало,
И тебя как не бывало*.

Алексей Леонцьевіч Лавецкі быў высокі, нязграбны, тапорнай работы мужчына, з вялікім ротам і вялікім тварам, зусім нічога не выяўляўшым! Здымаючы ў карыдоры свой гарохаваы шынель, упрыгожаны каўнярамі рознага росту, як насілі ў часе першага кансулата,—ён, яшчэ не ўваходзячы ў аудыторыю, пачынаў роўным і абьякавым (што вельмі добра пасавала да каменнага прадмета яго) голасам: „Мы заключылі мінулую лекцыю, сказаўшы ўсё, што трэба, аб крэмнеземіі“, потым ён садзіўся і гаварыў далей „аб гліназеміі“... У яго былі створаны нязменныя рубрыкі для фармулярных спісаў кожнага мінерала, ад якіх ён ніколі не адступаў; здаралася, што характарыстыка іншых вызначалася адмоўна: „Крышталізацыя—не крышталізуецца, ужыванне—ні на што не ўжываецца, карысць—шкода, якая наносіцца арганізму...“

Аднак, ён не ўхіляўся ні ад паэзіі, ні ад маральных адзнак, і кожны раз, калі паказваў падробленыя каменні і расказваў, як іх робяць, ён дадаваў: „Панове, гэта ашуканства“. У сельскай гаспадарцы ён лічыў *маральнымі* якасцямі добрага пеўня, калі ён „ахвотнік спяваць і да курэй“, і адметнай уласцівасцю арыстакратычнага барана—„пляшывыя каленкі“. Ён умеў таксама чуліва апавядаць, як мушкі расказвалі, як яны ў прыгожы летні дзень гулялі па дрэву і былі заліты смалой, якая зрабілася бурштынам, і кожны раз дадаваў: „Панове, гэта—празапапея“¹.

Калі дэкан выклікаў мяне, публіка была крыху стомлена; дзве матэматычныя лекцыі навялі нуду і сум на людзей, якія не зразумелі ніводнага слова. Увараў патрабаваў што-небудзь больш жывое і студэнта з „добра павешаным языком“. Шчэпкін указаў на мяне.

Я ўзышоў на кафедру. Лавецкі сядзеў тут-жа нерухома, паклаўшы рукі на ногі, як Мемнон або Озірыс, і баяўся... Я шапнуў яму:

— Якое шчасце, што мне давялося ў вас чытаць, у вас не выдам.

— Не хваліся, ідучы на раць...—адпячатаў, ледзьве шавелячы губамі і не глядзячы на мяне, шаноўны прафесар.

Я ледзь не зарагатаў, але калі я глянуў перад сабой, у мяне зацьмілася ў ваччу, я адчуваў, што я збляднеў і нейкая сухасць пакрыла язык. Я ніколі раней не гаварыў публічна; аудыторыя была поўна студэнтаў,—яны спадзяваліся на мяне; ля кафедры за сталом—„сільныя свету гэтага“ і ўсе прафесары нашага аддзялення. Я ўзяў пытанне і прачытаў не сваім голасам: „Аб крышталізацыі, яе ўмовах, законах, формах“.

Пакуль я прыдумваў, з чаго пачаць, мне прышла шчаслівая думка ў галаву: калі я і памылюся, заўважаць, можа, прафесары, але ні слова не скажуць, другія-ж самі нічога не разумеюць, а студэнты, абы я не схібіў на поўдарозе, будуць здаволены, таму што я ў іх у фаворы. Такім чынам, у імя Гайюі, Вернера і Мітчэрліха, я прачытаў сваю лекцыю, заключыў яе філасофскімі разважанямі і ўвесь час гаварыў і звяртаўся да студэнтаў, а не да міністра. Студэнты і прафесары паціскалі мне рукі і дзякавалі. Увараў вадзіў прадстаўляць князю Галіцыну; ён сказаў нешта аднымі галоснымі, так, што я не зразумеў. Увараў абяцаў мне кнігу ў знак памяці і ніколі не прыслаў*.

¹ У пасаблежне.

Другі раз і трэці я зусім інакш выходзіў на сцэну. У 1836 годзе я прадстаўляў „Угара“, а жонка жандарскага палкоўніка—„Марфу“ пры ўсім вяцікм бомондзе і пры Тюфяеву. Каля месяца мы рабілі рэпетыцыі, а ўсё-такі сэрца моцна білася, і рукі дрыжалі, калі мёртвая цішыня раптам замяніла уверцюру, і заслона пачала, неяк страшна варушачыся, падымацца; мы з Марфай чакалі за кулісамі пачатку. Ёй было так шкода мяне, ці, можа, яна так баялася, што я сапсую справу, што яна мне дала вялізную шклянку шампанскага, але і з ім я быў ледзьве жывы.

З лёгкай рукі міністра народнай асветы і жандарскага палкоўніка, я ўжо без нервовасці і самалюбнай сарамлівасці з’явіўся на польскім мітынгу ў Лондане; гэта быў мой трэці публічны дэбют. Адстаўны міністр Увараў быў заменены адстаўным міністрам Ледру-Раленам*.

Але ці не даволі студэнцкіх успамінаў? Я баюся, ці не старасць гэта спыняецца на іх так доўга; далучу толькі некалькі падрабязнасцей пра халеру 1831 года.

Халера—гэтае слова, так знаёмае цяпер у Еўропе, свойскае ў Расіі да такой ступені, што нейкі патрыятычны паэт называе халеру адзінай адданай саюзніцай Нікалая,—пачулася тады ўпершыню на поўначы. Усё дрыжала перад страшнай заразай, якая ішла Волгаю да Масквы. Раздутья чуткі поўнілі жахам уяўленне. Хвароба ішла капрызна, спынялася, пераскоквала, здавалася, абыйшла Маскву, і раптам грозная вестка: „Халера ў Маскве!“ разляцелася па гораду.

Раніцою аднаго студэнта палітычнага аддзялення пачало нудзіць, на другі дзень ён памёр ва ўніверсітэцкай больніцы. Мы кінуліся глядзець яго цела. Ён схуднеў, як за доўгую хваробу, вочы ўваліліся, рысы твара былі перакрыўлены; каля яго ляжаў вартуўнік, які захварэў уночы.

Нам абвясцілі, што ўніверсітэт загадана закрыць. У нашым аддзяленні гэты загад быў прачытаны прафесарам тэхналогіі Дзенісавым; ён быў сумны, можа быць, напалоханы. На другі дзень пад вечар памёр і ён.

Мы сабраліся з усіх аддзяленняў на вялікі ўніверсітэцкі двор; нешта чулівае было ў гэтым зборы моладзі, якой загадана было развітацца перад заразай. Твары былі бледныя, асабліва адухоўленыя, шмат хто думаў пра сваякоў, сяброў; мы развіталіся з казённакоштнымі, якіх ад нас аддзялялі карантыннымі мерамі, і разыйшліся невялікімі кучкамі па хатах. А дома ўсіх сустрэлі смярдзючай хларыстай вапнай, „воцатам чатырох разбойнікаў“ і такой дыэтаю, якая адна без хлора і халеры магла кінуць чалавека ў пасцель.

Дзіўная справа, гэты сумны час астаўся нейкім урачыстым у маіх успамінах.

Масква набыла зусім іншы выгляд. Публічнасць, невядомая ў звычайны час, давала новае жыццё. Экіпажаў было менш; панурыя натоўпы народу стаялі на скрыжаваннях вуліц і гаварылі пра атручальнікаў; карэты, што вазілі хворых, павольна рухаліся пад наглядом паліцэйскіх; людзі стараніліся ад чорных фураў з трупамі. Бюлетэні аб хваробе друкаваліся два разы ў дзень. Горад быў ацэплены, як у ваенны час, і салдаты прыстрэлілі нейкага беднага дзячка, што перабіраўся праз раку. Усё гэта вельмі цікавіла людзей; страх перад хваробаю адняў страх перад уладамі, жыхары наракалі, а тут вестка за весткаю, што адзін захварэў, што другі памёр...

Мітрапаліт наладзіў агульнае малебства. У адзін дзень і ў адзін час свяшчэннікі з харугвамі абыходзілі свае прыходы. Спалоханыя жыхары выходзілі з дамоў і кідаліся на калені ў часе працэсіі, просячы са слязьмі адпушчэння грахоў; самі свяшчэннікі, прывыкшыя абыходзіцца з богам запанібрата, былі сур’ёзныя і расчуленыя. Частка іх ішла ў Крэмль; там на вольным паветры, акружаны вышэйшым духавенствам, стаяў на кале-

нях мітрапаліт і маліўся: няхай абміне нас чаша сія. На тым-жа месцы ён маліўся аб убіенні дзекабрыстаў шэсьць год таму назад.

Філарэт быў нейкім апазіцыйным іерархам; у імя чаго ён рабіў апазіцыю, я ніколі не мог зразумець. Хіба ў імя сваёй асобы. Ён быў чалавек разумны і вучоны, дасканала ўладаў рускай мовай, удала ўводзячы ў яе царкоўна-славянскую; усё гэта разам не дала яму ніякіх правоў на апазіцыю. Народ яго не любіў і называў масонам, таму што ён быў у блізкасці з князем А. Н. Галіцыным і прапаведваў у Пецярбургу ў самы разгар біблейскага таварыства. Сінод забараніў вучыць па яго катэхізісу. Падначаленае яму духавенства дрыжала перад яго дэспатызмам. Можна, іменна па саперніцтву ненавідзелі яны адзін аднаго з Нікалаем.

Філарэт умеў хітра і спрытна знеслаўляць часовую ўладу; у яго прапаведзях прасвечваў той хрысціянскі, невыразны соцыялізм, якім блішчэлі Лакардэр і іншыя далёкабачныя католікі. Філарэт з вышыні свайго перша-сваіцельнага амвона гаварыў аб тым, што чалавек ніколі не можа быць *законна* прыладай другога, што паміж людзьмі можа быць толькі абмен паслугамі, і гэта гаварыў ён у дзяржаве, дзе палова насельніцтва—рабы.

Ён гаварыў калоднікам у перасыльным астрозе на Вараб'ёвых горах: „Грамадзянскі закон вас асудзіў і гоніць, а царква гоніцца за вамі, хоча сказаць яшчэ слова, яшчэ памаліцца за вас і благаславіць на дарогу“. Потым, суцяшаючы іх, ён дадаваў, што „яны, пакараныя, пакончылі са сваім мінулым, што перад імі новае жыццё, у той час як паміж іншымі (мабыць, іншых, *апрача* чыноўнікаў, не было ў наяўнасці) ёсць яшчэ большыя злачынцы“, і ён ставіў у прыклад разбойніка разам з Хрыстом.

Прапаведзь Філарэта на малебстве з выпадку халеры перавысіла ўсе ранейшыя; ён узяў тэкстам, як ангел запрапанаваў у пакаранне Давіду выбраць вайну, голад ці чуму; Давід выбраў чуму. Гасудар прыехаў у Маскву ашалелы, паслаў міністра двара князя Валконскага намыліць Філарэту галаву і пагражаў адправіць яго мітрапалітам у Грузію. Мітрапаліт ціхамірна пакарыўся і разаслаў новае слова па ўсіх цэрквах, у якім тлумачыў, што дарэмна пачалі-б шукаць якога-небудзь прыстасавання тэкста першай прапаведзі да блագачэсцейшага імператара, што Давід—гэта мы самі, пагружаныя ў грахах. Вядома, тады і тыя зразумелі першую прапаведзь, якія не дабраліся да яе сэнсу адразу.

Так гуляў у апазіцыю маскоўскі мітрапаліт*.

Малебства гэтак-жа мала памагло ад заразы, як хлорыстая вапна: хвароба павялічвалася.

Я быў праз увесь час самай цяжкой халеры 1849 у Парыжы. Хвароба лютавала страшэнна. Чэрвеньская спякота ёй пасабляла, бедныя людзі мерлі, як мухі; мяшчане ўцякалі з Парыжа, іншыя сядзелі замкнёўшыся. Урад, выключна заняты сваёй барацьбой супроць рэвалюцыянераў, не думаў ужываць дзейных мер. Убогія калекты¹ зусім не адпавядалі патрабаванням. Бедныя работнікі аставаліся пакінутымі на волю лёсу, у больніцах нехапала ложкаў, у паліцыі нехапала труп, і ў дамах, бітком набітых рознымі сем'ямі, трупы аставаліся дні па два ва ўнутраных пакоях.

У Маскве было не так.

Князь Д. В. Галіцын, тагочасны генерал-губернатар, чалавек слабы, але блagarодны, адукаваны і вельмі паважаны, узварушыў маскоўскае грамадства, і неяк усё ўладзілася па-хатняму, гэта значыць без асаблівага ўмяшання ўрада. Склаўся камітэт з пачэсных жыхароў—багатых памешчыкаў і купцоў. Кожны член узяў сабе адну з частак Масквы. У некалькі дзён было адкрыта дваццаць больніц, яны не каштавалі ўраду ні капейкі,

¹ Збор ахвяраванняў.

усё было зроблена на ахвяраваньня грошы. Купцы давалі дарма ўсё, што трэба для больніц: коўдры, бялізну і цёплае адзенне, якое пакідалі вызда-раўліваўшым. Маладыя людзі ішлі задарма ў наглядчыкі больніц для таго, каб ахвяраванні не былі напалову раскрадзены служачымі.

Універсітэт не адстаў. Увесь медыцынскі факультэт, студэнты і лекары en masse¹ аддалі сябе ў распараджэнне халернага камітэта; іх разаслалі па больніцах, і яны асталіся там безвыходна да канца заразы. Тры або чатыры месяцы гэтая цудоўная моладзь пражыла ў больніцах ардынатарамі, фельчарамі, сядзелкамі, пісьмаводамі,—і ўсё гэта без усякай узнагароды, і прытым у той час, калі так страшэнна баяліся заразы. Я памятаю аднаго студэнта маларасіяніна, здаецца, Фіцхелаурава, які ў пачатку халеры прасіўся ў водпуск па важных сямейных справах. Водпуск у часе курсу даюць рэдка; ён, нарэшце, атрымаў яго; у самы той час, калі ён збіраўся ехаць, студэнты адпраўляліся па больніцах. Маларасіянін паклаў свой водпуск у кішэню і пайшоў з імі. Калі ён вышаў з больніцы, тэрмін водпуску даўно ўжо сыйшоў, і ён першы ад душы смяўся са сваёй пазездкі.

Масква, напэўна, сонная і вялая, занятая плёткамі і багамоллем, вяселлямі і нічым, працынаецца кожны раз, калі трэба, і становіцца ўпора-вень з акалічнасцямі, калі над Руссю грывіць навальніца.

Яна ў 1612 годзе крывава абвянчалася з Расіяй і сплавлася з ёю агнём 1812.

Яна схіліла галаву перад Петром, таму што ў звярнай лапе яго была будучыня Расія. Але яна з нездавальненнем і пагардай прыняла ў сваіх сценах жанчыну, аблітую крывёю свайго мужа*, гэтую лэдзі Макбет без раскаяння, гэтую Лукрэцыю Борджыю без італьянскай крыві, рускую царыцу нямецкага паходжання,—і яна ціха выехала з Масквы, хмурачы бровы і надуваючы губы.

Хмурачы бровы і надуваючы губы, чакаў Напалеон ключоў Масквы ля Дарагамілаўскай заставы, нецярпліва бразгаючы дуглямі і тузаючы пальчатку. Ён не прывык адзін уваходзіць у чужыя гарады.

Но не пошла Москва моя,

як гаворыць Пушкін,—а запаліла сама сябе.

З'явілася халера, і зноў народны горад паказаўся поўным сэрца і энергіі!*

У 1830, у жніўні, мы паехалі ў Васільеўскае, спыніліся, як зазвычай, у радкліфаўскім замку Перхушкова і збіраліся, пакарміўшы сябе і коней, ехаць далей. Бакай, падперазаны ручніком, пракрычаў ужо „рухай“, але тут нейкі чалавек, які прыскакаў на кані, даў знак, каб мы спыніліся, і фарэйтэр Сенатара, у пыле і поце, саскочыў з каня і падаў майму бацьку пакет. У гэтым пакеце была *Ліпеньская рэволюцыя!*—Два аркушы „*Journal des Débats*“, якія ён прывёз з пісьмом, я перачытаў сто раз, я іх ведаў напам'яць—і першы раз нудзіўся ў вёсцы.

Добры быў час, падзеі імчаліся хутка. Ледзь хударлявая фігура Карла X паспела знікнуць за туманамі Галіруда, Бельгія ўспыхнула, трон караля-грамадзяніна* хістаўся; нейкі гарачы, рэволюцыйны подых пачаўся ў спрэчках, у літаратуры. Раманы, паэмы—усё зноў зрабілася прапагандай, барацьбой.

Тады арнаментальная, дэкарацыйная частка рэволюцыйных пастановак у Францыі нам была невядома, і мы ўсё прымалі за чыстыя грошы.

Хто хоча ведаць, які вялікі ўплыў рабіла на маладое пакаленне вестка пра ліпеньскі пераварот, няхай той прачытае апісанне Гейне, які пачуў

¹ У поўным складзе.

на Гельгаладзе, што „вялікі, язычаскі Пан памёр“. Тут няма фальшывага запалу; Гейне ў трыццаць год быў таксама захоплены, таксама адуолены, як дзіця, як мы—у восемнаццаць.

Мы сачылі няўхільна за кожным словам, за кожнай падзеяй, за сме-лымі пытаннямі і рэзкімі адказамі, за генералам Лафайетам і за генералам Ламаркам; мы не толькі падрабязна ведалі, але горача любілі ўсіх таго-часных дзеячоў, зразумела, радыкальных, і трымалі ў сябе іх партрэты, ад Манюеля і Бенжамена Канстана да Дзіопон дэ Лёра і Армана Карэля*.

Сярод гэтага захаплення раптам, як бомба, што разарвалася побач, аглушыла нас вестка пра варшаўскае паўстанне. Гэта ўжо недалёка, гэта—дома, і мы глядзелі адзін на другога са слязьмі на вачах, паўта-раючы ўлюбёнае:

Nein! es sind keine leere Träume!¹

Мы радаваліся кожнаму паражэнню Дзібіча*, не верылі няспехам палякаў, і я зараз-жа далучыў да свайго іканастанса партрэт Фадзея Касцюшкі.

У самы гэты час я бачыў другі раз Нікалая, і тут твар яго яшчэ больш адбіўся ў маёй памяці. Дваранства яму давала бал; я быў на хорах сабрання і мог дасыта нагледзецца на яго. Ён яшчэ тады не насіў вусоў, твар яго быў малады, але перамена ў яго твары з часу каранацыі здзівіла мяне. Панура стаў ён ля калоны, люта і халодна глядзеў перад сабою, ні на каго не глядзячы. Ён схуднеў. У гэтых рысах твара, за гэтымі алавянымі вачыма выразна можна было зразумець лёс Польшчы ды і Расіі. Ён быў узрушаны, *напалоханы*, ён сумняваўся² ў моцнасці трона і рыхтаваўся помсціць за адпакутаванае ім, за страх і сумненне.

З пакарэння Польшчы ўся стрыманая злосць гэтага чалавека ўзяла волю. Неўзабаве адчулі гэта і мы.

Сетка шпіёнства, абведзеная каля універсітэта з пачатку царствавання, пачала зацягвацца. У 1832 годзе згінуў паляк, студэнт нашага аддзялення. Прысланы на казённы кошт, не па сваёй волі, ён быў змешчаны на наш курс; мы пазнаёміліся з ім; ён трымаўся скромна і быў засмучоны; ніколі мы не чулі ад яго ніводнага рэзкага слова, але ніколі не чулі ніводнага слабага. Адною раніцою яго не было на лекцыі, на другі дзень таксама

¹ Не, гэта—не дарэмныя мары!

² Вось што расказвае Дзеніс Давыдаў у сваіх „Запісках“: „Гасудар сказаў аднойчы А. П. Ермолаву: „У часе польскай вайны я знаходзіўся адзін час у жудасным станавішчы. Жонка мая была цяжарная, у Ноўгарадзе ўспыхнуў бунт, пры мне засталіся толькі два эскадроны кавалергардаў; весткі з арміі даходзілі да мяне толькі праз Кенігсберг. Я быў прымушаны акружыць сябе выпушчанымі з госпітэля салдатамі“.

„Запіскі“ партызана не пакідаюць ніякага сумнення, што Нікалай, як Аракчэеў, як усе бяздушна жорсткія і помстлівыя людзі, быў *трус*. Вось што расказваў Давыдаў генерал Чэ-чэнскі: „Вы ведаеце, што я ўмею цаніць мужнасць, а таму вы паверыце маім словам. Знаходзячыся 14 снежня каля гасудара, я ўвесь час назіраў за ім. Я вам магу даць слова гонару, што ў гасудара, які быў увесь час вельмі *бледны*, *душа была ў пятках*“.

А вось што расказвае сам Давыдаў. „У часе бунта на Сенной гасудар прыехаў у ста-ліцу толькі на *другі* дзень, калі ўжо ўсё супакоілася. Гасудар быў у Пецэргофе і неак сам выпадкова прагаварыўся: „Мы з Валконскім стаялі ўвесь дзень на кургане ў садзе і прыслухоўваліся, ці не чуюцца з боку Пецэрбурга стрэлы гармат“. Замест пільнага пры-слухоўвання ў садзе і бесперапынных адправак кур’ераў у Пецэрбург,—дадае Давыдаў,— ён павінен быў сам паспяшыць туды; так зрабіў-бы кожны, хоць крыху мужны чалавек. На наступны дзень (калі ўсё было ўсмірана) гасудар, уехаўшы ў калясцы ў натоўп, што напаўняў плошчу, закрычаў яму: „На калені!“, і натоўп зараз-жа выканаў загад. Гасудар, убачыўшы некалькі асоб у партыкулярным адзенні (у ліку тых, што ішлі за экіпажам), *уляў*, што гэта былі асобы падароння, загадаў узяць гэтых няшчасных на гауптвахты і, звярнуўшыся да народу, пачаў крычаць: „Гэта ўсё падлыя палячышкі, яны вас падбух-торылі!“ Падобная недарэчная выхадка зусім сапсавала, на мяю думку, вынікі“. —Які гусь быў гэты Нікалай! А. Г.

няма. Мы пачалі распытваць; казённакоштныя студэнты сказалі нам па сакрэту, што па яго прыходзілі ўночы, што яго паклікалі ў праўленне, потым з'явіліся нейкія людзі за яго паперамі і пажыткамі і загадалі пра гэта не гаварыць. Так і скончылася, *мы ніколі не чулі нічога пра лёс гэтага няшчаснага маладога чалавека*¹.

Прайшло некалькі месяцаў; раптам пайшлі па аудыторыі чуткі, што схоплена ўночы некалькі чалавек студэнтаў; называлі Касценецкага, Кальрэйфа, Антановіча і іншых; мы іх ведалі блізка,—усе яны былі найлепшыя юнакі. Кальрэйф, сын пратэстанцкага пастара, быў надзвычай таленавіты музыкант. Над імі была назначана *ваенна-судная камісія*; у перакладзе гэта значыла, што іх асудзілі на пагібель*. Усе мы напружана чакалі, што з імі будзе, але і яны спачатку нібы са свету зніклі. Бура, што ламала маладую рунь, была ўжо тут. Мы ўжо не тое, што адчувалі яе набліжэнне, а чулі, бачылі і тўліліся шчыльней і шчыльней адзін да другога.

Небяспека падымала яшчэ больш нашы ўзбуджаныя нервы, прымушала мацней біцца сэрца і з большай гарачнасцю любіць адзін другога. Нас было пяцёра спачатку, тут мы сустрэліся з Пасекам.

У Вадзіме для нас было многа новага. Мы ўсе, з невялікімі варыяцыямі, мелі падобнае развіццё, гэта значыць нічога не ведалі, апроча Масквы і вёскі, вучыліся па адных кнігах і бралі ўрокі ў адных настаўнікаў, выхоўваліся дома або ва ўніверсітэцкім пансіёне. Вадзім нарадзіўся ў Сібіры, у часе ссылкі свайго бацькі, у горы і нястачах; яго вучыў сам бацька, ён вырас у шматлікай сям'і братоў і сёстраў, у гнятухай беднасці, але на поўнай волі. Сібір кладзе свой адбітак, зусім не падобны да нашага правінцыяльнага: ён далёка не такі пошлы і драбязлівы, ён выяўляе больш здароўя і лепшую загартоўку. Вадзім быў дзічок у параўнанні з намі. Яго адважнасць была іншая, не наша, багатырская, часам ганарлівая; арыстакратызм няшчасця развіў у ім асаблівую самалюбнасць; але ён добра ўмеў любіць і другіх і аддаваўся ім без скупасці. Ён быў адважны, нават неасцярожны занадта: чалавек, які нарадзіўся ў Сібіры, і прытым у сям'і сасланай, мае ўжо тую перавагу перад намі, што не баіцца Сібіры.

Вадзім, зроду, ненавідзеў ад усёй душы самаўладства і моцна прытуліў нас да сваіх грудзей, як толькі сустрэўся. Мы пасябравалі вельмі хутка. Трэба адзначыць, што ў той час ні цырамоній, ні разважліва іасцярожнасці, нічога падобнага не было ў нашым коле.

— Хочаш пазнаёміцца з К. [етчэрам]*, пра якога ты столькі чуў?—гаворыць мне Вадзім.

— Канечна хачу.

— Прыходзь заўтра, а сёмай гадзіне ўвечары, ды не спазніся,—ён будзе ў мяне.

Я прыходжу—Вадзіма няма дома. Высокі мужчына з выразным тварам і дабрадушна грозным позіркам з-пад акулараў чакае яго. Я бяру кнігу,—ён бярэ кнігу.

— Ды вы,—гаворыць ён, разгортваючы яе,—вы—Герцэн?

— Так, а вы—Кетчэр?

Пачынаецца гутарка,—жвавей, жвавей...

— Дазвольце,—груба перапыняе мяне Кетчэр,—дазвольце, зрабіце ласку, гаварыце мне *ты*.

— Будзем гаварыць *ты*.

І з гэтай хвіліны (якая магла быць у канцы 1831 г.) мы былі нераз'юўнымі сябрамі; з гэтай хвіліны гнеў і міласць, смех і крык Кетчэра гучаць ва ўсе нашы ўзросты, ва ўсіх прыгодах нашага жыцця.

¹ А дзе Крыцкія? Што яны зрабілі, хто іх судзіў? На што іх асудзілі? А. Г.

Сустрэча з Вадзімам прынесла новы элемент у нашу Запарожскую сеч. Збіраліся мы па-ранейшаму часцей за ўсё ў Огарэва. Хворы бацька яго пераехаў на жыццё ў свой Пензенскі маёнтак. Ён жыў адзін у ніжнім паверсе іх дома ля Нікіцкіх варот. Кватэра яго была недалёка ад універсітэта, і ў яе асабліва ўсіх цягнула. У Огарэва было тое магнітнае прыцяжэнне, якое ўтварае першую стрэлку крышталізацыі ва ўсякай масе бязладна сустракаючыхся атамаў, калі толькі яны маюць паміж сабою зроднасць. Кінутыя куды-б там ні было, яны становяцца неўзаметку сэрцам арганізма.

Але побач з яго светлым пакоем, абабітым чырвонымі шпалерамі з залатымі палоскамі, у якім не сходзіў дым сігар, пах жжонкі і іншых... я хацеў сказаць—далікатэсаў і страў, але спыніўся, таму што з харчовых прыпасаў, апрача сыру, рэдка што бывала,—значыцца, побач з ультрасудэнцкім прытулкам Огарэва, дзе мы спрачаліся цэлыя ночы наскрозь, а часам цэлыя ночы куцілі, рабіўся ў нас больш і больш любімым другі дом, у якім мы амаль што ўпершыню навучыліся паважаць сямейнае жыццё.

Вадзім часта пакідаў нашы гутаркі і ішоў дадому,—яму было нудна, калі ён не бачыў доўга сёстраў і маці. Нам, якія жылі ўсёю душою ў таварыстве, было дзіўна, як ён мог аддаваць перавагу сваёй сям'і перад нашай.

Ён пазнаеіў нас з ёю. У гэтай сям'і ўсё насіла сляды царскага *наведвання*; яна ўчора прышла з Сібіры, яна была разбурана, замучана і разам з тым поўна той велчы, якую кладзе няшчасце не на *кожнага* пакутніка, а на чало тых, якія *ўмелі* выцерпець.

Іх бацька быў схоплены пры Паўлу ў выніку нейкага палітычнага даносу, кінуты ў Шлісельбург і потым сасланы ў Сібір на пасяленне. Александр вярнуў тысячы сасланных яго вар'ятам-бацькам, але Пасек быў *забыты*. Ён быў пляменнік таго Пасека, які прымаў удзел у забойстве Петра III, потым быў генерал-губернатарам у польскіх правінцыях, і мог *патрабаваць* частку спадчыны, якая перайшла ўжо ў другія рукі, гэтыя вось другія рукі і затрымалі яго ў Сібіры*.

Зняволены ў Шлісельбургу, Пасек ажаніўся з дачкой аднаго з афіцэраў тамашняга гарнізона. Маладая дзяўчына ведала, што справа скончыцца дрэнна, але не спынілася, настрашаная ссылкай. Спачатку яны ў Сібіры сям-так перабіваліся, прадавалі апошнія рэчы, але страшэнная беднасць ішла неадступна і тым хутчэй, што сям'я расла лікам. У нястачы, у рабоце, без цёплага адзення, а часам без хлеба, яны ўмелі выхаваць, выгадаваць цэлую сям'ю ільвянятаў; бацька перадаў ім неўціхаміраны і горды дух свой, веру ў сябе, таямніцу вялікіх няшчасцяў, ён выхаваў іх прыкладам, маці—самаадданасцю і горкімі слязьмі. Сёстры не ўступалі братам у гераічнай цвёрдасці. Ды чаго баяцца слоў,—гэта была сям'я герояў. Што яны ўсе выцерпелі адзін для другога, што яны рабілі для сям'і,—неймаверна,—і ўсё з паднятай галавой, нікольні не зламліўшыся.

У Сібіры ў трох сёстраў была адна пара башмакоў; яны яе бераглі для прагулкі, каб староннія не бачылі беднасці.

У пачатку 1826 года Пасеку было дазволена вярнуцца ў Расію. Справа была зімой; ці жарты падняцца з такой сям'ёй без футраў, без грошай з Табольскай губерні? А з другога боку, сэрца рвалася,—найбольш няцярпнай ссылка робіцца пасля яе сканчэння. Пацягнуліся нашы пакутнікі сям-так; карміліца-сялянка, якая карміла кагосьці з дзяцей у часе хваробы мацеры, прынесла свае грошы, сям-так сабраныя ёю, ім на дарогу, просячы толькі, каб і яе ўзялі; фурманы прывезлі іх да рускай граніцы за бяспэнак, а то і дарма; частка сям'і ішла, другая ехала, моладзь мянялася.

Так яны перайшлі далёкі зімні шлях ад Уральскага хрыбта да Масквы. Масква была мараю моладзі, іх надзеяй,— там іх чакаў голад.

Урад, даруючы Пасекам, і не думаў варочаць ім якую-небудзь частку маёнтка. Змучаны натугай і нястачамі, стары захварэў; не ведалі, чым будуць абедаць заўтра.

У гэты час Нікалаі святкаваў сваю каранацыю; балы ішлі за баламі; Масква была падобна на важка ўбраны бальны зал; усюды агні, шчыты, убранне... Дзве старэйшых сястры, ні з кім не параіўшыся, пішуць просьбу Нікалаю, расказваюць пра становішча сям'і, просяць перагледзець справу і звярнуць маёнтак. Раніцой яны ўпотаі пакідаюць дом, ідуць у Крэмль, прабіваюцца наперад і чакаюць венчанага і недасяжнага цара. Калі Нікалаі сыходзіў з прыступак Краснага ганку, дзве дзяўчыны ціха выступілі наперад і падалі просьбу. Ён прайшоў міма, зрабіўшы выгляд, што не заўважае іх, нейкі флігель-ад'ютант узяў паперу; паліцыя павяла іх у часць.

Нікалаю было тады каля трыццаці год, і ён ужо быў здолен на такую бяздушнасць. Гэты холад, гэтая вытрымка ўласціва натурам звычайным, дробным, касірам, экзекутарам. Я часта заўважаў гэтую *непахісную* цвёрдасць характару ў паштовых экспедытараў, у прадаўцоў тэатральных месц, білетаў на чыгунцы, у людзей, якіх бесперастанку тармошаць і якім штотхвілінна перашкаджаюць; яны ўмеюць не бачыць чалавека, гледзячы на яго, і не слухаць яго, стоячы побач. А гэты самадзяржаўны экспедытар з чаго вывучыўся не глядзець, і якая неабходнасць не спазніцца хвілінкай на развод?

Дзяўчын пратрымалі ў часці да вечара. Спалоханья, зняважанья, яны слязьмі пераканалі частнага прыстава адпусціць іх дадому, дзе адсутнасць іх павінна была перапалохаць усю сям'ю. Па просьбе нічога не было зроблена.

Не перажыў гэтага бацька, з яго было досыць, ён памёр. Асталіся дзеці адны пры мацеры, сяк-так перабіваючыся з дня на дзень. Чым больш было патрэб, тым больш працавалі сыны; трое бліскача скончылі курс ва універсітэце і вышлі кандыдатамі. Старэйшыя паехалі ў Пецербург; абодва выдатныя матэматыкі, яны апрача службы (адзін у флоце, другі ў інжынерах), давалі ўрок і, адмаўляючы сабе ва ўсім, пасылалі ў сям'ю заробленыя грошы.

Добра памятаю я старэнькую маці ў яе цёмным капоце і ў белым чэпчыку; худы бледны твар яе быў пакрыты зморшчынамі, яна здавалася на выгляд значна старэйшай, чым была; адны вочы крыху адсталі, у іх было відаць столькі лагоднасці, любові, турботы і столькі мінулых слёз. Яна была закахана ў сваіх дзяцей, яны былі яе багацце, знатнасць, маладосць... яна чытала і перачытвала нам іхнія пісьмы, яна з такім свята глыбокім пачуццём гаварыла пра іх сваім слабым голасам, які часам перасякаўся і дрыжэў ад стрыманых слёз.

Калі яны ўсе бывалі ў зборы ў Маскве і садзіліся за свой просты абед, старэнькая была ўзмерна рада, хадзіла каля стала, клапацілася і, раптам спыняючыся, глядзела на сваю моладзь з такой гордасцю, з такім шчасцем і потым узнімала на мяне вочы, быццам пытаючыся: „Ці не праўда, якія яны харошыя?“—Як мне хацелася ў гэтыя хвіліны кінуцца ёй на шыю, пацалаваць ёй руку. А яны-ж і сапраўды ўсе былі нават з выгляду вельмі прыгожыя.

Яна была шчаслівай тады.. Чаму яна не памерла за адным з гэтых абедаў?

За два гады яна страціла трох старэйшых сыноў. Адзін памёр бліскача, акружаны прызнаннем ворагаў, сярод поспехаў, славы, хоць і не за сваю справу паклаў галаву. Гэта быў малады генерал, забіты чэркесамі пад

Дарго. Лаўры не лечаць сэрца мацеры... Другім нават не ўдалося добра загінуць; цяжкае рускае жыццё давіла іх, давіла, пакуль прадавіла грудзі.

Бедная маці! І бедная Расія!

Вадзім памёр у лютым 1843 г.; быў я пры яго канчыне і тут упершыню бачыў смерць блізкага чалавека, і прытым ва ўсёй незмякчонай жудасці яе, ва ўсёй бяссэннай выпадковасці, ва ўсёй тупой, амаральнай несправядлівасці*.

За дзесяць гадоў перад смерцю Вадзім ажаніўся з маёй кузінай, і я быў шаферам на вяселлі. Сямейнае жыццё і перамена быту разлучылі нас крыху. Ён быў шчаслівы ў сваім *à parte*¹, але з матэрыяльнага боку жыццё не давалася яму, яму не шанцавала ў справах. Незадоўга да нашага арышту ён паехаў у Харкаў, дзе яму была абяцана кафедра ва ўніверсітэце. Яго паездка, хоць і выратавала яго ад турмы, але імя яго не пазбегла паліцэйскіх вухэй. Вадзіму адмовілі даць службу. Таварыш папячыцеля прызнаўся яму, што яны атрымалі паперу, на падставе якой ім забаронена даваць яму кафедру за вядомыя ўраду сувязі яго са *злучнымі людзьмі*.

Вадзім астаўся без месца, гэта значыць без хлеба,—вось яго Вятка.

Нас саслалі. Зносіны з намі былі небяспечны. Чорныя годы нястач прышлі да яго; у сямігадовай барацьбе са здабываннем мізэрных сродкаў, у зневажальных сутычках з людзьмі грубымі і чорствымі, далёка ад сяброў, без магчымасці пераклікнуцца з імі, здаровыя мышцы яго змагліся.

— Раз,—казала мне яго жонка потым,—у нас не было грошай, ні капейкі; напярэдадні я старалася дастаць дзе-небудзь рублёў дзесяць, нідзе не знайшла; у каго можна было пазычыць крыху, я пазычыла ўжо. У крамках адмовіліся даваць прыпасы інакш, як на чыстыя грошы; мы думалі пра адно: што-ж заўтра будуць есці дзеці? Сумны сядзеў Вадзім ля акна, потым устаў, узяў капялюш і сказаў, што хоча прагуляцца. Бачыла я, што яму вельмі цяжка, мне было страшна, але ўсё-ж я радавалася, што ён крыху расеецца. Калі ён пайшоў, я кінулася на пасцель і горка плакала, потым пачала думаць, што рабіць: усе колькі-небудзь каштоўныя рэчы, пярсцёнкі, лыжкі даўно былі закладзены; бачыла я адзін выхад: прыходзілася ісці да нашых і прасіць іх цяжкай, халоднай дапамогі. Тым часам Вадзім брадзіў без пэўнай мэты па вуліцах і так дайшоў да Петроўскага бульвара. Калі ён праходзіў міма крамы Шыраева, яму прышло ў галаву запытацца, ці не прадаў ён хоць адзін экзэмпляр яго кнігі, ён быў дзён за пяць перад тым, але нічога не знайшоў: са страхам увайшоў ён у яго краму.

— Вельмі рад вас бачыць,—сказаў яму Шыраеў,—ад пецербургскага карэспандэнта пісьмо, ён прадаў на 300 рублёў ваших кніг; жадаеце атрымаць?

І Шыраеў адлічыў яму пятнаццаць залатых. Вадзім амаль не звар'яцеў ад радасці, кінуўся ў першы шынок за харчовымі прыпасамі, купіў бутэльку віна, фруктаў і ўрачыста прымчаў на рамніку дадому. Я ў гэты час разбавіла вадою астачу бульёна для дзяцей і думала ўдзяліць яму крыху, упэўніўшы яго, што я ўжо ела, як раптам ён уваходзіць з пакетам і бутэлькай, вясёлы і радасны, як бывала...

І яна рыдала і не магла выгаварыць ні слова...

Пасля ссылкі я яго мільком сустрэў у Пецербургу, ён вельмі змяніўся. Перакананні свае ён захаваў, але ён іх захаваў, як воін не выпускае меча з рукі, адчуваючы, што сам ранены навілет. Ён быў задумлівы, знясілены і суха глядзеў наперад. Такім я яго застаў у Маскве ў 1842 годзе; справы яго крыху паправіліся, працы яго былі ацэнены, але ўсё гэта

¹ У прыватным жыцці.

прышло позна; гэта—эпалеты Палежаева, гэта—дараванне Кальрэйфу, да-
дзенае не рускім царом, а рускім жыццём.

Вадзім марнеў: туберкулёзныя сухоты адкрыліся ўвосень 1842 года,—
страшная хвароба, якую мне давялося яшчэ раз бачыць.

За месяц да яго смерці я з жахам пачаў заўважаць, што разумовыя
здольнасці яго гаснуць, слабеюць, нібы дагараючыя свечкі: у пакоі рабі-
лася цямней, невыразней. Ён неўзабаве пачаў усё з большай нагугай і на-
маганнем падшукваць слова для няскладнай сваёй гаворкі, спыняўся на
знешніх сугучнасцях, потым ён амаль зусім не гаварыў, а толькі клапа-
тліва пытаўся пра свае лякарствы і ці не пара прыняць іх.

У адну лютаўскую ноч, гадзіны ў тры, жонка Вадзіма прыслала па
мяне; хвораму было цяжка, ён пытаўся, дзе я, я падышоў да яго і ціха ўзяў
яго за руку; яго жонка назвала мяне; ён паглядзеў доўга, стомлена, не
пазнаў і заплюшчыў вочы. Прывялі дзяцей, ён паглядзеў на іх, але так-
сама, здаецца, не пазнаў. Стогны яго рабіліся усё больш цяжкімі, ён сці-
хаў хвілінамі і раптам працягла ўздыхаў з крыкам. Тут у бліжэйшай
царкве ўдарылі ў зvon; Вадзім прыслухаўся і сказаў: „Гэта—утрава“.
Больш ён не вымавіў ніводнага слова... Жонка рыдала на каленях пры
пасцелі каля пакойніка; добры, мілы малады чалавек з універсітэцкіх та-
варышоў, што даглядаў апошні час яго, мітусіўся, адсоўваў стол з лякар-
ствамі, падымаў шторы... Я вышаў з дому; на дварэ было марозна і свет-
ла, узыходзячае сонца ярка свяціла на снег, нібы зрабілася нешта доб-
рае; я пайшоў заказваць труну.

Калі я вярнуўся, у маленькім доме панавала мёртвая цішыня; пакойнік,
па рускаму звычайу, ляжаў на стале ў зале, паводдаць сядзеў жывапісец
Рабус, яго прыяцель, і алоўкам, праз слёзы, рысаваў яго партрэт; каля
пакойніка, моўчкі, склаўшы рукі, з выразам бямежнага смутку, стаяла
высокая жаночая фігура; ні адзін артыст не здолеў-бы вылепіць такую
благародную і глыбокую „Тугу“. Жанчына гэтая была немаладая, але
сляды строгай, велічнай прыгожасці асталіся; захінутая ў доўгую чор-
ную аксамітную мантылю на гарнастаевым футры, яна стаяла нерухома.

Я спыніўся ў дзвярах.

Прайшло дзве-тры минуты,—тая-ж цішыня, але раптам яна нахілілася,
моцна пацалавала пакойніка ў лоб і, сказаўшы: „Бывай, бывай, друг Вадзім!“
цвёрдымі крокамі пайшла ва ўнутраны пакой. Рабус усё рысаваў. І ні
кінуў мне галавой,—гаварыць нам не хацелася; я моўчкі сеў ля акна.

Жанчына гэтая была сястра графа Захара Чэрнышова, сасланага за
14 снежня, Е. Чэрткова.

Сімянаўскі архімандрыт Мелхіседэк сам прапанаваў месца ў сваім ма-
настыры. Мелхіседэк быў некалі простым плотнікам і заядлым расколь-
нікам, потым перайшоў у праваслаўе, пайшоў у манахі, зрабіўся ігумнам
і, нарэшце, архімандрытам. Пры гэтым ён астаўся плотнікам, гэта зна-
чыць не страціў ні сэрца, ні шырокіх плячэй, ні чырвонага здаровага твара.
Ён ведаў Вадзіма і паважаў яго за яго гістарычныя працы аб Маскве.

Калі цела пакойніка з’явілася перад манастырскімі варотамі, яны адчы-
ніліся, і вышаў Мелхіседэк з усімі манахамі сустрэць ціхім, сумным
спяваннем бедную труну пакутніка і праводзіць да магілы. Недалёка ад
магілы Вадзіма пакоіцца другі прах, дарагі нам, прах Венеціінава з над-
пісам:

Как знал он жизнь,
Как мало жил!

Многа ведаў і Вадзім жыццём!

Лёсу і гэтага было мала. Навошта, сапраўды, так доўга замылася
старэнькая маці? Бачыла канец ссылкі, бачыла сваіх дзяцей ва ўсім хара-

стве юнацтва, ва ўсім блеску талента,—чаго было жыць яшчэ! Каму дорага шчасце, той павінен шукаць ранняй смерці; хранічнага шчасця таксама няма, як нятаючага лёду.

Старэйшы брат Вадзіма памёр праз некалькі месяцаў пасля таго, як Дзіямід быў забіты; ён прастудзіўся, запусціў хваробу, падточаны арганізм не вытрымаў. Наўрад ці было яму сорок гадоў, а ён быў старэйшы.

Гэтыя тры труны трох сяброў адкідаюць назад доўгія чорныя цені; апошнія месяцы юнацтва віднеюцца праз жалобны крэп і дым кадзілаў...

Прайшло з год часу, справа ўзятых таварышоў скончылася. Ёх абвінавацілі (як пазней нас, потым петрашэўцаў) у *намеры* стварыць тайнае таварыства, у злачынных размовах; за гэта іх адпраўлялі ў салдаты, у Орэнбург. Аднаго з падсудных Нікалаі адзначыў,—Сунгурава. Ён ужо скончыў курс і быў на службе, жанаты і меў дзяцей; яго прыгаварылі да пазбаўлення правоў стану ісылкі ў Сібір*.

„Што маглі зрабіць некалькі маладых студэнтаў? Дарэмна яны пагубілі сябе!“ Усё гэта грунтоўна, і людзі, якія думаюць такім чынам, павінны быць здаволены *разважлівасцю* таго рускага юнацтва, якое ішло за імі. Пасля нашай гісторыі, якая адбылася следам за сунгураўскай, і да гісторыі Петрашэўскага прайшло спакойна *пятнаццаць год*, іменна тры пятнаццаць, ад якіх ледзь толькі пачынае ачуньваць Расія і ад якіх зламліся два пакаленні: старое, страціўшае сябе ў буянстве, і маладое, атручанае з дзяцінства, кволых прадстаўнікоў якога мы цяпер бачым.

Пасля дзекабрыстаў усе спробы засноўваць таварыствы не ўдаваліся сапраўды; беднасць сіл, невыразнасць мэтай указвалі на неабходнасць іншай работы,—папярэдняй, унутранай. Усё гэта так.

Але што-ж гэта была за моладзь, якая магла-б у чаканні тэарэтычных рашэнняў спакойна глядзець на тое, што рабілася вакол, на сотні палякаў, якія грэмелі ланцугамі па Владзімірскай дарозе, на прыгоннае становішча, на салдат, лупцаваных на Хадынскім полі якім-небудзь генералам Лашкевічам, на студэнтаў-таварышоў, што прападалі бяспследна? Дзеля маральнай ачысткі пакалення, дзеля будучыні яны павінны былі абурацца да безразважных спроб, да пагарджэння небяспекай. Лютыя пакаранні 16—17-гадовых хлопчыкаў служылі грозным урокам і пэўнай загартоўкай; узнятая над кожным звярыная лапа, што ішла ад грудзей, пазбаўленых сэрца, загадзя адводзіла ружовыя надзеі на літасцівыя адносіны да маладосці. Жартаваць лібералізмам было небяспечна, гуляць у змовы не магло прыйсці ў галаву. За адну кепска схаваную слязу аб Польшчы, за адно смела сказанае слова—гады сысылкі, беллага рэменя, а часам і каземат. Вось чаму і важна, што словы гэтыя гаварыліся, што слёзы гэтыя ліліся. Гінулі маладыя людзі іншы раз, але яны гінулі, не толькі не перашкаджаючы рабоце мыслі, тлумачыўшай сабе сфінксаву задачу рускага жыцця, але апраўдваючы яе спадзяванні.

Чарга была цяпер за намі. Імёны нашы ўжо былі занесены ў спісы тайнай паліцыі. Першая гульня блакітнай кошки з мышкай пачалася так.

Калі прыгавораных маладых людзей адпраўлялі па этапах пехатою, без досыць цёплага адзення, у Орэнбург, Огарэў у нашым коле і І. Кірзеўскі ў сваім зрабілі падпіскі. Усе прыгавораныя былі без грошай. Кірзеўскі прывёз сабраныя грошы каменданту Стаалю, вельмі добраму старому, пра якога нам прыдзецца яшчэ гаварыць. Стааль абяцаў грошы аддаць і запытаў Кірзеўскага:

— А гэта што за паперы?

— Імёны падпісаўшыхся,—сказаў Кірзеўскі,—і рахунак.

— Вы верыце, што я грошы аддам?—запытаўся стары.

— Пра гэта няма чаго гаварыць.

— А я думаю, што тыя, якія вам іх даручылі, вераць вам, дык навошта ж нам берагчы іх імёны?—З гэтымі словамі Стааль спіс кінуў у агонь і, зразумела, зрабіў вельмі добра.

Огарэў сам завёз грошы ў казармы, і гэта абышлося добра. Але маладыя людзі надумалі падзякаваць з Орэнбурга таварышоў і, карыстаючыся выпадкам, што нейкі чыноўнік ехаў у Маскву, папрасілі яго ўзяць пісьмо, якое даверыць пошце баяліся. Чыноўнік не прамінуў скарыстаць такі рэдкі выпадак для засведчання сваіх вернападданніцкіх пачуццяў і прадставіў пісьмо жандарскаму акруговаму генералу ў Маскве.

Тады на месцы А. А. Волкава, які звар'яцеў на тым, што палякі хочуць яму паднесці польскую карону (што за іронія—жандарскі генерал звар'яцеў на кароне Ягелонаў!), быў Лесоўскі. Лесоўскі, сам паляк, быў нязлы і нядрэнны чалавек; разладзіўшы свой маёнтак іграй і нейкай французскай актрысай, ён па-філасофску аддаў перавагу месцу жандарскага генерала ў Маскве перад месцам у яме таго-ж горада*.

Лесоўскі заклікаў Огарэва, Кетчэра, Саціна, Вадзіма, І. Оболенскага і іншых і абвінавачваў іх за зносіны з дзяржаўнымі злачынцамі. На заўвагу Огарэва, што ён ні да каго не пісаў, а што калі хто да яго пісаў, то за гэта ён адказваць не можа, апрача таго да яго ніякага пісьма і не даходзіла, Лесоўскі адказаў:

— Вы рабілі для іх падпіску, гэта яшчэ горш. На першы раз гасудар такі літасцівы, што ён вам даруе; толькі, панове, папярэджваю вас, за вамі будзе строгі нагляд, будзьце асцярожны.

Лесоўскі аглядзеў усіх значным поглядам і, затрымаўшыся на Кетчэру, які быў вышэй і старэй за ўсіх, і так грозна падумаў бровы, дадаў:

— Вам вось, міласцівы гасудар, у вашым званні не сорамна?

Можна было думаць, што Кетчэр быў тады віцэ-канцлерам расійскіх ордэнаў, а ён займаў толькі пасаду павятовага лекара.

Я не быў закліканы; мабыць, майго імя ў пісьме не было.

Пагроза гэтая была чынам, пасвячэннем, магутнымі шпорами. Парада Лесоўскага трапіла маслам у агонь, і мы, нібы палягчаючы нагляд паліцыі, надзелі на сябе аксамітныя берэты à la Karl Sand і павязалі на шыю аднолькавыя *трохкаляровыя шарфы!**

Палкоўнік Шубінскі, які ціха і мякка, бархатнай хадой падбіраўся на месца Лесоўскага, чэпка ўхапіўся за яго *слабасць* з намі; мы павінны былі паслужыць адной з прыступак яго павышэння па службе і паслужылі.

Але раней скажу некалькі слоў пра лёс Сунгурава і яго таварышоў.

Кальрэйфа Нікалай вярнуў праз *дзесяць год* з Орэнбурга, дзе стаяў яго полк. Ён яму дараваў за сухоты таксама, як за сухоты перавёў Палежаева ў афіцэры, а Бестужэву даў крыж за *смерць*. Кальрэйф вярнуўся ў Маскву і згас на старых руках забітага горам бацькі.

Касценецкі адзначыўся радавым на Каўказе і быў пераведзены ў афіцэры, Антановіч таксама*.

Лёс няшчаснага Сунгурава непараўнальна страшнейшы. Прышоўшы ў першы этап на Вараб'ёвых горах, Сунгураў папрасіў у афіцэра дазволу выйсці на паветра з душной хаты, бітком набітай ссыльнымі. Афіцэр, малады чалавек гадоў дваццаці, вышаў сам з ім на дарогу. Сунгураў, выбраўшы зручную хвіліну, павярнуў з дарогі і знік. Мабыць, ён вельмі добра ведаў мясцовасць,—яму ўдалося ўцячы ад афіцэра, але на другі дзень жандары трапілі на яго след. Калі Сунгураў убачыў, што яму нельга выратавацца, ён перарэзаў сабе горла. Жандары прывезлі яго ў Маскву без памяці і сцякаючага крывёю.

Няшчасны афіцэр быў разжалаваны ў салдаты.

Сунгураў не памёр. Яго зноў судзілі, але ўжо не як палітычнага злачынца, а як беглага пасельшчыка: яму абгалілі поўгалавы. Гэта арыгі-

нальная мера, мабыць, атрыманая ў спадчыну ад татар, ужываецца дзеля *папярэджвання* ўцёкаў і паказвае больш за цялесныя кары ўсю меру пагарды да чалавечай годнасці з боку рускага законадаўства. Да гэтага знадворнага сораму сентэнцыя далучыла *адзін* удар бізуном у сценах астрага. Ці было гэта выканана, не ведаю. Пасля гэтага Сунгураў быў адпраўлены ў Нерчынск у капальні.

Імя яго яшчэ раз прагучэла для мяне і пасля зусім знікла.

У Вятцы сустрэў я раз на вуліцы маладога лекара, таварыша па універсітэту, які ехаў кудысьці на заводы. Мы разгаварыліся пра былыя часы, пра агульных знаёмых.

— Божа мой,—сказаў лекар,—ці ведаеце, каго бачыў я, едучы сюды? У Ніжагародскай губерні сяджу я на паштовай станцыі і чакаю коней. Надвор'е было агіднае. Увайшоў этапны афіцэр, што прывёў партыю арыштантаў, пагрэцца. Мы з ім разгаварыліся; пачуўшы, што я лекар, ён папрасіў мяне дайці да этапа, зірнуць на аднаго хворага з перасыльных, прыкідваецца ён ці сапраўды зусім хворы. Я пайшоў, зразумела, з намерам ва ўсімі выпадку пацвердзіць хваробу калодніка. У невялікім этапе было чалавек восемдзесят народу ў ланцугах, голеных і няголеных, жанчын, дзяцей; усе яны расступіліся перад афіцэрам, і мы ўбачылі на бруднай падлозе, у куце, на саломе нейкую фігуру, захінутую ў каптан ссыльнага.

— Вось хворы,—сказаў афіцэр.

Маніць мне не прышлося: у няшчаснага была лютая гарачка; схуднелы і знісілены ад турмы і дарогі, напалову аголены і з барадою, ён быў страшны, бяссэнсна вадзіў вачыма і бесперастанку прасіў піць.

— Што, брат, дрэнна?—сказаў я хвораму і дадаў афіцэру:—ісці ён не можа.

Хворы ўтаропіў на мяне вочы і прамармытаў: „Гэта вы“? Ён назваў мяне. „Вы мяне не пазнаеце“,—дадаў ён голасам, які нажом правёў па сэрцы.

— Прабачце мне,—сказаў я яму, узяўшы яго сухую і гарачую руку,—не магу прыпомніць. „Я—Сунгураў“,—адказаў ён.

— Бедны Сунгураў!—паўтарыў лекар, ківаючы галавой.

— Што-ж, яго пакінулі?—запытаўся я.

— Не, аднак далі падводу.

Пасля таго, як я пісаў гэта, я даведаўся, што Сунгураў памёр у *Нерчынску*. Маёнтак яго, які складаўся з двухсот пяцідзесяці душ у Бронніцкім павеце пад Масквою і ў Арзамаскім, Ніжагародскай губерні, у чатырыста душ, пайшоў на ўплату за ўтрыманне яго і яго таварышоў у турме на працягу следства. Сям'ю яго разарылі, аднак, спачатку паклапаціліся і аб тым, каб яе зменшыць: *жонка Сунгурава была схопленая з двума дзецьмі і месяцаў шэсць пражыла ў Прэчысценскай часці*; грудное дзіця там і памерла. Няхай будзе праклята царстваванне Нікалая ва веці вякоў, амінь!

РАЗДЗЕЛ VII*

Канец курса.—Шылераўскі перыяд.—Маладое юнацтва і артыстычнае жыццё.—Сенсіманізм і Н. Палевой.

Пакуль яшчэ не грывнула над намі навальніца, мой курс прышоў к канцу. Звычайныя клопаты, няспанья ночы для бескарысных мнеманічных мук, павярхоўнае вучэнне наспех і думка пра экзамен, якая перамагае навуковую цікавасць,—усё гэта, як заўсёды. Я пісаў *астранамічную дысертацыю* на залатую медаль і атрымаў—срэбраную. Я ўпэўнены, што я цяпер не мог-бы зразумець таго, што тады пісаў і што каштавала вагі *срэбра*.

Мне здаралася іншы раз бачыць у сне, што я—студэнт і іду на экзамен; я з жахам думаў, колькі я забыў... зрэжашся ды і годзе,—і я прачынаўся, радуючыся ад душы, што мора і пашпарты, годы і візы аддзяляюць мяне ад універсітэта, ніхто мяне не будзе экзаменаваць і не асмеліцца паставіць агідную адзінку. А сапраўды, прафесары здзівіліся-б, што я ў столькі гадоў так многа пайшоў назад. Раз гэта са мною ўжо і здарылася¹.

Пасля канчатковага экзамена прафесары зачыніліся для падліку балаў, а мы, усхваляваныя надзеямі і сумненнямі, хадзілі маленькімі кучкамі па карыдоры і па сенях. Часам хто-небудзь выходзіў з савета, мы кідаліся даведацца пра вынікі, але доўга яшчэ не было нічога вырашана; нарэшце, вышаў Гейман.

— Віншую вас,—сказаў ён мне,—вы—кандыдат.

— Хто яшчэ? хто яшчэ?

— Такі вось і такі.

Мне адразу зрабілася сумна і весела. Выходзячы з універсітэцкіх варот, я адчуваў, што не так выходжу, як учора, як кожны дзень; я адчуваюся ад універсітэта, ад гэтага агульнага бацькаўскага дома, у якім пражыў так молада добра чатыры гады; а з другога боку, мяне цешыла пачуццё прызнанага поўналецця, і чаму-ж не прызнацца, і назва кандыдата, атрыманая адразу².

¹ У 1844 г. сустрэўся я з Перавошчыкавым у Шчэпкіна і сядзеў каля яго за абедам.

Пад канец ён не вытрымаў і сказаў:

— Шкада-с, вельмі шкада-с, што акалічнасці-с перашкодзілі-с займацца справай-с,— у вас выдатныя-с былі здольнасці-с.

— Дык не ўсім-жа,—казаў я яму,—за вамі на неба лезці. Мы тут зоймемся, на зямлі, сім-тым.

— Памілуйце-с, як-жа-с, гэта-с можна-с! Якія заняткі-с—Гегелева-с філасофія-с! Вашы артыкулы-с чытаў-с: разумець-с нельга-с, птушыная мова-с. Якая-с гэта справа-с. Не-с!

Я доўга смяяўся з гэтага прыгавару, гэта значыць доўга не разумеў, што мова ў нас тады, сапраўды, была дрэнная, і калі птушыная, то, напэўна, той птушкі, што знаходзіцца пры Мінерве. А. Г.

² У паперах, прысланых мне з Масквы, я знайшоў запіску, у якой я паведамляў кузіну, што была тады ў вёсцы з княгіняй, аб сканчэнні курса. „Экзамен скончыўся, я—кандыдат! Вы не можаце сабе ўявіць прыемнага пачуцця волі пасля чатырохгадовых заняткаў. Ці ўспомнілі вы пра мяне ў чацвер? Дзень быў душны, і пакуты цягнуліся ад

Alma mater!¹ Я так многа абавязаны універсітэту і так доўга пасля курса жыў яго жыццём, з ім, што не магу ўспамінаць пра яго без любві і павагі. У няўдзячнасці ён мяне не папракне, прынамсі, у адносінах да універсітэта лёгка быць удзячным: гэтая ўдзячнасць нераздзельна з любоўю, са светлымі ўспамінамі маладога развіцця... І я благаслаўляю яго з далёкай чужыны!

Год, пражыты намі пасля курса, урачыста заключыў першае юнацтва. Гэта было далейшае свята дружбы, абмену ідэй, натхнення, гульбы...

Невялікая кучка універсітэцкіх сяброў, што пра жыла разам курс, не разышлася і жыла яшчэ агульнымі сімпатыямі і фантазіямі, ніхто не думаў пра матэрыяльнае становішча, пра наладжванне сваёй будучыні. Я не пахваліў бы гэтага ў людзях поўналетніх, але вельмі шаную ў юнаках. Юнацтва, дзе толькі яно не знікла ад маральнага разлажэння мяшчанствам, усюды непрактычнае; тым больш яно павінна быць такім у краіне маладой, якая мае многа імкненняў і мала дасягнутага. Апрача таго, быць непрактычным далёка не значыць быць у мане; усё, звернутае да будучыні, мае абавязкова долю ідэалізма. Без непрактычных натур усе практыкі спыніліся-б на нудным паўтарэнні аднаго і таго-ж самага.

Іншая захопленасць лепш за ўсякія навучанні ахоўвае ад *сапраўдных* падзенняў. Я памятаю юнацкія оргіі, разгульныя мінуты гульбы, якія пераліваліся часам цераз край; я не памятаю ні адной несумленнай гісторыі ў нашым коле, нічога такога, ад чаго чалавек *сур'ёзна* павінен быў чырванець, што стараўся-б забыць, утаіць. Усё рабілася адкрыта,—адкрыта рэдка робіцца дрэннае. Палова, больш паловы сэрца было не туды накіравана, дзе бяздзейная палкасць і хваравіты эгаізм сканцэнтруюцца на нячыстых помыслах і патройваюць заганы*.

Я лічу вялікім няшчасцем становішча народа, у якога маладое пакаленне не мае юнацтва; мы ўжо адзначылі, што адной маладосці на гэта недастаткова. Самы ўродлівы перыяд нямецкага студэнцтва ў сто раз лепшы за мяшчанскае поўналецце моладзі ў Францыі і Англіі; для мяне амерыканскія *пансылыя* людзі пятнаццацігадовага ўзросту проста агідныя.

У Францыі некалі было бліскучае арыстакратычнае юнацтва, потым рэвалюцыйнае. Усе гэтыя С.-Жюсты і Гошы, Марсо і Дэмулены, гераічныя дзеці, узрошчаныя на змрочнай паэзіі Жан-Жака, былі сапраўдныя юнакі. Рэвалюцыя была зроблена маладымі людзьмі; ні Дантон, ні Рабесп'ер, ні сам Людовік XVI не перажылі сваіх трыццаці пяці гадоў*. З Напалеонам з юнакоў робяцца ардынарцы; з рэстаўрацыяй, „з увакрасненнем старасці“ юнацтва зусім не сумяшчальна; усё становіцца поўналетнім, дэлавым, гэта значыць мяшчанскім.

Апошнія юнакі Францыі былі сен-сіманісты і фаланга. Некалькі выключэнняў не могуць змяніць праявічна-плоскага характару французскай моладзі. Эскус і Лебра застрэліліся ад таго, што яны былі маладымі сярод старых. Другія біліся, як рыба, выкінутая з вады на брудным беразе, пакуль адны не трапілі на барыкаду, другія—на іезуіцкую вуду*.

Але паколькі ўзрост бярэ сваё, то большая частка французскай моладзі адбывае юнацтва *артыстычным* перыядам, гэта значыць живе, калі няма грошай, у маленькім кафэ, з маленькімі грызеткамі ў *quartier Latin*¹ і ў вялікіх кафэ з вялікімі ларэткамі, калі ёсць грошы. Замест шылерускага перыяда, гэта—перыяд поль-дэ-кокаўскі; у ім наспех і даволі

9 раніцы да 9 вечара* (26 чэрвеня 1833). Мне здаецца, гадзіны дэве дабаўлена для эфекта або для акруглення. Але пры ўсім задавальненні самалюбнасць была закранута тым, што залатая медаль дасталася другому (Александру Драшусаву). У другім пісьме, ад 6 ліпеня, сказана: „Сёння акт, але я не быў, я не хацеў быць *другім* пры атрыманні медалі“. А. Г.

¹ Добрая маці.

² Лацінскі квартал (у Парыжы).

мізэрна трацяцца сіла, энергія, усё маладое,—і чалавек гатоў у commis¹ гандлёвых дамоў. Артыстычны перыяд пакідае на дне душы адну страсць—прагу грошай, і ёй ахвяруецца ўсё будучае жыццё, іншых інтарэсаў няма; практычныя людзі гэтыя смяюцца з агульных пытанняў, пагарджаюць жанчынамі (вынік шматлікіх перамог над *пераможанымі* па рамяству). Звычайна артыстычны перыяд робіцца пад кіраўніцтвам якога-небудзь зацяганага грэшніка з завяўшых славурых людзей, d'un vieux prostitué², які жыве на чужы кошт, якога-небудзь актара, што страціў голас, жывалісца, у якога трасуцца рукі; з яго бяруць прыклад у вымаўленні, у піцці, а галоўнае, у гордым поглядзе на людскія справы і ў дасканалым веданні страў.

У Англіі артыстычны перыяд заменены параксізмам мілых арыгінальнасцей і эксцэнтрычных далікатнасцей, гэта значыць вар'яцкіх учынкаў, недарэчных страт, цяжкіх свавольстваў, важкай, але старанна схаванай распусты, бясплодных паездак у Калабрыю або Квіто, на поўдзень, на поўнач; па дарозе—коні, сабакі, скачкі, недарэчныя абеды, а тут і жонка з неймавернай колькасцю румяных і дзябёлых baby, абароты, „Times“, парламент і ольд-порт³, які прыціскае чалавека да зямлі.

Сваволілі і мы, балявалі і мы, але асноўны тон быў не той, дыяпазон быў занадта ўзняты. Свавольства, разгул не станавіліся мэтай. Мэтай была вера ў сваё прызначэнне; дапусцім, што мы памыляліся, але фактычна веруючы, мы паважалі ў сабе і адзін у другім прыладу агульнай справы.

І ў чым-жа заключаліся нашы баляванні і оргі? Раптам успадае на думку, што праз два дні—6 снежня, дзень Нікалая. Мноства Нікалаяў страшэннае: Нікалай Огарэў, Нікалай Сацін, Нікалай Кетчэр, Нікалай Сазонаў...

— Панове, хто святкуе імяніны?

— Я!—Я!

— А я на другі дзень.

— Гэта ўсё глупства, што там на другі дзень? Агульнае свята, складчыну. Затое які будзе і бал!

— Так, так! у каго-ж збірацца?

— Сацін хворы, ясна, што ў яго.

І вось складаюцца каштарысы, праекты: гэта незвычайна цікавіць будучых гасцей і гаспадароў. Адзін Нікалай едзе да „Яра“ заказваць вячэру, другі—да Матэрна па сыр і саямі. Віно, зразумела, бярэцца на Петроўцы ў Дэпрэ, на кніжцы якога Огарэў напісаў эпіграф:

De près ou de loin,
Mais je fournis toujours⁴.

Наш неспрактыкаваны густ яшчэ далей за шампанскае не ішоў і быў такі малады, што мы неяк здрадзілі і шампанскаму на карысць Rivesaltes mousseux⁵. У Парыжы я на карце ля рэстарана ўбачыў гэтае імя, успомніў 1833 год і патрабаваў бутэльку. Але, дарэмна; нават успаміны не дапамаглі мне выпіць больш аднаго бакала.

Да свята віны пробууюцца, з прычыны гэтага прыходзіцца накіроўваць яшчэ аднаго пасланца, таму што спробы яўна падабаюцца.

Пры гэтым не магу не расказаць, што здарылася з Сакалоўскім. Ён быў заўсёды без грошай і зараз-жа траціў усё, што атрымліваў. За год

¹ Прыказчыкі.

² Старога распусніка.

³ *Vabu*—дзепі. *Ольд-порт*—стары партэр (піва). „*Тайме*“—старэйшая англійская газета.

⁴ Блізка ці далёка, але я дастаўляю заўсёды.

⁵ Шыпучае віно.

да яго арышту ён прыязджаў у Маскву і спыніўся ў Саціна. Ён неяк удала прадаў, здаецца, рукапіс „Хеверы“ і таму рашыў наладзіць свята не толькі нам, але і pour les gros bonnets¹, гэта значыць паклдкаў Палявога, Максімовіча і іншых². Напярэдадні ён зранку паехаў з Палежаевым, які тады быў са сваім палком у Маскве, рабіць пакупкі, накупіў кубкаў і нават самавар, розных непатрэбных рэчаў і, нарэшце, віна і харчовых прыпасаў, гэта значыць паштэтаў, фаршыраваных індычак і іншага. Увечары мы прышлі да Саціна. Сакалоўскі прапанаваў адкаркаваць адну бутэльку, потым другую; нас было чалавек пяць; пад канец вечара, гэта значыць у пачатку раніцы наступнага дня, выявілася, што ні віна больш няма, ні грошай у Сакалоўскага. Ён купіў на ўсё, што асталося ад выплаты маленькіх даўгоў.

Непрыемна стала Сакалоўскаму, але, стрымаўшы сэрца, падумаў, падумаў і напісаў да ўсіх gros bonnets, што ён цяжка занядужаў і свята адкладаецца.

Для бала чатырох імянін я пісаў цэлую праграму, якая звярнула на сябе асаблівую ўвагу інквізітара Галіцына, што пытаўся ў мяне ў камісіі, ці дакладна праграма была выканана.

— А la lettre, — адказаў я яму. Ён паціснуў плячыма, нібыта ён усё жыццё правёў у Смольным манастыры або ў вялікай пятніцы³.

Пасля вячэры ўзнікала звычайна *капітальнае* пытанне, — пытанне, якое ўзбуджала спрэчкі, а іменна: „Як варыць жгонку?“ Рэшта звычайна елася і пілася, як ватыруюць па давер'ю ў парламентах, — без спрэчак. Але тут кожны прымаў удзел, і прытым з вышынні вячэры.

— Запальваць, ці не запальваць яшчэ? як запальваць? тушыць шампанскім ці сатэрнам? класці фрукты і ананас, пакуль яшчэ гарыць, ці пасля?

— Відавочна, пакуль гарыць, тады ўвесь аром пяройдзе ў пунш!

— Што ты, ананасы плаваюць, бакі іх падгараюць, гэта — проста бяда!

— Усё гэта глупства! — крычыць Кетчэр гучней за ўсіх. — А вось што не глупства, — свечкі трэба пагасіць.

Свечкі пагашаны, твары ва ўсіх пасінелі, і рысы калыхаюцца з рухам агню. А тым часам у невялікім пакоі тэмпература ад гарэння рому становіцца трапічнай. Усім хочацца піць, жгонка не гатова. Але Joseph, француз, прысланы ад „Яра“, гатоў; ён гатуе нейкі антытэзіс жгонкі, напітак з лёдам з розных він, а la base de cognac²; сапраўдны сын „вялікага народу“, ён, наліваючы французскае віно, тлумачыць нам, што яно таму такое добрае, што два разы праехала экватар. — Oui, oui, messieurs; deux fois l'équateur, messieurs!³

Калі выдатны сваёй палярнай стужай напітак скончыўся і наогул піць больш непатрэбна, Кетчэр крычыць, мяшаючы вогненнае возера ў супавай місе, прычым апошнія кавалкі цукру растаюць з шыпеннем і плачам:

— Пара гасіць! Пара гасіць!

Агонь чырванее ад шампанскага, бегае па паверхні пуншу з нейкай тугою і дрэнным прадчуваннем.

А тут голас распачы:

— Злітуйся, браток, звар'яцеў ты ці што! хіба не бачыш, смала топіцца проста ў пунш.

— А ты сам патрымай бутэльку ў такой гарачыні, каб смала не тапілася.

¹ Для важных асоб.

² Пераважна з каньяку.

³ Так, так, панове, два разы экватар, панове!

— Ну, дык яе раней абабіць,—дадае засмучоны голас.

— Кубкі, кубкі! ці хопіць у вас іх? колькі нас... дзевяць, дзесяць... чатырнаццаць,—так, так.

— Дзе знайсці чатырнаццаць кубкаў?

— Ну, каму кубкаў нестае—у шклянку.

— Шклянкі лопнуць.

— Ніколі, ніколі, трэба толькі лыжачку пакласці.

Свечкі паданы; апошні зайчык агню выбег на сярэдзіну, зрабіў піруэт—і няма яго.

— Жжонка ўдалася!

— Удалася, вельмі ўдалася!—кажуць з усіх бакоў.

На другі дзень баліць галава, моташна. Гэта, відавочна, ад жжонкі,— сумесь! І тут шчырае рашэнне ў далейшым жжонкі ніколі не піць, гэта—атрута.

Уваходзіць Пётр Фёдаравіч.

— А вы-ж сёння прышлі не ў сваім капелюшы: наш капялюш крыху лепшы.

— Чорт з ім з усімі!

— Ці не загадаеце збегаць да Нікалая Міхайлавіча Кузьмы?

— Што ты думаеш, што хто-небудзь пайшоў без капелюша?

— Не шкодзіць-с на ўсякі выпадак.

Тут я здагадваюся, што справа зусім не ў капелюшы, а ў тым, што Кузьма клікаў на поле бою Петра Фёдаравіча.

— Ты да Кузьмы ідзі, ды толькі раней напросі ў повара мне кіслай капусты.

— Мабыць, Лександ Іваныч, імянінікі не ўпалі тварам у грязь?

— Якое—у грязь! гэтакага балявання за цэлы курс не было.

— У універсітэт ужо, мабыць, сёння вмя ахвоты?

Мяне грызе сумленне, і я маўчу.

— Татка ваш ужо ў мяне пытаўся: „Як гэта, кажа, яшчэ не ўставаў?“ Я, ведаеце, не промах: галава ў іх баліць, з раніцы скардзіліся, дык я так і стору не падымаў-с. „Ну, кажа і добра зрабіў“.

— Ды змлуйся, дай ты мне спакой, я хачу заснуць. Хацеў ісці да Саціна, ну і ідзі.

— Зараз вось, толькі па капусту збегаю.

Цяжкі сон зноў зводзіць вочы; гадзіны праз дзве прачынаецца значна сваяжэйшым. Што яны робяць там? Кетчэр і Огарэў асталіся начаваць. Прыкра, што жжонка так на галаву дзейнічае: трэба прызнацца, яна была вельмі смачная. Гэта-ж трэба было піць жжонку шклянкай; цяпер я рашуча і да веку буду піць невялікі кубачак.

Тым часам мой бацька ўжо скончыў чытанне газет і прыём повара.

— У цябе галава баліць сёння?

— Вельмі.

— Можна, залішне многа займаўся?—і пры гэтым пытанні відаць было, што яшчэ перад адказам ён усумніўся.—Я і забыўся, ўчора-ж ты, здаецца, быў у Нікалашы¹ і ў Огарэва?

— А як-жа.

— Частавалі, ці што, яны цябе... імяніны? Зноў суп з мадэрай? Ох, не ахвотнік я да ўсяго гэтага. Нікалаша-та любіць, я ведаю, не ў пару віно, і адкуль у яго гэта ўзялося, не разумею. Нябожчык Павел Іванавіч... ну, 29 чэрвеня імяніны, пакліча усіх сваякоў, абед, як належыць,—усё скромна, прыстойна. А гэта, па-цяперашняму, шампанскага ды сардынкі ў масле,—агідна глядзець. Пра няшчаснага сына Платона Багданавіча я і не кажу,—

¹ Голахвастаў. А. І.

адзін, пакінуты! Масква... грошы ёсць... „Фурман Ерамей, ідзі па віно!“
А фурман рады: яму за гэта ў краме грыўня.

— Так, я ў Нікалая Паўлавіча снедаў; аднак, я не думаю, каб ад гэтага балела галава. Я прайдуся крыху, гэта мне заўсёды памагае.

— З богам; абедаш дома, я спадзяюся?

— Безумоўна, я толькі так.

Для тлумачэння *супу з мадэрай* неабходна сказаць, што за год або больш да славутага баявання чатырох імянінікаў мы ў велікодны тыдзень выправіліся з Огарэвым гуляць, і, каб ухіліцца ад абеды дома, я сказаў, што мяне запрасіў абедась бацька Огарэва.

Бацька мой не любіў наогул маіх знаёмых, называў навыварат іх прозвішчы, заўсёды аднолькава памыляючыся; так, Саціна ён беспамылкова называў Сакеным, а Сазонава — Сназіным. Огарэва ён яшчэ больш не любіў і за тое, што ў яго валасы былі доўгія, і за тое, што ён курыў без яго дазволу. Але, з другога боку, ён яго лічыў унучатым пляменнікам і, значыцца, прозвішчаў сваякоў скажаць не мог. Да таго-ж Платон Багданавіч належаў, і па сваяцтву і па багаццю, да малага ліку прызнаных маім бацькам асоб, і маё блізкае знаёмства з яго домам яму падабалася. Яно падабалася-б яшчэ больш, калі-б у Платона Багданавіча не было сына.

Такім чынам, адмовіць яму не лічылася прыстойным.

Замест шаноўнай сталовай Платона Багданавіча мы пайшлі спачатку пад Навінскае, у балаган Прэйса (я потым з вялікай радасцю сустрэў гэтую сям'ю акрабатаў у Жэневе і Лондане); там была невялікая дзяўчынка, якою мы захапляліся і якую назвалі Міньёнай.

Паглядзеўшы Міньёну і рашыўшы яшчэ раз прыйсці яе паглядзець увечары, мы накіраваліся абедась да „Яра“. У мяне быў залаты і ў Огарэва блізка таго. Мы тады яшчэ былі зусім навічкі і таму, доўга абдумваючы, заказалі *ouka au champagne*¹, бутэльку рэйнвейна і нейкай драбнюсенькай дзічыны, у выніку чаго мы ўсталі ад абеды, страшэнна дарагога, зусім галодныя і пайшлі зноў глядзець Міньёну.

Бацька мой, на развітанні, сказаў мне, што яму здаецца, нібы ад мяне пахне віном.

— Гэта, мабыць, таму,—сказаў я,—што суп быў з мадэрай.

— Au madere; гэта зяць Платона Багданавіча, мабыць, так завёў; *cela sent les casernes de la garde*².

З таго часу і да маёй ссылкі, калі майму бацьку здавалася, што я выпіў віна, што ў мяне твар чырвоны, ён абавязкова казаў мне:

— Ты, мабыць, еў сёння суп з мадэрай?

Значыцца, я шпаркаю хадою да Саціна.

Зразумела, Огарэў і Кетчэр былі на месцы. Кетчэр з памятым тварам быў незадаволены некаторымі распараджэннямі і строга іх крытыкаваў. Огарэў гомеапатычна выштурхваў клін клінам, дапіваючы нейкія рэшткі не толькі пасля свята, але і пасля фуражыроўкі Петра Фёдаравіча, які ўжо са спевам, прысвістам і прыстукваннем іграў на кухні ў Саціна:

В роше Марьиной гулянье
В самой тот день семника.

... Успамінаючы час нашага юнацтва ўсяго нашага кола, я не памятаю ніводнай гісторыі, якая-б закранала сумленне, якую было-б сорамна ўспомніць. І гэта можна сказаць пра ўсіх без выключэння нашых сяброў.

Былі ў нас платанічныя лятуценнікі і расчараваныя юнакі і ў семнаццаць год. Вадзім нават пісаў драму, у якой хацеў прадставіць „страшны

¹ Уха на шампанскім.

² З мадэрай... гэта пахне гвардзейскімі казармамі.

вопыт свайго *зжытага* сэрца“. Драма гэтая пачынаецца так: „Сад, вод-
даль дом, вокны асветлены, бура, нікога няма, калітка не зачынена, яна
бразгае і скрыпіць“.

— Апрача каліткі і саду ёсць дзеючыя асобы?—запытаўся я ў Вадзіма.
І Вадзім, крыху накрывджаны, сказаў мне:

— Ты ўсё жартуеш! Гэта—не жарт, а быль майго сэрца; калі так, я і чы-
таць не буду,—і стаў чытаць.

Былі і зусім не платанічныя свавольствы, нават такія, якія канчаліся не
драмай, а аптэкай, але не было пошлых інтрыг, якія губяць жанчыну і зне-
важаюць мужчыну, не было *ўтрыманак* (нават не было і гэтага подлага
слова). Спакойная, бяспечная, праявітая, мяшчанская распушта,—распушта
па кантракту мінула наша кола.

— Значыцца, вы дапускаеце горшую, прадажную распушту?

— Не я, а вы! Гэта значыць не *вы* вы, а *вы* ўсе. Яна так трывала грун-
туецца на грамадскім ладзе, што ёй непатрэбна мая інвестытура.

Агульныя пытанні, грамадзянская экзальтацыя выратоўвалі нас; і не
толькі яны, але вялікая цікавасць да навукі і мастацтва. Яны, як запаленая
папера, выпальвалі сальныя плямы. У мяне захавалася некалькі пісьмаў
Огарэва таго часу; аб тагочасным грундтоне нашага жыцця можна лёгка
з іх меркаваць. У 1833 годзе, чэрвеня 7, Огарэў, напрыклад, мне піша:

„Мы адзіні другога, здаецца, ведаем, здаецца, можам гаварыць шчыра.
Пісьма майго ты нікому не пакажаш. Ды вось, скажы,—з некаторага
часу я ўвесь так повен, можна сказаць, задаўлен адчуваннямі і думкамі,
што мне здаецца, мала таго, здаецца,—мне ўрэзалася думка, што маё пры-
значэнне: быць паэтам, вершатворцам або музыкантам, *alles eins*¹, але я ад-
чуваю неабходнасць жыць у гэтай думцы, бо маю нейкае самаадчуванне,
што я паэт; дапусцім, я яшчэ пішу дрэнна, але гэты агонь у душы, гэтая
паўната пачуццяў дае мне надзею, што я буду, і парадкам (прабачай за
такое пошлае выражэнне), пісаць. Дружа, скажы-ж, ці верыць мне майму
прызначэнню? Ты, можа, лепш мяне ведаеш, чым я сам, і не памылішся

Чэрвеня 7, 1833“.

„Ты пішах: „*Так, ты паэт! паэт сапраўдны!*“ Дружа, ці можаш ты
зразумець усё тое, што выклікаюць гэтыя словы? Значыць, яно не зман,
усё, што я адчуваю, да чаго імкнуся, у чым маё жыццё! Яно не зман! Ці
праўду ты кажаш? Гэта не брэд гарачкі, гэта я адчуваю. Ты мяне ведаеш
больш, чым хто-небудзь, ці не праўда? Я гэта сапраўды адчуваю. Не, гэта
высокае жыццё—не брэд гарачкі, не абман уяўлення, яно вельмі высокае
для абману, яно рэчаіснае, я жыў ім, я не магу ўявіць сябе з іншым жы-
ццём. Чаму я не ведаю музыкі? Якая сімфонія вылецела-б з майб душы
цяпер! Вось чуеш велічнае *adagio*, але няма сілы выказаць, трэба больш
сказаць, чым сказана; *presto, presto*, мне патрэбна бурнае, неўціхаміранае
presto. Adagio і presto—дзе крайнасці. Прэч з гэтай пасрэднасцю, *andante*,
allegro moderato; гэта заікі або слабыя розумам не могуць ні моцна гаварыць,
ні моцна адчуваць.

Сяло Чэрткова, 18 жніўня 1833“.

Мы адвыклі ад гэтага захопленнага лепету юнацтва, ён дзівіць нас, але
ў гэтых радках маладога чалавека, якому яшчэ не стукнула дваццаць год,
ясна відаць, што ён застрахаваны ад пошлай заганы і ад пошлага добра-
дзеяння, што ён, можа, не мінуе балота, але выйдзе з яго не забрудзіўшыся.

Гэта—не няўпэўненасць у сабе, гэта—сумненне веры, гэта—палкае
жаданне пацвярджэння непатрэбнага слова любові, якое так дорага для

¹ Усё адно.

нас. Так гэта—неспакой узнікаючай творчасці, гэта—трывожнае азіранне душы *зачаўшай*.

„Я не магу яшчэ ўзяць,—піша ён у тым-жа пісьме,—тых гукаў, якія чуюцца ў душы маёй; няздольнасць цялесная абмяжоўвае фантазію. Але, чорт пабярэ! Я паэт; паэзія мне падказвае ісціну там, дзе я яе не зразумеў бы халодным разважаннем. Вось філасофія адкрывенная“.

Так канчаецца першая частка нашага юнацтва, другая пачынаецца турмой. Але перш, чым мы ўвойдем у яе, трэба ўпамінуць, у якім напрамку, з якімі думамі яна застала нас.

Час, што ішоў за ўсмірэннем польскага паўстання, хутка выхоўваў. Нас ўжо не адно тое мучыла, што Нікалай вырас і асеўся ў строгасці; мы пачалі з унутраным жахам разглядваць, што і ў Еўропе, і асабліва ў Францыі, адкуль чакалі пароль палітычны і лозунг, справы ідуць нядобра,—тэорыі нашы становіліся нам падазроннымі.

Дзіцячы лібералізм 1826 года, які склаўся паступова ў той французскі погляд, які прапаведвалі Лафайет і Бенжамен Канстан, апяваў Беранжэ, траціў для нас, пасля пагібелі Польшчы, сваю чароўную сілу.

Вось тады частка моладзі, і ў яе ліку Вадзім, кінулася на глыбокае і сур'ёзнае вывучэнне рускай гісторыі.

Другая—у вывучэнне нямецкай філасофіі.

Мы з Огарэвым не належалі ні да тых, ні да другіх. Мы занадта зжыліся з іншымі ідэямі, каб скоро паступіцца імі. Вера ў беранжэраўскую *застольную* рэвалюцыю была пахіснута, але мы шукалі чагосьці другога, чаго не маглі знайсці ні ў нестараўскім летапісе, ні ў трансцэндэнтальным ідэалізме Шэлінга.

Сярод гэтага хвалявання, сярод здагадак, намаганняў зразумець сумненні, палохаўшыя нас, трапілі ў нашы рукі сен-сіманісцкія брашуры, іх прапаведзі, іх працэс. Яны паразілі нас.

Павярхоўныя і непавярхоўныя людзі даволі смяяліся з айца Анфантэна і з яго апосталаў; час іншага прызнання надыходзіць для гэтых прадвеснікаў соцыялізма.

Урачыста і паэтычна з'яўляліся сярод мяшчанскага свету гэтыя захопленыя юнакі са сваімі неразразнымі камізэлькамі, з запушчанымі бародамі. Яны абвясцілі новую веру, ім было што сказаць і было ў імя чаго паклікаць на свой суд стары парадак рэчаў, які хацеў іх судзіць па кодэксу Напалеона і па арлеанскай рэлігіі*.

З аднаго боку, *вызваленне жанчыны*, заклік яе на агульную працу, адданне яе лёсу ў яе рукі, саюз з ёю, як з роўным.

З другога—апраўданне, *збаўленне плоці*, *rèhabilitation de la chair!*¹.

Вялікія словы, якія заключаюць у сабе цэлы свет новых адносін паміж людзьмі,—свет здароўя, свет духу, свет характава, свет натуральна маральны і таму маральна чысты. Многа здзекваліся са свабоды жанчыны, з прызнання правоў плоці, надаючы словам гэтым сэнс брудны і пошлы; наша манашаска-распуснае уяўленне баіцца плоці, баіцца жанчыны; добрыя людзі зразумелі, што ачышчальнае *хрышчэнне* плоці ёсць адыходная хрысціянства. Рэлігія жыцця ішла на змену рэлігіі смерці, рэлігія характава—на змену рэлігіі бічавання і знеслення ад паста і малітвы. Распятае цела ўваскрасала, у сваю чаргу, і не саромілася больш сябе; чалавек дасягаў сугучнага адзінства, здагадваўся, што ён—істота цэлая, а не складаецца, як маятнік, з двух розных металаў, утрымліваючых адзін другога; што вораг, спаяны з ім, знік.

¹ Рэабілітацыя плоці.

Якую мужнасць трэба было мець, каб сказаць усенародна ў Францыі гэтыя словы вызвалення ад спірытуалізма, які гэтак моцна трымаецца ў разуменні французаў і гэтак зусім не існуе ў іх паводзінах.

Стары свет, асмеяны Вольтэрам, падбіты рэвалюцыяй, але замацаваны, перашыты і ўсталяваны мяшчанствам для свайго ўжытку, гэтага яшчэ не зазнаў. Ён хацеў судзіць адшчапенцаў на аснове сваёй таёмна узгодненай крывадушнасці, а людзі гэтыя выкрылі яго. Ён абвінавачваў і адступніцтва ад хрысціянства, але яны ўказалі над галавой суддзі *завешаны* абраз пасля рэвалюцыі 1830 года. Ён абвінавачваў і апраўданні чулінасці, а яны запыталіся ў суддзі, ці разумна ён жыве?

Новы свет стукаў у дзверы; нашы душы, нашы сэрцы раскрываліся яму. Сен-сіманізм лёг у аснову нашых пераконанняў і нязменна астаўся ў істотным.

Уражлівыя, шчыра маладыя, мы лёгка былі падхоплены магутнай хваляй яго і рана пераплылі той рубаж, на якім спыняюцца цэлыя рады людзей, складваюць рукі, ідуць назад або шукаюць па баках броду праз мора!

Але не ўсе рызыкнулі з намі. Соцыялізм і рэалізм астаюцца да гэтага часу пробнымі каменямі, кінутымі на шляхах рэвалюцыі і навукі. Групы плаўцоў, прыгнаныя хвалямі падзей або мышленнем да гэтых скал, зараз-жа разлучаюцца і складаюць дзве вечныя партыі, якія, мяняючы адзёны, праходзяць праз усю гісторыю, праз усе перавароты, праз шматлікія партыі і гурткі, якія складаюцца з дзесяці юнакоў. Адна ўяўляе з сябе логіку, другая—гісторыю, адна—дыялектыку, другая—эмбрыягенію. Адна з іх *правей*, другая *магчымей*.

Пра выбар не можа быць і гутаркі; стрымаць мысль цяжэй, чым хоць якое захапленне,—яна цягне за сабою імаволі; хто можа яе затармазіць пачуццём, марай, боязною вынікаў, той і затармазіць яе, але не ўсе могуць. У каго мысль бярэ верх, у таго пытанне не аб прыкладаемасці, не аб тым, лягчэй ці цяжэй будзе,—той шукае ісціны і няўмольна, бесстаронна пільнеецца асноў, як сен-сіманісты некалі, як Прудон да гэтага часу.

Кола наша яшчэ шчыльней самкнулася. Ужо тады, у 1833 годзе, *лібералы* глядзелі на нас спадылба, як на страціўшых дарогу. Перад самай турмой сен-сіманізм паставіў рубаж паміж мною і Н. А. Палевым. Палевой быў чалавек незвычайна спрытнага розуму, дзейнага, лёгка ператраўляючага ўсякую ежу; ён нарадзіўся быць журналістам, летапісцам поспехаў, адкрыццяў, палітычнай і вучонай барацьбы. Я пазнаёміўся з ім у канцы курса і бываў часам у яго і ў яго брата Ксенафонта. Гэта быў час яго найвышэйшай славы,—час перад забаронаю „Тэлеграфа“.

Гэты васьм чалавек, які жыў апошнім адкрыццём, учарашнім пытаннем, новай навіною ў тэорыі і ў падзеях, мяняўся, як хамелеон, пры ўсёй спрытнасці розуму не мог зразумець сен-сіманізма*. Для нас сен-сіманізм быў адкравеннем, для яго—вар'яцтвам, нікчэмнай утопіяй, якая перашкаджае грамадзянскаму развіццю. Колькі я ні ўгаварваў, ні развіваў, ні даводзіў, Палевой і слухаць не хацеў, злаваў, рабіўся жоўчым. Яму было асабліва прыкра бачыць апазіцыю з боку студэнта; ён вельмі даражыў сваім уплывам на моладзь і ў гэтай спрэчцы бачыў, што яна адхіляецца ад яго.

Адзін раз, зняважаны недарэчнасцю яго пярэчанняў, я яму адказаў, што ён—такі самы адсталы кансерватар, як тыя, супроць якіх ён усё жыццё змагаўся. Палевой глыбока пакрыўдзіўся на мае словы і, ківаючы галавой, сказаў мне:

— Прыдзе час, і вам, у нагароду за цэлае жыццё намаганняў і працы, які-небудзь малады чалавек, усміхаючыся, скажа: „Ідзіце прэч, вы—адсталы чалавек“.

Мне было шкода яго, мне было сорамна, што я яго зняважыў, але разам з тым я зразумеў, што ў яго сумных словах гучэў яго прыгавар. У іх адчуваўся ўжо не моцны баец, а аджыўшы, устарэлы гладыятар. Я зразумеў тады, што наперад ён не пройдзе, а на месцы ўстаяць не здолее з такім дзейным розумам і з такім нетрывалым грунтам.

Вы ведаеце, што з ім было потым: ён узяўся за „Парашу-Сібірачку“...

Якое шчасце ўчас памерці для чалавека, які не ўмее ў свой час ні сыйсці са сцэны, ні ісці наперад. Гэта я думаў, гледзячы на Палевога, гледзячы на Пія ІХ і на *многіх іншых!*..

ДАДАТАК*

А. ПАЛЕЖАЕЎ

У дадатак да сумнага летапісу таго часу трэба перадаць некалькі падрабязнасцей пра А. Палежаева*.

Палежаеў студэнтам ва ўніверсітэце быў добра вядомы сваімі выдатнымі вершамі. Між іншым, напісаў ён юмарыстычную паэму „Сашка“, парадыруючы „Онегіна“. У ёй, не абмяжоўваючы сябе прыстойнасцю, жартаўлівым тонам і вельмі мілымі вершамі, закрануў ён шмат што*.

Увосень 1826 года Нікалай, павесіўшы Пестэля, Мураўёва і іх сяброў, святкаваў у Маскве сваю карананьцю. Для іншых гэтая ўрачыстасць бывае повадам да амністыі і дараванняў: Нікалай, адсвяткаваўшы свой апафеоз, зноў пайшоў „разіць ворагаў бацькаўшчыны“, як Рабесп'ер пасля свайго Fête-Dieu¹.

Тайная паліцыя даставіла яму паэму Палежаева...

І вось у адну ноч, гадзіны ў тры, рэктар будзіць Палежаева, загадвае адзецца ў мундзір і сыйсці ў праўленне. Там яго чакае папячыцель. Агледзеўшы, ці ўсе гузікі на яго мундзіры і ці няма лішніх, ён без усякага тлумачэння запрасіў Палежаева ў сваю карэту і павёз.

Прывёз ён яго да міністра народнай асветы. Міністр саджае Палежаева ў сваю карэту і таксама вязе, але на гэты раз ужо проста да гасудара.

Князь Лівен* пакінуў Палежаева ў зале, дзе чакала некалькі прядворных і іншых вышэйшых чыноўнікаў, не гледзячы на тое, што была шостая гадзіна раніцы, і пайшоў ва ўнутраныя пакоі. Прядворныя ўявілі сабе, што малады чалавек чым-небудзь адзначыўся, і зараз-жа распачалі з ім гутарку. Нейкі сенатар прапанаваў яму даваць урокі сыну.

Палежаева паклікалі ў кабінет. Гасудар стаяў, абaperшыся на бюро, і гаварыў з Лівенам. Ён кінуў на ўвайшоўшага пільны позірк, у руцэ ў яго быў сшытак.

— Гэта ты, — запытаўся ён, — напісаў гэтыя вершы?

— Я, — адказаў Палежаеў.

— Вось, князь, — гаварыў далей гасудар, — вось я вам дам узорчык універсітэцкага выхавання, я вам пакажу, чаму вучацца там маладыя людзі. Чытай гэты сшытак уголас, — дадаў ён, звяртаючыся зноў да Палежаева.

Палежаеў так хваляваўся, што не мог чытаць. Позірк Нікалая нерухома спыніўся на ім. Я ведаю гэты позірк і не ведаю, ці ёсць яшчэ больш страшны, безнадзейны, чым гэты шэра-бясколерны, халодны, алавяны позірк.

— Я не магу, — сказаў Палежаеў.

— Чытай! — закрычаў высачайшы фельдфебель.

Гэты крык вярнуў сілу Палежаеву; ён разгарнуў сшытак. Ніколі, казаў ён, я не бачыў „Сашку“ так перапісанага і на такой добрай паперы.

¹ Свята гасподняе*.

Спачатку яму было цяжка чытаць, потым, натхняючыся больш і больш, ён гучна і складна дачытаў паэму да канца. У месцах асабліва рэзкіх гасудар рабіў знак рукою міністру. Міністр заплюшчваў вочы ад жаху.

— Што скажаце?—запытаўся Нікалай пасля чытання.—Я палажу канец гэтай распусце! Гэта ўсё яшчэ *сляды, апошнія рэшткі*; я іх выкараню! Якіх ён паводзін?

Міністр, зразумела, не ведаў яго паводзін, але ў ім прачнулася нешта чалавечае, і ён сказаў:

— *Найлепшых паводзін, в. в.*

— Гэты водзыў цябе выратаваў, але пакараць цябе трэба для прыкладу другім. Хочаш у ваенную службу.

Палежаеў маўчаў.

— Я табе даю ваеннай службай сродак ачысціцца. Што-ж, хочаш?

— Я павінен слухацца,—адказаў Палежаеў.

Гасудар падышоў да яго, паклаў руку на плячо і, сказаўшы:

— Ад цябе залежыць твой лёс; калі я забуду, ты можаш мне *пісаць*,— *пацалаваў яго ў лоб*.

Я дзесяць разоў прымушаў Палежаева паўтараць расказ пра пацалунак,—такім ён мне здаваўся наймаверным. Палежаеў кляўся, што гэта праўда.

Ад гасудара Палежаева завялі да Дзібіча*, які жыў тут-жа, у палацы. Дзібіч спаў, яго разбудзілі: ён вышаў, пазяхаючы, і, прачытаўшы паперу, запытаўся ў флігель-ад'ютанта:

— Гэта ён?

— Ён, в. с.

— Што-ж! добрая справа, паслужыце ў ваеннай; я ўсё ў ваеннай службе быў, бачыце, даслужыўся, і вы, можа, будзеце фельдмаршалам...

Гэты недарэчны, тупы, нямецкі жарт быў пацалункам Дзібіча.

Палежаева завезлі ў лагер і аддалі ў салдаты.

Мінула гады тры, Палежаеў успомніў словы гасудара і напісаў яму пісьмо. Адказу не было. Праз некалькі месяцаў ён напісаў другое—таксама няма адказу. Упэўнены, што яго пісьмы не даходзяць, ён збег, і збег для таго, каб асабіста падаць просьбу. Ён трымаўся неасцярожна, бачыўся ў Маскве з таварышамі, яны яго частавалі; зразумела, гэта не магло астацца ў сакрэце. У Тверы яго схапілі і адправілі ў полк, як беглага салдата, у ланцугах, пехатою. Ваенны суд прыгаварыў яго прагнаць скрозь строй; прыгавар паслалі да гасудара на зацверджанне.

Палежаеў хацеў кончыць самагубствам перад караю. Доўга адшукваючы ў турме якую-небудзь вострую зброю, ён даверыўся старому салдату, які яго любіў. Салдат зразумеў яго і ацаніў яго жаданне. Калі стары даведаўся, што адказ прышоў, ён прынёс яму штык і, аддаючы, сказаў праз слёзы:

— Я сам адтачыў яго.

Гасудар загадаў не караць Палежаева.

Тады вось напісаў ён свой выдатны верш:

Без утешений
Я погнбал,
Мой злобный гений
Торжествовал...

Палежаева адправілі на Каўказ; там ён быў пераведзены за выслугу ў унтэр-афіцэры. Гады ішлі і ішлі; безвыходнае, нуднае існаванне зламала яго; зрабіцца паліцэйскім паэтам і апяваць доблесці Нікалая ён не мог, а гэта быў адзіны шлях пазбавіцца ранца.

Быў, аднак, яшчэ другі, і ён выбраў яго, ён піў для таго, каб забыцца. Ёсць страшны верш яго „Да сівухі“.

Ён перапрасіўся ў карабінерны полк, які стаяў у Маскве. Гэта значна палепшыла яго лёс, але ўжо злыя сухоты раз'ядалі яго грудзі. У гэты час я пазнаёміўся з ім, каля 1833 года. Памучыўся ён яшчэ гады чатыры і памёр у салдацкай больніцы.

Калі адзін з прыцеляў яго з'явіўся прасіць цела для пахавання, ніхто не ведаў, дзе яго; салдацкая больніца гандлюе трупамі; яна іх прадае ва універсітэт, у медыцынскую акадэмію, выварвае шкілеты і інш. Нарэшце, ён знайшоў у падвале труп беднага Палежаева,—ён валяўся пад другімі, мышы аб'елі яму адну нагу.

Пасля яго смерці выдалі яго творы і да іх хацелі далучыць яго партрэт у салдацкім шынелі. Цэнзура палічыла гэта непрыстойным, і бедны пакутнік паказан у афіцэрскіх эпалетах,—ён быў пераведзен у афіцэры ў больніцы*.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

ТУРМА
і
ССЫЛКА

1834 • 1838

РАЗДЕЛ VIII*

Прароцтва.—Арышт Огарэва.—Пажар.—Маскоўскі ліберал.—М. Ф. Орлоў.—Могілкі.

... Аднаго разу ўвесну 1834 года прышоў я раніцою да Вадзіма; ні яго не было дома, ні яго братоў і сёстраў. Я ўвайшоў наверх у невялікі пакой яго і сеў пісаць.

Дзверы ціха адчыніліся, і ўвайшла старэнькая маці Вадзіма; крокі яе былі ледзь чутны, яна падышла стомлена, хваравіта да крэсла і сказала мне, сеўшы ў яго:

— Пішыце, пішыце,—я прышла зірнуць, ці не вярнуўся Вадзя; дзеці пайшлі гуляць, унізе такая пустэча, мне зрабілася сумна і страшна; я пасяджу тут; я вам не перашкаджаю, рабіце сваю справу.

Твар яе быў задумлівы, у ім яшчэ ясней вызначаўся водбліск перажытага ў мінулым і таё падазроная боязь будучага, тоё недавер'е да жыцця, какое заўсёды астаецца пасля вялікіх, доўгіх і шматлікіх няшчасцяў.

Мы разгаварыліся. Яна расказвала штосьці пра Сібір.

— Шмат, шмат прышлося мне перацярапець, а што яшчэ давядзецца убачыць,—дадала яна, ківаючы галавой,—добрага нічога не чуе сэрца.

Я ўспомніў, як старэнькая, іншы раз слухаючы нашы смелыя расказы і дэмагагічныя гутаркі, бляднела, ціха ўздыхала, выходзіла ў другі пакой і доўга не гаварыла ні слова.

— Вы,—казала яна далей,—і вашы сябры, вы ідзеце проста дарогай да пагібелі. Пагубіце вы Вадзю, сябе і ўсіх; я-ж і вас люблю, як сына.

Сляза кацілася па схуднелай шчаце.

Я маўчаў. Яна ўзяла маю руку і, стараючыся ўсміхнуцца, дадала:

— Не сярдуйце, у мяне нервы расстроены; я ўсё разумею, ідзіце вашай дарогай: для вас няма іншай, а калі-б была, вы ўсе былі-б не тыя. Я ведаю гэта, але не магу перасіліць страху; я так многа перацярапела няшчасцяў, што на новыя нестae сіл. Глядзіце, вы ні слова не кажыце Вадзю пра гэта; ён засмукуе, будзе мяне ўгаварваць... Вось ён,—дадала старэнькая, паспешна выціраючы слёзы і просячы яшчэ раз позіркам, каб я маўчаў.

Бедная маці! Святая, вялікая жанчына!

Гэта варта карнелеўскага „qu'il mourût“¹.

Прароцтва яе неўзабаве збылося; на шчасце, на гэты раз навалыніца пранеслася над галавой яе сям'і, але многа набралася бедная гора і страху*.

— Як узялі?—пытаўся я, ускочыўшы з пасцелі і мацаючы галаву, каб ведаць, сплю я ці не.

— Паліцмейстар прыязджаў ноччу з квартальным і казакамі, гадзіны праз дзве пасля таго, як вы пайшлі ад нас, забраў паперы і павёз Н. П.

¹ Няхай ён памрэ!

Гэта быў камердынер Огарэва. Я не мог зразумець, які повад выдумала паліцыя,—за апошні час усё было ціха. Огарэў толькі за дзень прыехаў... І чаму-ж яго ўзялі, а мяне не?

Склаўшы рукі нельга было сядзець, я адзеўся і вышаў з дому без пэўнай мэты. Гэта было першае няшчасце, якое скінулася на маю галаву*. Мне было дрэнна, мяне мучыла маё бяссілле.

Ходзячы па вуліцах, я, нарэшце, успомніў, што ў мяне ёсць адзін прыяцель, якому грамадскае становішча давала магчымасць даведацца, у чым справа, а можа, і памагчы. Ён жыў страшэнна далёка: на дачы за Варанцоўскім полем; я сеў на першага рамізніка і паімчаў да яго. Гэта было а сёмай гадзіне раніцы.

Года за паўтара перад тым пазнаёміліся мы з Васільчыкавым*; гэта быў свайго роду леў у Маскве. Ён выхоўваўся ў Парыжы, быў багаты, разумны, адукаваны, востры, вольнадумны, сядзеў у Петрапаўлаўскай крэпасці па справе 14 снежня і быў у ліку выпушчаных; у ссылку ён не папаў, але слава асталася пры ім. Ён служыў і меў вялікую сілу ў генерал-губернатары. Князь Галіцын любіў людзей з вольным ладам мыслей, асабліва, калі яны яго добра выказвалі па-французску: у рускай мове князь быў не моцны.

Васільчыкаў быў гадоў на дзесяць старэйшы за нас і здзіўляў нас сваімі практычнымі заўвагамі, сваім веданнем палітычных спраў, сваёй французскай красамоўнасцю і гарачнасцю свайго лібералізма. Ён ведаў так многа і так падрабязна, расказваў так міла і так плаўна; думкі яго былі так цвёрда акрэслены, на ўсё быў адказ, парада, вырашэнне. Чытаў ён усё: новыя раманы, трактаты, журналы, вершы і, апрача таго, старанна займаўся заалогіяй, пісаў праекты для князя і складалаў планы дзіцячых кніг.

Лібералізм яго быў найчысцейшы, трохкаляровай вады, левага боку паміж Могенам і генералам Ламаркам.

Яго кабінет быў пазавешаны партрэтамі ўсіх рэволюцыйных славурых людзей, ад Гемпдэна і Балы да Фіескі і Арман Карэля. Цэлая бібліятэка забароненых кніг знаходзілася пад гэтым рэволюцыйным іканастасам. Шкілет, некалькі чучалаў птушак, сушаных амфібіяў і мочаных вантробаў надавалі сур'ёзны каларыт думы і сузірання на залішне гарачыцельны характар кабінета.

Мы з зайздрасцю паглядалі на яго спрактыкаванасць і веданне людзей; яго тонкая іранічная манера прырэчыць мела на нас вялікі ўплыў. Мы на яго глядзелі, як на *дзелавога* рэволюцыянера, як на дзяржаўнага чалавека *in spe*¹.

Я не застаў Васільчыкава дома. Ён з вечара паехаў у горад на спатканне з князем; яго камердынер сказаў, што ён абавязкова будзе гадзіны праз паўтара дома. Я астаўся чакаць.

Васільчыкаў займаў раскошную дачу. Кабінет, у якім я чакаў, быў вялікі, высокі і ац *gez-dechaussée*²; велізарныя дзверы выходзілі на тэрасу і ў сад. Дзень быў гарачы, з саду пахла дрэвамі і кветкамі, дзеці гулялі перад домам, звонка смеючыся. Багацце, раскоша, прастора, сонца і цень, кветкі і зелень... а ў турме так вузка, душна, цёмна. Не ведаю, ці доўга я сядзеў, апанаваны сумнымі думкамі, як раптам камердынер з нейкім дзіўным адушаўленнем паклікаў мяне з тэрасы.

— Што такое?—запытаўся я.

— Ды хадзіце сюды, зірніце.

¹ У будучым.

² У ніжнім паверсе.

Я вышаў, не жадаючы яго пакрыўдзіць, на тэрасу і абамлеў. Цэлы поўкруг дамоў палаў, нібы ўсе яны загарэліся ў адзін час. Пажар разрастаўся з неймавернай хуткасцю.

Я астаўся на тэрасе*. Камердынер глядзеў з нейкім нервовым задальненнем на пажар, прыгаварваючы:

— Добра забірае, вось і гэты дом направа загарыцца, абавязкова загарыцца.

Пажар мае ў сабе нешта рэвалюцыйнае: ён смяецца з уласнасці, нівеліруе багацці. Камердынер інстынктам зразумеў гэта.

Праз поўгадзіны чвэрць небасхіла пакрылася дымам, чырвоным знізу і шэра-чорным зверху. У гэты дзень выгарала Лефортова. Гэта быў пачатак тых падпалаў, якія цягнуліся месяцаў пяць; пра іх мы яшчэ будзем гаварыць.

Нарэшце, прыехаў і Васільчыкаў. Ён быў у настроі, мілы, ветлівы, расказаў мне пра пажар, міма якога ехаў, пра агульную гамонку, што гэта—падпал, і поўжартам дадаў:

— Пугачоўшчына-с, вось паглядзіце, і нам з вамі не пазбегнуць, пасадзяць нас на кол...

— Перш, чым пасадзяць нас на кол,—сказаў я,—баюся, каб не пасадзілі на ланцуг. Ці ведаеце вы, што сёння ўночы паліцыя ўзяла Огарэва?

— Паліцыя? Што вы кажаце?!

— Я да вас таго і прыехаў. Трэба што-небудзь зрабіць, паедзьце да князя, даведайцеся, у чым справа, папрасіце мне дазволу яго ўбачыць.

Не чуючы адказу, я зірнуў на Васільчыкава, але замест яго, здавалася, быў яго старэйшы брат, з пасалавелым тварам, з апухлымі рысамі, ён ахаў і хваляваўся.

— Што з вамі?

— Вось-жа я вам казаў, заўсёды казаў, да чаго гэта давядзе... Так, так, гэтага трэба было чакаць, вось табе і маеш,—ні целам, ні душой не вінен, а і мяне, мабыць, пасадзяць; гэтак жартаваць нельга, я ведаю, што такое казематы.

— Паедзеце вы да князя?

— Што вы, навошта гэта? Я вам раю па-сяброўску: і не гаварыце пра Огарэва, жывіце, як мага цішэй, а то дрэнна будзе. Вы не ведаеце, да чаго гэтыя справы небяспечныя; шчыра вам раю: трымайцеся ўбаку, капашыцеся, як хочаце,—Огарэву не паможае, а самі пападзецца. Вось яно самаўладства,—якія правы, якая абарона; ці ёсць, хіба, адвакаты, суддзі?..

На гэты раз у мяне не было настрою слухаць яго смелыя думкі і рэзкія меркаванні. Я ўзяў капялюш і паехаў.

Дома я застаў усё ў хваляванні. Ужо бацька мой быў сярдзіты на мяне за арышт Огарэва, ужо Сенатар быў тут, капаўся ў маіх кнігах, адбіраў, на яго думку, небяспечныя і быў незадаволены.

На сталі я знайшоў запіску ад М. Ф. Орлова: ён клікаў мяне абедаць*. Ці не можа ён што-небудзь зрабіць? Вопыт хоць мяне і правучыў, але ўсё-ж такі—куціў не купіў, а патаргаваць можна.

Міхаіл Фёдаравіч Орлоў быў адным з заснавальнікаў славітага Саюза Благадзенства, і калі ён не папаў у Сібір, то гэта не яго віна, а яго брата, які карыстаўся асаблівай прыязню Нікалая і першы прымчаўся са сваёй конна-гвардыяй на абарону Зімянга палаца 14 снежня. Орлоў быў пасланы ў свае вёскі, праз некалькі гадоў яму дазволена было пасяліцца ў Маскве. За час адзінокага жыцця свайго ў вёсцы ён займаўся палітычнай эканоміяй і хіміяй. Першы раз, калі я яго сустрэў, ён гаварыў пра новую хімічную наменклатуру. Ва ўсіх энергічных людзей, якія позна пачынаюць займацца якой-небудзь наукай, з'яўляецца імкненне перастаўляць мэблю

і распараджацца па-свойму. Наменклатура яго была больш складанай, чым агульнапрынятая французская. Мне хацелася звярнуць яго ўвагу і я, нахштальт *carpatio benevolentiae*¹, пачаў даводзіць яму, што наменклатура яго добрая, але што ранейшая лепшая.

Орлоў паспрачаўся, потым згадзіўся.

Маё какецтва ўдалося, мы з таго часу былі з ім у блізкіх адносінах. Ён бачыў ва мне ўзыходзячую магчымасць, я бачыў у ім ветэрана нашых думак, друга нашых герояў, благородную з'яву ў нашым жыцці.

Бедны Орлоў быў падобны на ільва ў клетцы. Усюды стукаўся ён у краты, нідзе не было яму ні прасторы, ні справы, а прага дзейнасці яго грызла.

Пасля падзення Францыі я не раз сустракаў людзей падобных на яго, людзей, якія марнеюць ад патрэбнасці палітычнай дзейнасці і не маюць магчымасці знайсці сябе ў чатырох сценах кабінета або ў сямейным жыцці. Яны не ўмеюць быць адны; у адзіноце на іх находзіць хандра, яны робяцца капрызнымі, сварацца з апошнімі сябрамі, бачаць усюды інтрыгі супроць сябе і самі інтрыгуюць, каб раскрыць усе гэтыя неіснуючыя падкопы.

Ім патрэбна, як паветра, сцена і глядачы; на сцэне яны, сапраўды, героі і сцерпяць нясцерпнае. Ім патрэбен шум, гром, грэск, ім трэба гаварыць прамовы, слухаць прырэчаны ворагаў, ім патрэбна напружанне барацьбы, ліхаманка небяспекі,—без гэтых канфартатываў² яны нудзяцца, вянуць, занепадаюць, цяжэюць, імкнуцца кудысьці, робяць памылкі. Гэтакі-ж і Ледру-Рален, які, дарэчы, і тварам нагадвае Орлова, асабліва з таго часу, як адрасціў вусы.

Ён быў вельмі прыгожы; высокая фігура яго, благородная постаць, прыгожы мужныя рысы, зусім аголены чэрап, і ўсё гэта разам, складна злучанае, надавала яго асобе невымоўную прывабнасць. Яго бюст—rep-
dant бюсту А. П. Ермолава, якому яго насуплены, чатырохкантовы лоб, капа сівых валасоў і арліны позірк, надавалі тое характэрнае правадыра, састарэўшага ў бітвах, у якое закахалася Марыя Качубей у Мазелі³.

Ад нуды Орлоў не ведаў, што пачаць. Прабаваў ён і хрустальную фабрыку будаваць, на якой вырабляліся сярэдневяковыя шклы з карцінамі, што каштавалі яму даражэй, чым ён іх прадаваў, і кнігу ён пачынаў пісаць „аб крэдыце“,—не, не туды імкнулася сэрца, але другога выхаду не было. Леў прымушаны быў бяздзейна бродзіць паміж Арбатам і Басманнай, не смеючы нават даваць волю свайму языку.

Невымоўна шкода было бачыць Орлова, які намагаўся зрабіцца вучоным, тэарэтыкам. Ён меў розум ясны і бліскучы, але зусім не спекулятыўны, а тут ён блытаўся ў розных новавынайджаных сістэмах на даўно знаёмыя прадметы, падобна да хімічнай наменклатуры. Усё абстрактнае яму ніяк не ўдавалася, але ён з найвялікшай заядласцю вазіўся з метафізікай.

Неасцярожны, няўстрымны на язык, ён бесперастанку рабіў памылкі; захоплены першым уражаннем, якое ў яго было рыцарска-благародным, ён раптам успамінаў сваё становішча і зварачваў з поўдарогі. Гэтыя дыпламатычныя контр-маршы яму ўдаваліся яшчэ менш, чым метафізіка і наменклатура; і ён, заступіўшы за адзін пастронак, заступаў за два, за тры, стараючыся выправіцца. Яго лаялі за гэта; людзі такія лёгкадумныя і няўважлівыя, што яны больш глядзяць на словы, чым на дзеянні, і асобным памылкам надаюць больш вагі, чым сукупнасці ўсяго характару. Што тут вінаваціць, з нацягнутага рэгулаўскага пункту гледжання, чала-

¹ Каб заручыцца прыязню.

² Узбуджаючыя сродкі.

века,—трэба вінаваціць сумнае асяроддзе, у якім усякае благороднае пачуццё перадаецца, як кантрабанда, пад палой ды замкнуўшы дзверы; а сказаў слова голасна, дык дзень цэлы думаеш, ці скоры прыдзе паліцыя...

Абед быў вялікі. Мне прышлося сядзець каля генерала Раеўскага, брата жонкі Орлова. Раеўскі быў таксама ў апале з 14 снежня; сын славутага Н. Н. Раеўскага, ён хлопчыкам чатырнаццаці гадоў быў са сваім братам пад Барадзіным каля бацькі; потым ён памёр ад ран на Каўказе. Я раскажаў яму пра Огарэва і запытаўся, ці можа і ці захоча Орлоў што-небудзь зрабіць.

Твар Раеўскага спахмурнеў, але гэта было не выяўленне плаксівага самазахавання, якое я бачыў раніцою, а нейкая сумесь горкіх успамінаў і агіды.

— Тут няма месца хацець ці не хацець,—адказаў ён,—толькі я сумняваюся, каб Орлоў мог многа зрабіць; пасля абед ідзіце ў кабінет, я яго прывяду да вас. Дык вось,—дадаў ён, памаўчаўшы,—і ваша чарга прышла; гэты вір усіх уцягне*.

Распытаўшы мяне, Орлоў напісаў пісьмо да князя Галіцына, просячы яго аб спатканні.

— Князь,—сказаў ён мне,—сумленны чалавек: калі ён нічога не зробіць, то скажа, прынамсі, праўду.

Я на другі дзень паехаў за адказам. Князь Галіцын сказаў, што Огарэў арыштаваны па высачайшаму загаду, што назначана следчая камісія і што матэрыяльным повадам быў нейкі бал 24 чэрвеня, на якім пелі абуральныя песні. Я нічога не мог зразумець: у гэты дзень былі імяніны майго бацькі; я ўвесь дзень быў дома, і Огарэў быў у нас.

З цяжкім сэрцам пакінуў я Орлова; і яму было нядобра; калі я яму падаў руку, ён устаў, абняў мяне, моцна прытуліў да шырокіх сваіх грудзей і падалаваў.

Нібы ён адчуваў, што мы расстаемся надоўга.

Я яго бачыў з таго часу адзін раз, роўна праз шэсць год. Ён чахнуў. Хваравіты выраз, задумлівасць і нейкая новая вуглаватасць твара ўразлілі мяне; ён быў сумны, адчуваў сваё знесіленне, ведаў расстройтва спраў і не бачыў выхаду. Месяцы праз два ён памёр—кроў запыкалася ў яго жылах.

... У Люцэрне ёсць дзівосны помнік; ён зроблены Тарвальдсенам у дзікай скале. У западзіне ляжыць паміраючы леў; ён паранены насмерць, кроў цячэ з раны, у якой тарчыць абломак стралы; ён паклаў маладзечкую галаву на лапу, ён стогне, яго позірк выяўляе нясцерпны боль: вакол пуста, унізе сажалка; усё гэта заслонена гарамі, дрэвамі, зеленню; прахожыя ідуць, не здагадваючыся, што тут памірае царственны звер.

Раз неяк, доўга седзячы на лаве насупроць каменнага пакутніка, я раптам успомніў маё апошняе наведванне Орлова*.

Калі я ехаў ад Орлова дадому каля обер-паліцмейстарскага дома, мне ўспала на думку папрасіць у яго адкрыта дазволу пабачыцца з Огарэвым.

Я зроду ніколі не бываў раней ні ў адной паліцэйскай асобы. Мяне прымуслі доўга чакаць, нарэшце обер-паліцмейстар вышаў.

Маё пытанне яго здзівіла.

— Які повад прымушае вас прасіць дазволу?

— Огарэў—мой сваяк.

— Сваяк?—запытаўся ён, проста глядзячы мне ў вочы.

Я не адказаў, але таксама-ж проста глядзеў у вочы яго прэвасхадзіцельства.

— Я не магу вам даць дазволу,—сказаў ён,—ваш сваяк au secret¹. Вельмі шкада!

¹ На становішчы сакрэтнага.

... Невядомасць і бяздзейнасць мучылі мяне. Амаль нікога з сяброў не было ў горадзе, даведацца абсалютна нічога нельга было. Здавалася, паліцыя забыла або абышла мяне. Вельмі, вельмі было сумна. Але калі ўсё неба завалакло шэрымі хмарамі і доўгая ноч ссылкі і турмы набліжалася, светлы прамень сышоў на мяне.

Некалькі слоў глыбокай сімпатыі, сказаныя семнаццацігадовай дзяўчынай, якую я лічыў дзіцем, уваскрасілі мяне.

Першы раз у маім расказе з'яўляецца жаночы вобраз... і, уласна, адзін жаночы вобраз з'яўляецца ва ўсім маім жыцці.

Мімалётныя, юныя, веснавыя захапленні, што хвалявалі душу, пабляднелі, зніклі перад ім, як туманныя карціны; новых другіх не прышло.

Мы сустрэліся на могілках. Яна стаяла, абапершыся на магільны помнік, і гаварыла пра Огарэва, і смутак мой знік.

— Да заўтра,—сказала яна і падала мне руку, усміхаючыся праз слёзы.

— Да заўтра,—адказаў я... і доўга глядзеў услед за знікаўшым вобразам яе.

Гэта было дзевятнацатага ліпеня 1834*.

РАЗДЗЕЛ ІХ*

Арышт.—Добрасумленны.—Канцылярыя прэчысценскага частнага дома.—Патрыярхальны суд.

... „Да заўтра“, паўтараў я, засынаючы... На душы было незвычайна лёгка і хораша.

А другой гадзіне ночы мяне разбудзіў камердынер майго бацькі; ён быў раздзеты і напалоханы.

— Вас патрабуе нейкі афіцэр.

— Які афіцэр?

— Я не ведаю.

— Ну, дык я ведаю,—сказаў я яму і накінуў на сябе халат.

У дзвярах залы стаяла фігура, апранутая ў ваенны шынель; каля акна віднеўся белы султан, ззаду былі яшчэ нейкія асобы,—я разгледзеў казацкую шапку.

Гэта быў паліцмейстар Мілер.

Ён сказаў мне, што, па распараджэнню ваеннага генерал-губернатара, якое было ў яго руках, ён павінен агледзець мае паперы. Прынеслі свечкі. Паліцмейстар узяў мае ключы; квартальны і яго паручык пачалі капацца ў кнігах, у бялізне. Паліцмейстар заняўся паперамі; яму ўсё здавалася падазроным, ён усё адкладваў і раптам, звяртаючыся да мяне, сказаў:

— Я вас папрашу пакуль што адзецца; вы паедзеце са мной.

— Куды?—запытаўся я.

— У Прэчысценскую часць,—адказаў паліцмейстар супакойваючым голасам.

— А потым?

— Далей нічога няма ў загадзе генерал-губернатара.

Я пачаў адзявацца.

Тым часам, напалоханыя слугі разбудзілі маю маці; яна кінулася са сваёй спальні да мяне ў пакой, але ў дзвярах паміж гасціным пакоем і залам была затрымана казакам. Яна ўскрыкнула, я ўздвогнуў і пабег туды. Паліцмейстар пакінуў паперы і вышаў са мною ў залу. Ён папраціў прабачэння ў маёй маці, прапусціў яе, вылаяў казака, які быў не вінават, і вярнуўся да папер.

Потым увайшоў мой бацька. Ён быў бледны, але стараўся вытрымаць сваю бясстрасную ролю. Сцэна рабілася цяжкай. Маці мая сядзела ў куце і плакала. Стары гаварыў на аб'якія тэмы з паліцмейстарам, але голас яго дрыжаў. Я баяўся, што не вытрымаю гэтага *à la longue*¹, і не хацеў даставіць квартальным прыемнасць бачыць мяне ў слязах.

Я тузануў паліцмейстара за рукаў.

— Паедзем!

— Паедзем,—сказаў ён з радасцю*.

¹ Доўга.

Бацька мой вышаў з пакоя і праз мінуту вярнуўся; ён прынёс маленькі абраз, надзеў мне на шыю і сказаў, што ім благаславіў яго бацька, паміраючы. Я быў расчулены; гэты рэлігійны падарунак паказаў мне меру страху і ўзрушэння ў душы старога. Я стаў на калені, калі ён надзяваў яго; ён падняў мяне, абняў і благаславіў.

На абразку была намалёваная на фініфці адсечаная галава Іаана Прадпечы на блюзде. Што гэта было: прыклад, парада ці прароцтва, не ведаю, але сэнс абразка зрабіў на мяне вялікае ўражанне.

Мая маці была амаль у непрытомнасці.

Уся дворня праводзіла мяне па лесніцы са слязьмі, кідаючыся чалаваць мяне, мае рукі,—я жывым прысутнічаў пры сваім вынасе; паліцмейстар хмурыўся і прыпшыў.

Калі мы вышлі за вароты, ён сабраў сваю каманду; з ім было чатыры казакі, двое квартальных і двое паліцэйскіх.

— Дазвольце мне ісці дадому?—запытаўся ў паліцмейстара чалавек з барадой, што сядзеў перад варотамі.

— Ідзі,—сказаў Мілер.

— Гэта што за чалавек?—запытаўся я, сядячы на дрожкі.

— Добрасумленны; вы ведаеце, што без добрасумленнага паліцыя не можа ўваходзіць у дом.

— Таму вы і пакінулі яго за варотамі?

— Пустая форма! Дарэмна перашкодзілі чалавеку спаць!—заўважыў Мілер.

Мы паехалі пад наглядом двух конных казакаў.

У частным доме не было для мяне асобнага пакоя. Паліцмейстар загадаў да раницы пасадзіць мяне ў канцылярыю. Ён сам прывёў мяне туды, кінуўся на крэсла і, стомлена пазяхаючы, мармытаў:

— Проклятая служба; на скачцы быў з трох гадзін ды вось з вамі правазіўся да раницы,—мусіць, ужо чацвертая гадзіна, а заўтра а дзевятай з рапартам ехаць. Бывайце,—дадаў ён праз хвіліну і вышаў.

Унтэр замкнуў мяне на ключ, заўважыўшы, што, калі што патрэбна, то магу пастукаць у дзверы.

Я адчыніў акно; дзень пачынаўся ўжо, павяваў ранішні вецер; я папрасіў у унтэра вады і выпіў цэлы кубак. Пра сон і не думаў. Да таго-ж, і легчы не было дзе: апрача брудных скураных стулаў і аднаго крэсла, у канцылярыі знаходзіўся толькі вялікі стол, завалены паперамі, і ў куце маленькі стол, яшчэ больш завалены паперамі. Цьмяны начнік не мог асвятляць пакоя, а толькі ўтвараў на столі зыбкую пляму святла, якая бляднела больш і больш ад світанья.

Я сеў на месца частнага прыстава і ўзяў першую паперу, ляжаўшую на сталі,—білет на пахаванне дваровага чалавека князя Гагарына і медыцынскае пасведчанне, што ён памёр па ўсіх правілах навукі. Я ўзяў другую,—паліцэйскі статут. Я прагледзеў яго і знайшоў у ім артыкул, у якім сказана: „Кожны арыштаваны мае права праз тры дні пасля арышту даведацца аб прычыне яго або быць выпушчаны“. Гэты артыкул я сабе заўважыў.

Праз гадзіну бачыў я ў акно, як прыехаў наш дварэцкі і прывёз мне падушку, коўдру і шынель. Ён прасіў аб нечым унтэра, мабыць, аб дазvole ўвайсці да мяне. Гэта быў сівы стары, у якога я яшчэ ў дзіцячым узросце ахрысціў двух або трох дзяцей. Унтэр груба і адрывіста адмаўляў яму. Адзін з нашых фурманаў стаяў блізка. Я ім закрычаў у акно. Унтэр замітусіўся і пачаў праганяць іх. Стары кланяўся мне нізенька і плакаў; фурман, сцёбнуўшы каця, зняў капялюш і выцер вочы,—каламжка застукала, і слёзы паліліся ў мяне градам. Душа перапоўнілася. Гэта былі першыя і апошнія слёзы за ўвесь час зняволення.

Раніцою канцылярыя пачала напаўняцца. З'явіўся пісар, п'яны яшчэ, мабыць; з учарашняга дня; фігура сухотная, рыжая, у прышчах, з жы-вельна-распусным выразам твара. Ён быў у фраку колеру цэгля, дрэнна пашытым, нячыстым, зашмальцаваным. Следам за ім прышоў другі, у унтэр-афіцэрскім шынялі, трымаючы сябе надзвычай вольна. Ён зараз-жа звярнуўся да мяне з пытаннем.

— У тэатры, ці што, папаліся?

— Мяне арыштавалі дома.

— І сам Фёдар Іванавіч?

— Хто гэта Фёдар Іванавіч?

— Палкоўнік Мілер-с.

— Так, ён.

— Разумеем-с,—ён міргнуў рыжаму, які не прымаў ніякага ўдзелу ў гутарцы. Кантаніст больш не гаварыў да мяне; ён убачыў, што мяне ўзялі не за буянства, не за п'янства, і страціў да мяне ўсю цікавасць, а, можа, і баяўся распачынаць гутаркі з *небяспечным* арыштантам.

Праз некаторы час з'явіліся розныя квартальныя, заспанія і яшчэ сонныя, нарэшце, прасціелі і цяжбеннікі.

Утрымальніца публічнага дома скардзілася на поўпіўніка, што ён у сваёй краме вылаяў яе ўсёвародна і прытым такімі словамі, якія яна, як жанчына, не можа вымавіць пры начальстве. Поўпіўнік кляўся, што ён такіх слоў ніколі не гаварыў. Утрымальніца клялася, што ён іх не адзін раз гаварыў і вельмі гучна, прычым яна дадала, што ён замахнуўся на яе і, калі-б яна не нахілілася, то ён раскроіў-бы ёй увесь твар. Сядзелец казаў, што яна, па-першае, не плаціць яму доўгу, па-другое, вельмі пакрыўдзіла яго ва ўласнай яго краме і, мала таго, абяцала збіць яго да смерці рукамі сваіх прыхільнікаў.

Утрымальніца, высокая, неахайная жанчына, з апухлымі вачыма, крычала прарэзліва гучным, вісклівым голасам і гаварыла страшэнна многа. Сядзелец больш браў мімікай і рухамі, чым словамі.

Саламон-квартальны, замест суда, лаяў іх абодвух на чым свет стаіць.

— Ад жыру сабакі шалеюць!—казаў ён.—Сядзелі-б бестыі спакойна дома, тым больш, што мы маўчым ды патураем. Бачыш, важнасць якая! Палаяліся ды і зараз-жа начальства турбаваць. І што вы за персана такая? Нібы вам упершыню! Ды вас назваць нельга, не вылаяўшы, такім рамяством займаецца.

Поўпіўнік страсянуў галавой і таргануў плячыма ў адзнаку глыбокага задавальнення. Квартальны зараз-жа накінуўся на яго.

— А ты што з-за прылаўка лаешся, сабака?! Хочаш у сібірку? Паганец гэтакі! ды лапу яшчэ падымаць... а бярозавых, гарачых... хочаш?

Для мяне гэтая сцена мела ўсю прывабнасць навіны, яна ў мяне асталася ў памяці назаўсёды; гэта быў першы патрыярхальны рускі працэс, які я бачыў.

Утрымальніца і квартальны крычалі аж пакуль увайшоў участковы прыстаў. Ён, не пытаючыся, навошта гэтыя людзі тут і чаго хочуць, за-крычаў яшчэ больш дзікім голасам:

— Вон адгэтуль, вон! Што тут: гандлёвая лазня ці карчма?!

Прагнаўшы „сволач“, ён звярнуўся да квартальнага:

— Як вам не сорам дапускаць такі непарадак? Колькі разоў вам казаў! Павага да месца траціцца,—погань усякая пачне пасля гэтага Садом рабіць. Вы занадта патураеце гэтым машэннікам. Гэта што за чалавек?—запытаўся ён пра мяне.

— Арыштант,—адказаў квартальны,—якога прывезлі Фёдар Іванавіч; тут ёсць паперка-с.

Частны прачытаў паперку, паглядзеў на мяне, з недавальненнем сустрэў прасты і нерухомы позірк, які я на ім спыніў, рыхтуючыся на першае яго слова даць здачы, і сказаў: „Выбачайце“.

Справа ўтрымальніцы і поўпіўніка зноў з'явілася; яна патрабавала прысягі; прышоў поп; здаецца, яны абодва прысягнулі,—я канца не бачыў. Мяне павезлі да обер-паліцмейстара, не ведаю нашто; ніхто не гаварыў са мною ні слова. Потым зноў прывезлі ў частны дом, дзе мне быў прыгатаваны пакой пад самай каланчой. Унтэр-афіцэр сказаў, што калі я хачу паесці, дык трэба паслаць купіць што-небудзь, што казённы паёк яшчэ не вызначаны і што ён яшчэ дні два не будзе вызначаны, апрача таго, паколькі ён складаецца з трох або чатырох капеек срэбрам, то *харошыя* арыштанты аддаюць яго ў эканомію.

Забруджаная канапа стаяла ля сцяны; было ўжо апоўдні, я адчуваў страшэнную стомленасць, кінуўся на канапу і заснуў мёртвым сном. Калі я прачнуўся, на душы ўсё ўцішылася і супакоілася. Мяне змучыла за апошні час невядомасць аб лёсе Огарэва; цяпер чарга дайшла і да мяне, небяспека не віднелася здалёку, а аблажыла навокал, хмара была над галавой. Гэтае першае ганенне павінна было нам служыць рукапалажэннем.

РАЗДЗЕЛ X*

Пад каланчой.—Лісабонскі кварталны.—Падпальшчыкі.

Да турмы чалавек прызвычайваецца скоро, калі ён мае колькі-небудзь унутранага зместу. Да цішыні і поўнай волі ў клетцы прызвычайваешся хутка,—ніякага клопату, ніякай раскідлівасці думак.

Спачатку не давалі кніг,—частны прыстаў упэўніваў, што з дому кніг не дазваляецца браць. Я яго прасіў купіць. „Хіба што-небудзь навучальнае, граматыку якую, ці што, мабыць, і можна, а не, дык трэба запытацца ў генерала“. Прапанова чытаць з нуды граматыку была бязмерна смешна, тым не менш я ўхапіўся за яе абодвума рукамі і папрасіў частнага прыстава купіць італьянскую граматыку і лексікон. Са мною былі дзве чырвоенькія асігнацыі, я аддаў адну яму; ён тут-жа паслаў паручыка па кнігі і аддаў яму маё пісьмо да обер-паліцмейстара, у якім я, грунтуючыся на вычитаным мною артыкуле, прасіў абвясціць мне прычыну арышту або выпусціць мяне.

Частны прыстаў, у прысутнасці якога я пісаў пісьмо, угаварваў не пасылаць яго. „Дарэмна, далібог дарэмна турбуеце генерала! скажуць: неспакойныя людзі,—вам-жа на шкоду, а карысці ніякай не будзе“.

Увечары з’явіўся кварталны і сказаў, што обер-паліцмейстар загадаў мне на словах абвясціць, што ў свой час я даведаюся, за што арыштаваны. Далей ён выцягнуў з кішэні зашмальцаваную італьянскую граматыку і, усміхаючыся, дадаў: „Так добра вышла, што тут і слоўнік ёсць, лексікончыка не трэба“. Пра рэшту і гутаркі не было. Я хацеў было зноў пісаць да обер-паліцмейстара, але роля мініятурнага Гемпдена ў Прэчысценскай часці здалася мне надта смешнай.

Тыдня праз паўтара пасля таго як мяне ўзялі, а дзiesiąтай гадзіне ўвечары, прышоў маленькага росту чорненькі і рабенькі кварталны з загадам адзецца і ісці ў следчую камісію.

Пакуль я адзяваўся, здарыўся наступны смешна-прыкры выпадак. Абед мне прысылалі з дому; слуга аддаваў унізе дзяжурнаму унтэр-афіцэру, той прыслаў з салдатам да мяне. Вінаграднае віно дазвалялася прапускаць ад поўбутэлькі да цэлай у дзень. Н. Сазонаў, карыстаючыся гэтым дазволам, прыслаў мне бутэльку найлепшага „Іаганісбергера“. Салдат і я, мы ўхітрыліся двума цвікамі адкаркаваць бутэльку; букет паху здзіўляў здалёк. Гэтым віном я хацеў цешыцца дні тры-чатыры.

Трэба быць у турме, каб ведаць, колькі дзяцінства астаецца ў чалавеку і як могуць цешыць дробязі ад бутэлькі віна да свавольных кпінаў з вартаўніка.

Рабенькі кварталны адшукаў маю бутэльку і, звяртаючыся да мяне, прасіў дазволу крыху выпіць. Прыкра было мне, аднак я сказаў, што вельмі рады. Чаркі ў яго не было. Кат гэты ўзяў шклянку, наліў яе да немагчымай паўнаты і выліў яе сабе ў нутро, не перадыхаючы; гэты спосаб улівання спіртаў і вінаў толькі існуе ў рускіх і ў палякаў; я ва

ўсей Еўропе не бачыў людзей, якія-б пілі залпам шклянку або ўмелі перакуліць чарку. Каб страту гэтай шклянкі віна зрабіць яшчэ больш адчувальнай, рабенькі кварталны, уціраючы сіняй табачнай хусткай губы, дзякаваў мне, прыгаварваючы: „Мадэра хоць куды“. Я з нянавісцю паглядаў на яго і злосна радаваўся, што людзі не прышчэпілі кварталнаму валовай васы, а прырода не абышла яго чалавечай.

Гэты аматар вінаў прывёз мяне ў обер-паліцмейстарскі дом на Тверскім бульвары, увёў у бакавы зал і пакінуў аднаго. Праз поўгадзіны з унутраных пакояў вышаў тоўсты чалавек з лянiвым і дабрадушным выглядам; ён кінуў партфель з паперамі на крэсла і паслаў кудысьці жандара, што стаяў ля дзвярэй.

— Вы, мабыць,—сказаў ён,—па справе Огарэва і іншых маладых людзей, нядаўна ўзятых?

Я пацвердзіў.

— Чуў я,—казаў ён далей,—мільком. Дзіўная справа, нічога не разумею.

— Я сяджу два тыдні ў турме па гэтай справе, ды не толькі нічога не разумею, але проста не ведаю нічога.

— Вось гэта і добра,—сказаў ён, пільна зірнуўшы на мяне,—і не ведайце нічога. Вы мне даруйце, а я вам дам параду: вы маладыя, у вас яшчэ кроў гарачая, хочацца пагаварыць, гэта—бяда; не забудзьце-ж, што вы нічога не ведаеце, гэта—адзін шлях выратавання.

Я глядзеў на яго са здзіўленнем: твар яго не выяўляў нічога дрэннага; ён здагадаўся і, усміхнуўшыся, сказаў:

— Я сам быў студэнтам Маскоўскага ўніверсітэта гадоў дванаццаць таму назад.

Увайшоў нейкі чыноўнік; таўстун звярнуўся да яго, як начальнік, і, скончыўшы свае загады, вышаў з пакоя, ласкава кінуўшы галавою і прыклаўшы палец да губ. Я ніколі пасля не сустрэкаў гэтага пана і не ведаю, хто ён, але ў шчырасці яго парады я пераканаўся.

Потым увайшоў паліцмейстар, другі, не Фёдар Іванавіч, і паклікаў мяне ў камісію. У вялікім даволі прыгожым зале сядзелі за сталом чалавек пяць, усе ў ваенных мундзірах, за выключэннем аднаго хлага старога. Яны курылі сігары, весела гутарылі паміж сабой, расшпіліўшы мундзіры і рассеўшыся на крэслах. Обер-паліцмейстар быў старшынёю.

Калі я ўвайшоў, ён звярнуўся да нейкай фігуры, што ціха сядзела ў куце, і сказаў:

— Бацюшка, калі ласка?

Тут толькі я разгледзеў, што ў куце сядзеў стары свяшчэннік, з сіваю барадою і чырвона-сінім тварам. Свяшчэннік драмаў, хацеў дадому, думаў пра нешта іншае і пазяхаў, прыкрываючы рукою рот. Працяжным голасам і крыху нараспеў пачаў ён мяне *настаўляць*; гаварыў, што грэх таіць ісціну перад асобамі, прызначанымі царом, гаварыў пра бескарыснасць такой няшчырасці, беручы на ўвагу ўсёчуючае вуха божае? Ён не забыўся нават спаслацца на вечныя тэксты, што „няма ўлады, яшчэ не ад бога“ і „кесару—кесарава“. Нарэшце ён сказаў, каб я прылажыўся да святаго евангелля і *чэснага* крыжа ў знак абяцання, якога я, аднак, не даваў, ды ён і не патрабаваў, шчыра і адкрыта раскрыць усю ісціну.

Скончыўшы, ён спешна пачаў загортаць евангелле і крыж. Цынскі, ледзь прыўстаўшы, сказаў яму, што ён можа ісці. Пасля гэтага ён звярнуўся да мяне і пераклаў духоўную прамову на грамадзянскую мову:

— Я далучу да слоў свяшчэнніка адно: таіцца вам нельга, калі-б вы і хацелі.

Ён паказаў на гурбы папер, пісьмаў, партрэтаў, з намерам раскіданых па сталю:

— Адно шчырае прызнанне можа палегчыць ваш лёс; быць на волі ці ў Бабруйску, на Каўказе—гэта залежыць ад вас.

Пытання задаваліся пісьмова; наіўнасць некаторых была надзвычайнай. „Ці не ведаеце вы пра існаванне якога-небудзь тайнага таварыства? Ці не належыце вы да якога-небудзь таварыства: літаратурнага ці *іншага*? Хто яго члены? Дзе яны збіраюцца?“

На ўсё гэта было надзвычай лёгка адказваць адным *не*.

— Вы, бачу я, нічога не ведаеце,—сказаў, перачытваючы адказы, Цынскі.—Я вас папярэдзіў,—вы пагоршыце ваша становішча.

Тым і скончыўся першы допыт*.

... Праз восем год, у другой палавіне дома, дзе была следчая камісія, жыла жанчына, некалі вельмі прыгожая, з дачкой-красуняй, сястра новага обер-паліцмейстара.

Бываў я ў іх і кожны раз праходзіў тым залам, дзе Цынскі з кампаніяй судзіў і вініў нас; у ім вісеў, тады і потым, партрэт Паўла—ці то ў напамін таго, як можа зняважыць чалавек разбэшчанасць і злоўжыванне ўладай, ці для таго, каб заахвочваць паліцэйскіх на ўсякую лютасць,—не ведаю, але ён быў тут, з трысцінай у руках, кірпаты і нахмураны. Я спыняўся кожны раз перад гэтым партрэтам, тады арыштантам, цяпер госцем. Невялікі гасціны пакой тут-жа, дзе ўсё дыхала жанчынай і хараством, быў неяк недарэчы ў доме/строгасці і следстваў; мне было неяк няёмка там і неяк шкада, што прыгожая кветка трапіла на цагляную, нудную сцяну паліцэйскага дома. Нашы гутаркі і гутаркі невялікага кола сяброў, што збіраліся тут, так іранічна гучэлі, так здзіўлялі вуха ў гэтых сценах, прывыкшых слухаць допыты, даносы і рапартаў аб павальных вобыхах,—у гэтых сценах, што аддзялялі нас ад шэпту квартальных, ад уздыхаў арыштантаў, ад бразгання жандарскіх шпораў і шаблі уральскага казака*...

Праз тыдзень або два зноў прышоў рабенькі квартальны і зноў прывёз мяне да Цынскага. У сеньях сядзелі і ляжалі некалькі чалавек закутых, акружаныя салдатамі з ружжамі; у пярэднім пакоі было таксама некалькі чалавек розных саслоўяў, без ланцугоў, але пад строгай аховай. Квартальны сказаў мне, што гэта—усё падпальшчыкі. Цынскі быў на пажары, трэба было чакаць яго звароту; мы прыехалі а дзiesiąтай гадзіне ўвечары; а першай гадзіне ночы мяне яшчэ ніхто не пытаўся, і я ўсё яшчэ спакойна сядзеў у пярэднім пакоі з падпальшчыкамі. З іх ліку патрабавалі то аднаго, то другога; паліцэйскія бегалі туды і назад, ланцугі гримелі, салдаты ад нуды бразгалі ружжамі і выкідвалі арцікул. Каля гадзіны прыехаў Цынскі, забруджаны ў сажу і закураны, і прабег у кабінет, не спыняючыся. Прайшло з поўгадзіны, паклікалі майго квартальнага; ён вярнуўся бледны, збянтэжаны і з сударгавым торганнем у твары. Следам за ім Цынскі, высунуў галаву і сказаў:

— А вас, *monseigneur* Г., уся камісія чакала цэлы вечар; гэты *балван* прывёз вас сюды ў той час, як вас патрабавалі да князя Галіцына. Мне вельмі шкада, што вы тут працавалі так доўга, але гэта не мая віна. Што мусіце рабіць з такімі выканаўцамі? Я думаю, ён пяцьдзесят год служыць і ўсё як пень. Ну, пайшоў цяпер дадому!—дадаў ён, змяніўшы голас на значна грубейшы і звяртаючыся да квартальнага.

Квартальны паўтараў цэлую дарогу:

— Божа мой, якая бяда! Чалавек не думае, не гадае, што з ім зробіцца; ну, ён мяне ўжо даканае цяпер. Ён-бы яшчэ нічога, калі-б вас там не чакалі, а то-ж яму сорам. Божа мой, якое няшчасце!

Я дараваў яму за рэйнвейн, асабліва калі ён мне сказаў, што ён менш быў напалоханы, калі раз тануў каля Лісабона, чым цяпер. Апошняя акалічнасць была да таго нечаканай, што мяне апанаваў шалёны смех.

— Як-жа гэта вы трапілі ў Лісабон? На што-ж гэта падобна?—запытаўся я яго.

Стары быў гадоў дваццаць пяць назад марскім афіцэрам. Нельга не згадзіцца з міністрам, які ўпэўніваў капітана Капейкіна, што ў Расіі, некаторым чынам, ніякая служба не астаецца без узнагароды. Яго лёс выратаваў у Лісабоне для таго, каб Цынскі аблаяў, як хлапчука, пасля саракагадовай службы. Ён-жа быў амаль што невінватам.

Следчая камісія, складзеная генерал-губернатарам, не спадабалася гасудару; ён назначыў новую пад старшыствам князя Сергея Міхайлавіча Галіцына. У гэтай камісіі членамі былі: маскоўскі камендант Стааль, другі князь Галіцын, жандарскі палкоўнік Шубінскі і ранейшы аўдытар Оранскі.

У обер-паліцмейстарскім загадзе не было сказана, што камісія пераведзена; вельмі натуральна, што лісабонскі квартальны павёз мяне да Цынскага...

У частным доме была таксама вялікая трывога: тры пажары здарыліся ў адзін вечар, і потым з камісіі прыслалі два разы даведацца, што са мною здарылася, ці не збег я. Чаго Цынскі не далаяў, тое дабавіў частны прыстаў лісабонцу, чаго і трэба было чакаць, таму што частны прыстаў быў таксама часткова вінаваты, не даведаўшыся, куды іменна патрабуюць. У канцылярыі, у куде нехта ляжаў на крэслах і стагнаў; я паглядзеў,—малады чалавек, прыгожы і чыста адзеты; ён харкаў крывёю і охаў; частны лекар раіў як мага раней раніцою адправіць яго ў больніцу.

Калі унтэр-афіцэр прывёў мяне ў мой пакой, я выпытаў ад яго гісторыю параненага. Гэта быў адстаўны гвардзейскі афіцэр; ён меў інтрыгу з нейкай пакаёўкай і быў у яе, калі загарэўся флігель. Гэта быў час найбольшага страху ад падпалаў; сапраўды, не было дня, каб я не чуў трох-чатырох разоў сігнальнага званка; з акна бачыў я кожную ноч дватры заравы. Паліцыя і жыхары заўзята шукалі падпальшчыкаў. Афіцэр, каб не кампраметаваць дзяўчыну, як толькі пачалася трывога, пералез праз плот і схаваўся ў хлеме суседняга дома, чакаючы мінуты, каб выйсці. Маленькая дзяўчынка, што была на дварэ, убачыла яго і сказала першым наляцеўшым паліцэйскім, што падпальшчык схаваўся ў хлеме. Яны кінуліся туды з натоўпам народу і ўрачыста выцягнулі афіцэра. Яны яго так страшна збілі, што ён на другі дзень раніцою памёр.

Пачаўся разбор узятых людзей: палову адпусцілі, другіх палічылі падзронымі. Паліцмейстар Бранчанінаў ездзіў кожную раніцу і дапытваў гадзіны тры або чатыры. Часам дапытваемых лупцавалі або білі; тады іх энк, крык, просьбы, віск, жаночы стогн разам з прарэзлівым голасам паліцмейстара і аднастайным чытаннем пісьмавода даходзілі да мяне. Гэта было жудасна, нясцерпна! Мне ўночы мярэшчыліся гэтыя гукі, і я прачынаўся з жахлівым пачуццём, што пакутнікі гэтыя за некалькі крокаў ад мяне ляжаць на саломе, у ланцугах, з параздзіранай, збітай спіной і, напэўна, без усякай віны.

Каб ведаць, што такое руская турма, рускі суд і паліцыя, для гэтага трэба быць мужыком, дваровым, масцеравым або мешчанінам. Палітычных арыштантаў, якія часцей за ўсё належаць да дваранства, трымаюць строга, караюць бязлітасна, але іх лёс ніяк нельга параўнаць з лёсам бедных барадачоў. З такімі паліцыя не цырамоніцца: да каго мужык або масцеравы пойдзе потым скардзіцца, дзе знойдзе суд?

Такое бязладдзе, зверства, самавольства і распуста пануе ў рускім судзе і рускай паліцыі, што просты чалавек, папаўшы пад суд, баіцца не пакарання па суду, а судавадзення. Ён чакае з нецярплівасцю, калі яго сашлюць у Сібір: яго пакуты канчаюцца з пачаткам пакарання. Цяпер

успомнім, што тры чвэрці людзей, якіх бярэ паліцыя па падазрэнню, судом вызваляюцца і што яны прайшлі праз тых-ж катаванні, як і вінаватыя.

Пётр III зніштожыў засценак і тайную канцылярыю.

Екацерына II зніштожыла катаванне.

Александр I *яшчэ раз* яго зніштожыў.

Адказы, даныя „пад страхам“, не лічацца па закону. Чыноўнік, які ка-туе падсуднага, сам падлягае суду і строгаму пакаранню.

І ва ўсёй Расіі—ад Берынгава праліва да Туарогена—людзей катуюць; там, дзе небяспечна катаваць розгамі, катуюць нясцерпнай гарачынёй, сма-гай, салёнай ежай; у Маскве паліцыя ставіла нейкага падсуднага босага, градусаў у 10 марозу, на чыгунную падлогу; ён захварэў і памёр у боль-ніцы, што была пад начальствам князя Мешчэрскага, які расказваў з абу-рэннем пра гэта. Начальства ведае ўсё гэта, губернатары прыкрываюць; урадавы сенат патурае, міністры маўчаць, гасудар і сінод, памешчыкі і кварталныя—усе згодны з Селфанам, што „чаму-ж мужыка і не палупца-ваць? Мужыка часам трэба палупцаваць!“

Камісія, назначаная для адшукання падпальшчыкаў, судзіла, гэта зна-чыць лупцавала, месяцаў шэсць падрад і нічога не вылупцавала. Гасудар узлаваўся і загадаў справу скончыць у тры дні. Справа і скончылася ў тры дні; вінаватыя былі знойдзены і прыгавораны да пакарання бізуном, кляймення і ссылкі ў катаржную работу. З усіх дамоў сабралі дворнікаў глядзець страшнае пакаранне „падпальшчыкаў“. Гэта было ўжо зімою, і я сядзеў тады ў Круціцкіх казармах. Жандарскі ротмістр, што быў пры пакаранні, добры стары, раскажаў мне падрабязна ўсё, што я пераказваю. Першы асуджаны на бізун гучным голасам сказаў народу, што ён клянец-ца ў сваёй нявіннасці, што ён сам не ведае, што казаў ад болю, пры гэ-тым ён зняў з сябе кашулю і, павярнуўшыся спіною да народу, дадаў. „Паглядзіце, праваслаўныя!“

Стогн жаху прабег па натоўпу: яго спіна была сіняя паласатая рана: і па гэтай ране яго трэба было біць бізуном. Нездавальненне і хмуры вы, гляд сабранага народу прымусілі паліцыю спяшацца, каты адпусцілі закон-ную колькасць удараў, другія закліямілі, трэція скавалі ногі, і справа здавалася скончанай. Аднак сцэна гэтая зрабіла вялікае ўражанне на жы-хароў; ва ўсіх колах Масквы гаварылі пра яе. Генерал-губернатар данёс аб гэтым гасудару. Гасудар загадаў назначыць *новы* суд і асабліва разабраць справу падпальшчыка, што пратэставаў перад пакараннем.

Праз некалькі месяцаў прачытаў я ў газетах, што гасудар, жадаючы ўз-нагародзіць двух нявінна пакараных бізуном, загадаў ім выдаць па дзвесце рублёў за ўдар і даць асобы пашпарт, які сведчыў бы аб іх нявіннасці, не гледзячы на кляймо. Гэта быў той падпальшчык, што звяртаўся да на-роду, і адзін з яго таварышоў.

Гісторыя аб падпалах у Маскве ў 1834 годзе, якая адгукнулася гадоў праз дзесяць у розных правінцыях, астаецца загадкай. Што падпалы былі, у гэтым няма сумнення; наогул агонь, „чырвоны певень“—вельмі нацыяналь-ны сродак помсты ў нас. Бесперастанку чуеш пра падпалы панскай сядзібы, гумна, свірана, але што за прычына была пажараў іменна ў 1834 го-дзе ў Маскве, гэтага ніхто не ведае, менш за ўсё—члены камісіі.

Перад 22 жніўня, днём каранцы, нейкія свавольнікі падкінулі ў роз-ных месцах пісьмы, у якіх паведамлялі жыхароў, што ім няма чаго клапаціцца аб ілюмінацыі, што асвятленне будзе.

Перапалохалася бязлівае маскоўскае начальства. З раніцы частны дом быў напоўнены салдатамі, эскадрон уланаў стаяў на дварэ. Увечары патрулі конныя і пешыя бесперастанку аб'язджалі вуліцы. У экзертыр-гаузе была прыгатавана артылерыя. Паліцмейстары імчаліся туды і сюды з казакамі і жандарамі; сам князь Галіцын з ад'ютантамі праехаў конна

па гораду. Гэты ваенны выгляд скромнай Масквы быў незвычайны і дзейнічаў на нервы. Я да позняй ночы ляжаў на акне пад сваёй каланчой і глядзеў на двор.. Уланы, спешыўшыся, сядзелі кучкамі каля коней; другія садзіліся на коней; афіцэры пахаджвалі, з пагардаю глядзячы на паліцэйскіх; плац-ад'ютанты прыязджалі з заклапочаным выглядам, з жоўтым каўняром, і, нічога не зрабіўшы, ад'язджалі.

Пажараў не было.

Неўзабаве пасля гэтага з'явіўся сам гасудар у Маскву. Ён быў незадаволены следствам над намі, якое толькі пачалося; быў незадаволены, што нас пакінулі ў руках яўнай паліцыі, быў незадаволены, што не знайшлі падпальшчыкаў, адным словам, быў незадаволены ўсім і ўсімі.

Мы скора адчулі высачайшую блізкасць.

РАЗДЕЛ XI*

Круціцкія казармы.—Жандарскія апавяданні.—Афіцэры.

Дні праз тры пасля прыезду гасудара, позна ўвечары—усе гэтыя рэчы робяцца ў цемры, каб не палохаць публіку—прышоў да мяне паліцэйскі афіцэр з загадам сабраць рэчы і адпраўляцца з ім.

— Куды?—запытаўся я.

— Вы ўбачыце,—адказаў разумна і пачціва паліцэйскі. Пасля гэтага, зразумела, я спыніў гутарку, сабраў рэчы і пайшоў.

Ехалі мы, ехалі гадзіны паўтары, нарэшце, праехалі Сіманаў манастыр і спыніліся ля цяжкай каменнай брамы, перад якой хадзілі два жандары з карабінамі. Гэта быў Круціцкі манастыр, ператвораны ў жандарскія казармы.

Мяне прывялі ў невялікую канцылярню. Пісары, ад'ютанты, афіцэры,—усё было блакітнае. Дзяжурны афіцэр, у касцы і поўнай форме, прасіў мяне пачакаць і нават прапанаваў закурыць люльку, якую я трымаў у руках. Пасля гэтага ён узяўся пісаць распіску ў атрыманні арыштанта; аддаўшы яе квартальнаму, ён пайшоў і вярнуўся з другім афіцэрам.

— Пакой ваш гатоў,—сказаў мне апошні,—пойдем.

Жандар свяціў нам, мы сыйшлі з лесніцы, прайшлі некалькі крокаў дваром, увайшлі праз невялікія дзверы ў доўгі карыдор, асветлены адным ліхтаром; з абодвух бакоў былі невялікія дзверы. Адны з іх адчыніў дзяжурны афіцэр; дзверы выходзілі ў маленечкую кордэгардыю, за якой быў невялікі пакойчык, сыры, халодны і з пахам падвала. Афіцэр з аксельбантам, які прывёў мяне, звярнуўся да мяне на французскай мове, кажучы, што ён *désolé d'être dans la nécessité*¹ шукаць у маіх кішэнях, але што ваенная служба, абавязак, дысцыпліна... Пасля гэтага красамоўнага ўступу, ён вельмі проста павярнуўся да жандара і паказаў на мяне вокам. Жандар у тую-ж хвіліну запусціў неймаверна вялікую і шурпатую руку ў маю кішэню. Я заўважыў пачціваму афіцэру, што гэта зусім непатрэбна, што я сам магу вывернуць усе кішэні без такіх гвалтоўных мер. Апрача таго, што магло быць у мяне пасля паўтарамесячнага зняволення?

— Ведаем мы,—сказаў, надзвычай самаздаволена ўсміхаючыся, афіцэр з аксельбантам,—ведаем мы парадкі частных дамоў.

Дзяжурны афіцэр таксама кпліва ўсміхнуўся, аднак, жандару казалі, каб ён толькі глядзеў; я выняў усё, што было.

— Высыпце на стол ваш табак,—сказаў афіцэр *désolé*.

У мяне ў кісеце быў ножык і аловак, загорнутыя ў паперку; я з самага пачатку думаў пра іх і, гаворачы з афіцэрам, нібы гуляў з кісетам аж пакуль ножык трапіў мне ў руку: я трымаў яго праз матэрыю і смела высыпаў табак на стол: жандар зноў яго ўсыпаў. Ножык і аловак былі выратаваны,—вось жандару з аксельбантам урок за яго ганарлівае зневажэнне яўнай паліцыяй.

¹ Засмучан неабходнасцю.

Гэтае здарэнне настроіла мяне надзвычай добра, я весела пачаў разглядаць мае новыя ўладанні.

У манашаскіх келлях, пабудаваных за трыста год і ўрослых у зямлю, зрабілі некалькі свецкіх келляў для палітычных арыштантаў.

У маім пакой стаяў ложка без сенніка, маленькі столік, на ім кубак з вадой, каля століка крэсла; у вялікім медным падсвечніку гарэла тонкая сальная свечка. Сырасць і холад прабіралі да касцей; афіцэр загадаў запаліць у печы, потым усе пайшлі. Салдат абяцаў прынесці сена; пакуль, паклаўшы шынель пад галаву, я лёг на голы ложка і закурыў люльку.

Праз мінуту я заўважыў, што столь была ўсеяна прускімі тараканамі. Яны даўно не бачылі свечкі і беглі з усіх бакоў да асветленага месца, штурхаліся, мітусіліся, падалі на стол і бегалі потым шпарка туды і назад па краю стала.

Я не любіў тараканаў, як наогул усякіх няпрошаных гасцей; суседзі мае зрабілі на мяне надзвычай агіднае ўражанне, але нічога не зробіш, — не пачынаць-жа было скардзіцца на тараканаў. І нервы пакарыліся. Аднак, дні праз тры ўсе прусакі перабраліся за загародку, да салдата, у якога было цяплей; часам толькі забяжыць, бывала, адзін, другі таракан, павядзе вусамі і зараз-жа назад — грэцца.

Колькі я ні прасіў жандара, ён печку ўсе-такі зачыніў. Мне рабілася нядобра, галава кружылася, я хацеў устаць і пастукаць салдату; сапраўды ўстаў, але на гэтым і канчаецца ўсё, што я памятаю...

... Калі я апрытомнеў, то ўбачыў, што я ляжаў на падлозе, галаву ламіла страшэнна. Высокі сівы жандар стаяў, склаўшы рукі, і глядзеў на мяне бяссэнсна ўважліва, падобна да таго, як у вядомых бронзавых статуэтках сабака глядзіць на чарапаху.

— Добра ўчадзелі, ваша благароддзе, — сказаў ён, убачыўшы, што я ачуняў. — Я вам хрэну прынес з соллю і з квасам; я ўжо вам даваў нюхаць, цяпер выпіце.

Я выпіў, ён падняў мяне і паклаў на пасцель, мне было вельмі дрэнна; акно было з падвойнай рамай і без фортачкі; салдат хадзіў у канцылярыю прасіць дазволу выйсці на двор; дзяжурны афіцэр загадаў сказаць, што ні палкоўніка, ні ад'ютанта зараз няма, а што ён на сваю адказнасць узяць не можа. Прышлося аставацца ў чадным пакой.

Абжыўся я і ў Круціцкіх казармах, спрагаючы італьянскія дзеясловы і пачытаючы сякія-такія кніжачкі. Спачатку ўтрыманне было досыць строгае. У дзевяць гадзін вечара з апошнім гукам веставой трубы салдат уваходзіў у пакой, гасіў свечку і замыкаў дзверы на замок. З дзевяці вечара да васьмі наступнага дня прыходзілася сядзець у пацёмках. Я ніколі не спаў многа, у турме без усякага руху мне завочы было даволі чатырох гадзін сну, — якая-ж гэта мука не мець свечкі? Апрача таго вартавія з двух бакоў карыдора крычалі праз кожныя чвэрць гадзіны працягла і гучна: „Слу-у-хай!“

Праз некалькі тыдняў палкоўнік Семёнаў (брат славутай актрысы, пазней княгіні Гагарынай) дазволіў пакідаць свечку, забараніўшы чым-небудзь завешваць акно, якое было ніжэй двара, так што вартавы мог бачыць усё, што робіцца ў арыштанта, і не дазволіў у карыдоры крычаць „Слухай“.

Потым камэндант дазволіў нам мець чарнільніцу і гуляць па дварэ. Папера давалася лічаная з той умовай, каб усе аркушы былі цэлыя. Гуляць было дазволена раз у суткі на дварэ, акружаным агарожай і ланцугом вартавых, пад наглядам салдата і дзяжурнага афіцэра.

Жыццё ішло аднастайна, ціха: ваенная акуратнасць надавала яму нейкую механічную правільнасць падобна да цэзур у вершах. Раніцою я гатаваў з дапамогай жандара ў печцы кофей; а дзесятай гадзіне з'яўляўся дзяжурны афіцэр, уносячы з сабою некалькі кубічных футаў марозу, празгаючы шабляй, у пальчатках з велізарнымі абшлагамі, у касцы і шынелі; а першай гадзіне

жандар прыносіў брудную сурветку і міску з супам, якую ён трымаў заўсёды за берагі так, што два вялікія пальцы былі прыкметна чысцей за астатнія. Кармілі нас нішто, але пры гэтым не трэба забываць, што за харчаванне бралі па два рублі асігнацямі ў дзень, што на працягу дзевяці-месячнага зняволення склала даволі значную суму для немаёмных. Бацька аднаго арыштанта проста сказаў, што ў яго грошай няма: яму безуважна адказалі, што ў яго з жалавання вылічаць. Калі-б ён не атрымліваў жалавання, вельмі магчыма, што яго пасадзілі-б у турму.

У дадатак трэба заўважыць, што ў казармы прысылалася для нашага харчавання палкоўніку Семёнаву адзін рубель пяцьдзесят капеек з ардананс-гауза. З гэтага было вышаў шум, але меўшыя на гэтым карысць плацад'ютанты задарылі жандарскі дывізіён ложкамі на першыя прадстаўленні і бенефісы, на тым справа і скончылася.

Пасля вячэрняй зары наступала поўная цішыня, якой нават не парушалі крокі салдата, што хрусцелі па снягу перад самым акном, ні далёкія воклічы вартавых. Звычайна я чытаў да гадзіны і потым гасіў свечку. Сон пераносіў на волю, іншы раз спрасонку здавалася: фу, якія цяжкія мары прысніліся—турма, жандары, і радуешся, што ўсё гэта—сон; а тут раптам прагрыміць шабля па карыдору, або дзяжурны афіцэр адчыніць дзверы, суправаджаемы салдатам з ліхтаром, або вартавы пракрычыць нечалавечым голасам „хто ідзе?“, або труба пад самым акном прарэзлівай „зарой“ разарве ранішнія паветра...

У нудныя хвіліны, калі не хацелася чытаць, я гутарыў з жандарамі, якія вартавалі мяне, асабліва з тым старым, што лячыў мяне ад чаду. Палкоўнік, у знак міласці, прызначае старых салдат, вызваляючы іх ад строю, на спакойную пасаду вартаваць замкнутага чалавека; над імі прызначаецца ефрэйтар—шпіён і шэльма. Пяць-шэсць жандараў выконвалі ўсю службу.

Стары, пра якога ідзе гутарка, быў істота простая, добрая і адданая за ўсякую ласку, якіх, мабыць, яму нямнога даводзілася мець у жыцці. Ён рабіў кампанію 1812 года, грудзі яго былі пакрыты медалямі; тэрмін свой ён выслужыў і астаўся па добрай волі, не ведаючы, куды дзецца.

— Я два разы,—казаў ён,—пісаў на радзіму ў Магілеўскую губерню, ды адказу не было, відаць, з маіх нікога больш няма, дык яно неяк і жудасна на радзіму прыйці; пабудзеш, пабудзеш ды, як праклятыя які, і пойдзеш, куды вочы глядзяць, міласціню прасіць.

Які варварскі і бязлітасны ўклад ваеннай службы ў Расіі, з яе страшэнным тэрмінам! Асоба чалавека ў нас усюды прынесена ў ахвяру без усякай літасці, без усякай узнагароды.

Стары Філімонаў меў прэтэнзію на веданне нямецкай мовы, якой навучаўся на зімніх кватэрах пасля ўзяцця Парыжа. Ён вельмі удала перакладаў на рускія норавы нямецкія словы: каня ён называў *ферт*, яйкі—*еры*, рыбу—*ніш*, авёс—*обер*, бліны—*панкухі*.

У яго расказах быў характар наіўнасці, які наводзіў на мяне смутак і раздум'е. У Малдавіі, у часе турэцкай кампаніі 1805 года, ён быў у роце капітана, найдабрэйшага ў свеце, які аб кожным салдату, як аб сыне, клапаціўся і ў бойцы быў заўсёды наперадзе.

— Яго прываражыла да сябе адна малдаванка; мы бачым: наш ротны камандзір у турбоце, а ён, ведаецца, гэта самае, заўважыў, што малдаванка да другога афіцэра пахаджае. Вось аднаго разу паклікаў ён мяне і аднаго таварыша—добрага салдата, яму потым пад Малым Яраслаўцам абедзве нагі адарвала—і пачаў нам гаварыць, як яго малдаванка пакрыўдзіла, і што ці хочам мы памагчы яму і даць ёй навуку. „Чаму-ж, кажам мы яму, мы вашаму высокаблагароддзю заўсёды рады старацца“. Ён падзякаваў, ды і паказаў дом, у якім жыву афіцэр, і кажа: „Вы ўначы станьце на мосце, яна абавязкова пойдзе да яго, вы яе без шуму вазьміце ды і ў раку“.—

„Можна, моў, ваша високаблагароддзе“, кажам мы яму, ды і дасталі з таварышом мясэчак; сядзім, толькі гэтак пад поўнач бяжыць малдаванка; мы, ведаеце, кажам ёй: „Што, моў, сударыня, спяшаецца?“ ды і далі ёй раз на галаве; яна, галубка, не пікнула, мы яе ў мяшок—ды і ў раку. А капітан на другі дзень да афіцэра прышоў і гаворыць: „Вы не гневайцеся на малдаванку, мы яе крыху затрымалі, яна, значыцца, цяпер у рацэ, а з вамі, моў, прагуляцца можна на шаблі або на пістолях, як хочаце“. Ну, і рубіліся. Той нашаму капітану грудзі моцна працяў, пахварэў сардэчны, аднак, месяцы праз тры богу душу і аддаў.

— А малдаванка,—запытаўся я,—так і ўтанула?

— Утанула-с,—адказаў салдат.

Я са здзіўленнем глядзёў на дзіцячую бесклапотнасць, з якою стары жандар мне расказваў гэту гісторыю. І ён, нібы здагадаўшыся або падумаўшы ўпершыню пра яе, дадаў, супакойваючы мяне і прыміраючыся з сумленнем:

— Язычніца-с, усёроўна, што нехрышчоная, такі народ.

Жандарам даюць кожны царскі дзень чарку гарэлкі. Вахмістр дазваляў Філімонаву адмаўляцца раз пяць-шэсць ад сваёй порцыі і атрымліваць разам усе пяць-шэсць; Філімонаў адзначаў на драўлянай бірцы, колькі шклянчак прапушчана, і ў самыя вялікія святы ішоў па іх. Гарэлку гэтую ён выліваў у міску, крышыў у яе хлеб і еў лыжкай. Пасля такой закускі, ён закурваў вялікую люльку на маленькім цыбучку; табак у яго быў моцны неймаверна, ён яго сам крышыў і з прычыны гэтага астраумна называў „самкрашэ“. Курачы, ён клаўся на невялікім акне,—крэсла ў салдацкім пакоі не было,—сагнуўшыся ў тры пагібелі, і спяваў песню:

Вышли девки на лужок,
Где муравка и цветок.

Па меры таго як ён п'янеў, ён інакш вымаўляў слова цветок: „тветок“, „кветок“, „хветок“; дайшоўшы да „хветок“, ён засыпаў. Якое здароўе павінна быць у чалавека, больш чым шасцідзесяцігадовага ўзросту, два разы параненага, каб спраўляцца з такімі снаданямі!

Перш чым я пакіну гэтыя казарменна-фламандскія карціны á la Вувераман—Кало* і гэтыя турэмныя плёткі, падобныя на ўспаміны ўсіх зняволеных, скажу яшчэ некалькі слоў пра афіцэраў.

Большая частка з іх былі досыць добрыя людзі, зусім не шпіёны, а людзі, што выпадкова трапілі ў жандарскі дывізіён. Маладыя дваране, якія мала або нічому не вучыліся, небагатыя, не ведаючы, куды прытуліць галовы, яны былі жандарамі, таму што не знайшлі другоў справы. Службу сваю яны выконвалі з усёй ваеннай дакладнасцю, але я не заўважаў ценю стараннасці, выключаючы, аднак, ад'ютанта, але затое ён і быў ад'ютантам.

Калі афіцэры азнаёміліся са мною, яны рабілі ўсе маленькія ільготы і палёгкі, што ад іх залежалі; скардзіцца на іх было-б грэхам.

Адзін малады афіцэр расказваў мне, што ў 1831 годзе ён быў камандыраваны адшукаць і захапіць аднаго польскага памешчыка, які хаваўся ў суседстве са сваім маёнткам. Яго абвінавачвалі ў зносінах з эмісарамі. Афіцэр адправіўся па сабраных звестках; ён выведаў месца, дзе хаваўся памешчык, з'явіўся туды з камандай, акружыў дом і ўвайшоў у яго з двума жандарамі. Дом быў пусты: пахадзілі яны па пакоях, пашнырылі—нідзе нікога, а між, іншым, некаторыя драбніцы яўна паказвалі, што ў доме нядаўна былі жыхары. Пакінуўшы жандараў унізе, малады чалавек другі раз пайшоў на гару: аглядаючы уважліва, ён убачыў невялікія дзверы, якія вялі да кладоўкі або нейкай каморкі; дзверы былі замкнуты знутры; ён піхнуў іх нагой, яны адчыніліся,—і высокая жанчына, прыгожая, стаяла

перад імі; яна моўчкі паказвала яму на мужчыну, які трымаў у сваіх руках дзяўчынку гадоў дванаццаці, амаль непрытомную. Гэта быў ён і яго сям'я. Афіцэр збянтэжыўся. Высокая жанчына заўважыла гэта і запытала яго:

— І вы будзеце мець жорсткасць пагубіць іх?

Афіцэр папрасіў прабаўлення, гаворачы звычайныя пошласці пра беспярэчнае паслушэнства, пра абавязак і, нарэшце, у роспачы, бачачы, што яго словы не маюць ніякага ўплыву, скончыў сваю гутарку пытаннем:

— Што-ж мне рабіць?

Жанчына горда паглядзела на яго і сказала, паказваючы рукой на дзверы:

— Ісці на ніз і сказаць, што тут нікога няма.

— Далібог, не ведаю,—казаў афіцэр,—як гэта здарылася і што са мною было, але я сышоў з гары і загадаў унтэру сабраць каманду. Гадзіны праз дзве мы яго старанна шукалі ў другім маёнтку, пакуль ён прабіраўся за граніцу. Ну, жанчына! Прызнаюся!

... Нічога ў свеце не можа быць больш абмежаванага і бесчалавечнага, як агульны асуджэнні цэлых саслоўяў па надпісу, па маральнаму каталагу, па галоўнаму характару цэха. Назвы—страшная рэч. Ж.-П. Рыхтэр гаворыць надзвычай правільна: калі дзіця схлусіць, спалохайце яго дрэнным дзеяннем, скажыце, што схлусіў, але не кажыце, што ён—хлус. Вы разбураеце яго маральнае давер'е да сябе, вызначаючы яго, як хлуса. „Гэта—забойца“, кажуць нам, і нам зараз-жа здаецца схаваны кінжал, зверскі выраз твара, чорныя замыслы, быццам забіваць—пастаянны занятак, рамяство чалавека, якому здарылася раз у жыцці каго-небудзь забіць. Нельга быць шпіёнам, гандляром чужой распусты і сумленным чалавекам, але можна быць жандарскім афіцэрам, не страціўшы ўсёй чалавечай годнасці, бо скрозь і ўсюды можна знайсці жаночнасць, пяшчотнае сэрца і нават благодзеяння ў няшчасных ахвярах „грамадскай неўстрымальнасці“.

Я адчуваю агіду да людзей, якія не ўмеюць, не хочуць або не жадаюць патурбавацца ісці далей назвы, пераступіць праз злачынства, праз забытанае, фальшывае палажэнне, высокамерна адварочваючыся або груба адштурхваючы. Гэта робяць звычайна абстрактныя, сухія, сябелюбныя, агідныя ў сваёй чыстаце натуры або натуры пошлыя, ніжэйшыя, якім яшчэ не ўдалося або не было патрэбы выявіць сябе афіцыйна; яны па спачуванню дома на брудным дне, на якое другія ўпалі.

РАЗДЕЛ XII*

*Следства.—Галіцын sen.—Галіцын jun.¹—Генерал Стааль.—
Сентэнцыя.—Сакалоўскі.*

... Але пры ўсім гэтым што-ж *справа*, што-ж следства і працэс?

У новай камісіі справа таксама-ж не ішла на лад, як у старой. Паліцыя сачыла за намі даўно, але, нецярплівая, не магла ў сваёй стараннасці дачакацца сур'ёзнага поваду і зрабіла недарэчнасць. Яна падаслала адстаўнога афіцэра Скарэтку, каб нас уцягнуць, выкрыць; ён пазнаёміўся амаль з усім нашым колам, але мы вельмі хутка ўгадалі, хто ён такі, і аддалілі яго ад сябе. Другія маладыя людзі, часцей за ўсё студэнты, не былі такімі аспярожнымі, але гэтыя *другія* не мелі з намі ніякай сур'ёзнай сувязі.

Адзін студэнт, скончыўшы курс, 24 чэрвеня 1834 года наладжваў сваім прыцэлям святкаванне*. З нас не толькі не было ніводнага на святкаванні, але ніхто не *быў запрошаны*. Маладыя людзі перапіліся, дурэлі, танцавалі мазурку і, між іншым, праспявалі хорам вядомую песню Сакалоўскага:

Русский император
В вечность отошел,—
Ему оператор
Брюхо распорол.
Плачет государство,
Плачет весь народ,—
Едет к нам на царство
Константин урод.
Но царю вселенной,
Богу высших сил,
Царь благословенный
Грамотку вручил.
Манифест читая,
Сжалился творец,
Дал нам Николая,—
С подлец.

Увечары Скарэтка *рантам* успомніў, што гэта—дзень яго імянін, расказаў гісторыю, як ён выгадна прадаў каня, і запрасіў студэнтаў да сябе, абяцаючы тузіну шампанскага. Усе паехалі. Шампанскае з'явілася, і гаспадар, хістаючыся, прапанаваў яшчэ раз праспяваць песню Сакалоўскага. Сярод спявання адчыніліся дзверы, і ўвайшоў Цынскі з паліцыяй. Усё гэта было груба, бязглузда, нязграбна і прытым няўдала.

Паліцыя хацела захапіць *нас*, яна шукала прычэпкі забытаць у справу чалавек пяць-шэсць, да якіх дабіралася, і захапіла дваццаць чалавек невінаватых.

Але рускую паліцыю нялёгка сканфузіць. Праз два тыдні арыштавалі нас, як *маючых дачыненне* да справы святкавання. У Сакалоўскага знайшлі пісьмы Саціна, у Саціна—пісьмы Огарэва, у Огарэва—мае,—аднак нічога

* Senior—старэйшы, junior—малодшы.

не раскрывалася. Першае следства не ўдалося. Для большага поспеху другой камісіі гасудар паслаў з Пецербурга адборнейшага з інквізітараў, А. Ф. Галіцына.

Парода гэтая ў нас рэдкая. Да яе належаў вядомы начальнік Трэцяга аддзялення Мардвінаў, віленскі рэктар Пелікан ды некалькі службовых астзейцаў і паўшых палякаў¹.

Але на бяду інквізіцыі, першым членам быў прызначаны маскоўскі камендант Стааль. Стааль—простадушны воін, стары, храбры генерал, разабраў справу і зрабіў вывад, што яна складаецца з двух акалічнасцей, якія не маюць нічога агульнага паміж сабою: са справы аб святкаванні, за якое трэба паліцэйскім парадкам пакараць, і з арышту людзей, захопленых бог ведае чаму, якіх уся відоchnая віна ў нейкіх невыразных думках, за якія судзіць і цяжка і смешна.

Думка Стаалья не спадалася Галіцыну малодшаму. Спрэчка іх набыла востры характар; стары воін загарэўся ад гневу, ударыў сваёй шабляй па падлозе і сказаў:

— Замест таго, каб губіць людзей, вы-б лепш зрабілі прадстаўленне аб тым, каб закрыць усе школы і універсітэты, гэта папярэдзіць іншых няшчасных; а зрэшты, вы можаце рабіць, што хочаце, але рабіць без мяне; нага мая не будзе ў камісіі.

З гэтымі словамі стары спешна пакінуў зал.

У той-жа дзень пра гэта было данесена гасудару.

Раніцою, калі камендант з'явіўся з рапартам, гасудар запытаўся ў яго, чаму ён не хоча ездзіць у камісію? Стааль расказаў, чаму.

— Што за недарэчнасць?—запырэчыў імператар,—сварыцца з Галіцыным, як не сорамна?! Я спадзяюся, што ты па-ранейшаму будзеш у камісіі.

— Гасудар,—адказаў Стааль,—пашкадуйце мае сівыя валасы, я дажыў да іх без усякай плямы. Мая стараннасць вядома в. в., кроў мая, апошнія мае дні належаць вам. Але тут справа датычыць майго гонару,—маё сумленне паўстае супроць таго, што робіцца ў камісіі.

Гасудар зморшчыўся, Стааль адкланяўся і ў камісіі не быў ні разу з таго часу.

Гэты анекдот, вернасць якога не падлягае ніякаму сумненню, кідае яркае святло на характар Нікалая. Як-жа яму не прышло ў галаву, што калі чалавек, якому ён не адмаўляе ў пашане, храбры воін, заслужаны стары, так упіраецца і так моліць пашкадаваць яго гонар, то, значыцца, справа не зусім чыстая? Менш нельга было зрабіць, як патрабаваць сюды Галіцына і загадаць Стаалю пры ім растлумачыць справу. Ён гэтага не зрабіў, а загадаў нас трымаць з большай строгаасцю.

Пасля яго ў камісіі асталіся адны ворагі падсудных пад старшынствам просценькага дзядка, князя С. М. Галіцына, які праз дзевяць месяцаў гэтак-жа мала ведаў справу, як за дзевяць месяцаў перад яе пачаткам. Ён важна маўчаў, рэдка ўступаў у гутарку і пры сканчэнні допыту кожны раз пытаўся:

— Яго мошна адпусціць?

— Можна,—адказваў Галіцын junior, і senior важна гаварыў арыштантаў:

— Ідзіце!

Першы допыт мой цягнуўся чатыры гадзіны.

Пытанні былі двух родаў. Яны мелі на мэце раскрыць лад думак, „неўласцівых духу ўрада, думкі рэвалюцыйныя і пранікнутыя згубным вучэннем Сен-Сімона“—так казалі Галіцын junior і аўдытар Оранскі.

¹ Да новаўлеченых талентаў належыць вядомы Ліпрандзі, які падаў праект аб аснаванні акадэміі шпіёнства (1858). А. Г.

Гэтыя пытанні былі лёгкія, але не былі пытаннямі. У забраных паперах і пісьмах думкі былі выказаны даволі проста; пытанні, уласна кажучы, маглі зводзіцца да пэўнага факта: пісаў чалавек ці не такія радкі. Камісія палічыла патрэбным дабаўляць да кожнай выпісанай фразы: „Як вы тлумачыце наступнае месца вашага пісьма?“

Зразумела, тлумачыць не было чаго, я пісаў уніклівыя і пустыя фразы ў адказ. У адным пісьме аудытар знайшоў фразу: „Усе канстытуцыйныя харты ні да чаго не вядуць, гэта—кантракты паміж панам і рабамі; задача не ў тым, каб рабам было лепш, але каб не было рабоў“. Калі мне прышлося тлумачыць гэтую фразу, я заўважыў, што я не бачу ніякага абавязку абараняць канстытуцыйны ўрад і што, калі-б я яго абараняў, мяне ў гэтым абвінавачлі-б.

— На канстытуцыйную форму можна нападаць з двух бакоў,—заўважыў сваім нервовым шыпячым голасам Галіцын junior,—вы не з манархічнага пункту нападаеце, а то вы не гаварылі-б пра рабоў.

— У гэтых адносінах я раблю памылку разам з імператрыцай Екацерынай II, якая забараніла сваім падданым звацца *рабамі*.

Галіцын junior, задыхаючыся ад злосці за гэты іранічны адказ, сказаў мне:

— Вы, мабыць, думаеце, што мы тут збіраемся для таго, каб весці схаластычныя спрэчкі? Што вы, ва універсітэце дысэртацыю абараняеце?

— Навошта ж вы патрабуеце тлумачэнняў?

— Вы робіце выгляд, быццам не разумееце, чаго ад вас хочучь.

— Не разумею.

— Якая ў іх ва ўсіх упартасць,—дабавіў старшыня Галіцын senior, паціснуў плячыма і зірнуў на жандарскага палкоўніка Шубінскага. Я ўсміхнуўся.

— Якраз як Огарэў,—дагаварыў добры старшыня.

Адбылася пауза. Камісія збіралася ў бібліятэцы князя Сергея Міхайлавіча; я павярнуўся да шафаў і пачаў глядзець кнігі. Між іншым, тут стаяла многатомнае выданне запісак герцага Сен-Сімона.

— Вось,—сказаў я, звяртаючыся да старшыні,—якая несправядлівасць?! Я пад следствам за сен-сіманізм, а ў вас, князь, тамоў дваццаць яго твораў.

Паколькі добры старшыня зроду нічога не чытаў, то ён і запнуўся, не ведаючы, што адказаць. Але Галіцын jun. зірнуў на мяне вачыма яхідны і запытаўся:

— Што, хіба вы не бачыце, ці што, гэта-ж—запіскі герцага С.-Сімона, які быў пры Людовіку XIV?

Старшыня ўсміхнуўся, зрабіў мне знак галавой, нібы кажучы: „Што, брат, не пашанцавала!“, і сказаў:

— Ідзіце.

Калі я быў у дзвярах, старшыня запытаўся:

— Гэта-ж ён пісаў пра Петра I, вось што вы мне паказвалі?*

— Ён,—адказаў Шубінскі.

Я спыніўся.

— Il a des moyens¹,—заўважыў старшыня.

— Тым горш. Яд у спрытных руках небяспечней,—дадаў інквізітар;—найшкаднейшы і зусім непапраўны малады чалавек...

Прыгавор мой ляжаў у гэтых словах.

А proros да Сен-Сімона. Калі паліцмейстар браў паперы і кнігі ў Огарэва, ён адклаў том гісторыі французскай рэвалюцыі Т'ера, потым знайшоў другі... трэці... восьмы. Нарэшце ён не выцерпеў і сказаў: „Божа!

¹ Ён мае здольнасці.

якая колькасць рэволюцыйных кніг... І вось яшчэ!—дадаў ён, аддаючы квартальнаму прамову Кюв'е „Sur les révolutions du globe terrestre“¹.

Другі парадак пытанняў быў больш забытаны. Тут ужываліся розныя паліцэйскія выкрутасы і следчыя хітрыкі, каб збіць, забытаць, нацягнуць супярэчнасць. Тут рабіліся наёмкі на паказанні другіх і розныя маральныя катаванні. Расказаць пра іх не варта, даволі сказаць, што паміж намі чатырма, пры ўсіх сваіх хітрыках, яны не маглі нацягнуць *ніводнай вочнай стаўкі*.

Атрымаўшы апошняе пытанне, я сядзеў адзін у невялікім пакоі, дзе мы пісалі. Раптам адчыніліся дзверы, і ўвайшоў Галіцын jun. з сумным і заклапочаным выглядам.

— Я,—сказаў ён,—прышоў пагаварыць з вамі перад сканчэннем вашых паказанняў. Даўнейшая сувязь майго пакойнага бацькі з вашым прымушае мяне асабліва спачуваць вам. Вы маладыя і можаце яшчэ зрабіць кар'еру; для гэтага вам трэба вылытацца са справы... а гэта залежыць, на шчасце, ад вас... На вашага бацьку вельмі вялікі ўплыў зрабіў ваш арышт, і ён жыве цяпер надзеяй, што вас выпустяць; мы з князем Серагеём Міхайлавічам зараз гаварылі пра гэта і шчыра гатовы шмат што зрабіць; дайце нам спосаб памагчы.

Бачыў я, куды хіліцца гаворка; кроў у мяне кінулася ў галаву, я з прыкрасцю грыз пяро.

Ён гаварыў далей.

— Вы ідзіце проста пад белы рамень або ў казематы; па дарозе вы заб'еце бацьку; ён дня не перажыве, убачыўшы вас у шэрым шынялі.

Я хацеў штосьці сказаць, але ён перапыніў мае словы.

— Я ведаю, што вы хочаце сказаць. Пацярпіце крыху. Што ў вас былі замыслы супроць урада, гэта відавочна. Для таго, каб звярнуць на вас манаршую літасць, нам патрэбны доказы вашага раскаяння. Вы адмаўляецеся ад усяго, ухіляецеся ад адказаў і з фальшывага пачуцця гонару скадуеце людзей, аб якіх мы ведаем больш, чым вы, і якія не былі такімі скромнымі, як вы²; вы ім не паможаце, а яны вас нацягнуць з сабою ў бездань. Напішыце пісьмо ў камісію, проста, шчыра скажыце, што вы адчуваеце сваю віну, што вы былі захоплены па маладосці гадоў, *назавіце* няшчасных заблудзіўшых людзей, якія ўцягнулі вас... Ці хочаце вы гэтай лёгкай цаной выратаваць вашу будучыню і жыццё вашага бацькі?

— Я нічога не ведаю і не дадам да маіх паказанняў ні слова,—адказаў я.

Галіцын устаў і сказаў сухім голасам:

— Ах, дык вы не хочаце,—не наша віна!

На гэтым скончыліся допыты.

У студзені або лютым 1835 года я быў апошні раз у камісіі. Мяне паклікалі перачытаць мае адказы, дадаць, калі хачу, і падпісаць. Адзін Шубінскі быў тут. Скончыўшы чытанне, я сказаў яму:

— Хацелася б мне ведаць, у чым можна абвінаваціць чалавека па гэтых пытаннях і па гэтых адказах? Пад які артыкул Збора законаў вы падвядзеце мяне?

— *Збор законаў прызначаны для злачынстваў іншага роду,—заўважыў* блакітны палкоўнік.

— Гэта—справа іншая. Перачытваючы ўсе гэтыя літаратурныя практыкаванні, я не магу паверыць, што ў гэтым воль уся справа, па якой я сяджу ў турме сёмы месяц.

— Ды вы, сапраўды, уяўляеце,—запырачыў Шубінскі,—што мы так і паверылі вам, што ў вас не *складалася* тайнае таварыства!

¹ Аб катастрофах зямнога шара*.

² Ці трэба гаварыць, што гэта была наглая хлусня, пошлы паліцэйскі падход. А. Г.

— Дзе-ж гэтае таварыства?—запытаўся я.

— Ваша шчасце, што слядоў не знайшлі, што вы не паспелі нічога нарабіць. Мы ў час вас спынілі, гэта значыць, проста сказаць, мы выра- тавалі вас.

Зноў гісторыя слесаршы Пашлёпкінай і яе мужа ў „Рэвізоры“.

Калі я падпісаў, Шубінскі пазваніў і загадаў паклікаць свяшчэнніка. Свяшчэннік увайшоў і падпісаў пад маім подпісам, што ўсе паказанні мною зроблены былі дабравольна і без усякага прымусу. Само сабою зразумела, што ён не быў пры допытах і што нават не запытаў мяне дзеля прыстойнасці, як і што было (а гэта зноў—мой добрасумленны за варотамі)*.

Па сканчэнні следства турэмнае зняволенне крыху аслабілі. Блізкія сваякі маглі даставаць у арданас-гаузе дазвол бачыцца. Так мінулі яшчэ два месяцы*.

У палове сакавіка прыговор наш быў зацверджаны; ніхто не ведаў яго зместу; адны казалі, што нас пасылаюць на Каўказ, другія—што нас завязуць у Бабруйск, трэція спадзяваліся, што ўсіх выпускаць (такая была думка Стааля, пасланая ім асоба гасудару; ён прапанаваў залічыць нам турэмнае зняволенне ў пакаранне).

Нарэшце нас сабралі ўсіх дваццатага сакавіка да князя Галіцына для слухання прыговора. Гэта было ўсім святам свята. Тут мы ўбачыліся першы раз пасля арышту.

Шумна, весела, абнімаючыся і паціскаючы адзін другому рукі, стаялі мы, акружаныя ланцугом жандарскіх і гарнізонных афіцэраў. Спатканне ажывіла ўсіх; роспытанне анекдотам не было канца.

Сакалоўскі быў сярод нас, крыху схуднеўшы і бледны, але ва ўсім блеску свайго юмару.

Сакалоўскі, аўтар „Мироздания“, „Хевери“ і іншых даволі добрых вершаў, меў ад прыроды вялікі паэтычны талент, але недастаткова дзёка самабытны, каб абыйсціся без развіцця, і недастаткова адукаваны, каб развіцца. Мілы гуляка, паэт у жыцці, ён зусім не быў палітычным чалавекам. Ён быў вельмі забаўны, далікатны, вясёлы таварыш у вясёлыя мінуты, *bon vivant*¹, ён любіў пагуляць, як мы ўсе... можа, крыху больш.

Трапіўшы раптоўна з оргіі* ў турму, Сакалоўскі вельмі добра трымаўся, ён вырас у астрозе.

Аудытар камісіі, педант, піетыст, сышчык, схуднеўшы, пасівеўшы ў зайздрасці, хцівасці і паклёпах, запытаўся ў Сакалоўскага, не смеючы з адданасці прастола і рэлігіі разумець граматычнага сэнсу апошніх двух вершаў:

— Да каго-ж адносяцца дзёрзкія словы ў канцы песні?

— Будзьце ўпэўнены, — сказаў Сакалоўскі, — што не да гасудары, і асабліва звяртаю вашу ўвагу на гэтую *палягчаючую* прычыну.

Аудытар паціснуў плячыма, узвёў вочы ўгору і, доўга, моўчкі, паглядаеўшы на Сакалоўскага, панюхаў табаку.

Сакалоўскага схачілі ў Пецербургу і, не сказаўшы, куды яго павязуць, адправілі ў Маскву. Падобныя жарты паліцыя ў нас робіць часта і зусім бескарысна. Гэта—яе паэзія. Няма на свеце такога праявічнага, такога агіднага занятку, які б не меў сваёй артыстычнай патрэбнасці, непатрэбнай раскошы, упрыгожанняў. Сакалоўскага прывезлі проста ў астрог і паса- дзілі ў нейкую цёмную каморку. Чаму яго пасадылі ў астрог, калі нас тры- малі па казармах?

У яго было з сабою дзве тры сарочкі і больш нічога. У Англіі ўся- кага калодніка, якога прыводзяць у турму, зараз-жа садзяць у ванну, у нас уживаюць папярэднія меры супроць чыстаты.

¹ Любіцель добра пажыць.

Калі-б доктар Гааз не прыслаў Сакалоўскаму скрутак сваёй бялізны, ён зарос-бы гразёй.

Доктар Гааз быў найарыгінальнейшы дзівак. Памяць пра гэтага *юра-дзівага* і *поўвар'ята* не павінна заглохнуць у лебядзе афіцыйных некролагаў, дзе апісваюцца тыя добрадзейні першых двух класаў, якія выяўляюцца не раней гніцця цела.

Стары, хударлявы, васковы дзядок, у чорным фраку, кароценькіх панталонах, у чорных шаўковых панчохах і чаравіках з пражкамі, здаваўся толькі што вышаўшым з якой-небудзь драмы XVIII стагоддзя. У гэтым *grand gala*¹ пахаванняў і шлюбаў і ў прыемным клімаце 59° паўн. шыраты Гааз ездзіў кожны тыдзень у этап на Вараб'ёвы горы, калі адпраўлялі ссыльных. У якасці доктара турэмных устаноў ён меў доступ да іх, ён ездзіў іх аглядаць і заўсёды прывозіў з сабою кошык усяго ўсякага, харчовых прыпасаў і розных ласункаў: грэцкіх арэхаў, пернікаў, апельсінаў і яблык для жанчын. Гэта абуджала злосць і абурэнне *дабрачынных* дам, якія баяліся дабрачыннасцю зрабіць прыемнасць, баяліся больш дабрачыннічаць чым трэба, каб выратаваць ад галоднай смерці і траскучых марозаў.

Але Гааз быў упарты і, спакойна выслухоўваючы дакоры за „бязглуздае балаўство злачынніц“, паціраў сабе рукі і гаварыў:

— Майце ласку бачыць, міласцівы сударынь, кавалак хлеба, крош ім усякі дае, а цукерку або афэльзіну доўга яны не ўбачаць, гэтага ім ніхто не дае, гэта я магу кансеквіраваць² з вашых слоў; таму я і раблю ім гэтую прыемнасць, што яна доўга не паўторыцца.

Гааз жыў у больніцы. Прыходзіць да яго перад абедам нейкі хворы параіцца. Гааз агледзеў яго і пайшоў у кабінет нешта прапісаць. Вярнуўшыся, ён не знайшоў ні хворага, ні срэбраных прыбораў, што ляжалі на стале. Гааз паклікаў вартаўніка і запытаўся, ці не ўваходзіў хто, апроч хворага? Стараж сцяміў, у чым справа, кінуўся з больніцы і праз мінуту вярнуўся з лыжкамі і пацыентам, якога ён спыніў з дапамогаю другога больнічнага салдата. Злодзей кінуўся ў ногі доктару і прасіў літасці. Гааз сканфузіўся.

— Схадзі па квартальнага,—сказаў ён аднаму з вартаўнікоў.—А ты пакліч зараз пісара.

Вартаўнікі, здаволены адкрыццём, перамогай і нагул удзелам у справе, кінуліся вон, а Гааз, карыстаючыся іх адсутнасцю, сказаў злодзею:

— Ты—фальшывы чалавек, ты абмануў мяне і хацеў абкрасці, бог цябе рассудзіць... А цяпер бяжы хутчэй у заднія вароты, пакуль салдаты не вярнуліся... Ды пачакай, можа, у цябе няма ні граша, вось поўрубель; але старайся направіць сваю душу: ад бога не ўцячэш, як ад будачніка!

Тут паўсталі на Гааза і хатнія. Але непяпраўны доктар цвярдзіў сваё:

— Зладзейства—вялікая ганьба; але я ведаю паліцыю, я ведаю, як яны катуюць,—будуць дапытваць, будуць лупцаваць; караць бліжняга розгамі куды большая ганьба; ды адкуль ведаць, можа, мой учынак закрае яго душу!

Хатнія ківалі галавой і казалі: „Er hat einen Raptus³; дабрачынныя дамы казалі: „C'est un brave homme, mais ce n'est pas tout à fait en règle là“⁴, і яны паказвалі на лоб. А Гааз цёр рукі і рабіў сваё.

... Ледзь Сакалоўскі скончыў свае анекдоты, як некалькі другіх разам пачалі свае; быццам усе мы вярнуліся пасля доўгага падарожжа,—роспытам, жартам, досціпам не было канца.

¹ Парадным касцюме.

² Зрабіць вывад.

³ У яго дзівацтвы.

⁴ Гэта—сумлены чалавек, але тут не ўсё ў парадку.

Фізічна Сацін пацярпеў больш за другіх, ён быў худы і страціў частку валасоў. Даведаўшыся ў Тамбоўскай губерні, у вёсцы ў сваёй мацеры, што нас схалілі, ён сам паехаў у Маскву, каб прыезд жандараў не спалохаў маці, прастудзіўся ў дарозе і прыехаў дадому ў гарачцы. Паліцыя яго застала ў пасцелі,—весці ў часць было немагчыма. Яго арыштавалі дома, паставілі ля дзвярэй спальні з унутранага боку паліцэйскага салдата і за брата *міласэрнасці* пасадзілі ля пасцелі хворага квартальнага надзірацеля; так што, прыходзячы ў прытомнасць пасля брэду, ён сустракаў *слухаючы* погляд аднаго або спітую морду другога.

У пачатку зімы яго перавезлі ў Лефортаўскі госпіталь; выявілася, што ў больніцы не было ніводнага пустага *сакрэтнага* арыштанцкага пакоя; з-за такой драбніцы спыняцца не варта было: знайшоўся нейкі адгароджаны кут *без печы*,—палажылі хворага ў гэтую паўднёвую веранду і паставілі да яго вартавога. Якая была тэмпература зімою ў каменнай каморцы, можна зразумець з таго, што вартавы ўночы так скалеў ад холаду, што пайшоў у карыдор пагрэцца ля печы, просячы Саціна не гаварыць пра гэта дзяжурнаму.

Трапічнае памяшканне здалася самім уладам госпітала ў такой блізкасці да полюса немагчымым; Саціна перавялі ў пакой, каля якога адціралі замёрзлых.

Не паспелі мы пераказаць і пераслухаць палову прыгод, як раптам ад'ютанты замітусіліся, гарнізонныя афіцэры выцягнуліся, квартальныя замерлі, дзверы адчыніліся ўрачыста—і маленькі князь Сергей Міхайлавіч Галіцын увайшоў *en grande tenue*¹, лента цераз плячо; Цынскі—у свіцкім мундзіры, нават аудытар Оранскі надзеў нейкі светлазлёны стацкаваенны мундзір для такой радасці. Камендант, зразумела, не прыехаў.

Шум і смех, тым часам, да таго ўзрасталі, што аудытар грозна вышаў у зал і заўважыў, што гучная гаворка, і асабліва смех, паказваюць згубную *непашану* да высчайшай волі, якую мы павінны пачуць.

Дзверы расчыніліся. Афіцэры раздзялілі нас на тры аддзелы; у першым былі: Сакалоўскі, жывапісец Уткін і афіцэр Ібаеў; у другім былі мы у трэцім *tutti frutti*².

Прыгавор прачыталі асоба першай катэгорыі; ён быў жудасны; абвінавачаньня ў зняважанні вялікасці, яны ссылаліся ў Шлісельбург на *бестэрміновы час*.

Усе трое выслухалі па-геройску гэты дзікі прыгавор.

Калі Оранскі, марудзячы для важнасці, з расстаноўкай чытаў, што за знявагу вялікасці і аўгустейшай фаміліі належыць тое і тое, Сакалоўскі яму заўважыў:

— Ну, фаміліі-та я ніколі не зневажаю.

У яго ў паперах, апрача вершаў, знайшлі жартоўна некалькі разоў пісанья пад руку вял. кн. Міхаіла Паўлавіча рэзалуцыі з наўмыснымі арфаграфічнымі памылкамі, напр.: „утв'рждаю“, „п'реговорить“, „доложить мне“, і інш., гэтыя памылкі дапамагалі ў абвінавачванні яго.

Цынскі, каб паказаць, што і ён можа быць вольным і далікатным чалавекам, сказаў Сакалоўскаму пасля сентэнцыі:

— А вы раней у Шлісельбургу бывалі?

— У мінулым годзе,—адказаў яму зараз-жа Сакалоўскі,—нібы сэрца адчувала, я там выпіў бутэльку мадэры.

Праз два гады Уткін памёр у каземаце. Сакалоўскага выпусцілі ледзь жывога на Каўказ, ён памёр у Пяцігорску. Нейкая кропля сораму і сум-

¹ У параднай форме.

² Усе іншыя.

лення прымусіла ўрад пасля смерці перавезці трэцяга ў Перм. Ібаеў памёр па-свойму: ён зрабіўся містыкам.

Уткін, „вольны мастак на ўтрыманні ў астросе“, як ён падпісваўся пад допытамі, быў чалавек гадоў пад сорок; ён ніколі не прымаў удзелу ні ў якой палітычнай справе, але, благодарны і парывісты, ён даваў волю языку ў камісіі, быў рэзкі і грубы з членамі. Яго за гэта *замарылі* ў сырым каземаце, у якім вада цякла са сцен.

Ібаеў быў вінават больш за другіх толькі эпалетами. Калі-б ён не быў афіцэр, яго ніколі-б так не пакаралі. Чалавек гэты папаў на *нейкае* баляванне, мабыць, піў і спяваў, як усе другія, але напэўна не больш і не гучней за другіх.

Прышла наша чарга*. Оранскі працёр акуляры, кашлянуў і пачаў па-божна абвяшчаць высчайшую волю. У ёй было *ізабражона*, што гасудар, разгледзеўшы даклад камісіі і ўзяўшы на асаблівую ўвагу маладыя гады злачынцаў, *загадаў пад суд нас не аддаваць*, а абвясціць нам, што, па закону, трэба было-б нас, як людзей, *выкрытых* у зняважанні вялікасці спяваннем абураючых песень, пазбавіць жыцця, а на падставе другіх законаў саслаць на вечную катаржнюю работу, замест чаго гасудар, у бязмежнай міласэрнасці сваёй, большай частцы вінаватых даруе, пакідаючы іх на месцы пражывання пад наглядам паліцыі, больш-жа вінаватых загадвае падвергнуць *выпраўленчым* мерам, г. зн. адправіць іх на бестэрміновы час у далёкія губерні на грамадзянскую службу і падгляд мясцовага начальства.

Гэтых больш вінаватых знайшлося шасцёра: Огарэў, Сацін, Лахцін, Обаленскі, Сарокін і я. Я назначаўся ў Перм. У ліку асуджаных быў Лахцін, які зусім не быў арыштаваны. Калі яго паклікалі ў камісію слухаць сентэнцыю, ён думаў, што гэта для страху, для таго, каб ён мучыўся, гледзячы, як другіх караюць. Казалі, што нехта з блізкіх князя Галіцына, злуючы на яго жонку, удружыў яму гэтым сюрпрызам. Слабы на здароўе, ён гады праз тры памёр у ссылцы.

Калі Оранскі скончыў чытанне, выступіў палкоўнік Шубінскі. Ён адборнымі словамі і ламаносаўскім стылем абвясціў нам, што толькі дзякуючы заступніцтву таго благодарнага вяльможа, які старшынстваваў у камісіі, гасудар быў такі літасцівы.

Шубінскі чакаў, што пры гэтым слове ўсе пачнуць дзякаваць князя; але вышла не так. Некаторыя з дараваных кіўнулі галавой, ды і то цішком гледзячы на нас.

Мы стаялі, склаўшы рукі, нічым не паказваючы, што сэрца наша расчулена царскай і княжаскай міласцю.

Тады Шубінскі выдумаў другі падыход і, звяртаючыся да Огарэва, сказаў:

— Вы едзеце ў Пензу. Няўжо вы думаеце, што гэта выпадкова? У Пензе ляжыць у паралічы ваш бацька; князь прасіў гасудара вам прызначыць гэты горад для таго, каб ваша прысутнасць колькі-небудзь палегчыла яму ўдар вашай ссылкі. Няўжо і вы не знаходзіце прычыны дзякаваць князя?

Нічога не аставалася рабіць,—Огарэў злёгка пакланіўся. Вось з-за чаго яны біліся.

Добранькаму старому гэта спадабалася, і ён, не ведаю чаму, услед за тым паклікаў мяне. Я вышаў наперад з найшчырэjším намерам, што-б там ён і Шубінскі ні гаварылі, не дзякаваць; а тым больш, што мяне пасылалі далей за ўсіх і ў самы дрэнны горад.

— А вы едзеце ў Перм,—сказаў князь.

Я маўчаў. Князь зрэзаўся і, каб што-небудзь сказаць, дадаў:

— У мяне там ёсць маёнтак.

— Вам угодна што-небудзь перадаць праз мяне вашаму старасту?—
запытаўся я, усміхаючыся.

— Я такім людзям, як вы, нічога не даручаю—*карбанарыям*,—дадаў
знаходчывы князь.

— Чаго-ж вы жадаеце ад мяне?

— Нічога.

— Мне здалася, што вы мяне паклікалі.

— Вы можаце ісці,—перапыніў Шубінскі.

— Дазвольце,—запырэчыў я,—паколькі я ўжо тут, вам напамінь, што
вы, палкоўнік, мне казалі, калі я быў апошні раз у камісіі, што мяне
ніхто не абвінавачвае ў справе святкавання, а ў прыгаворы сказана, што
я—адзін з вінаватых па гэтай справе. Тут якая-небудзь памылка.

— Вы хочаце прырэчыць на высачайшае рашэнне?—сказаў Шубінскі.—
Глядзіце, каб Перм не перамянілася на што-небудзь горшае. Я вашы
словы загадаю запісаць.

— Я аб гэтым хацеў прасіць. У прыгаворы сказана: па дакладу камі-
сіі; я прырэчу на ваш даклад, а не на высачайшую волю. Я спасылаюся
на князя, што мне не было нават пытання ні аб свяце, ні аб якіх песнях.

— Быццам вы не ведаеце,—сказаў Шубінскі, пачынаючы бляднець ад
злосці,—што ваша віна ўдзесьцёра большая, чым тых, што былі на свят-
каванні. Вось,—ён паказаў пальцам на аднаго з дараваных,—вось ён пад
п'яную руку праспяваў агідную песню, ды пасля на каленках са слязьмі
прасіў даравання. Ну, а вы яшчэ ад усякага раскаяння далёка.

Пан, на якога ўказаў палкоўнік, прамаўчаў і, панурыўшы галаву, за-
гарэўся чырванню... Урок быў добры. Вось і рабі пасля подласці...

— Дазвольце, не пра тое гутарка,—гаварыў далей я,—вялікая мая
віна, ці не; але калі я забойца, я не хачу, каб мяне лічылі злодзеям. Я не
хачу, каб пра мяне, нават апраўдваючы мяне, казалі, што я вась тое і
гэта зрабіў „пад п'яную руку“, як вы зараз казалі.

— Калі-б у мяне быў сын, родны сын, з такой закаснаеласцю, я сам-бы
папрасіў гасудара саслаць яго ў Сібір.

Тут обер-паліцмейстар умяшаў у гутарку нейкую бязглуздзіцу. Шкада,
што не было меншага Галіцына,—вось быў-бы выпадак пакарасамоўнічаць.
Усё гэта, зразумела, скончылася нічым.

Лахцін падышоў да князя Галіцына і прасіў адкласці ад'езд.

— Мая жонка цяжарная,—сказаў ён.

— У гэтым я не вінаваты,—адказаў Галіцын.

Звер, шалёны сабака, калі кусаецца, робіць сур'ёзны выгляд, падкруч-
вае хвост, а гэты юрадзівы вьяльможа, арыстакрат, ды прытым са славаю
добрага чалавека .. не пасароміўся гэтага подлага жарту.

... Мы спыніліся яшчэ раз на чвэрць гадзіны ў зале; наперакор стро-
гім угаворам жандарскіх і паліцэйскіх афіцэраў, моцна абняліся мы адзін
з другім і развіталіся надоўга. Апрача Оболенскага, я нікога не бачыў да
звароту з Вяткі.

Ад'езд быў перад намі.

У турме цягнулася яшчэ ранейшае жыццё; але з ад'ездам у глуш яно
абрываўся.

Юнацкае існаванне ў нашым сяброўскім гуртку канчалася.

Ссылка працягнуецца, пэўна, некалькі гадоў. Дзе і як сустрэнемся мы і
ці сустрэнемся?..

Шкада было ранейшага жыцця, і так крута прыходзілася яго пакідаць...
не развітаўшыся. Бачыць Огарэва я не меў надзеі. Двое з сяброў дабра-
ліся да мяне ў апошнія дні, але гэтага мне было мала.

Каб яшчэ раз убачыць маю юную ўцяшальніцу, паціснуць яе руку, як я паціснуў ёй на могілках... У яе асобе хацеў я развітацца з былым і сустрэцца з будучым...

Мы ўбачыліся на некалькі хвілін 9 красавіка 1835 года напярэдадні майго выезду ў ссылку.

Доўга свяціў я гэты дзень у маёй памяці, гэта—адзін з найшчаслівейшых момантаў у маім жыцці.

... Навошта-ж успаміны аб гэтым дні і аб усіх светлых днях майго былога нагадваюць так многа страшнага?.. Магілу, вянок з цёмначырвоных ружаў, двух дзяцей, якіх я трымаў за рукі, факелы, натоўп выгнаннікаў, месяц, цёплае мора пад гарою, прамову, якой я не разумеў і якая рэзала маё сэрца...

Усё мінула!

РАЗДЕЛ XIII*.

Ссылка.—Гараднічы.—Волга.—Перм.

Раніцой 10 красавіка жандарскі афіцэр прывёз мяне ў дом генерал-губернатора. Там, у сакрэтным аддзяленні канцылярыі, дазволена было сваякам развітацца са мною.

Зразумела, усё гэта было нязручна і шчаміла душу; шыгаючыя шпіёны, пісары; чытанне інструкцыі жандару, які павінен быў мяне везці; немагчымасць сказаць што-небудзь без сведак,—адным словам, больш зневажаючых і сумных абставін нельга было прыдумаць.

Я ўздыхнуў, калі каляска пакацілася, нарэшце, па Владзіміраўцы.

*Per me si va nella citta dolente,
Per me si va nel eterno dolore...¹*

На станцыі недзе я напісаў гэтыя два радкі, якія аднолькава добра пасуюць да праддзвер'я пекла і да сібірскага тракта.

За сем вёрст ад Масквы ёсць шынок, які называецца „Перовым“. Там мяне абяцаўся чакаць адзін з блізкіх прыяцеляў. Я прапанаваў жандару выпіць гарэлкі, ён згадзіўся: ад горада было далёка. Мы ўвайшлі, але прыяцеля там не было. Я марудзіў у шынку ўсімі спосабамі, жандар не хацеў больш чакаць, фурман ужо торгоў лейцы; раптам імчыцца тройка і проста да шынка; я кінуўся да дзвярэй,—двое незнаёмых гуляк-купецкіх сыноў шумна злазілі з фурманкі. Я паглядзеў удалечыню—ніводнай рухомай кропкі, ніводнага чалавека не было відаць на дарозе да Масквы... Прыкра было садзіцца і ехаць. Я даў дзве грыўні фурману, і мы паляцелі, як з лука страла.

Мы ехалі, не спыняючыся; жандар загадана было праязджаць не менш двухсот вёрст у суткі. Гэта было-б нішто, але толькі не ў пачатку красавіка. Дарога месцамі была пакрыта лёдам, месцамі вадой і гразю; прытым, бліжэй да Сібіры, яна рабілася усё горшай і горшай з кожнай станцыяй.

Першы дарожны анекдот быў у Пакрове.

Мы змарнавалі некалькі гадзін з-за лёду, які ішоў па рацэ, перарываючы ўсе зносіны з другім берагам. Жандар спяшаўся; раптам станцыйны наглядчык у Пакрове абвясчае, што коней няма. Жандар паказвае, што ў падарожнай сказана: „Даваць з кур'ерскіх, калі няма паштовых“. Наглядчык адказвае, што коні ўзяты пад таварыша міністра ўнутраных спраў. Як зазвычай, жандар пачаў спрачацца, шумець; наглядчык пабег даставаць абыватальскіх коней. Жандар пайшоў з ім.

Надакучыла мне чакаць іх у нячыстым пакоі станцыйнага наглядчыка. Я вышаў за вароты і пачаў хадзіць перад домам. Гэта была першая прагулка без салдата пасля дзевяцімесячнага зняволення.

¹ Вступаюць мною в град скорбей к мученьям, вступаюць мною к муке вековой („Ад“ Данте, III песнь, пер. Д. Мина).

Я хадзіў з поўгадзіны, як раптам сустракаецца мне чалавек у мундзірным сурдуце без эпалетаў і з блакітным *pour le mèrite*¹ на шыі. Ён з надзвычайнай пільнасцю паглядзеў на мяне, прайшоў, зараз-жа вярнуўся і з дзёрэкім выглядам запытаўся ў мяне:

— Вас вязе жандар у Перм?

— Мяне,—адказаў я, не спыняючыся.

— Пачакайце, пачакайце, ды як-жа ён смее...

— З кім я маю гонар гаварыць?

— Я—тутэйшы гараднічы,—адказаў незнаёмец голасам, у якім гучэла глыбокае ўсведамленне вышынні такога грамадскага становішча.—Будзьце ласкавы, я вось-вось чакаю таварыша міністра, а тут палітычныя арыштантаў па вуліцах прагульваюцца. Ды што-ж гэта за асёл жандар!?

— Ці не будзеце ласкавы адрасавацца да самога жандара?

— Не адрасавацца, а я яго арыштую, я яму загадаю ўляпіць сто паллак, а вас адпраўлю з паліцэйскім.

Я кінуў яму галавою, не чакаючы канца гутаркі, і шпаркімі крокамі пайшоў у станцыйны дом. Праз акно я чуў, як ён гарачыўся з жандарам, як пагражаў яму. Жандар прасіў прабачэння, але, здаецца, мала быў напалоханы. Хвіліны праз тры яны ўвайшлі абодва; я сядзеў, павярнуўшыся да акна, і не глядзеў на іх.

З пытанняў гараднічага жандару я зараз-жа ўбачыў, што яму не дае спакою жаданне даведацца, за якую справу, чаму і як я сасланы. Я ўпарта маўчаў. Гараднічы пачаў безасабовую прамову паміж мною і жандарам.

— Нашага становішча ніхто не хоча зразумець. Што мне весела, ці што, лаяцца з салдатам або рабіць непрыемнасці чалавеку, якога я зроду не бачыў? Адказнасць! Гараднічы—гаспадар горада. Што-б ні здарылася, адказвай; казначэйства абкрадуць—вінават; царква згарэла—вінават; п'яных многа на вуліцы—вінават; віна мала п'юць—таксама вінават (апошняя заўвага яму вельмі спадабалася, і ён гаварыў далей больш вясёлым тонам); добра, што вы мяне сустрэлі,—ну, а калі-б сустрэлі міністра, ды таксама-б гэтак міма, а той запытаўся-б: „Як, палітычны арыштантаў гуляе?!—гараднічага пад суд...“

Мне, нарэшце, абрыдла яго красамоўнасць, і я, звяртаючыся да яго, сказаў:

— Рабіце ўсё, што вы абавязаны па службе, але я вас прашу пазбавіць мяне ад навучанняў. З вашых слоў бачу я, што вы чакалі, каб я вам пакланіўся. Я не маю прывычкі кланяцца незнаёмым.

Гараднічы сканфузіўся.

У нас усё так, казаў бывала А. А.: хто першы дасць адпор, пачне крычаць, той і возьме верх. Калі, гаворачы з начальнікам, вы яму дазволіце ўзняць голас,—вы прапалі: пачуўшы свой крык, ён зробіцца дзікім зверам. Калі-ж пры першым грубым слове вы закрычалі, ён абавязкова спалохаецца і ўступіць, думваючы, што вы з характарам і што такіх людзей не трэба надта дражніць.

Гараднічы паслаў жандара запытацца пра коней і, звяртаючыся да мяне, заўважыў падобна да прабачэння:

— Я гэта больш для салдата і зрабіў; вы не ведаеце, што такое наш салдат,—ніякай палёгкі нямажна дапускаць; але, наверце, я ўмею здрозніваць людзей... Дазвольце вас запытацца, які няшчасны выпадак?..

— Па сканчэнні справы нам забаранілі расказваць.

— У такім выпадку... зразумела... я не смею...—і ў позірку гараднічага выявілася мука незадаволенай цікавасці. Ён памаўчаў.

¹ „За заслугу“ [прускі ордэн].

— У мяне быў далёкі сваяк, ён сядзеў з год у Петрапаўлаўскай крэпасці; ведаеце, таксама зносіны... Дазвольце запытацца, у мяне гэта на душы, вы, здаецца, усё яшчэ сярдуеце? Я чалавек ваенны, строгі, прызвычаіўся; як было семнаццаць год, паступіў у полк, у мяне нораў гарачы, але праз мінуту ўсё прайшло. Я вашага жандара не буду чапаць, чорт з ім зусім...

Жандар увайшоў з дакладам, што раней гадзіны коней нельга прыгнаць з выгану.

Гараднічы абвясціў яму, што ён даруе яго па майму хадайніцтву, потым, звяртаючыся да мяне, дадаў:

— І вы ўжо не адмоўце мне ў просьбе і, у доказ таго, што не сярдуеце,—я жыву за два дамы адсюль,—дазвольце вас прасіць паснедаць, чым бог паслаў.

Гэта было так смешна пасля нашай сустрэчы, што я пайшоў да гараднічага і еў яго балык і яго ікру, і піў яго гарэлку і мадэру.

Ён так расчуліўся, што расказаў мне пра ўсе свае сямейныя справы, нават пра сямігадовую хваробу жонкі. Пасля сьнедання ён з гордым задавальненнем узяў з вазы, што стаяла на стале, пісьмо і даў мне прачытаць „верш“ яго сына, ушанаваны публічным чытаннем на экзамене ў кадэцкім корпусе. Аказаўшы мне гэтым бясспрэчнае давер’е, ён спрытна перайшоў да пытання, ускосна пастаўленага, аб маёй справе. На гэты раз я часткова задаволіў гараднічага.

Гараднічы гэты нагадваў мне таго сакратара павятовага суда, пра якога расказаў наш Шчэпкін. Дзевяць іспраўнікаў перамянілася, а сакратар астаўся нязменна і кіраваў па ранейшаму паветам.

— Як гэта вы ладзіце з усімі?—запытаўся Шчэпкін.

— Нічога-с, дзякаваць богу абыходзімся сяк-так. Іншы, праўда, спачатку такі сярдзіты, б’е пярэднімі і заднімі нагамі, крычыць, лаецца; і ў адстаўку, кажа, выганю і ў губерню, кажа, адпішу... Ну, ведаеце, наша справа падначаленая, змаўчыш і думаеш: пачакай, надарвешся яшчэ! гэта што,—яшчэ першая запрэжка. І, сапраўды, глядзіш,—вельмі потым у *яздзе добры*.

... Калі мы пад’ехалі да Казані, Волга была ва ўсёй велічыні веснавога разводдзя; цэлую станцыю ад Услова да Казані трэба было плыць на дашчаніку: рака разлівалася вёрст на пятнаццаць або больш. Дзень быў непагодлівы. Перавоз стаў, мноства падвод і ўсякіх фурманак чакалі на беразе.

Жандар пайшоў да наглядчыка і патрабаваў дашчаніка. Наглядчык даваў яго неахвотна, казаў, што, усё-ж такі, лепш пачакаць, што ўсё можа стацца. Жандар спяшаўся, таму што быў п’яны, таму што хацеў паказаць сваю ўладу.

Паставілі маю каляску на невялікім дашчаніку, і мы паплылі. Непагода, здавалася, сціхла; татарын праз поўгадзіны падняў парус, як раптам сціхшая бура зноў узнялася. Нас панесла з такой сілай, што, нагнаўшы нейкае бярвяно, мы так у яго стукнуліся, што стары паром праламіўся, і вада разлілася па палубе. Становішча было непрыемнае; аднак, татарын здолеў накіраваць дашчанік на мель.

Купецкая барка прайшла непадалёку; мы ёй крычалі, прасілі прыслаць лодку; бурлакі чулі і праплылі, не зрабіўшы нічога.

Селянін пад’ехаў на невялікім чаўне з жонкай, запытаўся ў нас, што здарылася, і, сказаўшы:

— Ну, што-ж? Ну, заткнудзь дзіру, ды з богам далей! Што тут кіснудзь? Ты вось дзеля таго, што татарын, дык нічога і не ўмееш зрабіць,—узышоў на дашчанік.

Татарын, сапраўды, быў вельмі ўстрыжаны. Па-першае, калі вада заліла заснуўшага жандара, той ускочыў і зараз-жа пачаў біць татарына. Па-другое, дашчанік быў казённы, і татарын паўтараў:

— Ну, вось патоне, што мне будзе! што мне будзе!

Я яго суцяшаў, кажучы, што і ён тады з дашчанікам патоне.

— Добра, бакча, калі патану, а калі не?—адказаў ён.

Мужык і работнікі заткнулі дзіру ўсім, што пад руку папалася; мужык пастукаў сякерай, прыбіў нейкую дошчачку; потым, па пояс у вадзе, памог другім сцягнуць дашчанік з мелі, і мы скоро ўплылі ў русло Волгі. Рака несла шалёна. Вецер і дождж са снегам секлі твар, холад прабіраў да касцей, але неўзабаве пачаў вырысоўвацца з-за туману і патокаў вады помнік Іаана Грознага. Здавалася, небяспека мінула, як раптам татарын спалоханым голасам закрычаў: „Цячэ, цячэ!“, і, сапраўды, вада з сілай увівалася ў заткнутую дзіру. Мы былі на самай сярэдзіне ракі, дашчанік рухаўся цішэй і цішэй, можна было прадбачыць, калі ён зусім пагрузне. Татарын зняў шапку і маліўся. Мой камердынер, збянтэжаны, плакаў і казаў:

— Бывай, мая матуля, не убачуся я з табою больш.

Жандар ляўся і абяцаў на беразе ўсіх збіць.

Спачатку і мне было жудасна; апрача таго вецер з дажджом дадаваў нейкага бязладдзя мітусні. Але думка, што гэта недарэчна, каб я мог загінуць, *нічога не зробіўшы*, гэтае юнацкае *quid timeas? Caesarem vehis!*¹ узяло верх, і я спакойна чакаў канца, упэўнены, што не загіну паміж Услонам і Казанню. Жыццё пасля адвучае ад гордай веры, карае за яе; таму вось юнацтва пранікнута адвагай і поўна гераізма, а з гадамі чалавек робіцца асцярожным і рэдка захапляецца.

... Праз чвэрць гадзіны мы былі на беразе каля сцен казанскага крэмя, скалеўшыя і вымачаныя. Я ўвайшоў у першы шынок, выпіў шклянку пеністага віна, закусіў печаным яйкам і пайшоў на паштамент.

У вёсках і маленькіх гарадках у станцыйных наглядчыкаў ёсць пакой для падарожных. У вялікіх гарадах усе спыняюцца ў гасцініцах, і ў наглядчыкаў няма нічога для падарожнікаў. Мяне прывялі ў паштовую канцылярыю. Станцыйны наглядчык паказаў мне свой пакой; у ім былі дзеці і жанчыны, хворы дзед не сходзіў з пасцелі,—мне абсалютна не было кутка, каб пераапрагнуцца. Я напісаў пісьмо да жандарскага генерала і прасіў яго даць пакой дзе-небудзь, для таго каб абагрэцца і высушыць адзенне.

Праз гадзіну жандар вярнуўся і сказаў, што граф Апраксін загадаў даць пакой. Пачакаў я гадзіны дзве, ніхто не прыходзіў, і я зноў адправіў жандара. Ён прышоў з адказам, што палкоўнік Польш, якому генерал загадаў даць мне кватэру, у дваранскім клубе гуляе ў карты і што кватэры да заўтра знайсці нельга.

Гэта было варварства, і я напісаў другое пісьмо да графа Апраксіна, просячы зараз-жа адправіць мяне, кажучы, што я на наступнай станцыі магу знайсці прытулак. Граф у гэты час ужо спачываў, і пісьмо асталася да раніцы. Больш нічога нельга было зрабіць; я зняў мокрае адзенне і лёг на сталае паштовай канторы, закруціўшыся ў шынель „старэйшага“; замест падушкі, я ўзяў тоўстую кнігу і паклаў на яе крыху бялізны.

Раніцою я паслаў прынесці сабе снедання. Чыноўнікі ўжо збіраліся. Экзекутар зрабіў мне заўвагу, што, па сутнасці, снедаць у прысутным месцы нядобра, што яму асабіста гэта ўсёроўна, але што паштмейстару гэта можа не спадабацца.

Я, жартуючы, казаў яму, што выгнаць можна толькі таго, хто мае права выйсці, а хто не мае яго, таму мімаволі прыходзіцца есці і піць там, дзе ён затрыманы...

¹ Чого ты баішся? Ты вязеш цэзара!

На другі дзень граф Апраксін дазволіў мне астацца да трох дзён у Казані і спыніцца ў гасцініцы.

Тры дні гэтыя я вандраваў з жандарам па горадзе. Татаркі з пакрытымі тварамі, скуластыя мужы іх, прававерныя мечэці побач з праваслаўнымі цэрквамі,—усё гэта нагадвае Азію і Усход. У Владзіміры, Ніжнім падазраецца блізаць да Масквы, тут—далеч ад яе.

... У Пермі мяне прывезлі проста да губернатара. У яго быў вялікі з'езд: у гэты дзень вянчалі яго дачку з нейкім афіцэрам. Ён патрабаваў, каб я ўвайшоў, і я павінен быў прадставіцца ўсяму пермскаму грамадству ў забруджаным дарожным архалуку, у гразі і пыле. Губернатар, пагаварыўшы пра ўсякія дробязі, забараніў мне знаёміцца з сасланымі палякамі і загадаў на гэтых днях прыйсці да яго, кажучы, што ён тады падшукае мне занятак у канцылярыі.

Губернатар гэты быў з маларасіян, сасланых не прыгнятаў і наогул быў чалавек ціхамірны. Ён неяк цішком паляпшаў сваё становішча; як крот, недзе пад зямлёю, неўзаметку ён прыбаўляў зерне да зерня і адклаў такі крыху на чорны дзень.

Для нейкага незразумелага кантролю і парадку, ён загадваў усім сасланым на жыццё ў Перм з'яўляцца да сябе ў дзесяць гадзін раніцы па суботах. Ён выходзіў з люлькай і са спісам, правяраў, ці ўсе ў наяўнасці, а калі каго не было, пасылаў квартальнага даведвацца аб прычыне, нічога амаль ні з кім не гаварыў і адпускаў. Такім чынам я ў яго зале перазнаёміўся з усімі палякамі, супроць знаёмства з якімі ён папярэджаваў мяне.

На другі дзень пасля майго прыезду паехаў жандар, і я ўпершыню пасля арышту апынуўся на волі.

На волі... у маленькім горадзе на сібірскай граніцы, без усякай спрактыкаванасці, нічога не ведаючы пра тое асяроддзе, у якім мне трэба было жыць.

З дзіцячага пакоя я перайшоў у аудыторыю, з аудыторыі—у сяброўскі гурток,—тэорыі, мары, свае людзі, ніякіх дзелавых адносін. Потым турма, каб даць усяму асесціся. Практычная датычнасць жыцця пачыналася тут, каля Уральскага хрыбта.

Яно зараз-жа паказала сябе. На другі дзень пасля прыезду я пайшоў з вартаўніком губернатарскай канцылярыі шукаць кватэру; ён мяне прывёў у вялікі аднапавярховы дом. Колькі я яму ні тлумачыў, што я шукаю дом вельмі маленькі і, яшчэ лепш, частку дома, ён упарта патрабаваў, каб я ўвайшоў.

Гаспадыня пасадзіла мяне на канапу; даведаўшыся, што я з Масквы, запыталася, ці бачыў я ў Маскве п. Кабрыта. Я ёй сказаў, што ніколі і прозвішча падобнага не чуў.

— Што ты гэта,—сказала бабуля,—Кабрыт-та?—і яна назвала яго па імю і па бацьку. Змілуйся, бацюхна, ён у нас віст-та губернатарам.

— Ды я дзевяць месяцаў у турме сядзеў, можа, таму і не чуў,—сказаў я, усміхаючыся.

— Бадай, што і так. Дык ты, бацюхна, домік наймаеш?

— Вялікі, надта вялікі, я служываў ўжо казаў.

— Лішняе дабро за плячыма не вісіць.

— Яно так, але за лішняе дабро вы папросіце і грошай больш.

— Ах, бацюхна мой, ды хто-ж гэта табе пра маю пану гаварыў? Я і не гаварыла яшчэ.

— Ды я разумею, што нельга тання ўзяць за такі дом.

— А ты колькі-ж даеш?

Каб адчапіцца ад яе, я сказаў, што больш як трыста пяцьдзсят рублёў асігнацыямі не дам.

— Ну, і за гэта дзякую; распарадзіся, галубок мой, чамаданчыкі перанесці ды выпі тэнерыфу чарачку.

Цана яе мне здалася страшэнна таннай, я наняў дом, і калі зусім сабраўся ісці, яна мяне спыніла:

— Забылася ў цябе запытацца: а што кароўку сваю будзеш трымаць?

— Не, што вы,— адказаў я, да знявагі здзіўлены яе пытаннем.

— Ну, дык я буду табе смятанкі прыносіць.

Я пайшоў дадому, думаючы з жахам, дзе я і што я, што мяне западозрылі ў намеры трымаць сваю кароўку*.

Але я яшчэ не паспеў агледзецца, як губернатар мне абвясціў, што я пераведзен у Вятку, таму што другі сасланы, назначаны ў Вятку, прасіў яго перавесці ў Перм, дзе ў яго былі сваякі. Губернатар хацеў, каб я ехаў на другі-ж дзень. Гэта было немагчыма: думаючы астацца на некаторы час у Пермі, я накупіў усяго ўсякага, трэба было прадаць хоць за поўцаны. Пасля розных уніклівых адказаў, губернатар дазволіў мне астацца на двое сутак, узяўшы слова, што я не буду шукаць выпадку ўбачыцца з другім сасланным.

Я збіраўся на другі дзень прадаць каня і ўсякую дрэнь, як раптам з'явіўся паліцмейстар з загадам выехаць на працягу дваццаці чатырох гадзін. Я растлумачыў яму, што губернатар даў мне адтэрміноўку. Паліцмейстар паказаў паперу, у якой, сапраўды, было яму прадпісана выправдзіць мяне ў дваццаць чатыры гадзіны. Папера была падпісана ў самы той дзень, значыцца, пасля гутаркі са мною.

— А,— сказаў паліцмейстар,— разумею, разумею: гэта наш герой хоча пакінуць справу на маёй адказнасці.

— Паедзем яго выкрываць.

— Паедзем!

Губернатар сказаў, што ён забыўся пра дазвол, дадзены мне. Паліцмейстар хітра запытаўся, ці не загадае ён перапісаць паперу.

— Ці варта турбавацца,— дадаў прастадушна губернатар.

— Спаймалі!— сказаў мне паліцмейстар, паціраючы ад задавальнення рукі...— чарнільная душа!

Пермскі паліцмейстар належаў да асаблівага тыпу ваенна-грамадзянскіх чыноўнікаў. Гэта—людзі, якім пашанцавала ў ваеннай службе як-небудзь наткнуцца на штык або трапіць пад кулю, за гэта ім даюцца пераважна месцы гараднічых, экзекутараў.

У палку яны прызвычаліся да некаторых замашак шчырасці, зацвярдзілі розныя сентэнцыі аб недатыкальнасці гонару, аб благародстве, кплівая насмешкі з пісараў. Малодшыя з іх чыталі Марлінскага і Загоскіна, ведаюць напамяць пачатак „Каўказскага нявольніка“, „Вайнароўскага“ і часта паўтараюць зацверджаныя вершы. Напрыклад, іншыя кажуць кожны раз, застаючы чалавека курачам:

Янгарь в устах его дымился*.

Усе яны без выключэння глыбока і голасна ўсведамляюць, што іх становішча куды ніжэй за іхнюю годнасць; што адна беднасць можа іх трымаць у гэтым „чарнільным свеце“; што калі-б не беднасць і не раны, то яны кіравалі-б карпусамі арміі або былі-б генерал-ад'ютантамі. Кожны далучае дзівосны прыклад якога-небудзь з ранейшых таварышоў і гаворыць:

— Вось-жа—Крэйтц або Рыдыгер—у адным загадзе ў карнеты залічаны былі. Жылі на адной кватэры,—Петруха, Алёша... ну, я, бачыце, не немец ды і падтрымання не было ніякага,—вось і сядзі будачнікам.

Вы думаеце, лёгка блagarоднаму чалавеку з нашымі паняццямі быць на паліцэйскай пасадзе?

Жонкі іх яшчэ больш гзруюць і, сашчаміўшы сэрца, возяць у ламбард кожны год грошы класці, выпраўляючыся ў Маскву пад выглядом таго, што маці або дётка хворае і хоча апошні раз бачыць.

І так яны жывуць сабе гадоў пятнаццаць. Муж, наракаючы на лёс, лупцуе паліцэйскіх, б'е мяшчан, подлічае перад губернатарам, пакрывае злодзеяў, крадзе дакументы і паўтарае вершы з „Бахчысарайскага фантаана“. Жонка, наракаючы на лёс і на правінцыяльнае жыццё, бярэ ўсё на свеце, грабіць прасіцеляў, крамы і любіць месячныя ночы, якія называе „луннымі“.

Я таму спыніўся на гэтай характарыстыцы, што спачатку быў падмануты гэтымі панамі і сапраўды лічыў іх крыху лепшымі за другіх, што зусім не так*...

Я вывез з Пермі адзін асабісты ўспамін, вельмі дарагі для мяне.

На адной з губернатарскіх праверак ссыльных мяне запрасіў да сябе адзін ксёндз. Я застаў у яго некалькі палякаў. Адзін з іх сядзеў моўчкі, у задуменні курачы маленькую люльку; туга, туга невымоўная праглядала ў кожнай рысе твара. Ён быў сутулы, нават крывабокі, твар яго належаў да таго няправільнага польска-літоўскага тыпу, які здзіўляе спачатку і прываблівае потым; такія рысы былі ў найвялікшага з палякаў—у Фадзея Касцюшкі. Адзенне Цэхановіча сведчыла аб страшэннай беднасці.

Праз некалькі дзён я гуляў па бязлюднаму бульвару, якім канчаецца з аднаго боку Перм; гэта было ў другую палову мая; маладое лісце развіналася, бярозы цвілі (памятаецца, уся алея была бярозавая),—і ані нікога. Правінцыялы нашы не любяць *платанічных* гулянняў. Доўга гуляючы, я ўбачыў, нарэшце, з другога боку бульвара, гэта значыць на полі, нейкага чалавека, які гербарызаваў або проста рваў аднастайныя і бедныя кветкі таго краю. Калі ён падняў галаву, я пазнаў Цэхановіча і падышоў да яго.

Пазней я многа бачыў мучанікаў польскай справы; Чэцы-Мінеі польскай барацьбы надзвычай багатыя,—Цэхановіч быў першы. Калі ён мне расказаў, як іх праследавалі заплечныя майстры ў генерал-ад'ютанцкіх мундзірах, гэтыя кулакі, якімі біўся раз'юшаны дэспат Зімняга палаца,—мізэрнымі здаліся мне тады нашы нягоды, наша турма і наша следства.

У Вільні быў у гэты час начальнікам, з *боку пераможнага непрыяцеля*, гэты славуты рэнегат Мураўёў, які абясмерціў сабе памяць гістарычным выслоўем, што „ён належыць не да тых Мураўёвых, якіх вешаюць, а да тых, якія вешаюць“. Для вузкага, помстлівага погляду Нікалая людзі з раздражненай уладалобнасцю і грубай бязлітаснасцю былі найбольш прыгоднымі, прынымсі, найбольш сімпатычнымі*.

Генералы, якія сядзелі ў засценку і мучылі эмісараў, іх знаёмых, знаёмых іх знаёмых, абыходзіліся з арыштантамі, як мярзаўцы, пазбаўленыя ўсякага выхавання, усякага пачуцця далікатнасці і прытым вельмі добра ведаўшыя, што ўсе іх дзеянні прыкрыты салдацкім шынелем Нікалая, аблітым і польскай крывёю мучанікаў і слязьмі польскіх мацярэў... Яшчэ гэты *пакутны тыдзень* цэлага народу чакае свайго Лукі або Матвея... Але няхай яны ведаюць: адзін кат за другім будзе выведзены да ганебнага слупа гісторыі і пакіне там сваё імя. Гэта будзе партрэтная галерэя Нікалаеўскага часу ў pendant галерэі палкаводцаў 1812 года.

Мураўёў гаварыў арыштантам „ты“ і лаяўся бруднымі словамі. Аднаго разу ён так раз'юшыўся, што падышоў да Цэхановіча і хацеў яго ўзяць за грудзі, а, можа, і ўдарыць,—сустрэў позірк скаванага арыштанта, сканфузіўся і гаварыў далей іншым тонам.

Я здагадаўся, які павінен быў быць гэты позірк: калі Цэхановіч расказваў мне гады праз тры пасля падзеі гэтую гісторыю, вочы яго гарэлі, і жылы наліліся ў яго на ілбу і на перакрыўленай шыі яго.

— Што-ж бы вы зрабілі ў ланцугах?

— Я разарваў-бы яго зубамі, я сваім чэрапам і ланцугамі збіў-бы яго,—сказаў ён дрыжучы.

Цэхановіч спачатку быў сасланы ў Верхатур'е, адзін з самых далёкіх гарадоў Пермскай губерні, загублены сярод Уральскіх гор, заваяны снегам і такі далёкі ад усякіх дарог, што зімой амаль няма ніякіх зносін. Зразумела, што жыць у Верхатур'і горш, чым у Омску або Краснаярску. Зусім адзінокі, Цэхановіч займаўся там прыродазнаўчымі навукамі, збіраў бедную флору Уральскіх гор, нарэшце, атрымаў дазвол перабрацца ў Перм; і гэта ўжо для яго было палепшаннем: зноў пачуў ён гукі сваёй мовы, сустрэўся з таварышамі па няшчасцю. Жонка яго, якая асталася ў Літве, пісала яму, што яна пойдзе да яго *пехатою з Віленскай губерні...* Ён чакаў яе.

Калі мяне перавялі гэтак нечакана ў Вятку, я пайшоў развітацца з Цэхановічам. Невялікі пакой, у якім ён жыў, быў амаль зусім пусты; невялікі стары чамаданчык стаяў каля беднай пасцелі; драўляны стол і адзін стул вась і ўся мэбля,—на мяне павяля маёй круціцкай келляй.

Вестка аб маім ад'ездзе засмуціла яго, але ён так прызвычаіўся да страт, што праз хвіліну, амаль светла ўсміхнуўшыся, сказаў мне:

— Вось за тое я і люблю прыроду, яе ніяк не адбярэш, дзе-б чалавек ні быў.

Мне хацелася-б пакінуць яму што-небудзь на памяць. Я зняў невялікую запанку з сарочкі і прасіў яго ўзяць яе.

— Да маёй сарочкі яна не пасуе,—сказаў ён мне,—але запанку вашу я захаваю да канца жыцця і надзену яе на сваё пахаванне.

Потым ён задумаўся, і раптам шпарка пачаў капацца ў чамадане. Дастаў невялікі мяшэчак, вынуў з яго жалезны ланцужок, адмыслова зроблены, адарваў ад яго некалькі звенняў, падаў мне са словамі:

— Ланцужок гэты мне вельмі дарагі, з ім звязаны найсвяцейшыя ўспаміны іншага часу; усяго я вам не дам, а вазьміце гэтыя кольцы. Не думаў, што я, выгнаннік з Літвы, падарую іх рускаму выгнанніку.

Я абняў яго і развітаўся.

— Калі вы едзеце?—запытаўся ён.

— Заўтра раніцою, але я вас не клічу; у мяне ўжо на кватэры чакае бяззменна жандар.

— Ну, дык найлепшай дарогі вам, будзьце шчаслівейшымі за мяне.

На другі дзень з дзевяці гадзін раніцы паліцмейстар быў ужо ў маёй кватэры і падганяў мяне. Пермскі жандар, куды больш ручны, чым круціцкі, не тоячы радасці, якую яму прыносіла надзея, што ён будзе 350 вёрст п'яны, працаваў каля каляскі. Усё было гатова; я ненарокам зірнуў на вуліцу,—ідзе міма Цэхановіч. Я кінуўся да акна.

— Ну, слава богу,—сказаў ён:—я вось чацверты раз праходжу, каб развітацца з вамі хоць здалёку, але вы ўсё не бачылі.

Вачыма, поўнымі слёз, падзякаваў я яго. Гэтая пяшчотная, жаночая ўвага глыбока расчуліла мяне; без гэтай сустрэчы мне не было-б чаго і пашкадаваць у Пермі!

... На другі дзень пасля ад'езду з Пермі, як толькі развіднела, паліўся дождж, вялікі, безупынный, як бывае ў лясістых мясцінах, і ліў увесь дзень; а другой гадзіне мы прыехалі ва ўбогую вяцкую вёску. Станцыйнага дома не было; вацякі (непісьменныя) выконвалі службу наглядчыкаў, разгортвалі падарожную, глядзелі, ці дзве пячаткі ці адна, крычалі „айда, айда!“ і запрагалі коней, зразумела, удвая хутчэй, чым-бы гэта

рабілася пры наглядчыку. Мне хацелася абсушыцца, абagrэцца, з'есці што-небудзь. Пермскі жандар згадзіўся на маю прапанову гадзінкі дзве адпачыць. Аб гэтым мы дагаварыліся, калі пад'язджалі да вёскі. Калі-ж я ўвайшоў у хату, душную, чорную, і даведаўся, што абсалютна нічога дастаць нельга, што нават і карчмы няма вёрст пяць, я было раскаяўся і хацеў патрабаваць коней.

Пакуль я думаў, ехаць ці не ехаць, увайшоў салдат і адрапартаваў мне, што этапны афіцэр прыслаў клікаць мяне на шклянку чаю.

— З вялікай прыемнасцю. Дзе твой афіцэр?

— Побач, у хаце, ваша благароддзе!—і салдат зрабіў вядомае *па* налева кру-ом.

Я пайшоў следам за ім.

Невялікі ростам афіцэр, пажылых гадоў, з тварам, які адлюстроўваў шмат перанесеных турбот, усякіх нястач, страху перад начальствам, сустрэў мяне з усёй гасціннасцю змучанага нудою чалавека. Гэта быў адзін з тых не вельмі разумных, дабрадушных служак, які цягнуў гадоў дваццаць пяць сваю лямку і зацягнуўся, без разважанняў, без павышэнняў, падобна да таго, як служаць старыя коні, думаючы, мабыць, што так і трэба—на досвітку надзець хамут і што-небудзь цягнуць.

— Каго і куды вы вядзеце?

— І не пытайце, аж сэрца надрываецца; ну, але-ж пра гэта ведаюць вышэйшыя, наша справа—выконваць загады, не мы ў адказе; а пачала-вечаму, непрыгожа.

— Ды ў чым справа?

— Бачыце, набралі араву праклятых жыдзянят з васьмі-дзесяці гадовага ўзросту. У флот, ці што, набіраюць,—не ведаю. Спачатку іх было *загадалі гнаць у Перм, але вышла перамена—гонім у Казань*. Я іх прыняў вёрст за сто. Афіцэр, што здаваў, казаў: бяда ды годзе, трэць асталася дарогаю (і афіцэр паказаў пальцам у зямлю). Палова не дойдзе да месца,—дадаў ён.

— Павальныя хваробы, ці што?—запытаўся я, абураны да апошняй меры.

— Не, не то, каб павальныя, а так, мруць, як мухі. Жыдзянё, ведаеце, гэтакае змарнелае, кволае, як кошка абадраная, не прывыкла гадзін дзесяць мясіць гразь ды есці сухары... Зноў-жа—чужыя людзі, ні бацькі ні маткі, ні балаўства; ну, пакашляе, пакашляе—ды і ў Магілеў¹. І скажыце, калі ласка, што гэта ім далася, што можна з такімі дзіцяняткамі рабіць?

Я маўчаў.

— Вы калі выступаеце?

— Ды пара-б даўно, дождж быў ужо надта вялікі... Гэй ты, служба, загадай драбнату сабраць!

Прывялі малютак і пастроілі ў правільны фронт. Гэта была адна з самых жудасных карцін, якія бачыў я—бедныя, бедныя дзеці! Хлопчыкі дванаццаці, трынаццаці гадоў яшчэ сяк-так трымаліся, але малюток васьмі, дзесяці гадоў... Ні адна чорная кісць не выкліча такой жудасці на палатно.

Бледныя, знясіленыя, са спалоханым выглядам, стаялі яны ў нязграбных тоўстых салдацкіх шынелях са стаячымі каўнярамі, пазіраючы нейкім бездапаможным, жалобным поглядам на гарнізонных салдат, якія груба раўнялі іх; белыя губы, сінія кругі пад вачыма паказвалі ліхаманку або азноб. І гэтыя хворыя дзеці без догляду, без ласкі, пад ветрам, які бесперашкодна дзьме з Ледавітага мора, ішлі ў магілу.

І прытым заўважце, што іх вёў дабрак-афіцэр, якому безумоўна было шкада дзяцей. Ну, а калі-б папаўся ваенна-палітычны эканом?!

¹ У магілу.

Я ўзяў афіцэра за руку і, сказаўшы: „паберажыце іх“, кінуўся ў каляску; мне хацелася рыдаць, я адчуваў, што не ўтрымаюся..

Якія страшэнныя злачынствы бяследна пахаваны ў архівах зладзейскага, разбэшчанага царствавання Нікалая! Мы да іх прызвычаліся, яны рабіліся штодзённа, рабіліся быццам так і трэба было, нікім не заўважаныя, згубленыя за страшнай далеччу, бязгучна замораныя ў нямых канцылярскіх вірах або затрыманья паліцэйскай цэнзурай*.

Хіба мы не бачылі сваімі вачамі сем'яў галодных пскоўскіх мужыкоў, якіх гвалтоўна перасялялі ў Табольскую губерню і якія вандравалі без корму і начлегаў па Тверской плошчы ў Маскве да таго часу, пакуль князь Д. В. Галіцын не загадаў за свае грошы даць ім прытулак?

РАЗДЕЛ XIV*

*Вятка.—Канцелярыя і сталовая яго прэвасхадзіцельства.—
К. Я. Тюфяеў.*

Вяцкі губернатар не прыняў мяне, а перадаў, каб я з'явіўся да яго на другі дзень а дзесятай гадзіне.

У зале раніцою я застаў іспраўніка, паліцмейстара і двух чыноўнікаў; усе стаялі, гаварылі шэптам і з неспакоем пазіралі на дзверы. Дзверы расчыніліся, і ўвайшоў невялікага росту плячысты стары, з галавой, пасаджанай на плечы, як у бульдога; вялікія сківіцы яшчэ больш прыпадабнялі яго да сабакі, да таго-ж яны неяк па-зверску ўсміхаліся; стары і разам з тым прыапінны выраз твара, невялікія, быстрыя шэранькія вочкі і рэдкія прамыя валасы стваралі надзвычай агіднае ўражанне.

Ён спачатку добра намыліў галаву іспраўніку за дарогу, па якой учора ехаў. Іспраўнік стаяў з крыху апушчанай, у знак згоды і пакорлівасці, галавою і да ўсяго дадаваў, як гэта даўней рабілі слугі:

— Слухаю, ваша прэвасхадзіцельства.

Пасля іспраўніка ён звярнуўся да мяне, дзёрзка паглядзеў на мяне і запытаўся:

— Вы, значыцца, скончылі курс у Маскоўскім універсітэце?

— Я кандыдат.

— Потым служылі?

— У крэмлёўскай экспедыцыі.

— Ха, ха, ха! Добрая служба! Вам, зразумела, пры такой службе быў час баляваць і песні спяваць. Аленіцын!—закрываў ён.

Увайшоў малады залатушны чалавек.

— Паслухай, браток, вось кандыдат Маскоўскага універсітэта; ён, мабыць, усё ведае, апрача службы; яго вялікасці ўгодна, каб ён ёй у нас павучыўся. Займі яго ў сябе ў канцелярыі і дакладвай мне асоба. Заўтра вы з'явіцеся ў канцелярыю а дзевятай раніцою, а цяпер можаце ісці. Але пачакайце, я забыўся запытацца, як вы пішаце?

Я адразу не зразумеў.

— Ну, значыцца, почырк?

— У мяне нічога няма з сабой.

— Дай паперы і пяро,—і Аленіцын падаў мне пяро.

— Што-ж я буду пісаць?

— Што сабе хочаце,—заўважыў сакратар,—напішыце: *А па даведцы выявілася.*

— Ну, да гасудара перапісваць вы не будзеце,—заўважыў, іранічна ўсміхаючыся, губернатар.

Я яшчэ ў Пермі многа чуў пра Тюфяева, але ён далёка перавысіў усе мае чаканні.

Што і чаго не вытварае рускае жыццё!

Тюфяеў нарадзіўся ў Табольску. Бацька яго ледзь не быў сасланы і належаў да зусім бедных мяшчан. Гадоў з трынаццаці малады Тюфяеў

прыстаў да ватагі вандроўных камедыянтаў, якія сланяюцца з кірмашу на кірмаш, ходзяць па канаце, куляюцца калясом і інш. Ён з імі дайшоў ад Табольска да польскіх губерняў, пацяшаючы праваслаўны народ. Там яго, не ведаю чаму, арыштавалі і, таму што ён быў без пашпарта, яго, як брадзягу, выправілі пехатою пры парты арыштантаў у Табольск. Яго маці заўдавала і жыла ў вялікай беднасці; сын клаў сам печку, калі яна развалілася; трэба было падшукаць якое-небудзь рамясто; хлопчык быў здатны да граматы, і ён пачаў наймацца пісцом у магістраце. Спрытны ад прыроды і напрактыкаваўшы свае здольнасці рознабаковым выхаваннем у табары акрабатаў і ў перасыльных арыштанцкіх партыях, з якімі прайшоў з аднаго канца Расіі да другога, ён зрабіўся ўдалым дзяльцом.

У пачатку царствавання Александра ў Табольск прыеджаў нейкі рэвізор. Яму патрэбны былі спраўныя пісары, нехта рэкамендаваў яму Тюфяева. Рэвізор так быў здаволены ім, што прапанаваў яму ехаць у Пецербург. Тады Тюфяеў, у якога, паводле яго ўласных слоў, самалюбнасць не ішла далей месца сакратара ў павятовым судзе, інакш аданіў сябе і з жалезнай воляй пачаў рабіць кар'еру.

І зрабіў яе. Праз дзесяць год мы яго ўжо бачым нястомным сакратаром Канкрына, калі той быў генерал-інтэндантам. Яшчэ праз год, ён ужо загадвае адной экспедыцыяй у канцылярыі Аракчэева, якая загадала ўсёй Расіяй; ён з графам быў у Парыжы ў часе яго акупацыі саюзнымі войскамі.

Тюфяеў увес час прасядзеў безвыходна ў паходнай канцылярыі і à la lettre¹ не бачыў ніводнай вуліцы ў Парыжы. Дзень і ноч сядзеў ён, складаючы і перапісваючы паперы, з дастойным таварышам сваім Клейнміхелем.

Канцылярыя Аракчэева была падобнай да тых медных капальняў, куды работнікаў пасылаюць толькі на некалькі месяцаў, таму што калі пакінуць надалей, то яны паміраюць. Стаміўся, нарэшце, і Тюфяеў на гэтай фабрыцы загадаў і ўказаў, распараджэнняў і ўстанаўленняў і пачаў праціцца на больш спакойнае месца. Аракчэеў не мог не палюбіць такога чалавека, як Тюфяеў: без лішніх прэтэнзій, без старонніх захапленняў, без сваіх думак, чалавека фармальна сумленнага, ганарлівага, які беспярэчнае паслушэнства лічыў першай добрадзейнасцю людскай. Аракчэеў узнагародзіў Тюфяева месцам віцэ-губернатара. Праз некалькі год ён яму даў пермскае ваяводства. Губерня, па якой Тюфяеў раз прайшоў па вярочцы і раз на вярочцы, ляжала ля яго ног*.

Улада губернатара, наогул, расце ў простых адносінах да адлегласці ад Пецербурга, але яна расце ў геаметрычнай прагрэсіі ў губернях, дзе няма дваранства, як у Пермi, Вятцы і Сібіры. Такі вось край і быў патрэбен Тюфяеву.

Тюфяеў быў усходні сатрап, але толькі дзейны, неспакойны, які ва ўсё мяшаўся, быў вечна заняты. Тюфяеў быў-бы лютым камісарам канвента ў 94-м годзе, якім-небудзь Кар'е.

Распусны ў жыцці, грубы па натуре, ён не цяпеў ніякага прычання, — яго ўплыў быў надзвычай шкодны. Ён не браў хабараў, хоць багачце сабе такі сабраў, як аказалася пасля смерці. Да падначаленых ён адносіўся строга; бязлітасна праследаваў тых, хто пападаўся, а чыноўнікі кралі больш, чым калі-небудзь. Ён злоўжыванне ўплывам давёў да немагчымай меры; напрыклад, адпраўляючы чыноўніка на следства, зразумела, калі ён быў зацікаўлены ў справе, казаў яму, што, мабыць, выкрмецца тое вось і тое, і гора было-б чыноўніку, калі-б выкрылася што-небудзь іншае.

У Пермi ўсё яшчэ было поўна славаю Тюфяева, у яго там была партыя прыхільнікаў, варажая новаму губернатару, які, зразумела, акружыў сябе сваімі клеўрэтамі.

¹ Літаральна.

Але затое былі людзі, якія ненавідзелі яго. Адзін з іх, даволі арыгінальнае стварэнне рускага *надлому*, асабліва папярэджаў мяне, што такое Тюфяеў. Я кажу пра доктара на адным з заводаў. Чалавек гэты, разумны і вельмі нервовы, неўзабаве пасля курсу неяк няшчасна жаніўся, потым быў завезены ў Екацерынбург і без усякай вопытнасці зацёрты ў балое правінцыяльнага жыцця. Пастаўлены даволі незалежна ў гэтым асяроддзі, ён усё-такі зламіўся; уся дзейнасць яго накіравалася на праследаванне чыноўнікаў сарказмамі. Ён смяяўся з іх у вочы, ён з грымасамі і крыўляннем гаварыў ім у твар самыя зняважлівыя рэчы. Але паколькі нікому не было выключэння, то ніхто асабліва не злаваў на злы язык доктара. Ён заваяваў сабе грамадскае становішча сваімі нападкамі і прымусіў бесхарктарнае грамадства цярапець розгі, якімі ён сцябаў яго безустанку.

Мяне папярэдзілі, што ён—добры доктар, але поўвар'ят, і што ён надзвычай дзёрзкі.

Яго балбатня і жарты не былі ні грубымі, ні плоскімі; зусім наадварот, яны былі поўны юмару і едкай жоўчнасці; гэта была яго паэзія, яго помста, крык яго прыкрасці, а, можа, часткова і распачы. Ён вывучыў чыноўніцкае кола, як артыст і як медык, ён ведаў усе дробныя і патаемныя страсці іх і, падбадзёраны незнаходчывасцю, баязлівасцю сваіх знаёмых, дазваляў сабе ўсё.

Да кожнага слова дадаваў ён: „Ні капейкі не каштуе“. Я аднаго разу, жартуючы, заўважыў яму наконт гэтага паўтарэння.

— Што-ж вас дзівіць?—запырачыў доктар,—мэта ўсякай гутаркі пераканаць, я і спяшаюся далучыць самы моцны доказ, які існуе на свеце. Пераканайце чалавека, што забіць роднага бацьку ні капейкі не будзе каштаваць,—ён заб'е яго.

Чэбатарэў ніколі не адмаўляўся пазычыць невялікія сумы, у сто, дзвесце рублёў асігнацыямі. Калі хто ў яго прасіў, ён вымаў сваю запісную кніжку і падрабязна пытаўся, калі той яму аддасць.

— Цяпер,—казаў ён,—дазвольце ісці ў заклад на рубель, што вы не аддасце ў тэрмін.

— Ды што вы,—казаў той,—за каго-ж вы мяне лічыце?

— Вам гэта ні капейкі не каштуе,—адказваў доктар,—за каго я вас лічу, а справа ў тым, што я шосты год запісваю ў кніжку, і ні адзін чалавек яшчэ не заплаціў у тэрмін, ды ніхто амаль і пасля тэрміну не плаціў.

Тэрмін праходзіў, і доктар самым сур'ёзным чынам патрабаваў вый. граны рубель.

Пермскі адкупшчык прадаваў дарожную каляску; доктар з'явіўся да яго і, без перапынку, сказаў такую прамову:

— Вы прадаеце каляску, мне патрэбна яна; вы—багаты чалавек, вы—мільянер, за гэта вас усе паважаюць, і я таму прышоў засведчыць вам маё шанаванне; як багаты чалавек, вам ні капейкі не каштуе, прадасце вы каляску ці не, мне-ж яна вельмі патрэбна, а грошай у мяне мала. Вы захочаце мяне прыціснуць, выкарыстаць маю патрэбу і запрасіце за каляску 1500; я прапаную вам рублёў семсот, буду хадзіць кожны дзень таргавацца; праз тыдзень вы аддасце за 750 або 800,—ці не лепш з гэтага пачаць? Я магу іх даць.

— Куды лепш,—адказаў здзіўлены адкупшчык і аддаў каляску.

Анекдотам і свавольствам Чэбатарэва не было канца; раскажу яшчэ два¹.

— Ці верыце вы ў магнетызм?—запытала яго пры мне адна дама, даволі разумная і адукаваная.

— Ды што вы разумееце пад магнетызмам?

¹ Гэтыя два анекдоты не былі ў першым выданні, я іх успомніў, перачытваючы лісты для папраўкі (1858). А. Г.

Дама яму сказала нейкую агульную бязглуздыцу.

— Вам ні капейкі не каштуе ведаць,—адказаў ён,—веру я ў магнетызм ці не, а хочаце, я вам раскажу, што бачыў я ў гэтай галіне?

— Калі ласка.

— Толькі слухайце ўважліва.

Пасля гэтага ён расказаў вельмі жвава, разумна і цікава пра доследы нейкага харкаўскага доктара, яго знаёмага.

Сярод гутаркі чалавек прынёс на падносе закуску. Дама сказала яму, калі ён выходзіў:

— Ты забыўся падаць гарчыцы.

Чэбатарэў спыніўся.

— Кажыце далей, кажыце,—сказала дама, крыху ўжо напалоханая,—я слухаю.

— А соль-жа ён прынёс?

— Вось вы ўжо і ўсердзіліся,—дадала дама чырванеючы.

— Ніколькі, будзьце ўпэўнены; я ведаю, што вы ўважліва слухалі, але-ж і тое ведаю, што жанчына, якой-бы разумнай ні была і пра што-б ні ішла гутарка, не можа ніколі стаць вышэй кухні,—за што-ж я асабіста на вас мог-бы сердаваць.

На заводах графіні Палье, дзе ён таксама лячыў, спадабаўся яму дваровы хлопчык; ён яго запрасіў да сябе на паслугі. Хлопчык быў згодзен, але ўпраўляючы сказаў, што без дазволу графіні ён яго не можа адпусціць. Чэбатарэў напісаў да графіні. Яна загадала ўпраўляючаму выдаць пашпарт, але з такой умовай, каб Чэбатарэў заплаціў за *пяць год* наперад аброк. Атрымаўшы гэты адказ, ён зараз-жа напісаў да графіні, што згодзен, але што просіць яе наперад адказаць яму на наступнае пытанне: з каго яму атрымаць заплочаныя грошы ў тым выпадку, калі Энкіева камета, перасякаючы арбіту зямнога шара, саб'е яго з дарогі, што можа здарыцца за паўтара года да сканчэння тэрміну?

У дзень майго ад'езду ў Вятку, з самага ранку з'явіўся доктар і пачаў з наступнага глупства.

— Вы, як Гарацый: раз *спявалі*, і да гэтага часу вас усё *перакладаюць*.

Потым ён выняў бумажнік і запытаўся, ці не патрэбны мне грошы на дарогу. Я падзякаваў яму і адмовіўся.

— Чаму-ж вы не бярэце? вам гэта ні капейкі не каштуе.

— У мяне ёсць грошы.

— Кепска,—сказаў ён,—свет канчаецца,—раскрыў сваю запісную кніжку і запісаў: „Пасля пятнаццацігадовай практыкі ўпершыню сустрэў чалавека, які не ўзяў грошай, ды яшчэ перад самым ад'ездам“.

Аджартаваўшы, ён сеў да мяне на пасцель і сур'ёзна сказаў:

— Вы едзеце да страшнага чалавека. Асцерагайцеся яго і аддаляйцеся як мага больш. Калі ён вас палюбіць,—кепская вам рэкамендацыя; калі-ж узненавідзіць, дык ён ужо даканае вас паклёпамі, падкопамі, не ведаю чым, але даканае, яму гэта ні капейкі не каштуе.

Пры гэтым ён мне расказаў здарэнне, сапраўднасць якога я меў выпадак пасля праверыць па дакументах у канцэлярыі міністра ўнутраных спраў.

Тюфяеў быў у адкрытай сувязі з сястрой аднаго беднага чыноўніка. З брата смяяліся; брат хацеў разарваць гэтую сувязь, пагражаў даносам, хацеў пісаць у Пецярбург, адным словам, шумеў і хваляваўся да таго, што яго аднойчы паліцыя схапіла і прадставіла, як вар'ята, для медыцынскага агляду ў губернскае праўленне.

Губернскае праўленне, старшыні палат і інспектар урачэбнай управы, стары немец, які карыстаўся вялікай любоўю народа і якога я асабіста ведаў,—усе зрабілі вывад, што Петроўскі—вар'ят.

Наш доктар ведаў Петроўскага і быў яго ўрачом. Запыталі і яго для формы. Ён сказаў інспектару, што Петроўскі зусім не вар'ят і што ён прапануе нанова аглядзець яго, інакш павінен будзе справу гэтую весці далей. Губернскае праўленне не пярэчыла, але, на няшчасце, Петроўскі памёр у вар'яцкім доме, не дачакаўшыся дня, вызначанага для другога агляду, і не гледзячы на тое, што ён быў малады, здаровы хлапец.

Справа дайшла да Пецербурга. Петроўскую арыштавалі (чаму не Тюфяева?), пачалося сакрэтнае следства. Адказы дыктаваў Тюфяеў, ён пусціўся на ўсё ў гэтай справе. Каб адразу спыніць яе і пазбегнуць небяспекі багата раз мімаволі рабіць падарожжа ў Сібір, Тюфяеў навучыў Петроўскую сказаць, што брат яе з ёю пасварыўся з таго часу, як яна, захопленая маладосцю і нявопытнасцю, страціла нявіннасць пры праездзе імператара Александра ў Перм, за што і атрымала праз генерала Саломку пяць тысяч рублёў.

Прывычкі Александра былі такія, што неверагоднага нічога тут не было. Даведацца, ці праўда гэта, было нялёгка і ва ўсякім выпадку нарабіла-б багата скандалу. На пытанне п. Бенкендорфа генерал Саломка адказаў, што праз яго рукі праходзіла столькі грошай, што ён не можа прыпомніць гэтых пяці тысяч.

„La regina en aveva molto!“¹—кажа імправізатар у „Египетских ночах“ Пушкіна...

І вось гэты шаноўны вучань Аракчэева і варты таварыш Клейнміхеля, акрабат, брадзяга, пісар, сакратар, губернатар, пшчотнае сэрца, бескарыслівы чалавек, які кідае здаровых у вар'яцкі дом і зніштажае іх там, чалавек, які ўзвёў паклёп на імператара Александра для таго, каб адвесці вочы імператара Нікалая, браўся цяпер прывучаць мяне да службы.

Залежнасць мая ад яго была вялікая. Варта было яму напісаць якое-небудзь глупства міністру,—мяне пераслалі-б куды-небудзь у Іркуцк. Ды і навошта пісаць? Ён меў права перавесці ў які-небудзь дзікі горад Кай або Царэва-Санчурск без усякіх павадамленняў, без усякіх рэсурсаў. Тюфяеў адправіў у Глазаў аднаго маладога паляка за тое, што дамам больш падабалася танцаваць з ім мазурку, чым з яго прэвасхадзіцельствам.

Так князь Далгарукаў быў адпраўлены з Пермі ў Верхатур'е. Верхатур'е, згубленае ў горах і снегах, належыць яшчэ да Пермскай губерні, але гэтае месца варта Берозава па клімату. Яно горш за Берозава па пустэчы.

Князь Далгарукаў належаў да арыстакратычных валацуг дрэннага гатунку, якія ўжо рэдка сустракаюцца ў наш час. Ён рабіў усякія авантуры ў Пецербургу, авантуры ў Маскве, авантуры ў Парыжы.

На гэта трацілася яго жыццё. Гэта быў Ізмайлаў у маленькім маштабе, князь Е. Грузінскі без прыстанішча беглых у Лыскове, гэта значыць распушчаны, дзёрзкі, агідны забаўнік, пан і штукаар разам. Калі яго ўчынкі перайшлі ўсякія граніцы, яму загадалі адправіцца на жыццё ў Перм*.

Ён прыехаў у двух карэтах: у адной ён сам з сабакам, у другой— яго повар-француз з папугаямі. У Пермі абрадаваліся багатаму госцю, і неўзабаве ўвесь горад тоўкся ў яго сталовай. Далгарукаў завёў сувязь з пермскай паняй; пані, западозрыўшы нейкую здраду, з'явілася неспадзявана раніцою да князя і застала яго з пакаёўкай. З гэтага вышла сцена, якая скончылася тым, што здрадны каханак зняў са сцяны арапнік; советніца, убачыўшы яго намер, пусцілася наўцёкі; ён—за ёю, неахайна адзеты ў адзін халат; дагнаўшы яе на невялікай плошчы, дзе вучылі

¹ „Perchè la grande regina n'aveva molto“,—таму што вялікая царыца мела (іх) многа.

звычайна батальён, ён перацягнуў разы тры рэўнівую советніцу арапнікам і спакойна пайшоў дахаты, нібы зрабіў сваю справу.

Падобныя мілья жарты выклікалі супроць яго ганенне пермскіх сяброў, і начальства пастанавіла саракагадовага свавольніка адаслаць у Верхатур'е. Ён даў напярэдадні ад'езду багаты абед, і чыноўнікі, не глядзячы на разлад, усё такі паехалі. Далгарукаў абяцаў іх накармаць нейкім нечуваным пірагом.

Пірог быў, сапраўды, дасканалы і знікаў з неймавернай хуткасцю. Калі асталіся адны коркі, Далгарукаў патэтычна звярнуўся да гасцей і сказаў:

— Няхай-жа не будзе сказана, што я на развітанні з вамі чаго-небудзь пашкадаваў. Я загадаў учора забіць майго Гардзі для пірага.

Чыноўнікі з жахам глянулі адзін на другога і шукалі вачыма знаёмага ўсім дацкага сабаку; яго не было. Князь здагадаўся і загадаў лакею прынесці тленныя рэшткі Гардзі, яго скуру, — вантроба была ў пермскіх страўніках. Поўгорада заняджала ад жаху.

Між тым, Далгарукаў, здаволены тым, што ўдала пажартаваў з прыяцеляў, ехаў урачыста ў Верхатур'е. Трэцяя фурманка везла цэлы куратнік, — куратнік, які ехаў на паштовых! Па дарозе ён звёз з некалькіх станцый прыходныя кнігі, перамяшаў іх, паправіў у іх лічбы і ледзь не збіў з глузду паштовае ведамства, якое і з кнігамі не заўсёды зводзіла канцы з канцамі.

Удушлівая пустэча і немата рускага жыцця, неяк дзіўна злучаная з жвавасцю і нават бурнасцю характару, асабліва развівае ў нас усякія юродствы.

У петушыным крыку Суворова, як у сабачым паштэце князя Далгарукава, у дзікіх учынках Ізмайлава, у поўдобраахвотным вар'яцтве Мамонава і буяных злачыствах Талстога-Амерыканца я чую блізкую ноту, знаёмую нам усім, але аслабленую ў нас адукацыяй або накіраваную на што-небудзь іншае*.

Я асабіста ведаў Талстога і іменна ў тую эпоху, калі ён страціў сваю дачку Сару, незвычайную дзяўчыну з высокім паэтычным дарам. Адзін позірк на постаць старога, на яго лоб, пакрыты сівымі локанамі, на яго бліскучыя вочы і атлетычнае цела паказваў, колькі энергіі і сілы было яму дадзена ад прыроды. Ён развіў адны буяныя страсці, адны дрэнныя нахілы, і гэта нядзіўна: усяму ганебнаму дазваляюць у нас развівацца доўгі час бесперашкодна, а за страсці чалавечыя пасылаюць у гарнізон або ў Сібір пры першым кроку... Ён буяніў, абыгрываў, біўся, калечыў людзей, разараў сем'і гадоў дваццаць падрад, пакуль, нарэшце, яго не саслалі ў Сібір, адкуль ён „вярнуўся алеутам“, як кажа Грыбаедаў, гэта значыць прабраўся праз Камчатку ў Амерыку, і адтуль выпрасіў дазвол вярнуцца ў Расію. Александр яму дараваў, і ён на другі дзень пасля прыезду веў ранейшае жыццё. Жанаты на цыганцы з маскоўскага табара, вядомай сваім голасам, ён ператварыў свой дом у ігарны, праводзіў увесь час у оргіях, усе ночы — за картамі, і дзікія сцэны хцівасці і п'янства адбываліся каля калыскі маленькай Сары. Кажуць, што ён аднаго разу, каб паказаць меткасць свайго вока, загадаў жонцы стаць на стол і прастрэліў ёй абцас чаравіка.

Апошні яго ўчынак ледзь было зноў не звёў яго ў Сібір. Ён даўно ўжо быў сярдзіты на нейкага мешчаніна, спаймаў яго неяк у сваім доме, звязаў яму рукі і ногі і вырваў у яго зуб. Ці можна дапусціць, што гэты выпадак быў гадоў дзесяць або дванаццаць назад? Мешчанін падаў просьбу. Талстой задарыў паліцэйскіх, задарыў суд, і мешчаніна пасадзілі ў астрог за паклёп. У гэты час адзін вядомы рускі літаратар, Н. Ф. Паўлаў, служыў у турэмным камітэце. Мешчанін расказаў яму

справу, нявопытны чыноўнік распачаў яе. Талстой спалохаўся не на жарты: справа хілілася яўным чынам да яго асуджэння. Але рускі бог вялікі! Граф Орлоў напісаў князю Шчэрбатову сакрэтнае пісьмо, у якім раіў яму справу затушыць, каб не даць такой *прамой перамогі ніжэйшаму саслоўю над вышэйшым*. Н. Ф. Паўлава граф Орлоў раіў адхіліць ад такой пасады*... Гэта яшчэ больш наймаверна, чым вырваны зуб. Я быў тады ў Маскве і вельмі добра ведаў неасцярожнага чыноўніка. Але вернемся ў Вятку.

Канцылярыя была без усякага параўнання горш за турму. Не матэрыяльная работа была вялікая, а ўдушлівае, як у сабачым гроце, паветра гэтага затхлага асяроддзя і страшная, бяссэнсная страта часу,—вось што рабіла канцылярыю нясцерпнай. Аленіцын мяне не ўдзіскаў, ён быў нават далікатнейшы, чым я чакаў: ён вучыўся ў Казанскай гімназіі і, з прычыны гэтага, адчуваў павагу да кандыдата Маскоўскага універсітэта.

У канцылярыі было чалавек дваццаць пісцоў. Часцей за ўсё людзі без ніякай адукацыі і без ніякага маральнага разумення, дзеці пісцоў і сакратароў, якія з калыскі прывычаліся лічыць службу сродкам набыцця, а сялян—глебай, якая прыносіць прыбытак, яны прадавалі даведкі, бралі двухгрывенныя і чацвяртакі, абманвалі за шклянку віна, прыніжаліся, рабілі ўсякія подласці. Мой камердынер перастаў хадзіць у „бильярдную“, кажучы, што чыноўнікі круцяць горш за ўсіх, а правучыць іх нельга, таму што яны—*афіцэры*.

Вось з гэтымі людзьмі, якіх мой слуга не біў толькі за іх чын, мне приходзілася сядзець штодзённа ад дзевяці раніцы да двух дня і ад пяці да васьмі гадзін вечара.

Апрача Аленіцына, агульнага начальніка канцылярыі, у мяне быў начальнік стала, да якога мяне пасадзілі,—істота таксама не злая, але п'яная і непісьменная. За адным сталом са мною сядзелі чатыры пісцы. З імі трэба было гаварыць і быць знаёмым ды і з усімі іншымі таксама. Не гаворачы ўжо аб тым, што гэтыя людзі „за гордасць“ рана ці позна падставілі б мне пастку, проста няма магчымасці быць некалькі гадзін у дзень з аднымі і тымі-ж людзьмі, не перазнаёміўшыся з імі. Апрача таго, не трэба забываць, як правінцыялы ліпнуць да старонняга, асабліва таго, хто прыехаў са сталіцы, і прытым яшчэ з нейкай цікавай гісторыяй за спіной.

Праседзеўшы цэлы дзень у гэтай галерэі, я прыходзіў іншы раз дадому ў нейкім атупенні ўсіх здольнасцей і кідаўся на канапу, знясілены, зняважаны і няздольны ні на якую работу, ні на які занятак. Я шчыра шкадаваў аб маёй круціцкай келлі з яе чадам і тараканамі, жандарам ля дзвярэй і з замком на дзвярах. Там я быў вольным, рабіў, што хацеў, ніхто мне не перашкаджаў; замест гэтых пошлых гутарак, брудных людзей, нізкіх разуменняў, грубых пачуццяў, там была мёртвая цішыня і непарушны нікім вольны час. І калі я ўспамінаў, што пасля абеда зноў трэба ісці і заўтра зноў, мяне часам ахапляла шалевства і распач, і я піў віно і гарэлку для ўцехі.

А тут яшчэ прыдзе „па дарозе“ хто-небудзь з канцылярыстаў пасядзецц ад нуды, пагутарыць, пакуль пара ісці на службу...

Праз некалькі месяцаў, аднак, канцылярыя зрабілася крыху лягчэйшай.

Доўгае, роўнамернае праследаванне не ў рускім характары, калі не прымешваюцца асабістыя інтарэсы, або грашовыя; і гэта зусім не ў выніку таго, што ўрад не хоча душыць і дабіваць, а ў выніку рускай бесклапотнасці, у выніку нашага *laissez aller*¹. Рускія ўлады ўсе наогул бескультурныя, нахабныя, дзёрзкія, на грубасць з імі накупіцца вельмі

¹ Неахайнасць.

лёгка, але заўсёднае дабіванне людзей не ў іхнім характары, у іх на гэта нехапае цярплінасці, можа, ад таго, што яна не прыносіць ніякага ба-рыша.

Спачатку, згарача, каб паказаць, у адзін бок, стараннасць, у другі—уладу, робяцца ўсякія глупствы і непатрэбнасці, потым патроху чалавека пакідаюць у спакоі.

Так здарылася і з канцылярыяй. Міністэрства ўнутраных спраў было тады ў прыпадку статыстыкі; яно загадала ўсюды завесці камітэты і разаслала такія праграмы, якія бадай ці можна было-б выканаць дзе-небудзь у Бельгіі або Швейцарыі; пры гэтым усякія вычварныя табліцы з тахітум і мінітум, з сярэднімі лічбамі і рознымі вывадамі з дзесяцігадовых складанняў (складзенымі па звестках, якія *за год перад тым* не збіраліся!), з маральнымі адзнакамі і метэаралагічнымі заўвагамі. На камітэт і на збіранне звестак грошай не давалася ні капейкі; усё гэта трэба было рабіць з любові да статыстыкі, праз земскую паліцыю, і прыводзіць у парадак у губернатарскай канцылярыі. Канцылярыя, заваленая справамі, земская паліцыя, якая ненавідзіць усе мірныя і тэарэтычныя заняткі, глядзелі на статыстычны камітэт як на непатрэбную раскошу, як на міністэрскае свавольства; аднак справаздачы трэба было прадставіць з табліцамі і вывадамі.

Гэтая справа здавалася бязмерна цяжкай усёй канцылярыі; яна была проста немагчымай; але на гэта ніхто не звярнуў увагі; клапаціліся аб тым, каб не было вымовы. Я абяцаў Аленіцыну падрыхтаваць уводзіны і пачатак, нарысы табліц з красамоўнымі адзнакамі, з замежнымі словамі, з цытатамі і здзіўляючымі вывадамі, калі ён дазволіць мне гэтай цяжкай працай займацца дома, а не ў канцылярыі. Аленіцын перагаварыў з Тюфяевым і згадзіўся.

Пачатак справаздачы аб занятках камітэта, у якой я гаварыў пра надзеі і праекты, таму што ў сучасным нічога не было, расчулілі Аленіцына да глыбіні душы. Сам Тюфяеў сказаў, што ён вельмі ўмела напісаны. Тым і скончыліся працы ў галіне статыстыкі, але камітэт далі пад маё загаданне. На паншчыну перапіскі папер мяне больш не ганялі, і мой п'яненскі сталанадальнік зрабіўся амаль падначаленай для мяне асобай. Аленіцын патрабаваў толькі з нейкіх меркаванняў вышэйшай прыстойнасці, каб я на кароткі час заходзіў кожны дзень у канцылярыю.

Для таго каб паказаць усю меру немагчымасці сур'ёзных табліц, я спамяну пра звесткі, прысланыя з заштатнага горада Кая. Там паміж рознымі недарэчнасцямі было: „Утопшых—2, прычыны ўтаплення невядома—2“, і ў графе сумы выстаўлена „чатыры“. Пад рубрыкай надзвычайных здарэнняў быў такі трагічны анекдот: „Мешчанін такі-та, расстроіўшы гарачыцельнымі напіткамі свой розум, павесіўся“. Пад рубрыкай аб маральнасці гарадскіх жыхароў было напісана: „Жыдоў у горадзе Кае не знаходзілася“. На пытанне, ці не было асігнавана сумы на пабудову царквы, біржы, багадзельні, адказы ішлі так: „На пабудову біржы асігнавана было—не было...“

Статыстыка, ратууючы мяне ад канцылярскай работы *, мела няшчасным вынікам асабістыя зносіны з Тюфяевым.

Быў час, калі я гэтага чалавека ненавідзеў; гэты час даўно прайшоў, ды і чалавек гэты прайшоў,—ён памёр у сваіх казанскіх маентках блізка 1845 года. Цяпер я ўспамінаю аб ім без злосці, як аб асаблівым зверы, напатканым у лесе, або дзічыне,—якога трэба было вывучаць, але на якога нельга было зважаць за тое, што ён звер; тады я не мог не распачаць з ім барацьбу; гэта было неабходнасцю для кожнага прыстойнага чалавека. Выпадак мне памог, інакш ён многа нашкодзіў-бы мне; помсціць за зло, якога ён мне не зрабіў, было-б смешна і мізэрна.

Тюфяеў жыў адзін. Жонка яго была з ім у разводзе. На другой палавіне губернатарскага дома, неяк наўмысна няёмка, хавалася яго фаварытка, жонка повара, высланага іменна за віну свайго шлюбу ў вёску. Яна не з'яўлялася афіцыйна, але чыноўнікі, асабліва адданыя губернатару, гэта значыць, хто асабліва баяўся следстваў, складалі прыдворны штат супругі повара „на выпадак“. Іх жонкі і дочки, не пахваляючыся гэтым, увечары цішком рабілі ёй візіты. Пані гэтая адзначалася тым тактам, які меў адзін з бліскучых яе папярэднікаў—Пацёмкін: ведаючы нораў старога і баючыся быць змененай, яна сама падшуквала яму бяспечных саперніц. Удзячны стары плаціў прыхільнасцю за такое лагоднае каханне, і яны жылі добра.

Тюфяеў усю раніцу працаваў і быў у губернскім праўленні. Паэзія жыцця пачыналася з трох гадзін. Абед для яго быў справай немалаважнай. Ён любіў паесці, і паесці на людзях. У яго на кухні гатавалася заўсёды на дванаццаць чалавек; калі гасцей было менш паловы, ён засмучаўся; калі не больш двух чалавек, ён быў няшчасны; калі-ж нікога не было, ён ішоў абедцаць, блізкі да распачы, у пакоі Дульцынеі. Дастаць людзей для таго, каб іх накарміць да моташнасці,—не цяжкая задача, але яго афіцыйнае становішча і страх чыноўнікаў перад ім не дазвалялі ні ім свабодна карыстацца яго гасцінасцю, ні яму зрабіць шынок са свайго дома. Трэба было абмежавацца саветнікамі, старшынямі (але з паловай ён быў ў дрэнных адносінах, гэта значыць не спрыяў ім), рэдкімі падарожнікамі, багатымі купцамі, адкупшчыкамі і *дзівацтвамі*, нешта падобнае да *saracités*¹, якія хацелі ўвесці пры Людовіку-Філіпу ў выбары. Зразумела, я быў дзівацтва першай велічыні ў Вятцы.

Людзей, сасланых на жыццё „за думкі“ ў далёкія гарады, крыху баяцца, але ніяк не блытаюць са звычайнымі смяротнымі. „Небяспечныя людзі“ таксама цікавыя для правінцыі, як вядомыя лавеласы для жанчын і куртызанкі для мужчын. Небяспечных людзей значна больш абмінаюць пецербургскія чыноўнікі і маскоўскія тузы, чым правінцыяльныя жыхары, асабліва сібіракі.

Сасланых па чатырнаццатаму снежня карысталіся велізарнай павагай. Да ўдавы Юшнеўскага чыноўнікі рабілі першы візіт на новы год. Сенатар Талстой, рэвізуючы Сібір, звесткамі, атрыманымі ад сасланых дзекабрыстаў, карыстаўся для праверкі тых, якія дастаўлялі чыноўнікі.

Мініх загадваў са сваёй вежы ў Пельме справам Табольскай губерні. Губернатары хадзілі да яго раіцца аб важных справах.

Просты народ адносіўся да сасланых яшчэ менш варожа: ён, наогул, на баку пакараных. Каля сібірскай граніцы слова „дсылны“ знікае і замяняецца словам „няшчасны“. У ваचाх рускага народа судовы прыговор не ганьбіць чалавека. У Пермскай губерні, па дарозе ў Табольск, сяляне выстаўляюць часта квас, малако і хлеб у маленькім акне на выпадак, калі „няшчасны“ будзе ўпотаі прабірацца з Сібіры.

Дарэчы, гаворачы пра сасланых,—за Ніжнім пачынаюць сустракацца сасланых палякі, з Казані лік іх хутка ўзрастае. У Пермі было чалавек сорок, у Вятцы не менш; апрача таго, у кожным павятовым горадзе было некалькі чалавек.

Яны жылі зусім асобна ад рускіх і аддаліліся ад усякіх зносін з жыхарамі; паміж сабой у іх была вялікая аднадушнасць, і багатыя дзяліліся па-брацку з беднымі.

З боку жыхароў я не бачыў ні нянавісці, ні асаблівага спрыяння да іх. Яны глядзелі на іх, як на старонніх, да таго-ж амаль ні адзін паляк не ведаў па-руску.

¹ Адукацыйнага ценза.

Адзін закаснелы сармат, стары уланскі афіцэр пры Панятоўскім, які рабіў частку напалеонаўскіх паходаў, атрымаў у 1837 годзе дазвол вярнуцца ў свае літоўскія маёнткі. Напярэдадні ад'езду стары паклікаў мяне і некалькі палякаў на абед. Пасля абедна мой кавалерыст падышоў да мяне з бакалам, абняў мяне і з ваеннай простадушнасцю сказаў мне на вуха: „*Ды чаму-ж вы рускі?*“ Я не адказваў ні слова, але заўвага гэтая глыбока запала мне ў грудзі. Я зразумеў, што *гэтак* пакаленню нельга было вызваліць Польшчу.

З Канарскага* пачынаючы, палякі зусім інакш глядзяць на рускіх.

Наогул палякаў, сасланых на жыццё, не прыгнятаюць, але матэрыяльнае становішча жахлівае ў тых, хто не мае маёмасці. Урад дае немаёмным на 15 рублёў *асігнацыямі ў месяц*; з гэтых грошай трэба плаціць за квартэр, адзявацца, есці і мець апал. У даволі вялікіх гарадах, у Казані, Табольску, можна было што-небудзь зарабіць урокамі, канцэртамі, іграючы на балах, рысуючы партрэты, наладжваючы танцкласы,—у Пермі і Вятцы не было і гэтых сродкаў. І, не гледзячы на гэта, у рускіх яны не прасілі нічога.

... Запрашэнне Тюфяева на яго сытыя сібірскія абеды было для мяне сапраўдным пакараннем. Сталовая яго была тая-ж самая канцылярыя, але ў іншай форме, менш бруднай, але больш пошлай, таму што яна мела выгляд добрай волі, а не прымусу.

Тюфяеў ведаў сваіх гасцей наскрозь, пагарджаў імі, паказваў ім часам кіпцюры і, наогул, абыходзіўся з імі падобна да таго, як гаспадар абыходзіцца са сваімі сабакамі: то з залішняй фамільярнасцю, то з грубасцю, якая пераходзіла ўсякія межы,—і ўсё-такі ён клікаў іх на свае абеды, і яны са страхам і радасцю з'яўляліся да яго, уніжаючыся, пляткарачы, падслужваючыся, дагаджаючы, лісліва ўсміхаючыся, кланяючыся.

Я чырванелі ад сораму за іх.

Дружба наша нядоўга цягнулася. Тюфяеў хутка здагадаўся, што я не падыходжу ў „вышэйшае“ вяцкае грамадства.

Праз некалькі месяцаў ён быў мною незадаволены, яшчэ праз некалькі ён мяне ненавідзеў, і я не толькі не хадзіў на яго абеды, але зусім перастаў да яго хадзіць. Праезд наследніка выратаваў мяне ад праследаванняў, як мы ўбачым пасля.

Пры гэтым трэба заўважыць, што я абсалютна нічога не зрабіў, каб заслужыць спачатку яго ўвагу і запрашэнне, потым гнеў і няміласць. Ён не мог сцяраць у маёй асобе чалавека, які трымаўся незалежна, але зусім не дзёрзка; я быў з ім заўсёды *en règle*¹, ён патрабаваў ліслінасці.

Ён заўзята любіў сваю ўладу: яна яму дасталася працоўнай капейкай, і ён шукаў не толькі падначалення, але *выгляду* бясспрэчнага паслушэнства. На няшчасце, у гэтым ён быў нацыянальны.

Памешчык гаворыць да слугі: „Маўчаць! Я не сцярплю, каб ты мне адказваў!“

Начальнік дэпартаменту заўважае, бляднеючы, чыноўніку на яго прызначэнне: „Вы забываецеся, ці ведаеце вы, з *кім* вы гаворыце?“

Гасудар „за думкі“ пасылае ў Сібір, *за вершы* томіць у казематах, і ўсе трое хутчэй гатовы дараваць крадзеж і хабары, забойства і разбой, чым нахабнасць чалавечай годнасці і дзёрзкасць незалежнасці слоў.

Тюфяеў быў сапраўдны царскі слуга; яго ацанілі, але мала. У ім візантыйскае рабства надзвычай добра злучалася з канцылярскім парадкам. Зніштажэнне сябе, адрачэнне ад волі і мыслі перад уладаю ішло неразрыўна з суровым уціскам падначаленых. Ён-бы мог быць стацкім Клейнміхелем, яго „стараннасць“ таксама перамагла-б усё*, і ён гэтак-жа тынкаваў-бы

¹ Карэктны.

сцены чалавечымі трупамі, сушыў-бы палац людскімі лёгкімі, а маладых людзей інжыернага корпуса лупцаваў-бы яшчэ больш люта за тое, што яны не даносчыкі.

У Тюфяева была жывучая, зятоеная нянавісьць да ўсяго арыстакратычнага, яе ён захаваў ад горкіх іспытаў. Для Тюфяева катаржная канцылярыя Аракчэева была першай гаванню, першым вызваленнем. Раней начальнікі не прапанавалі яму крэсла, скарыстоўвалі яго на дробныя камісіі. Калі ён служыў па інтэнданцкай часці, афіцэры па-армейску праследавалі яго, і адзін палкоўнік перацягнуў яго на вуліцы ў Вільні дубцом... Усё гэта ўзышло і наспела ў душы пісара; цяпер, губернатарам, яго чарга ўціскаць, не даваць крэсла, гаварыць *ты*, узнімаць голас больш, чым трэба, а іншы раз аддаваць пад суд сталбавых дваран.

З Пермі Тюфяеў быў пераведзён у Твер. Дваранства, пры ўсёй уступчывасці і пры ўсёй рабалепнасці, не магло сцяраць Тюфяева. Яны ўпрацілі міністра Блудава ўдаліць яго. Блудаў назначыў яго ў Вятку.

Тут ён зноў апынуўся ў сваім асяроддзі: чыноўнікі і адкупшчыкі, заводчыкі і чыноўнікі,—раздолле ды і толькі. Усё калацілася перад ім, усё ўставала перад ім, усё паіла яго, усё дала яму абеды, усё глядзела ў вочы, на вяселлях і імянінах першы тост прапанавалі „за здароўе яго прэвасхадзіцельства!“

РАЗДЗЕЛ XV*

Чыноўнікі.—Сібірскія генерал-губернатары.—Драпежны паліцмейстар.—Лагодны суддзя.—Смажаны іспраўнік.—Роўнаапостальны татарын.—Хлопчык жаночага полу.—Бульбяны тэрар і інш.

Адзін з самых прыкрых вынікаў петроўскага перавароту, гэта—развіццё чыноўніцкага саслоўя. Клас штучны, неадукаваны, галодны, які не ўмее нічога рабіць, апрача „служэння“, нічога не ведае, апрача канцылярскіх форм, ён з'яўляецца нейкім грамадзянскім духавенствам, якое свяшчэннадзейнічае ў судах і паліцыях і смочка кроў народа тысячамі ратоў, прагавітых і нячыстых...

Гогаль прыпадняў адзін бок заслоны і паказаў нам рускае чыноўніцтва ва ўсёй агіднасці яго; але Гогаль мімаволі прымірае смехам: яго велізарны камічны талент бярэ верх над абурэннем. Апрача таго, у калодках рускай цензуры ён наўрад ці мог закранаць сумны бок гэтага бруднага падземля, у якім куюцца лёс беднага рускага народа.

Там, недзе ў закураных канцылярыях, праз якія мы спяшаемся прайсці, абшарпаная людзі пішуць, пішуць на шэрай паперы, перапісваюць на гербавую, і асобы, сем'і, цэлыя вёскі пакрыўджаны, спалоханы, разораны. Бацька ідзе на пасяленне, маці—у турму, сын—у салдаты, і ўсё гэта наляцела як навальніца, нечакана і часцей за ўсё без усякай віны. А з-за чаго? З-за грошай. Складчыну—а то пачнецца следства аб мёртвым целе якога-небудзь п'яніцы, што згарэў ад гарэлкі і замёрз на морозе. І галава збірае, стараста збірае, мужыкі нясуць апошнюю капейку. Станавому трэба жыць; іспраўніку трэба жыць ды і жонку добра адзяваць; советніку трэба жыць ды і дзяцей выхоўваць: советнік—добры бацька.

Чыноўніцтва пануе ў паўночна-ўсходніх губернях Русі і ў Сібіры; тут яно раскінулася бесперашкодна, без аглядкі... далеч страшэнная, усе маюць выгоды, крадзеж становіцца *res publica*¹. Самая ўлада царская, якая б'е, як карцеч, не можа прабіць гэтыя падснежныя, балоцістыя траншэі з багністай гразі. Усе меры ўрада аслаблены, усе жаданні скажоны; ён абмануты, абдураны, здраджаны, праданы—і ўсё з выглядам вернападданніцкай рабалежнасці і з захаваннем усіх канцылярскіх форм.

Сперанскі прабаваў палегчыць лёс сібірскага народа. Ён увёў усюды калегіяльны пачатак; як быццам справа залежала ад таго, хто як крадзе: у паасобку ці шайкамі. Ён сотнямі звальняў старых круцзялёў і сотнямі прымаў новых. Спачатку ён нагнаў такога жаху на земскую паліцыю, што мужыкі *бралі* грошы з чыноўнікаў, каб не хадзіць з чалабітнай. Гады праз тры чыноўнікі нажываліся па новых формах не горш, як па старых.

Знайшоўся другі дзівак, генерал Вельямінаў. Гады два ён памучыўся ў Табольску, жадаючы знішчыць злоўжыванні, але, не атрымаўшы поспеху, кінуў усё і зусім перастаў займацца справай.

¹ Агульнай справай.

Другія, больш разважлівыя, не рабілі ніякіх спроб, а нажываліся і давалі нажывацца.

— Я выкараню хабары,—сказаў маскоўскі губернатар Сенявін сівому селяніну, які падаў скаргу на нейкую яўную несправядлівасць. Стары ўсміхнуўся.

— Чаго-ж ты смяешся?—запытаўся Сенявін.

— Ды, бацюхна,—адказаў мужык,—ты даруй; мне ўспомніўся адзін маладзец наш: пахваляўся цар-пушку падняць і, дапраўды, прабаваў, але-ж пушкі не падняў!

Сенявін, які сам расказваў гэты анекдот, належаў да таго ліку непрактычных людзей у рускай службе, якія думаюць, што рытарычнымі выхадкамі аб сумленнасці і дэспатычным праследаваннем двух-трох трапіўшых пад рукі круцялёў можна знішчыць такую ўсеагульную хваробу, як рускае хабарніцтва, якое вольна расце пад ценем цензурнага дрэва.

Супроць яго два сродкі: гласнасць і зусім іншая арганізацыя ўсёй машыны, увядзенне зноў народных асноў трацейскага суда, вуснага працэса, цалавальнікаў і ўсяго таго, што так ненавідзіць пецербургскі ўрад.

Генерал-губернатар Заходняй Сібіры Пестэль, бацька славутага Пестэля, пакаранага Нікалаем, быў сапраўдны рымскі праконсул ды яшчэ з самых заядлых. Ён завёў адкрыты сістэматычны грабёж ва ўсім краі, адрэзаным яго лазутчыкамі ад Расіі. Ні адно пісьмо не пераходзіла граніцы нераспячатым, і гора чалавеку, які адважыўся-б напісаць што-небудзь пра яго кіраўніцтва. Ён купцоў першай гільдыі трымаў па году ў турме, у ланцугах, ён іх катаваў; чыноўнікаў пасылаў на граніцу Усходняй Сібіры і пакідаў там гады на два, на тры.

Доўга цяпеў народ; нарэшце нейкі табольскі мешчанін адважыўся давесці да ведама гасудара аб становішчы спраў. Баючыся звычайнага шляху, ён адправіўся на Кяхту і адтуль прабраўся з караванам чаю праз сібірскую граніцу. Ён знайшоў выпадак у Царскім Сяле падаць Александру сваю просьбу, упрашаючы яго прачытаць яе. Александр быў здзіўлены, уражаны страшнымі рэчамі, прачытанымі ім. Ён паклікаў мешчаніна і, доўга гаворачы з ім, пераканаўся ў сумнай ісціне яго даноса. Засмучоны і крыху збянтэжаны, ён сказаў яму:

— Ідзі, браток, цяпер, дадому, справа гэтая будзе разабрана.

— Ваша вялікасць,—адказаў мешчанін,—я дадому цяпер не пайду. Загадайце лепш мяне заперці ў астрог. Гутарка мая з вашай вялікасцю не астанецца тайнай—мяне заб'юць.

Александр здрыгануўся і сказаў, звяртаючыся да Міларадовіча, які быў генерал-губернатарам у Пецербургу:

— Ты мне адказваеш за яго.

— У такім выпадку,—сказаў Міларадовіч,—дазвольце мне яго ўзяць да сябе ў дом.

Там мешчанін, сапраўды, і аставаўся да сканчэння справы.

Пестэль амаль заўсёды жыў у Пецербургу,—ўспомніце, што і праконсулы жылі звычайна ў Рыме. Ён сваёй прысутнасцю і сувязямі, а больш за ўсё дзяльбой здабычы папярэджаў розныя непрыемныя чуткі і абгаворы¹. Дзяржаўны совет, карыстаючыся адсутнасцю Александра, які быў у Вероне або Аахене, разумна і справядліва рашыў, што паколькі гаворка ў даносе ідзе пра Сібір, то справу і перадаць на разбор Пестэлю, тым больш, што ён сам тут. Міларадовіч, Мардвінаў і яшчэ чалавекі два паўсталі супроць гэтай прапановы, і справа пайшла ў сенат.

¹ Гэта дало повад графу Распончыну адпусціць калючае слова накіонт Пестэля. Яны абодва абедалі ў гасудара. Гасудар запытаўся, стоячы ля акна: „Што гэта там на царкве... на крыжы, чорнае?“—Я не магу разгледзець,—заўважыў Распончын; гэта трэба запытацца ў Барыса Іванавіча: у яго цудоўныя вочы, ён бачыць адсюль, што робіцца ў Сібіры. А. Г.

Сенат, з той-жа агіднай несправядлівасцю, з якою заўсёды судзіць справы вышэйшых чыноўнікаў, выгарадзіў Пестэля, а Трэскіна, табольскага грамадзянскага губернатара, пазбавіўшы чыноў і дваранства, саслаў кудысьці на жыццё. Пестэль быў толькі адхілены ад службы*.

Пасля Пестэля з'явіўся ў Табольск Капцэвіч, са школы Аракчэева. Худы, жоўчны, тыран па натуре, тыран і таму, што ўсё жыццё служыў у ваеннай службе, неспакойны выканаўца, ён прыводзіў усё ва фронт і строй, абвешчаў шахітш на цэны, а звычайныя справы пакідаў у руках разбойнікаў. У 1824 годзе гасудар хацеў наведаць Табольск. Па Пермскай губерні ідзе вельмі добрая шырокая дарога, даўно наезджаная і пракладзеная, муці, на добрым грунце. Капцэвіч зрабіў такую самую да Табольска за некалькі месяцаў. Вясною, у разводдзе і сцюжу, ён прымусіў тысячы работнікаў рабіць дарогу; іх зганялі па раскладцы з бліжэйшых і далёкіх паселішчаў; пайшлі хваробы, палова рабочых перамерла, але „стараннасць усё перамагае“—дарога была зроблена.

Усходняю Сібір'ю кіруюць яшчэ больш нядбайна. Гэта ўжо так далёка, што і весткі людзь даходзяць да Пецербурга. У Іркуцку генерал-губернатар Бранеўскі любіў страляць у горадзе з гармат, калі „гуляў“. А другі служыў п'яны ў сваім доме абедню ў поўным аблачэнні і ў прысутнасці архіерэя. Прынамсі, шум аднаго і набожнасць другога не былі такія шкодныя, як асаднае становішча Пестэля і несупынная дзейнасць Капцэвіча.

Шкода, што Сібір'ю так дрэнна кіруюць. Выбар генерал-губернатараў—асабліва няшчасная справа. Не ведаю, які там Мураўёў,—ён вядомы розумам і здольнасцямі,—астатнія былі нікуды не варты. Сібір мае вялікую будучыню; на яе глядзяць толькі, як на падвал, што мае багата золата, багата футравіны і іншага добра, але які халодны, засыпаны снегам, бедны сродкамі жыцця, не зрэзаны дарогамі, не населены. Гэта няправільна.

Рускі ўрад, які амяртвяе усё, робіць усё гвалтам, палкай, не ўмее рабіць таго жыццёвага штурышка, які рушыў-бы Сібір з амерыканскай шпаркасцю наперад. Убачым, што будзе, калі вусце Амура адкрыецца для суднаходства і Амерыка сустрэнецца з Сібір'ю каля Кітая.

Я даўно казаў, што *Ціхі акіян—Сяродземнае мора будучага*¹. У гэтым будучым роля Сібіры, краіны паміж акіянам, паўднёвай Азіяй і Расіяй, надзвычай важная. Зразумела, Сібір павінна спусціцца да кітайскай граніцы. Сапраўды, не мёрзнуць-жа і дрыжаць у Берозаве і Якуцку, калі ёсць Краснаярск, Мінусінск і інш.

Само-ж рускае насельніцтва ў Сібіры мае ў характары сваім пачаткі, якія гавораць пра іншае развіццё. Наогул сібірскае племя здаровае, рослае, разумнае і надзвычай станоўчае. Дзеці пасельшчыкаў, сібіракі, зусім не ведаюць памешчыцкай улады. Дваранства ў Сібіры няма, а разам з тым няма і арыстакратыі ў гарадах; чыноўнік і афіцэр, прадстаўнікі ўлады, хутчэй падобны на непрыяцельскі гарнізон, пастаўлены пераможцам, чым на арыстакратыю. Велізарныя адлегласці выратаўваюць сялян ад частых зносін з ім; грошы выратаўваюць купцоў, якія ў Сібіры пагарджаюць чыноўнікамі і, знадворна ўступаючы ім, лічаць іх за тое, што яны ёсць: за сваіх прыказчыкаў па грамадзянскіх справах.

Прывычка да зброі, неабходная для сібірака, развіта ўсюды; прывычка да небяспек, да растаропнасці зрабілі сібірскага селяніна больш ваяўнічым, спрытным, гатовым на адпор, чым велікарускага. Адаленасць ад царквы пакінула яго розум вальнейшым, чым у Расіі, ён халодны да рэлігіі, часцей за ўсё раскольнік. Ёсць далёкія вёскі, куды поп ездзіць разы тры ў год і гуртам хрысціць, хавае, жэніць і спавядае за ўвесь час.

¹ З вялікай радасцю бачыў я, што нью-йоркскія журналы некалькі разоў паўтарылі гэта. А. Г.

На гэты бок Уральскага хрыбта справы робяцца скрамней, і, не гледзячы на гэта, я мог-бы цэлыя тамы напоўніць тымі анекдотамі аб злоўжыванні і круцельстве чыноўнікаў, якія я чуў на працягу маёй службы ў канцэлярыі і сталавай губернатара.

— Вось дык прафесар мой папярэднік!—казаў мне ў хвіліну шчырай гутаркі вяцкі паліцмейстар.—Ну, зразумела, гэтак жыць можна, толькі на гэта трэба ўрадзіцца; гэта свайго роду, магу сказаць, Сеславін, Фігнер*,— і вочы кульгавага маёра, за рану павышанага ў паліцмейстары, блішчэлі пры ўспаміне аб славым папярэдніку.

— Паказалася банда злодзеяў надалёка ад горада; раз, другі даходзіць да начальства: то ў купцоў тавар аграбілі, то ў упраўляючага па водкупках грошы ўзялі. Губернатар заклапочаны, піша адно прадпісанне за другім. Ну, ведаеце, земская паліцыя—трус; так якога-небудзь зладзюжку звязць ды прадставіць яна ўмее, а там банда, ды, бадай што, з ружжамі. Земскія нічога не зрабілі. Губернатар кліча паліцмейстара і кажа: я, моў, ведаю, што гэта зусім не ваш абавязак, але ваша распарадчасць прымушае мяне звярнуцца да вас.

Паліцмейстар ужо пра гэтую справу добра ведаў.

— Генерал,—адказвае ён,—я еду праз гадзіну. Злодзеі павінны быць там вось і там; я бяру з сабой каманду, знайду іх вось там і там і праз два-тры дні прывяду іх у ланцугах у губернскі астрог.

— Гэта-ж Сувораў у аўстрыйскага імператара! Сапраўды, сказана—зроблена; ён іх так і накрыў з камандай; грошы не паспелі схаваць, паліцмейстар усё ўзяў і прадставіў злодзеяў у горад.

Пачынаецца следства; паліцмейстар пытае:

— Дзе грошы?

— Да мы іх табе, бацюхна, самі ў рукі адалі,—адказваюць двое злодзеяў.

— Мне?—кажа здзіўлены паліцмейстар.

— Табе,—крычаць злодзеі,—табе.

— Вось дык нахабнасць!—кажа паліцмейстар участковаму прыставу, бляднеючы ад абурэння.—Да вы, машэннікі, можа, яшчэ скажаце, што я разам з вамі грабіў. Дык я-ж вам пакажу, як брудзіць мне мундзір; я уланскі карнет і гонару свайго не дам зневажаць.

Ён іх лупцаваць,—прызнавайся ды і годзе, куды грошы дзелі? Тыя спачатку сваё. Толькі як ён загадаў ім загаціць *на дзве люлькі*, дык галоўны злодзеі і закрычаў:

— Вінаваты, грошы прагулялі.

— Даўно-б так,—кажа паліцмейстар,—а то вярзеш глупства нейкае; мяне, брат, няхутка ашукаеш.

— Ну, дапраўды, нам у вашага благароддзя трэба вучыцца, а не вам у нас. Дзе нам!—прамармытаў стары злодзеі, са здзіўленнем пазіраючы на паліцмейстара...

— А ён жа за гэтую справу атрымаў Владзіміра ў пятліцу...

— Дазвольце,—запытаўся я, перапыняючы пахвальнае слова вялікаму паліцмейстару,—што-ж гэта значыць: *на дзве люлькі*?

— Гэта так у нас, *хатні* выраз. Нудна, ведаеце, пры пакаранні, ну, дык загадаеш лупцаваць ды і курыш люльку; звычайна пад канец люлькі і пакаранню канец; ну, а ў экстраных выпадках загадаеш іншы раз і на дзве люлькі пачаставаць прыяцеля. Паліцэйскія прызвычаліся, ведаюць, прыкладна, колькі.

Пра гэтага Фігнера і Сеславіна хадзілі цэлыя легенды ў Вяццы. Ён цуды рабіў. Раз, не памятаю па якой справе, ці то прыезджаў генерал-ад'ютант нейкі ці міністр, паліцмейстару хацелася паказаць, што ён нездарма насіў уланскі мундзір і што кальне шпораі не горш за іншых

свайго каня. Для гэтага ён адрасаваўся з просьбай да аднаго з Машкоўцавых, багатых купцоў таго края, каб ён яму даў свайго шэрага дарагога верхавога каня. Машкоўцаў не даў.

— Добра,—кажа Фігнер,—вы такой дробязі не хочаце зрабіць па добрай волі, я і без вашага дазволу вазьму каня.

— Ну, гэта яшчэ паглядзім!—сказала *злата*.

— Ну, і ўбачыце,—сказаў *булат*.

Машкоўцаў замкнуў каня, прыставіў двух вартаўнікоў. На гэты раз паліцмейстар памыліцца.

Але гэтай ноччу, як знарок, загарэліся пустыя сараі, што належалі адкупшчыкам і знаходзіліся за самым Машкоўцавым домам. Паліцмейстар і паліцэйскія дзейнічалі энергічна; каб выратаваць дом Машкоўцава, яны нават разабралі сцяну стайні і вывелі, не апаліўшы ні грывы, ні хваста, спрэчнага каня. Праз дзве гадзіны паліцмейстар, парадыруючы на белым жарабцу, ехаў атрымліваць удзячнасць асобы за ўдалае тушэнне пажару. Пасля гэтага ніхто не сумняваўся ў тым, што паліцмейстар усё можа зрабіць.

Губернатар Рыхлеўскі ехаў з сабрання; у той час як яго карэта рушылася, нейкі фурман з невялікімі санкамі, заяваўшыся, трапіў паміж пастронкаў двух карэнных і двух пярэдніх коней. З гэтага вышла мінутная канфузія, якая не перашкодзіла Рыхлеўскаму спакойна прыехаць дадому. На другі дзень губернатар зачытаўся ў паліцмейстара, ці ведае ён, чый фурман заехаў яму ў пастронкі і што яго трэба пастрашыць.

— Гэты фурман, ваша прэвасхадзіцельства, не будзе больш у пастронкі заязджаць, я яму ўляпіў добры ўрок,—адказаў, усміхаючыся, паліцмейстар.

— Да чый-жа ён?

— Советніка Кулакова-с, ваша прэвасхадзіцельства.

Тым часам стары советнік, якога я застаў і пакінуў тым-жа советнікам губернскага праўлення, увайшоў да губернатара.

— Вы нам даруйце,—сказаў губернатар яму,—што мы вашага фурмана павучылі.

Здзіўлены советнік, не разумеючы нічога, глядзеў запытальна.

— Учора ён заехаў мне ў пастронкі. Вы разумееце, калі ён мне заехаў, то...

— Да я-ж, ваша прэвасхадзіцельства, учора ды і гаспадыня мая сядзелі дома, і фурман быў дома.

— Што гэта значыць?—запытаўся губернатар.

— Я, ваша прэвасхадзіцельства, учора быў так заняты, галава кругом ішла, прабачайце, зусім забыўся пра фурмана і, прызнаюся, не адважыўся далажыць гэтага вашаму прэвасхадзіцельству. Я хацеў зараз распарадзіцца.

— Ну, вы—сапраўдны паліцмейстар, няма чаго сказаць!—заўважыў Рыхлеўскі.

Побач з гэтым драпежным чыноўнікам я пакажу вам і другую, процілеглую пароду—чыноўніка мяккага, слагадлівага, ручнога.

Між маімі знаёмымі быў адзін паважны стары, іспраўнік, адстаўлены па сенатарскай рэвізіі ад спраў. Ён займаўся складаннем просьбаў і хаданніцтвам па справах, што іменна было яму забаронена. Чалавек гэты, які пачаў службу з незапомных часоў, краў, падскрабаў, наводзіў фальшывыя даведкі ў трох губернях, два разы быў пад судом і інш. Гэты ветэран зямскай паліцыі любіў раскадваць здзіўляючыя анекдоты пра самага сябе і сваіх таварышоў-службоўцаў, не тоячы сваёй пагарды да змізарных чыноўнікаў новага пакалення.

— Гэта так, шалахвосты,—кажа ён,—зразумела, яны бяруць, без гэтага жыць нельга, але, значыцца, тае спрытнасці або ведання закона і не пытайце. Я раскаду вам, для прыкладу, пра аднаго прыяцеля. Суддзёй

быў гадоў дваццаць, летась памёр,—вось была галава! І мужыкі яго ліхам не памінаюць, і сваім кавалак хлеба пакінуў. Зусім асаблівую манеру меў. Прыдзе, бывала, мужык з просьбай, суддзя зараз-жа пускае да сябе,—такі ласкавы, вясёлы.

— Як, моў, дзядзенька, тваё імя і бацюхну твайго як звалі. Селянін кланяецца.

— Ермалаем,—мой родненькі, а бацьку Грыгорам называлі.

— Ну, дзень добры, Ермалай Грыгоравіч; адкуль бог нясе?

— А мы дубілаўскія.

— Ведаю, ведаю. Млыны, здаецца, вашы направа ад дарогі, ад гасцінца?

— Так, бацюхна, млыны абшчынныя нашы.

— Сяло заможнае, зямелька добрая, чарназём.

— Дзякаваць богу, нішто, кармілец.

— Ды яно-ж табе і трэба. У цябе, Ермалай Грыгоравіч, мабыць, сямейка не малая?

— Тры сыночкі, ды дзеўкі дзве, ды ў двор да старэйшай пяты ўжо год як узяў малайца.

— Мабыць, ужо і ўнучкі ёсць?

— Так ёсць ужо крыху, ваша міласць.

— І дзякуй богу! Пладзіцеся і множцеся. Ну, Ермалай Грыгоравіч, з далёкай дарогі, вып'ем чарачку бярозавай.

Мужык упіраецца. Суддзя налівае яму, прыгаварваючы:

— Ну, выпі, выпі, браце, сёння і ад святых айцоў забароны няма на віно і алей.

— Яно, так, што забароны няма, але-ж віно вось і даводзіць чалавека да ўсякай бяды.—Тут ён хрысціцца, кланяецца і п'е бярозаўку.

— Пры такой сямейцы, Грыгоравіч, мабыць, цяжкавата жыць? Кожнага накармаць, адзець,—адным конікам або кароўкай не абыдзешся, малака не стане.

— Што ты, бацюхна, куды паткнешся з адным канём; ёсць-такі троечка, быў чацверты, буланы, ды прапаў ад уроку на Пятроўкі; плотнік у нас, Дарафей, не дай божа, як ненавідзіць чужое дабро, і вочы ў яго надта ліхія.

— Бывае, бывае. Але ў вас там выганы вялікія,—мабыць, авечак трымаецца?

— Нішто, ёсць і авечкі.

— Ох, загаварыўся я з табою. Служба, Ермалай Грыгоравіч, царская, пара ў суд. Што ў цябе справа, ці што?

— Так, ваша міласць, ёсць.

— Ну, што там у цябе? Пасварыліся ці што? Хутчэй, дзядзенька, гавары, няма часу.

— Ды што, бацюхна родненькі, бяда на старасць прышла... Вось на самую прачыстую былі мы ў шынку, ну, і сур'ёзна пагаварылі з суседскім селянінам,—такі агідны чалавек: наш лес крадзе. Толькі, пагаварыўшы, ён размахнуўся ды мяне кулаком у грудзі. „Ты, браце, у чужой вёсцы не біся“, кажу я яму, ды хацеў так, значыцца, для прыкладу, таўхеля яму даць, ды сп'яну, ці што, або нячысты падштурхнуў,—проста яму ў вока; ну, і папсаваў, значыцца, вока, а ён са старастам царкоўным зараз да станавага,—хачу, кажа, суд па форме.

У часе расказу, суддзя—што вашы пецербургскія акцёры!—робіцца ўсё сур'ёзней, вочы гэтакія зробіць страшныя і ні слова.

Мужык бачыць і бляднее, ставіць капялюш ля ног і вымае ручнік, каб абцерці пот. Суддзя-ж усё маўчыць і ў кніжцы старонкі перагортвае.

— Дык вось, бацюхна, я да цябе прышоў,—кажа мужык не сваім голасам.

— Што-ж я магу зрабіць тут? Гэтакая справа! І як гэта ты проста ў вока?

— Так, бацюхна, нямаведама.. нячысты падкусіў.

— Шкада, вельмі шкада! З-за чаго дом павінен гінуць! Ну, а як-жа сям'я без цябе застанеца? Усё моладзь; а ўнукі—драбязя, ды і старую тваю шкада.

У мужыка пачынаюць ногі калаціцца.

— Ды што-ж, бацюхна родны, што-ж гэта я сабе натварыў?

— Вось, Ермалай Грыгоравіч, чытай сам... або ты граматы мо' не адолеў? Ну, вось бачыш „аб членаврэдзіцелях“ артыкул... „Пакараўшы бізунамі, саслаць у Сібір на пасяленне“.

— Не дай загінуць чалавеку! Не загубі хрысціянiна! Хіба нельга як?..

— Дзiвак ты гэтакі! Хіба супроць закона можна ісці? Зразумела, усё—справа рук чалавечых. Ну, замест трыццаці ўдараў, мы назначым гэтак пяток.

— Ды, значыцца, у Сібір?..

— Не наша, браток ты мой, воля.

Цягне мужык з-за пазухі кашалёк, вымае з кашалёка паперку, з паперкі—два-тры залатых і з нізкім паклонам кладзе іх на стол.

— Гэта што, Ермалай Грыгоравіч?

— Выратуй, бацюхна.

— Ну, годзе, годзе! Што ты гэта? Я, грэшны чалавек, іншы раз бяру падзяку. Жалаванне ў мяне малое, мімаволі возьмеш; але ўзяць, дык каб было за што. Як я табе памагу? Каб яшчэ рабрыну або зуб, а то проста ў вока! Вазьміце грошы вашы назад.

Мужычок зусім зніштожаны.

— Хіба вось што: пагаварыць мне з таварышамі ды ў губерню адпісаць? Можя, справа пойдзе ў палату, там у мяне ёсць прыцелі, усё зрабяць; ну, толькі гэта людзі іншага гатунку, тут трыма лабанчыкамі не адчэпішся.

Мужык пачынае крыху ачуньваць.

— Мне, бадай што, нічога не давай—мне сям'і шкода; ну, а тым менш двух шэранькіх і даваць няма чаго.

— Далібог, не ведаю што рабіць, дзе гэта дастаць такую процьму грошай: чатырыста рублёў... час-жа яшчэ які?

— Я-такі і сам думаю, што яно цяжкавата. Пакаранне мы зменшым,—за раскаянне, моў, і прыняўшы пад увагу нецвярозы стан... Ды і ў Сібіры людзі жывуць. Табе-ж і не бог ведае, як далёка ісці... Зразумела, калі прадаць парачку коней ды адну з кароў, ды авечак, яно, можя, і хопіць, але-ж ці хутка потым у сялянскай справе прыдбаеш столькі грошай? А з другога боку, падумаеш, конікі застануцца, а ты вось пойдзеш сабе, куды Макар цялят не ганяў. Падумай, Грыгоравіч, часу хапае, пачакаем да заўтра, а мне пара,—дадае судзья і кладзе ў кішэню лабанчыкі, ад якіх адмовіўся, кажучы:—гэта зусім лішняе, я бяру, толькі каб вас не пакрыўдзіць.

На другую раніцу, зірк, стары жыд цягне рознымі крыжавікамі ды старадаўнімі рублямі рублёў трыста пяцьдзесят асігнацямі да судзья.

Судзья абячае клапаціцца аб справе; мужыка судзьяць, судзьяць, прыгражаюць, а потым і выпускаць з якой-небудзь лёгкай карай або з парадаю надалей у падобных выпадках быць асцярожным, або з адзнакай: „пакінуць у падазрэнні“, і мужык усё жыццё моліць бога за судзью.

— Вось як даўней рабілі,—прыгаварваў адстаўлены ад спраў іспраўнік,—чыста!

.. Вяцкія мужыкі, наогул, не вельмі цярплівыя. Затое іх і лічаць чыноўнікі паклёпнікамі і неспакойнымі. Сапраўдны скарб для земскай

паліцы—гэта вацякі, мардва, чувашы: народ дробны, баязлівы, бяздарны. Іспраўнікі даюць падвойны водкуп губернатарам за прызначэнне іх у паветы, населеныя фінамі.

Паліцыя і чыноўнікі робяць неймаверныя рэчы з гэтымі беднякамі.

Калі каморнік едзе з даручэннем праз вацяцкую вёску, ён абавязкова ў ёй спыняецца, бярэ з падводы астралябію, убівае шост, працягвае ланцуг. Праз гадзіну ўся вёска ў замяшанні. „Міжамер‘я, міжамер‘я!“—кажуць мужыкі з тым выглядам, з якім у 12-м годзе казалі: „Француз! Француз!“

З‘яўляецца стараста пакланіцца з пакораю. А той усё мерае і запісвае. Ён яго просіць не абмерыць, не пакрыўдзіць. Каморнік патрабуе дваццаць, трыццаць рублёў. Вацякі рады, збіраюць грошы, і каморнік едзе да наступнай вацяцкай вёскі.

Або калі пападзеца мёртвае цела іспраўніку са станавым, яны яго возяць два тыдні, карыстаючыся марозам, па вацяцкіх вёсках і ў кожнай кажуць, што вось зараз паднялі і што следства і суд назначаны ў іх вёсцы. Вацякі адкупаюцца.

За некалькі гадоў да майго прыезду іспраўнік, які разахвоціўся браць выкупы, прывёз мёртвае цела ў вялікую рускую вёску і патрабаваў, здаецца, дзвесце рублёў. Стараста сабраў грамаду; грамада больш ста не давала. Іспраўнік не ўступаў. Мужыкі ўзлаваліся, замкнулі яго з двума пісарамі ў валасным праўленні і, у сваю чаргу, пагражалі іх спаліць. Іспраўнік не паверыў пагрозе. Мужыкі абклалі хату саломай і, як уль-тыматум, падалі іспраўніку на шасце ў акно сторублёвую асігнацыю. Герой іспраўнік патрабаваў яшчэ сто. Тады мужыкі запалілі з чатырох канцоў салому, і ўсе тры Муцыя Сцэволы земскай паліцыі згарэлі. Справа гэтая была потым у сенате.

Вацяцкія вёскі наогул значна бяднейшыя за рускія.

— Дрэнна, брат, ты жывеш,—казаў я гаспадару-вацяку, чакаючы коней у душнай, чорнай і пахілай хацінцы, пастаўленай вокнамі назад, гэта значыць на двор.

— Што, бачка, рабіць? Мы бедна, дзеньга хаваем на чорная дня.

— Ну, чарнейшы дзень ці можа ўжо быць, дзядуня,—сказаў я яму, наліваючы чарку рому,—выпі з гора.

— Мы не п‘ем,—адказаў вацяк, прагна гледзячы на чарку і падазрона на мяне.

— Не бойся, бяры.

— Выпі сама раней.

Я выпіў, і вацяк выпіў.

— А ты што?—запытаўся ён,—з губерня, па справе?

— Не,—адказаў я,—праездам, еду ў Вятку.

Гэта яго значна супакоіла, і ён, агледзеўшыся на ўсе бакі, дадаў для тлумачэння:

— Чорная дня, калі іспраўнік ды *поп* прыедуць.

Вось пра папа я вам і хачу расказаць крыху.

Поп у нас ператвараецца больш і больш у духоўнага кварталнага, чаго і трэба было чакаць ад візантыйскай пакорлівасці нашай царквы і ад імператарскага першасвяціцельства.

Фінскае насельніцтва часткова прыняло хрышчэнне ў дапятроўскія часы, часткова было ахрышчана ў царстванне Елізаветы і часткова засталася ў языцстве. Большая частка хрышчонных пры Елізавете тайна прытрымліваецца сваёй сумнай дзікай рэлігіі¹.

¹ Усе малітвы іх зводзяцца да матэрыяльнай просьбы аб тым, каб род не звёўся, каб ураджай быў, каб стада захавалася і больш нічога. „Дай, Юмала, каб ад аднаго барана нарадзілася два, ад аднаго зерня нарадзілася пяць, каб у маіх дзяцей былі дзеці“.

Гады праз два-тры іспраўнік або станавы выпраўляюцца з папом па вёсках рэвізаваць, хто з вацякоў гавеў, хто не і чаму не. Іх уціскаюць, садзяць у турму, лупцююць, прымушаюць плаціць трэбы; а галоўнае поп і іспраўнік шукаюць якога-небудзь доказу, што вацякі не пакінулі сваіх ранейшых абрадаў. Тут духоўны сышчык і земскі місіянер узімаюць буру, бяруць велізарны водкуп, робяць „чорная дня“, потым ад'язджаюць, пакідаючы ўсё па-старому, каб мець выпадак праз год-другі зноў паехаць з розгамі і крыжам.

У 1835 годзе свяцейшы сінод палічыў патрэбным паапостальстваваць у Вяцкай губерні і абярнуць чарамісаў-язычнікаў у праваслаўе.

Гэтае абарачэнне—тып усіх вялікіх палепшанняў, якія робяцца рускім урадам, фасад, дэкарацыя, *blague*¹, хлусня, пышная справаздача: хто-небудзь крадзе і каго-небудзь лупцююць.

Мітрапаліт Філарэт паслаў місіянерам бойкага свяшчэнніка. Яго звалі Курбаноўскім. Пад уплывам рускай хваробы, ганарлівасці, Курбаноўскі горача ўзяўся за справу. Якім-бы там ні было спосабам ён хацеў уціснуць благадаць божую чарамісам. Спачатку ён прабаваў прапаведваць, але гэта яму скоро надакучыла. І, сапраўды, ці многа возьмеш гэтым старым сродкам?

Чарамісы, сцяміўшы, у чым справа, прыслалі сваіх свяшчэннікаў, дзікіх, фанатычных і спрытных. Яны, пасля доўгіх гутарак, казалі Курбаноўскаму:

— У лесе ёсць беляя бярозы, высокія сосны і яліны, ёсць таксама і малая мазжуха. Бог усіх іх церпіць і не хоча, каб мазжуха была сасной. Так вось і мы паміж сабой, як лес. Будзьце вы белымі бярозамі, мы застанемся мазжухай; мы вам не перашкаджаем, за *цара молімся*, подаці плацім і рэкрутаў ставім, а святыні сваёй здрадзіць не хочам².

Курбаноўскі ўбачыў, што з ім не дагаворышся і што доля Кірыла і Мефодзія яму не ўдаецца; ён звярнуўся да іспраўніка. Іспраўнік абрадаваўся страшэнна; яму даўно хацелася паказаць сваю прыхільнасць да царквы: ён быў нехрышчоны татарын, гэта значыць прававерны магаметанін, зваўся Дэўлет-Кільдзееў.

Іспраўнік узяў з сабой каманду і паехаў асаджаць чарамісаў словам божым. Некалькі вёсак былі ахрышчаны. Апостал Курбаноўскі адслужыў малебства і адправіўся ціхамірна атрымліваць камілаўку. Апосталу-татарыну ўрад прыслаў владзімірскі крыж за пашырэнне хрысціянства!

На няшчасце, у татарына-місіянера былі нелады з мулою ў Малмыжы. Муле зусім не падабалася, што прававерны сын карана так паспяхова прапаведуе евангелле. У рамазан іспраўнік, адважна прывязаўшы крыж у пятліцу, з'явіўся ў мечэць і, зразумела, стаў наперадзе ўсіх. Мула толькі было пачаў чытаць у нос каран, як раптам спыніўся і сказаў, што ён не смее чытаць далей у прысутнасці *прававернага*, які прышоў у мечэць з хрысціянскім знакам.

Татары загаманілі, іспраўнік збянтэжыўся і кудысьці схваўся або зняў крыж.

У гэтай няўпэўненасці ў *зямным жыцці* і хлебе штодзённым ёсць нешта аджыўшае, прыдушанае, няшчаснае і сумнае. Д'ябал (шайтан) ушаноўваецца нароўні з богам. Бачыў я вялікі пажар у адным сяле, у якім жыхары былі перамешаны—рускія і вацякі. Рускія цягалі рэчы, крычалі, клапаціліся, асабліва паміж імі вызначаўся цалавальнік. Пажар спыніць было немагчыма; але выратаваць сёе-тое было спачатку лёгка. Вацякі сабраліся на невялікі ўзгорак і плакалі наўзрыд, нічога не робячы. А. Г.

¹ Выхваленне.

² Падобны адказ (калі Курбаноўскі яго не выдумаў) быў некалі сказаны сялянамі ў Германіі, якіх хацелі абарачаць у каталіцызм. А. Г.

Я потым чытаў у „Журнале міністэрства ўнутраных спраў“ пра гэтае выдатнае абарачэнне чарамісаў. У артыкуле была спамянута старанная садзейнасць Дэўлет-Кільдзеева. На няшчасце, забыліся дадаць, што прыхільнасць да царквы была тым больш бескарыслівай у яго, чым шчырэй ён верыў у ісламізм.

Перад сканчэннем майго вяцкага жыцця дэпартамент дзяржаўных маёмасцей краў да такой нагласці, што над ім назначылі следчую камісію якая разаслала рэвізораў па губернях. З гэтага пачалося ўвядзенне новага кіравання дзяржаўнымі сямлямі.

Губернатар Карнілаў павінен быў назначыць ад сябе двух чыноўнікаў пры рэвізіі. Я быў адзін з назначаных. Чаго ні прышлося мне тут прачытаць—і сумнага, і смешнага, і агіднага. Самыя загалоўкі спраў здзіўлялі мяне страшэнна:

„Справа аб згубе *невядома* куды дома валаснога праўлення і аб згрызенні плана онага мышамі“;

„Справа аб згубе *дваццаці двух* казённых аброчных стацей“, гэта значыць вёрст пятнаццаці зямлі;

„Справа аб пералічэнні сялянскага хлопчыка Васілія ў жаночы пол“. Апошняя была да таго цікавая, што я зараз-жа прачытаў яе ад пачатку да канца.

Бацька гэтага ўяўнага Васілія піша ў сваёй просьбе да губернатара, што гадоў пятнаццаць таму назад у яго нарадзілася дачка, якую ён хацеў назваць Васілісай, але што свяшчэннік, які быў „пад чаркай“, ахрысціў дзяўчынку Васіліем і так запісаў у метрыцы. Акалічнасць гэтая, як відаць, мала непакоеіла мужыка, але калі ён зразумеў, што скоро прыпадае на яго дом рэкруцкая чарга і падушная, тады ён сказаў пра гэта галаве і становому. Такі выпадак для паліцыі здаўся вельмі незвычайным. Яна папярэдне адмовіла мужыку, кажучы, што ён прапусціў дзесяцігадовую даўнасць. Мужык пайшоў да губернатара. Губернатар назначыў урачысты агляд гэтага хлопчыка жаночага полу медыкам і павівальнай бабкай... Тут ужо неяк завялася перапіска з кансісторыяй, і поп, наследнік таго, які пад чаркаю не разбіраў плоцкіх адзнак, выступіў на сцэну, і справа цягнулася гадамі, і дзяўчынку амаль што не пакінулі ў падазрэнні мужчынскага полу.

Не думайце, што гэтае недарэчнае дапушчэнне зроблена мною жартоўна; ні ў якім разе, гэта зусім адпаведна духу рускага самалзяржаўя.

Пры Паўле нейкі гвардзейскі палкоўнік у месячным рапарце паказаў памёршым афіцэра, які канаў у больніцы. Павел яго выключыў як памёршага са спіскаў. На няшчасце, афіцэр не памёр, а выздаравеў. Палкоўнік упрасіў яго на год або на два выехаць у свае вёскі, спадзеючыся дачакацца выпадку, каб паправіць справу. Афіцэр згадзіўся, але, на бяду палкоўніка, наследнікі, прачытаўшы ў загадах пра смерць сваяка, ні за што не хацелі яго прызнаць жывым і, няўцешныя ад страты, упарта патрабавалі ўводу ва ўладанне. Калі жывы нябожчык убачыў, што яму прыходзіцца другі раз паміраць, і не з загаду, а з голаду, тады ён паехаў у Пецербург і падаў Паўлу просьбу. Павел напісаў сваёй рукой на яго просьбе: „Паколькі наконт п. афіцэра быў высачайшы загад, то ў просьбе яму адмовіць“.

Гэта яшчэ лепш маёй Васілісы-Васілія. Што значыць грубы факт жыцця перад высачайшым загадам? Павел быў паэт і дыялектык самаўладства.

Як ні брудна і ні грузка ў гэтым балоце прыказных спраў, але скажу яшчэ некалькі слоў. Гэта тлэнасць—апошняя, слабая ўзнагарода пакутнікам, загінуўшым без следу, без уцяшэння.

Урад дае ахвотна ва ўзнагароду вышэйшым чыноўнікам пустапарожнія землі. Шкоды ў гэтым вялікай няма, хоць разумней было-б захаваць гэ-

тыя запасы для прырастаючага насельніцтва. Правілы, паводле якіх загадана адмяжоўваць землі, даволі падрабязныя; нельга даваць берагоў суднаходнай ракі, будаўнічага лесу, абодвух берагоў ракі, нарэшце ні ў якім выпадку не дазваляецца выдзяляць зямель, апрацаваных сялянамі, хоць-бы сяляне не мелі ніякіх правоў на гэтыя землі, апрача даўнасці¹...

Усё гэта, зразумела, на паперы. На справе адмежаванне зямель у прыватнае ўладанне—страшная крыніца грабязу казны і прыгнечання сялян.

Благародныя вяльможы, атрымліваючыя арэнды, звычайна або прадаюць свае правы купцам, або стараюцца праз губернскае начальства заўладаць, наперакор правілам, чым-небудзь асаблівым. Сам граф Орлоў *выпадкова* атрымаў у надзел дарогу і пашы, на якіх спыняюцца гурты ў Саратаўскай губерні.

Дзівіцца, значыцца, няма чаго, што ў адну прыгожую раніцу ў сялян Дараўскай воласці Кацельніцкага павета адрэзалі зямлю аж да прыгуменняў і дамоў і аддалі ў прыватнае ўладанне купцам, якія купілі арэнду ў нейкага сваяка графа Канкрына. Купцы ўстанавілі наёмную плату за зямлю. З гэтага пачалася справа. Казённая палата, падкупленая купцамі і баючыся сваяка Канкрына, забытала справу. Але сяляне рашыліся яе весці настойліва; яны выбралі двух разумных мужыкоў і выправілі іх у Пецербург. Справа пайшла ў сенат. Межавы дэпартамент здагадаўся, што за мужыкамі праўда, але не ведаў, што рабіць, і запытаўся Канкрына. Канкрын проста прызнаў, што зямля няправільна адрэзана, але лічыў, што цяжка вярнуць яе, таму што яна з таго часу *магла* перапрадавацца, і што ўладальнікі яе *маглі зрабіць* розныя палепшанні. А таму яго сіяцельства пастанавіла, карыстаючыся вялікай колькасцю казённых зямель, надзяліць сялян поўнай колькасцю з другога боку. Гэта спадабалася ўсім, апрача сялян. Па-першае, хіба гэта жарты нанава распрацоўваць палі? Па-другое, зямля з другога боку аказалася няўдобіцай, балоцістаю. Паколькі сяляне Дараўскай воласці больш займаліся хлебаробствам, чым паляваннем на дупеляў і бекасаў, то яны зноў падалі просьбу.

Тады казённая палата і міністэрства фінансаў аддзялілі новую справу ад ранейшай і, знайшоўшы закон, у якім сказана, што, калі ў надзел пападзецца няўдобіца, то не вырэзваць яе, а дадаваць яшчэ палавінную колькасць, загадалі даць дараўскім сялянам да балота яшчэ поўбалота.

Сяляне зноў падалі ў сенат, але пакуль іх справа дайшла да разбору, межавы дэпартамент прыслаў ім планы на новую зямлю, як водзіцца, пераплаценыя, расфарбаваныя, з паказаннем звязды ветраў, з прыстойнымі тлумачэннямі ромба RRZ і ромба ZZR, а галоўнае—з патрабаваннем пэўнай падзесяцінай платы. Сяляне, убачыўшы, што ім не толькі не аддаюць зямлі, але хочучь з іх злупіць грошы за балота, рашуча адмовіліся плаціць.

Іспраўнік данёс Тюфяеву. Тюфяев паслаў ваенную экзекуцыю пад начальствам вяцкага паліцмейстара. Той прыехаў, схопіў некалькі чалавек, пералупцаваў іх, усмірыў воласць, узяў грошы, аддаў *вінаватых* крымінальнаму суду і з тыдзень гаварыў хрыпатым ад крыку голасам. Некалькі чалавек былі пакараны бізунамі і сасланы на пасяленне.

Праз два гады наследнік праязджаў Дараўскай воласцю; сяляне падалі яму просьбу, ён загадаў разабраць справу. З гэтага выпадку я складаў з яе дакладную запіску. Што вышла добрага з гэтага перагляду, я не ведаю. Чуў я, што сасланых вярнулі, але ці вярнулі зямлю, не чуў.

¹ У Вяцкай губерні сяляне асабліва любяць перасяляцца. Вельмі часта ў лесе адкрываюцца раптам гры-чатыры пачынікі. Велізарныя землі і лясы (да паловы ўжо зведзеныя) спакушаюць сялян браць гэтую *res nullius* [нічыя рэч], якая ляжыць без карысці. Міністэрства некалькі разоў прымушана было зацвярджаць зямлю за тымі, хто яе ўзяў. А. Г.

У заключэнне, спамяну аб славу таі гісторыі бульбянага бунту і аб тым, як Нікалай далучаў да выгод пецербургскай цывілізацыі вандроўных цыганоў.

Рускія сяляне неахвотна садзілі бульбу, як некалі сяляне ўсёй Еўропы: як быццам інстынкт казаў народу, што гэта—дрэнная ежа, якая не дае ні сіл, ні здароўя. Аднак, у некаторых памешчыкаў і ў шмат якіх казённых вёсках „земляныя яблыкі“ садзіліся значна раней бульбянага тэрора. Але рускаму ўраду тое акурат і не падабаецца, што робіцца само сабою. Усё трэба, каб рабілася з пад палкі, па флігельману*, па тэмпах.

Сяляне Казанскай і часткаю Вяцкай губерні засеялі бульбаю палі. Калі бульба была сабрана, міністэрства надумалася закласці ў валасцях цэнтральныя ямы. Ямы зацверджаны, ямы прадпісаны, ямы капаюцца, і ў пачатку зімы мужыкі, сашчаміўшы сэрца, павезлі бульбу ў цэнтральныя ямы. Але калі наступнаю вясною іх хацелі прымусіць садзіць *мёрзлую* бульбу, яны адмовіліся. Сапраўды, не магло быць больш дзёрзкай знявагі да працы, як загад рабіць выдавочную недарэчнасць. Гэтае прэрэчанне было прадстаўлена, як бунт. Міністр Кіселёў прыслаў з Пецербурга чыноўніка; ён, чалавек разумны і практычны, узяў у першай воласці па рублю з душы і дазволіў не садзіць бульбяныя вымаразкі.

Чыноўнік паўтарыў гэта ў другой і ў трэцяй, але ў чацвертай галава сказаў яму рашуча, што ён бульбу садзіць не будзе і грошай яму не дасць.

— Ты, казаў ён яму, вызваліў вось тых і тых; ясная справа, што і нас павінен вызваліць.

Чыноўнік хацеў справу скончыць пагрозамі і розгамі, але мужыкі схапіліся за калы, паліцэйскую каманду прагналі; ваенны губернатар паслаў казакаў. Суседнія воласці ўступіліся за сваіх.

Даволі сказаць, што справа дайшла да гарматнай карцечы і ружэйных стрэлаў. Мужыкі пакінулі хаты, рассыпаліся па лясах; казакі іх выганялі з гущару, як дзікіх звяроў; тут іх хапалі, закоўвалі ў ланцугі і адпраўлялі ў ваенна-судную камісію ў Козьмадзем'янск.

Па нейкай выпадковасці стары маёр унутранай варты быў сумленны, прасты чалавек; ён дабрадушна сказаў, што ва ўсім вінават чыноўнік, прысланы з Пецербурга. На яго ўсе накінуліся, яго голас падавілі, заглушылі, яго запалохалі і нават засаромілі тым, што ён хоча „загубіць нявіннага чалавека“.

Ну, і следства пайшло звычайным рускім парадкам: мужыкоў лупцавалі пры допытах, лупцавалі дзеля пакарання, лупцавалі для прыкладу, лупцавалі з-за грошай і цэлы натоўп саслалі ў Сібір.

Характэрна, што Кіселёў праязджаў па Козьмадзем'янску ў часе суда. Можна было-б, здаецца, завярнуць у ваенную камісію або паклікаць да сябе маёра.

Ён гэтага не зрабіў!

... Славу ты Тюрго, бачачы нянавісць французаў да бульбы, разаслаў усім адкупшчыкам і іншым падуладным асобам бульбу на сяўбу, строга забараніўшы даваць сялянам. Разам з тым ён паведаміў ім таёмна, каб яны не перашкаджалі сялянам красці гэтую бульбу на сяўбу. Праз некалькі год частка Францыі абсеялася бульбай.

Tout bien pris¹, гэта-ж лепш за карцеч, Павел Дмітравіч?*

Да Вяткі прывандраваў у 1836 годзе табар цыганоў і размясціўся на полі. Цыганы гэтыя цягаліся да Табольска і Ірбіта, ведучы з незапомных часоў сваё вольнае брадзячае жыццё, з вечным вучаным мядзведзем і нічому не вучанымі дзецьмі, з канаваламі, з гаданнем і дробным крадзяжом. Яны спакойна спявалі песні і кралі курэй, як раптам губернатар атрымаў загад, што калі знойдуцца цыганы *бяспашпартныя* (ні ў аднаго цыгана

¹ Узяўшы ўсё на ўвагу.

ніколі не бывала пашпарта, і гэта вельмі добра ведалі і Нікалай і яго людзі), то даць ім такі тэрмін, каб яны прыпісаліся там, дзе іх застане ўказ, да сельскай і граадскай грамады.

Пасля-ж гэтага тэрміну прадпісвалася ўсіх годных да ваеннай службы аддаць у салдаты, астатніх адправіць на пасяленне, адабраўшы дзяцей мужчынскага полу.

Гэты вар'яцкі ўказ, які нагадвае біблейскія апавяданні аб збіваннях і пакараннях цэлых парод і ўсіх, хто да сцяны мочыцца, сканфузіў самога Тюфяева. Ён абвясціў цыганам недарэчны ўказ, напісаў у Пецербург аб немагчымасці выканання. Для таго каб прыпісвацца, патрэбны грошы, патрэбна згода грамады, якая таксама дарма не захоча прыняць цыган, і прытым трэба яшчэ ўлічыць, ці хочучь самі цыганы іменна тут пасяліцца. Узяўшы ўсё на ўвагу, Тюфяеў,—і тут нельга яго не пахваліць—прадстаўляў міністру аб тым, каб ім даць ільготы і адтэрміноўкі.

Міністр адказаў прадпісаннем—як сыйдзе тэрмін, прывесці ў выкананне навухаданосарава распараджэнне. Сашчаміўшы сэрца, паслаў Тюфяеў каманду, загадаўшы акружыць табар; калі гэта было зроблена, з'явілася паліцыя з гарнізонным батальёнам, і што тут, кажуць, было,—гэта цяжка сабе ўявіць. Жанчыны з растрапанымі валасамі, з крыкамі і слязьмі, як звар'яцелыя, бегалі, валяліся ў нагах у паліцыі, сьвія старухі хапаліся за сыноў. Але парадак перамог, і паліцмейстар забраў дзяцей, забраў рэкрутаў, астатніх адправілі па этапах кудысьці на пасяленне.

Але калі адабралі дзяцей, узнікла пытанне, куды іх дзець і на якія грошы ўтрымліваць.

Раней пры прыказах грамадскага прыглядў былі выхаваўчыя дамы, якія нічога не каштавалі казне. Але пруская цаламудранасць Нікалая іх зніштожыла, як шкодныя для маральнасці. Тюфяеў даў наперад сваіх грошай і запытаўся міністра. Міністры ніколі і ні перад чым не спыняюцца: загадалі аддаць малютак, пакуль будзе распараджэнне, на догляд бабулек і дзядоў, дажываючых свой век у багадзельні.

Маленькіх дзяцей змясціць разам з паміраючымі бабулямі і дзядамі і прымусіць іх дыхаць паветрам смерці, і даручыць гэтым старым, якія шукаюць толькі спакою, даглядаць дзяцей задарма...

Паэты!

Каб не перапыняцца, раскажу я тут гісторыю, якая здарылася праз год паўтара з владзімірскім старостам майго бацькі. Мужык ён быў разумны, бывалы, займаўся возніцтвам, сам трымаў некалькі троек і гадоў дваццаць сядзеў старостам невялікай аброчнай вёсачкі.

У той год, калі я жыў у Владзіміры, суседнія сяляне прасілі яго здаць за іх рэкрута; ён з'явіўся ў горад з будучым абаронцам бацькаўшчыны на вяроўцы і з вялікай самаўпэўненасцю, як майстар сваёй справы.

— Гэта, бацюхна,—казаў ён, расчосваючы пальцамі сваю шырокую белакурую барду з сівізнаю,—усё справа рук чалавечых. Пазалетась нашага хлапца ставілі, быў такі благенькі, лядашчы, мужыкі надта-ж баяліся, што не возьмуць. Ну, я і кажу: а што, напрыклад, праваслаўныя, дакладу даць?—Нямазанае кола не круціцца. Мы так параліліся паміж сабою, грамада вась і вызначыла дваццаць пяць залатых. Прыезджаю я ў губерню і, пагаварыўшы ў казённой палаце, іду проста да старшыні: чалавек, бацюхна, быў ён разумны і мяне даўно ўжо ведаў. Загадаў ён паклікаць мяне ў кабінет, а ў самога ножка баліць, дык ляжыць сабе на канапе. Я яму ўсё расказаў, а ён мне ў адказ са смехам: „Добра, добра, ты вась кажы,—колькі оных прывёз? Ты-ж жыдамор, ведаю я цябе“. Я паклаў на стол дзесяць лабанчыкаў і пакланіўся ў пояс; яны іх так у ручку ўзялі і падкідваюць.—„А, што, кажа, не мне-ж аднаму плаціць-жа трэба, што-ж ты яшчэ прывёз?“ Я дакладваю: з дзесятак, моў, яшчэ набярэцца. Ну,

кажа, куды-ж ты іх дзенеш? Сам лічы: лекару два, вайскаваму прыёмшчыку два, пісьмаводу, ну, там на ўсякі пачастунак усё-ж больш трох не выйдзе,—дык ты ўжо астатнія мне аддай, а я пастараюся ўладзіць справу“.

— Ну, што-ж, ты даў?

— Вядома, што даў; ну, і забрылі лоб як найлепш.

Навучаны такому акругленню рахункаў, прызвычаіўшыся да такіх каштарысаў, а мабыць, і да пяці залатых, аб лёсе якіх ён змоўчаў, стараста быў упэўнены ў поспеху. Але шмат няшчасцяў можа прайсці паміж хабарам і рукою таго, хто яго бярэ. Да рэкруцкага набору ў Владзімір быў прысланы флігель-ад’ютант граф Эсен. Стараста сунуўся да яго са сваімі лабанчыкамі і арапчыкамі. На няшчасце, наш граф, як гераяна ў „Нуліне“, быў выхаваны „не ў айчынным законе“, а ў школе балтыйскай арыстакраты, якая навучала нямецкай адданасці рускаму гасудару. Эсен узлаваўся, раскрычаўся і, што горш за ўсё, пазваніў; прыбег пісьмавод, з’явіліся жандары. Стараста, які ніколі не марыў аб існаванні людзей у мундзіры, якія-б не бралі хабараў, так збянтэжыўся, што не адмовіўся, не пачаў клясціся і бажыцца, што ніколі грошай не даваў, што калі толькі хацеў гэтага, дык каб лопнулі яго вочы і расінка не папала-б у рот. Ён, як баран, дазволіў сябе выкрыць, завесці ў паліцыю, каючыся, мабыць, у тым, што мала генералу прапанаваў і гэтым яго пакрыўдзіў.

Але Эсен, незадаволены ні ўласным чыстым сумленнем, ні страхам няшчаснага селяніна, і жадаючы, мабыць, выкараніць in Russland хабары, пакараць зло і даць навучальны прыклад, напісаў у паліцыю, напісаў губернатару, напісаў у рэкруцкае прысутства аб зладзейскім учынку старасты. Мужыка пасадзілі ў астрог і аддалі пад суд. Дзякуючы бязглуздаму і агіднаму закону, які аднолькава карае таго, хто, будучы сумленным чалавекам, дае грошы чыноўніку, і самога чыноўніка, які бярэ хабар, справа была кепская, і старасту трэба было ратаваць, ва што-б там ні было.

Я кінуўся да губернатара; ён адмовіўся ўступаць у гэтую справу; старшыня і советнікі крымінальнай палаты, напалоханыя ўмяшаннем флігель-ад’ютанта, адмоўна ківалі галавой. Сам флігель-ад’ютант першы, змяніўшы гнеў на літасць, казаў, што ён „ніякага зла зрабіць старасту не хоча, што ён хацеў яго правучыць“, што „няхай яго пасудзіць ды і адпусціць“. Калі я гэта расказваў паліцмейстару, то ён мне заўважыў: „То-ж бо і яно, што ўсе гэтыя паны не ведаюць справы; прыслаў-бы яго проста да мяне, я яму-б, дурню, злупцаваў-бы спіну,—не сунься, моў, у воду, не адшукаўшы броду,—ды і адпусціў-бы яго дадому,—усе і былі-б здаволены; а цяпер, ідзі, расчыхвайся з палатай“.

Два разважанні гэтыя так удала і яскрава выяўляюць рускае імперскае разуменне аб праве, што я не мог іх забыць.

Паміж гэтымі Геркулесавымі слупамі айчынай юрыспрудэнцыі стараста трапіў у сярэдні, у самы глыбокі вір, гэта значыць у крымінальную палату. Праз некалькі месяцаў падрыхтавалі рашэнне, на падставе якога старасту, пакараўшы бізунамі, адпраўлялі ў Сібір на пасяленне. З’явіўся да мяне яго сын, уся сям’я, упрашаючы выратаваць бацьку і кармільца сям’і. Шкада мне было вельмі і самому гэтага селяніна, які зусім нявінна гінуў. Паехаў я зноў да старшыні і советнікаў, зноў пачаў ім даказваць, што яны-ж сабе шкодзяць, так строга караючы старасту; што яны самі вельмі добра ведаюць, што ніводнай справы без хабару не скончыш, што, нарэшце, ім самім не будзе чаго есці, калі яны, як сапраўдныя хрысціяне, не будуць лічыць, што кожны дар на карысць і ўсякае даянне—добра. Просячы, кланяючыся і пасылаючы сына старасты яшчэ ніжэй кланяцца, я дабіўся напалову сваёй мэты: старасту прысудзілі да пакарання некаль-

кімі ўдарамі бізуна ў сценах астрога, з пакіданнем на месцы пражывання і з забаронаю хадайнічаць па справах за іншых сялян.

Я весялей уздыхнуў, убачыўшы, што губернатар і пракурор згадзіліся, і выправіўся ў паліцыю прасіць аб палегчанні сілы пакарання; паліцэйскія, часткова здаволеныя тым, што я сам прышоў іх прасіць, часткова шкадуючы мучаніка, які пацярпеў за такую блізкую кожнаму справу, апрача таго ведаючы, што ён—мужык заможны, абяцалі мне зрабіць адну праформу.

Праз некалькі дзён з'явіўся некай раніцою стараста, схуднелы і яшчэ больш сівы, чым быў. Я заўважыў, што пры ўсёй радасці ён быў чымсьці заклапочаны і пад уплывам нейкай цяжкай думы.

— Аб чым ты смуткуеш?—запытаўся я яго.

— Ды што, адразу-б усё кончылі.

— Нічога не разумею.

— Ды, вось не ведаю, калі-ж караць яны будучь.

— А цябе не каралі?

— Не.

— Як-жа цябе выпусцілі? Ты-ж ідзеш дадому?

— Дадому-та дадому, ды вось пра пакаранне ўсё думаю: секлетар іменна чытаў.

Я нічога і сапраўды не разумеў і, нарэшце, запытаўся ў яго, ці далі яму які-небудзь від. Ён падаў мне яго. У ім было напісана ўсё рашэнне і ў канцы сказана, што, учыніўшы, па ўказу крымінальнай палаты, пакаранне бізунамі ў сценах турэмнага замка, „выдаць яму оное пасведчанне і з замку вызваліць“.

Я разрагатаўся.

— Ды ты-ж пакараны ўжо!

— Не, бацюхна, не.

— Ну, калі не здаволены, ідзі назад, прасі, каб пакаралі, можа, паліцыя ўлічыць тваё становішча.

Убачыўшы, што я смяюся, усміхнуўся і стары, няўпэўнена ківаючы галавою і прыгаварваючы:

— Бач ты, якія цуды!

„Якое бязладдзе“,—скажа шмат хто, але няхай-жа яны ўспомняць, што толькі гэтае бязладдзе і робіць магчымым жыццё ў Расіі¹.

¹ Апавяданне гэтае не было змешчана ў першым выданні (1858). А. Г.

РАЗДЕЛ XVI*.

Александр Лаўрэнцьевіч Вітберг.

Сярод гэтых уродлівых і непрстойных, дробных і агідных асоб і сцэн, спраў і загаловаў, у гэтай канцылярскай раме і прыказнай абстаноўцы ўспамінаюцца мне сумныя, блagarодныя рысы мастака, задаўленага ўрадам з халоднай і бязлітаснай жорсткасцю.

Свінцовая рука цара не толькі задушыла геніяльнае тварэнне ў калысцы, не толькі знішчыла самую творчасць мастака, забытаўшы яго ў судовых падходах і следчых паліцэйскіх хітрыках, але яна папрабавала з апошнім кавалкам хлеба вырваць у яго чэснае імя, выдаць яго за хабарніка, казнакрада.

Разарыўшы, зганьбаваўшы А. Л. Вітберга, Нікалай яго саслаў у Вятку. Там мы сустрэліся з ім.

Два гады з паловаю я пражыў з вялікім мастаком і бачыў, як пад цяжарам ганенняў і няшчасцяў разлагаўся гэты моцны чалавек, які загінуў ахвяраю прыказна-казарменнага самаўладства, што тупа мерае ўсё на свеце рэкруцкай меркай і канцылярскай лінейкай.

Нельга сказаць, каб ён лёгка здаўся: ён з усіх сіл змагаўся цэлых дзесяць год, ён прыехаў у ссылку яшчэ з надзеяй перамагчы ворагаў, апраўдацца, ён прыехаў, адным словам, яшчэ гатовы да барацьбы, з планами і меркаваннямі. Але тут ён разгледзеў, што ўсё скончана.

Можа, ён зладзіў-бы і з гэтым адкрыццем, але каля яго стаяла жонка, дзеці, а наперадзе доўгія гады ссылкі, беднасці, нястач, і Вітберг сівеў, старэў, старэў не днямі, а гадамі. Калі я пакінуў яго ў Вятцы праз два гады, ён быў на дзесяць год старэйшы.

Вось аповесць гэтага доўгага пакутніцтва.

Імператар Александр не верыў сваёй перамозе над Напалеонам, яму было цяжка ад славы, і ён адкрыта прыпісваў яе богу. Заўсёды схільны да містыцызма і хмурнага настрою, у якім шмаў хто бачыў дакоры сумлення, ён асабліва аддаўся яму пасля раду перамог над Напалеонам.

Калі „апошні непрыяцельскі салдат пераступіў граніцу“, Александр выдаў маніфест, у якім даваў абяцанне пабудаваць у Маскве велізарны храм у імя спасіцеля.

Патрабавалі адусюль праектаў, назначаўся вялікі конкурс.

Вітберг быў тады маладым мастаком, які скончыў курс і атрымаў залатую медаль за жывапісь. Швед па паходжанню, ён нарадзіўся ў Расіі і спачатку выхоўваўся ў горным кадэцкім корпусе. Захоплены, эксцэнтрычны і адданы містыцызму артыст,—артыст чытае маніфест, чытае заклікі—і кідае ўсе свае заняткі. Дні і ночы бродзіць ён па вуліцах Пецербурга, ахоплены неадступнай мыслі; яна мацней за яго; ён замыкаецца ў сваім пакоі, бярэ аловак і працуе.

Ні аднаму чалавеку не даверыў артыст свайго замыслу. Пасля некалькіх месяцаў працы ён едзе ў Маскву вывучаць горад, ваколіцы і зноў працуе, месяцы цэлыя хаваючыся ад вачэй і тоячы свой праект.

Прышоў час конкурса. Праектаў было багата, былі праекты з Італіі і з Германіі, нашы акадэмікі прысылалі свае. І невядомы малады чалавек прыслаў свой чарцёж у ліку іншых. Тыдні прайшлі, перш чым імператар заняўся планами. Гэта былі сорок дзён у пустыні, дні іспытаў, сумненняў і пакутлівага чакання.

Каласальны, поўны рэлігійнай паэзіі праект Вітберга здзівіў Александра. Ён спыніўся перад ім і аб ім першым запытаўся, кім ён прысланы. Распечаталі пакет і знайшлі невядомае імя вучня Акадэміі.

Александр захацеў бачыць Вітберга. Доуга гаварыў ён з мастаком. Смелая і адушаўлёная мова яго, сапраўднае натхненне, якім ён быў пранікнуты, і містычны каларыт яго пераконанняў уразілі імператара. „Вы каменнымі гаворыце“,—заўважыў ён, зноў разглядаючы праект.

У той-жа дзень праект быў зацверджаны, і Вітберг прызначаны будаўніком храма і дырэктарам камісіі па пабудове. Александр не ведаў, што разам з лаўровым вянком ён надзявае і цярыны вянок на галаву артыста.

Няма ніводнага мастацтва, якое было б больш родным містыцызму, як зодчества; абстрактнае, геаметрычнае, нема-музыкальнае, халоднае, яно жыве сімволікай, вобразам, намёкам. Простыя лініі, іх гарманічнае спалучэнне, рытм, лікавыя адносіны з'яўляюцца чымсьці таемным і разам з тым няпоўным. Будынак, храм не змяшчаюць самі ў сабе сваёй мэты, як статуя або карціна, паэма або сімфонія; будынак шукае жыхара, гэта—акрэсленае, расчышчанае месца, гэта—абстаноўка, броня чарапахі, ракавіна малюска, іменна ў тым-та і справа, каб будынак так адпавядаў духу, мэце, жыхару, як панцыр чарапасе. У сценах храма, у яго скляпеннях і калонах, яго партале і фасадзе, у яго фундаменце і купале павінна адбівацца бажства, якое жыве ў ім, так, як звільны мозга адбіваюцца на касцяным чэрапе.

Егіпецкія храмы былі іх свяшчэннымі кнігамі. Абельскі—пропаведзі на вялікай дарозе.

Саламонаў храм—пабудаваная біблія, так, як храм святога Петра, пабудаваны выхад з каталіцызма, пачатак свецкага жыцця, пачатак расстрыжняння роду чалавечага.

У самой пабудове храмаў было заўсёды так многа містычных абрадаў, іншаказанняў, таемных прысвячэнняў, што сярэднявековыя будаўнікі лічылі сябе чымсьці асаблівым, нейкім духавенствам, пераемнікамі будаўнікоў Саламонавага храма і складалі паміж сабою таемныя арцелі каменшчыкаў, якія перайшлі пазней у масонства.

Уласна містычны характар зодчества траціць у вяках аднаўлення. Хрысціянская вера змагаецца з філасофскім сумненнем, гатычная стрэлка—з грэчаскім франтонам, духоўная святыня—са свецкім характвом. Вось чаму храм св. Петра і мае такое высокае значэнне: у яго каласальных размерах хрысціянства рвецца ў жыццё, царква становіцца язычаскай, і Буанароці рысуе на сцяне Сікстынскай капелы Ісуса Хрыста шырокаплечым атлетам, Геркулесам у росквіце гадоў і сілы.

Пасля храма св. Петра зодчества царкваў зусім заняпала і сышло, нарэшце, да праостага паўтарэння ў розных размерах то старажытных грэчаскіх *перыптэраў*, то царквы св. Петра.

Адзін Парфенон назвалі царквою св. Магдаліны ў Парыжы, другі—біржай у Нью-Йорку.

Без веры і без асаблівых акалічнасцей цяжка было стварыць што небудзь жывое; ад усіх новых царкваў веяла нацяжкай, крывадушнасцю, анахранізмам, як ад пяцігаловых *судкоў* з дыбулінкамі, замест коркаў, на інда-візантыйскі манер, якія будаваў Нікалай з Тонам, або як ад вуглаватых, гатычных, зневажаючых артыстычнае вока царкваў, якімі англічане ўпрыгожваюць свае гарады.

Але іменна акалічнасці, пры якіх Вітберг стварыў свой праект, яго асоба і настрой імператара Александра выходзілі за межы звычайнага.

Вайна 1812 года вельмі ўзрушыла настроі ў Расіі; доўга пасля вызвалення Масквы не маглі ўстаяцца хвалюючыя мыслі і нервовае раздражненне. Падзеі па-за Расіяй: узяцце Парыжа, гісторыя ста дзён, чаканні, чуткі, Ватэрлоо, Напалеон, які плыве за акіян, траур па забітых сваяках, страх за жывых, зварот войска, ратнікі, якія ідуць дадому,—усё гэта мела вялікі ўплыў на самыя грубыя натуры. Уявіце-ж сабе артыста-юнака, містыка, мастака, адаронага творчай сілай і прытым фанатыка, пад уплывам таго, што адбываецца, пад уплывам царскага выкліку і свайго ўласнага генія.

Каля Масквы, паміж Мажайскай і Калужскай дарогай, невялікае ўзвышша пануе над усім горадам. Гэта тыя Вараб'ёвы горы, пра якія я гаварыў у першых успамінах юнацтва. Увесь горад сцелецца каля іх падэшвы, з іх вышынь адкрываецца адзін з самых прыгожых відаў на Маскву. Тут стаяў і плакаў Іаан Грозны, тады яшчэ малады распуснік, і глядзеў, як гарэла яго сталіца; тут з'явіўся перад ім іерэй Сільвестр і строгім словам перастварыў на дваццаць год геніяльнага ката.

Гэтую гару абышоў Напалеон са сваёй арміяй, тут пераламілася яго сіла, ад падэшвы Вараб'ёвых гор пачалося адступленне.

Ці можна было знайсці лепшае месца для храма ў памяць 1812 года, як найдалейшы пункт, да якога дайшоў непрыяцель?

Але гэтага яшчэ мала, трэба было самую гару ператварыць у ніжнюю частку храма. Поле да ракі абняць каланадай і на гэтай базе, пабудаванай з трох бакоў самай прыродай, пабудоваць другі і трэці храм, якія спалучаліся ў дзіўны адзінстве.

Храм Вітберга, як галоўны догмат хрысціянства, траісты і непадзельны.

Ніжні храм, высечаны ў гары, меў форму паралелаграма, труны, цела; яго знадворная частка мела выгляд цяжкага партала, які падтрымлівалі амаль што егіпецкія калоны; ён знікаў у гары, у дзікай неапрацаванай прыродзе. Храм гэты быў асветлены лямпамі ў эрурыійскіх высокіх кандэлябрах, дзённае святло скупа падала ў яго з другога храма, праходзячы праз празрысты вобраз нараджэння. У гэтай крыпце павінны былі пакоіцца ўсе героі, загінуўшыя ў 1812 годзе; вечная паніхіда павінна была служыцца па забітых на полі бітвы, на сценах павінны былі быць высечаны імёны ўсіх іх, ад палкаводцаў да радавых.

На гэтай труне, на гэтых могілках раскідваўся ва ўсе бакі роўназначны грэчаскі крыж другога храма,—храма распасцёртых рук, жыцця, пакут, працы. Каланада, якая вядзе да яго, была ўпрыгожана статуямі ветхазаветных асоб. Ля ўваходу стаялі прарокі. Яны стаялі па-за храмам, указваючы шлях, па якому ім ісці не прышлося. Унутры гэтага храма былі ўся евангельская гісторыя і гісторыя апостальскіх дзеянняў.

Над ім, вячаючы яго, заканчваючы і завяршаючы, быў трэці храм у выглядзе ратонды. Гэты храм, ярка асветлены, быў храмом духа, непарушнага спакою, вечнасці, якая выяўлялася кольцападобным яго планам. Тут не было ні абразоў, ні скульптур, толькі знадворку ён быў акружаны вянком архангелаў і накрыты каласальным купалам.

Я цяпер перадаю напамяць галоўную мысль Вітберга; яна ў яго была распрацавана да дробных дэталяў і ўсюды ў поўнай адпаведнасці хрысціянскай тэадыцэі і архітэктурнаму характару.

Здзіўляючы чалавек, ён усё жыццё працаваў над сваім праектам. Дзесяць год падсуднасці ён займаўся толькі ім; пад гнётам беднасці і нястачы ў ссмыслы, ён кожны дзень прысвячаў некалькі гадзін свайму храму. Ён жыў у ім, ён не верыў, што яго не будучы будоваць: успаміны, уцеха, слава—усё было ў гэтым партфелі артыста.

Можа, калі-небудзь другі мастак, пасля смерці пакутніка, атрасе пыл з гэтых аркушоў і з найвялікшай пашанай выдасць гэты архітэктурны мартыролаг, за якім прайшло і адпакутавана вялікае жыццё, на момант асветленае яркім святлом і зацёртае, раздаўленае потым, папаўшы паміж царом-фельдфебелем, прыгоннымі сенатарамі і міністрамі-пісцамі.

Праект быў геніяльны, страшны, недасяжны; вось таму Александр яго выбраў, таму вось яго і трэба было выканаць. Кажуць, што гара не магла стрымаць гэтага храма. Я не веру гэтаму, асабліва, калі мы ўспомнім усе новыя сродкі інжынераў у Амерыцы і Англіі, гэтыя тунелі ў восем мінут язды, счэпныя масты і інш.

Міларадовіч раіў Вітбергу тоўстыя калоны ніжняга храма зрабіць маналітнымі з граніта. На гэта нехта заўважыў графу, што правоз з Фінлянды будзе вельмі дорага каштаваць.

— Іменна таму вось і трэба іх выпісаць,—адказаў ён;—калі-б гранітная каменаломня была ў Маскве-рацэ, што за цуд быў-бы іх паставіць.

Міларадовіч быў воін-паэт і тамуразумеў наогул паэзію. Грандыёзныя рэчы робяцца грандыёзнымі сродкамі.

Адна прырода робіць вялікае дарма.

Галоўнае абвінавачанне, якое падала на Вітберга з боку нават тых, якія ніколі не сумняваліся ў яго чыстаце,—навошта ён прыняў месца дырэктара, ён, неспрактываваны артыст, малады чалавек, які нічога не разумее ў канцылярскіх справах? Яму трэба было абмежавацца ролю архітэктара. Гэта праўда.

Але такія абвінавачанні лёгка падтрымліваць, седзячы ў сваім пакоі. Ён іменна таму і прыняў, што быў малады, неспрактываваны, артыст; ён прыняў таму, што пасля прыняцця яго праекту яму здавалася ўсё лёгкім; ён прыняў таму, што сам цар прапанаваў яму, падбадзёрваў яго, падтрымліваў. У каго не закружылася-б галава? Дзе гэтыя цвярозыя людзі, умераныя, стрыманыя? Ды калі ёсць, то яны не робяць каласальных праектаў і не прымушаюць „гаварыць каменні“!

Само сабой зразумела, што Вітберга акружыў натоўп шэльмаў, людзей, якія лічаць Расію за аферу, службу—за выгодную здзелку, пасаду—за шчаслівы выпадак нажыцца. Няцяжка было зразумець, што яны пад нагамі Вітберга выкапаюць яму. Але для таго каб ён, упаўшы ў яе, не мог з яе выбрацца, для гэтага трэба было яшчэ, каб да крадзяжу далучылася зайздрасць адных, зняважаная ганарлівасць другіх.

Таварышамі Вітберга ў камісіі былі: мітрапаліт Філарэт, маскоўскі генерал-губернатар, сенатар Кушнікаў; усе яны адразу-ж былі пакрыўджаны таварыствам з малакасосам, ды яшчэ такім, які смела гаворыць свае думкі і пярэчыць, калі не згодзен.

Яны памаглі забытаць яго, памаглі зганьбаваць і бязлітасна загубілі потым.

Гэтаму спрыяла спачатку падзенне містычнага міністэрства князя А. Н. Галіцына, потым смерць Александра.

Разам з міністэрствам Галіцына палі масонства, біблейскія таварыствы, лютэранскі піэтызм, якія ў асобе Магніцкага ў Казані і Руніча ў Пецербургу дайшлі да бязмежнай уродлівасці, да дзікіх праследаванняў, да сударгавых скокаў, да клікушаства і бог ведае якіх дзіваў.

З свайго боку, дзікае, грубае, цёмнае праваслаўе ўзяло верх. Яго прапаведваў ноўгародскі архімандрэт Фоцій, які жыў у нейкай—зразумела, не цяснай,—блізасці з графіняй Орловай. Дачка славутага Алексея Грыгор'евіча, які задушыў Петра III, думала выратаваць душу бацькі, аддаючы Фоцію і яго манастыру большую частку незлічонага маёнтка, гвалтоўна адабранага ў манастыроў Екацерынай, і аддаючыся шалёнаму фанатызму*.

Але чаго пецербургскі ўрад цвёрда трымаецца, чаму ён не здраджвае, як-бы ні мяняліся яго прынцыпы, яго рэлігія, гэта—несправядлівае ганенне і праследаванні. Шаленства Рунічаў і Магніцкіх павярнулася на Рунічаў і Магніцкіх. Біблейскае таварыства, якое ўчора ўхвалялі і шанавалі, апора маральнасці і рэлігіі, сёння закрыта, запячатана і пастаўлена на адну дошку амаль што з фальшывымі манетчыкамі; „Сіонскі вестник“, учора рэкамендаваны ўсім бацькам сямейства, забаронены больш як Вольтэр і Дзідро, і яго выдавец Лабзін сасланы ў Волагду.

Падзенне князя А. Н. Галіцына пацягнула і Вітберга; усё валіцца на яго: камісія скардзіцца, мітрапаліт пакрыўдзіўся, генерал-губернатар не здаволены. Яго адказы „дзёрзкія“ (у яго справе *дзёрзкасць* пастаўлена як адно з галоўных абвінавачанняў), яго падначаленыя *крадуць*,—як быццам хто-небудзь, знаходзячыся на службе ў Расіі, не крадзе. Аднак, магчыма, у Вітберга кралі больш, чым у другіх: ён не меў ніякай прывычкі загадваць смірыцельнымі дамамі і класнымі злодзеямі.

Александр загадаў Аракчэеву разабраць справу. Яму было шкода Вітберга, ён перадаў яму праз аднаго з сваіх прыбліжных, што ён упэўнены у яго невінаватасці.

Але Александр памёр, і Аракчэев паў. Справа Вітберга пры Нікалаю набыла зараз-жа горшы ход. Яна цягнулася *дзесяць* гадоў з неймавернымі недарэчнасцямі. Абвінаваўчыя пункты, прызнання крмінальнай палатай, абвяргаюцца сенатам; пункты, у якіх апраўдвае палата, ставяцца ў віну сенатам. Камітэт міністраў прымае ўсе абвінавачанні. Гасудар, карыстаючыся „лепшай прывілейяй цароў—мілаваць і зменшваць кары“, дадае да прыгавару ў Вятку.

Такім чынам, Вітберг адправіўся ў ссылку, адстаўлены ад службы „за злоўжыванне даверлівасцю імператара Александра і за страты, учыненыя казне“; на яго налічваюць мільён, здаецца, рублёў, бяруць увесь маёнтак, прадаюць усё з публічнага торгу і пускаюць чутку, што ён пераслаў безліч грошай у Амерыку.

Я жыў з Вітбергам у адным доме два гады і пасля быў да самага ад'езду заўсёды ў зносінах з ім. Ён не выратаваў нават надзённага кавалка хлеба; сям'я яго жыла ў самай страшнай беднасці.

Для характарыстыкі гэтай справы і ўсіх падобных у Расіі я прывяду дзве невялікія падрабязнасці, якія ў мяне асабліва асталіся ў памяці.

Вітберг купіў для работ гай у купца Лабанава; перш чым пачалі рубіць яго, Вітберг убачыў другі гай, таксама Лабанава, бліжэй да ракі, і прапанаваў яму замяніць праданы для храма на гэты. Купец згадзіўся. Гай быў вырублены, лес сплаўлены. Пазней сцатрэбіўся другі гай, і Вітберг зноў купіў першы. Вось—славутае абвінавачанне ў падвойнай куплі аднаго гаю. Бедны Лабанаў быў пасаджаны ў астрог за гэтую справу і памёр там.

Другая справа была перад маімі вачыма. Вітберг скупляў маёнтакі для храма. У яго быў намер, каб памешчыцкія сяляне, купленыя з зямлёй для храма, абавязваліся выстаўляць пэўную колькасць работнікаў; гэтым спосабам яны набывалі поўную волю сабе і вёсцы. Забаўна, што нашы сенатары-памешчыкі знаходзілі ў гэтай меры нейкае нявольніцтва!

Між іншым, Вітберг хацеў купіць маёнтак майго бацькі ў Рузскім павеце, на беразе Масквы-ракі. У вёсцы быў знойдзены мрамар, і Вітберг прасіў дазволу зрабіць геалагічнае даследаванне, каб вызначыць колькасць яго. Бацька мой дазволіў. Вітберг паехаў у Пецербург.

Месяцы праз тры бацька мой дазнаецца, што ломка каменя адбываецца ў велізарным размеры, што азімыя палі сялян завалены мрамарам; ён пра-тэстует, яго не слухаюць. Пачынаецца ўпарты працэс. Спачатку хацелі ўсё зваліць на Вітберга, але, на няшчасце, выявілася, што ён не даваў

ніякага загаду і што ўсё гэта было зроблена камісіяй у часе яго адсутнасці.

Справа пайшла ў сенат. Сенат вырашыў, на *ўсеагульнае здзіўленне*, даволі блізка да *здаровага сэнсу*: наламаны камень пакінуць памешчыку, лічачы гэта ўзнагародай за памятыя палі; грошы, страчаныя казнай на ломку і работу, да ста тысяч асігнацыямі, спагнаць з падпісаўшых кантракт аб работах. Падпісаўшыя былі: князь Галіцын, Філарэт і Кушнікаў. Зразумела,—крык, шум. Справу давялі да гасудара.

У яго свая юрыспрудэнцыя: ён загадаў вызваліць інаватых ад плацяжу, таму, напісаў ён уласнаручна, як і надрукавана ў сенацкай запісцы, „што члены камісіі не ведалі, што падпісвалі“. Дапусцім, што мітрапаліт па рамяслу павінен усё прымаць з пакораю, а якія іншыя вяльможы, што прынялі падарунак, так пачціва і літасціва матывіраваны!

Але адкуль-жа было ўзяць сто тысяч? Казённае дабро, кажучь, ні на агні не гарыць, ні ў вадзе не тоне,—яно толькі крадзецца, маглі-б мы дадаць. Чаго тут задумвацца,—зараз генерал-ад'ютанта на паштовых у Маскву разбіраць справу.

Стрэкалаў усё разабраў, упарадкаваў, уладзіў і скончыў за некалькі дзён: камень у памешчыка ўзяць за суму, заплачаную за ломку, аднак, калі памешчык хоча пакінуць, спагнаць з яго сто тысяч. Асаблівай узнагароды памешчыку не належыць таму, што каштоўнасць яго маёнтка павялічылася адкрыццём новай галіны багацця (гэта-ж *chef d'oeuvre*¹), а зрэшты, за памятыя сялянскія палі *выдаць* па закону аб затопленых лугах і патраўленых сенакосах, зацверджанаму Петром I, столькі васьм капеек з дзесяціны.

Уласна кажучы, пацярпеў у гэтай справе мой бацька. Не трэба дадаваць, што ломка гэтага каменя ў працэсе ўсё-такі пастаўлена на кошт Вітберга.

... Гады праз два пасля ссылкі Вітберга вяцкае купецтва надумалася пабудаваць новую царкву.

Жадаючы ўсюды і ва ўсім забіць усякі дух незалежнасці, асабістасці, фантазіі, волі, Нікалай выдаў цэлы том царкоўных фасадаў, *высачайша* зацверджаных. Хто-б ні хацеў будаваць царкву, ён павінен абавязкова выбраць адзін з казённых планаў. Кажучь, што ён-жа забараніў пісаць рускія оперы, лічачы, што нават пісанья ў III Аддзяленні ўласнай канцылярый флігель-ад'ютантам Львовым нічога не варты. Але гэтага яшчэ мала,—яму трэба было-б выдаць збор высачайша зацверджаных матываў.

Вяцкае купецтва, перабіраючы „апрабаваныя“ планы, мела смеласць не быць згодным з густам гасудара. Праект вяцкага купецтва здзівіў Нікалая, ён зацвердзіў яго і загадаў прадпісаць губернскаму начальству, каб пры выкананні не сказілі мыслі архітэктара.

— Хто рабіў гэты праект?—запытаўся ён у статс-сакратара.

— Вітберг, в. в.

— Як, той Вітберг?

— Той самы, в. в.

І вось Вітбергу, як снег на галаву,—дазвол вярнуцца ў Маскву або Пецербург. Чалавек прасіў дазволу апраўдацца,—яму адмовілі; ён зрабіў удалы праект,—гасудар загадаў яго вярнуць, як быццам хто-небудзь сумняваўся ў яго мастацкай здольнасці...

У Пецербургу, гінучы ад беднасці, ён зрабіў апошнюю спробу абараніць свой гонар. Яна зусім не ўдалася. Вітберг прасіў аб гэтым князя А. Н. Галіцына, але князь не лічыў магчымым узнімаць зноў справу і раіў Вітбергу напісаць жаласлівае пісьмо да наследніка з просьбай аб

¹ Шэдэўр, узор.

грашовай дапамозе; ён абяцаў з Жукоўскім пахадайнічаць і абяцаў рублёў тысячу срэбрам.

Вітберг адмовіўся.

У 1846, у пачатку зімы, я быў апошні раз у Пецербургу і бачыў Вітберга. Ён зусім гінуў; нават яго ранейшы гнеў супроць яго ворагаў, які я так любіў, пачаў гаснуць; надзей у яго ўжо не было, ён нічога не рабіў, каб выйці са свайго становішча: роўная роспач даканала яго, існаванне зламалася на ўсіх суставах. Ён чакаў смерці.

Калі гэтага хацеў Нікалай Паўлавіч, то ён можа быць здаволены.

Ці жыве яшчэ пакутнік? Не ведаю, але мала надзеі.

— Калі-б не сям'я, не дзеці,—казаў ён мне на развітанні,—я вырваўся-б з Расіі і пайшоў-бы жабраваць; з маім владзімірскім крыжам на шыі спакойна працягнуў-бы я праходжым руку, якую паціскаў імператар Аляксандр, расказваючы ім пра мой праект і лёс мастака ў Расіі!

Лёс твой, пакутнік, думаў я, будзе вядомы ў Еўропе; я табе за гэта адказваю.

Блізасць з Вітбергам была мне вялікай палёгкай у Вятцы. Сур'ёзная яснасць і некаторая ўрачыстасць у манерах надавалі яму нешта духоўнае. Ён меў вельмі чыстую натуру і наогул больш схіляўся да аскетызма, чым да асалодаў; але яго строгасць нічога не адбірала ад раскошы і багацця яго артыстычнай натуры. Ён умеў свайму містыцызму надаваць такую пластычнасць і такі прыгожы каларыт, што прырэчанне замірала на губах, шкада было аналізаваць, раскладаць мільгаючыя вобразы і туманныя карціны яго фантазіі.

Містыцызм Вітберга ляжаў часткаю ў яго скандынаўскай крыві; гэта—тая самая халодна абдуманая лятученнасць, якую мы бачым у Сведэнборгу, падобная ў сваю чаргу на вогненнае адлюстраванне сонечных прамянёў, што падаюць на ледзяныя горы і снягі Нарвегіі.

Уплыў Вітберга пахіснуў мяне. Але рэальная натура мая ўзяла ўсё-такі верх. Мне не суджана было падымацца на трэцяе неба, я нарадзіўся зусім зямным чалавекам. Ад маіх рук не верцяцца сталы, і ад майго погляду не качаюцца кольцы. Дзеёнае святло мыслі мне бліжэй, чым месяцавае асвятленне фантазіі.

Але іменна ў тую эпоху, калі я жыў з Вітбергам, я больш, чым калі-небудзь, быў схільны да містыцызма*.

Разлука, ссылка, рэлігійная экзальтацыя пісьмаў, якія я атрымліваў, каханне, што ўсё мацней і мацней абнімала ўсю душу, і разам гнятучае пачуццё раскаяння,—усё гэта памагала Вітбергу.

І яшчэ гады два пасля таго быў я пад уплывам ідэй містычна-соцыяльных, узятых з евангелля і Жан-Жака, на манёр французскіх мысліцеляў нахштальт П'ера Леру*.

Огарэў яшчэ раней за мяне акунуўся ў містычныя хвалі. У 1833 ён пачынаў пісаць тэкст для Гебелевай¹ араторы „Згублены рай“. „У ідэі „Згубленага раю“,—пісаў мне Огарэў,—месціца ўся гісторыя чалавецтва!“ Значыць, у той час і ён шукаў рай ідэала лічыў за згублены.

Я ў 1838 годзе напісаў у сацыяльна-рэлігійным духу гістарычныя сцэны, якія тады лічыў за драмы. У адных я рысаваў барацьбу старажытнага свету з хрысціянствам; тут Павёл, уваходзячы ў Рым, уваскрашаў мёртвага юнака да новага жыцця; у другіх—барацьбу афіцыйнай царквы з квакерамі і ад'езд Вільяма Пена ў Амерыку, у Новы свет².

¹ Гебель—вядомы кампазітар таго часу.

² Я гэтыя сцэны, не разумеючы чаму, задумаў напісаць *вершамі*. Мабыць, я думаў, што кожны можа пісаць пяцістопным ямба без рыфмаў, калі сам Пагодзін пісаў ім. У 1839 або 1840 годзе я даў абодва сшыткі Белінскаму і спакойна чакаў пахвал. Але Белінскі на другі дзень прыслаў мне іх з запіскай, у якой пісаў: „Загадай, калі ласка, перапісаць

Містыцызм навукі неўзабаве замяніў ва мне евангельскі містыцызм; на шчасце, вызваліўся і ад другога.

Але вернемся ў наш скромны Хлынаў-гарадок, перайменаваны, не ведаю навошта, хіба з фінскага патрыятызма, Екацерынай II у Вятку.

У гэтай глушы вяцкай ссылкі, у гэтым брудным асяроддзі чыноўнікаў, у гэтай сумнай далечы, разлучаны з усім дарагім, без абароны адданы ва ўладу губернатара, я правёў многа цудоўных, святых мінут, сустрэў многа гарачых сэрцаў і сяброўскіх рук.

Дзе вы? Што з вамі, падснежныя сябры мае? Дваццаць год мы не бачыліся. Мабыць, пастарэлі і вы, як я; дачок выдаеце замуж, не п'еце больш бутэлькамі шампанскае і шклянчакай на ножцы наліўку. Хто з вас разбагацеў, хто збыднеў, хто ў чынах, хто ў паралічы? А галоўнае, ці жыве ў вас памяць пра нашы смелыя гутаркі, ці жывуць твая струны, якія так моцна ўзрушаліся любоўю і *абурэннем*?

Я астаўся той самы, вы гэта ведаеце; мабыць, далятаюць да вас весткі з берагоў Темзы. Іншы раз успамінаю вас, заўсёды з любоўю; у мяне ёсць некалькі пісем таго часу; некаторыя з іх мне страшэнна дарагія, і я люблю іх перачытваць.

„Я не сарамлюся табе прызнацца,— пісаў мне 26 студзеня 1838 адзін юнак*,—што мне вельмі прыкра цяпер. Памажы мне дзеля таго жыцця, да якога заклікаў мяне, памажы мне сваёй парадай. Я хачу *вучыцца*, вызнач мне кнігі, вызнач, што хочаш, я скарыстаю ўсе сілы, дай мне ход,—на табе будзе грэх, калі ты адштурхнеш мяне“.

„Я цябе благаслаўляю,—піша мне другі, следам за маім ад'ездам,—як земляроб благаслаўляе той дождж, які ажывіў яго няўгноеную глебу“.

Не з ганарліваці перапісаў я гэтыя радкі, а таму, што яны мне вельмі дарагія. За гэтыя юнацкія заклікі і юнацкую любоў, за гэтую ўзбуджаную ў іх *тугу* можна было прымірыцца з дзевяцімесячнай турмой і трохгадовым жыццём у Вятцы*.

А тут два разы на тыдзень прыходзіла ў Вятку маскоўская пошта; з якім хваляваннем чакаў я каля паштовай канторы, пакуль разбяруць пісьмы, з якім трэпетам ламаў пячаць і шукаў у пісьме з дому, ці няма маленькай запісачкі на тонкай паперы, пісанай надзіва дробным і прыгожым почыркам.

І я не чытаў яе ля паштовай канторы, а ціха ішоў дадому, адкладаючы мінуту чытання, адчуваючы асалоду ад адной думкі, што пісьмо *ёсць*.

Гэтыя пісьмы ўсе захаваліся. Я іх пакінуў у Маскве. Вельмі хацелася б перачытаць іх і страшна дакрануцца...

Пісьмы—больш, чым успаміны: на іх запяклася кроў падзей, гэта—само мінулае, як яно было, затрыманае і нятленнае.

... Ці трэба яшчэ раз ведаць, бачыць, датыкацца зморшчанымі ад старасці рукамі да свайго шлюбнага убрання?..

усё, не адзначаючы вершаў; я тады з ахвотай прачытаю, а цяпер мне ўсё перашкаджае думка, што гэта вершы*.

Забіў Белінскі абедзве спробы драматычных сцэн. Але-ж я яму адплаціў таксама. У 1841 Белінскі змясціў у „Отечественных записках“ доўгую гутарку аб літаратуры. „Як табе падабаецца мой апошні артыкул?“—запытаўся ён у мяне, абедваючы *en petit comité* [у сваёй кампаніі] у Дюсо. „Вельмі,—адказаў я;—усё, што ты гаворыш, вельмі добра, але скажы, калі ласка, як-жа ты мог біцца, дзве гадзіны гаварыць з гэтым чалавекам, не здагадаўшыся з першага слова, што ён дурань?“—„І сапраўды так,—сказаў, заходзячыся смехам, Белінскі,—ну, брат, зарэзаў! Ён-жа зусім дурань!“ А. Г.

РАЗДЕЛ XVII*

*Наследник у Вятцы.—Падзенне Тюфяева.—Перавод
у Владзімір.—Іспраўнік на следстве.*

Наследник будзе ў Вятцы! Наследник едзе па Расіі, каб сябе ёй паказаць і яе паглядзець. Навіна гэтая цікавіла ўсіх, але больш за ўсіх, зразумела, губернатара. Ён замітусіўся і нарабіў рад неймаверных глупстваў: загадаў мужыкам па дарозе быць адзетымі ў святочныя кафтаны, загадаў у гарадах перафарбаваць платы і адрамантаваць тратуары. У Орлове бедная ўдава, уладальніца невялікага дома, заявіла гараднічаму, што ў яе няма грошай на папраўку тратуара; гараднічы данёс губернатару. Губернатар загадаў у яе разабраць падлогу (тратуары там драўляныя), а калі няхопіць, зрабіць папраўку на казённы кошт і спагнаць потым з яе грошы, хоць-бы для гэтага трэба было прадаць дом з публічнага торгу. Да продажу не дайшло, а падлогу ў доме ўдавы разабралі.

Вёрст за пяцьдзесят ад Вяткі знаходзіцца месца, на якім з'явіўся ноўгарадцам чудаворны абраз Нікалая Хлыноўскага. Калі ноўгарадцы пасяліліся ў Хлынове (Вятцы), яны абраз перанеслі, але ён знік і зноў з'явіўся на Вялікай рацэ за пяцьдзесят вёрст ад Вяткі. Ноўгарадцы зноў перанеслі яго, але разам з тым далі абяцанне, калі абраз астанецца, штогодна насіць яго ўрачыстым ходам на Вялікую раку, здаецца, 23 мая. Гэта—галоўнае летняе свята ў Вяцкай губерні. За суткі адпраўляецца абраз на багатым дашчаніку па рацэ, з ім—архіерэй і ўсё духавенства ў поўным аблачэнні. Сотні розных лодак, дашчанікаў, чаўноў, напоўненых сялянамі і сялянкамі, вацякамі, мяшчанаў, стракатаў чарадой рухаюцца за дашчанікам з абразам. І наперадзе ўсіх—губернатарская расшыва, пакрытая чырвоным сукном. Дзікае відовішча гэтае вельмі прыгожае. Дзесяткі тысяч народу з блізкіх і далёкіх паведаў чакаюць абраза на Вялікай рацэ. Усё гэта вандруе шумнымі натоўпамі каля невялікай вёскі, і, што найбольш дзіўна, натоўпы нехрышчоных вацякоў і чарамісаў, нават татар, прыходзяць маліцца абразу. Затое і свята мае чыста язычаскі выгляд. За манастырскай сцяной вацякі, рускія прыносяць у ахвяру бараноў і цялят, іх тут-жа б'юць, іераманах чытае малітвы, благаслаўляе і асвятчае мяса, якое падаюць праз асобае акно з унутранага боку агарожы. Мяса гэтае раздаюць кавалкамі народу. Некалі давалі яго дарма, цяпер манахі бяруць некалькі капеек за кожны кавалак, так што мужык, які падараваў цэлае цялё, павінен страціць грош-другі, каб атрымаць кавалак сабе на ежу. На манастырскім дварэ сядзяць цэлыя натоўпы жабракоў, калек, сляпых, розных уродаў, якія хорам спяваюць „Лазара“. Маладыя паповічы і мяшчанскія хлапчкі сядзяць на магільных помніках каля царквы з чарнільніцай і крычаць: „Каму памятцы пісаць? Каму памятцы?“ Бабы і дзеўкі акружаюць іх, гавораць імёны; хлапчкі, зухавата скрыпаючы пяром, паўтараюць: „Мар'ю, Мар'ю, Акуліну, Сцепаніду, айца Іаана, Матрону,—ну, цётка, давай тваіх... Бачыш, адкалола грош; менш пятака ўзяць нельга: сваякоў

у цябе многа—Іаана, Васілісу, Іону, Мар'ю, Еўпраксею, младзенца Кацярыну...“

У царкве штурханіна і дзіўнае даванне перавагі: адна баба перадае суседу свечку з дакладным даручэннем паставіць „госцю“, другая „гаспадару“. Вяцкія манахі і дзякі без просьбу п'яныя ўвесь час гэтай працэсіі. Яны па дарозе спыняюцца ў вялікіх вёсках, і мужыкі іх частуюць як на ўбой.

Вось гэтае народнае свята, да якога сяляне прызвычаліся спрадвеку, пераставіў было губернатар, жадаючы ім пацешыць наследніка, які павінен быў прыехаць 19 мая; што за бяда, здаецца, калі Нікалай-госць на тры дні раней прыдзе да *гаспадара*? На гэта патрэбна была згода архіерэя; на шчасце, архіерэй быў чалавек памяркоўны і не знайшоў нічога, каб прарэчыць супроць губернатарскага намеру адсвяткаваць 23 мая 19-га.

Рад дагодлівых мер сваіх для прыёму наследніка губернатар паведаміў гасудару,—паглядзіце, моў, як сынка частуем. Гасудар, прачытаўшы, усхалеў і сказаў міністру ўнутраных спраў: „Губернатар і архіерэй дурні, пакінуць свята, як было“. Міністр намыліў галаву губернатару, сінод—архіерэю, і Нікалай-госць астаўся пры сваіх прывычках.

Паміж рознымі распараджэннямі з Пецербурга загадана было ў кожным губернскім горадзе падрыхтаваць выстаўку розных твораў і вырабаў края і размясціць яе па трох царствах прыроды. Гэты падзел на царствы вельмі абцяжарыў канцылярыю і нават часткаю Тюфяева. Каб не памыліцца, ён адважыўся, не глядзячы на сваю непрыязнь да мяне, паклікаць мяне на параду.

— Ну, напрыклад, мёд,—казаў ён,—куды належыць мёд? Або залочаная рама,—як вызначыць, дзе яна павінна быць?

Убачыўшы з маіх адказаў, што я маю надзіва дакладныя веды аб трох царствах прыроды, ён прапанаваў мне заняцца размяшчэннем выстаўкі.

Пакуль я займаўся размяшчэннем драўлянага начыння і вацяцкіх уборанняў, мёду і чыгунных рашотак, а Тюфяеў усё ўжываў лютыя меры для большага ўсцешання „яго высокасці“, яна ўжо з'явілася ў Орлоў, і грамавая вестка пра арышт орлоўскага гараднічага разнеслася па гораду. Тюфяеў пажайцеў і пачаў неяк няўпэўнена ступаць нагамі.

Дзён за пяць да прыезду наследніка ў Орлоў, гараднічы пісаў Тюфяеву, што ўдава, у якой разабралі падлогу, скандаліць, і што купец нейкі, багаты і вядомы ў горадзе чалавек, выхваляецца, што усё наследніку скажа. Тюфяеў наконт яго распарадзіўся вельмі разумна: ён загадаў гараднічаму западозрыць яго вар'ятам (прыклад Петроўскага яму спадабаўся) і паслаць для агляду ў Вятку; пакуль-бы справа цягнулася, наследнік паехаў-бы з Вяцкай губерні, на тым справа і скончылася-б. Гараднічы ўсё зрабіў: купец быў у вяцкай больніцы.

Нарэшце наследнік прыехаў. Суха пакланіўся Тюфяеву, не запрасіў яго і зараз-жа паслаў доктара Енохіна для агляду арыштаванага купца,—усё было яму вядома. Орлоўская ўдава сваю просьбу падала, другія купцы і мяшчане расказалі ўсё, што рабілася. Тюфяеў яшчэ на два градусы перакасіўся. Справа была нядобрая; гараднічы проста сказаў, што ён на ўсё меў пісьмовыя загады ад губернатара.

Доктар Енохін упэўніваў, што купец зусім здаровы, Тюфяеў быў знішчаны.

А восьмай гадзіне ўвечары наследнік са світай з'явіўся на выстаўку. Тюфяеў павёў яго, даючы блытаныя тлумачэнні і збянтэжана гаворачы пра нейкага *цара* Тахтамыша. Жукоўскі і Арсеньеў, бачачы, што справа не ідзе на лад, звярнуліся да мяне з просьбай паказаць ім выстаўку. Я павёў іх*.

Выгляд наследніка не выражаў той вузкай строгасці, той халоднай, бязлітаснай жорсткасці, як выгляд яго бацькі; рысы яго хутчэй паказ-

валі да брадушнасць і вяласць. Яму было блізка дваццаці год, ён пачынаў ужо таўснець.

Некалькі слоў, якія ён сказаў мне, былі ласкавыя, без хрыпатага, адрывістага тону Канстанціна Паўлавіча, без бацькаўскай прывычкі палохаць слухаючага да непрытомнасці.

Калі ён паехаў, Жукоўскі і Арсеньеў пачалі мяне распытваць, як я трапіў у Вятку; іх здівіла мова прыстойнага чалавека ў вяцкім губернскім чыноўніку. Яны зараз-жа прапанавалі мне сказаць наследніку пра маё становішча, і, сапраўды, яны зрабілі ўсё, што маглі. Наследнік прасіў гасудары аб дазволе мне ехаць у Пецярбург. Гасудар адказаў, што гэта было-б несправядліва ў адносінах да іншых сасланых, але, узяўшы на ўвагу просьбу наследніка, загадаў мяне перавесці ў Владзімір; гэта было геаграфічнае палепшанне: семсот верст менш. Але аб гэтым пасля.

Увечары быў бал у благародным сабранні. Музыканты, знарок выпісаныя з аднаго з заводаў, прыехалі да смерці п'яныя; губернатар распарадзіўся, каб іх замкнулі за суткі да бала і проста з паліцыі канваіравалі на хоры, адкуль не выпускалі нікога да сканчэння бала.

Бал быў недарэчны, нязграбны, надта бедны і надта стракаты, як заўсёды бывае ў маленькіх гарадках пры надзвычайных выпадках. Паліцэйскія мітусіліся, чыноўнікі ў мундзірах туліліся да сцен, дамы тоўпіліся каля наследніка падобна да таго, як дзікія акружаюць падарожнікаў... Дарэчы аб дамах. У адным гарадку быў прыгатаваны пасля выстаўкі „гутэ“¹. Наследнік нікога не браў, апрача аднаго персіка, костачку якога ён кінуў на акно. Раптам з натоўпу чыноўнікаў аддзяляецца высокая фігура налітага спіртам земскага засядацеля, вядомага гулякі, які мерным крокам ідзе да акна, бярэ костачку і кладзе яе ў кішэню.

Пасля бала або гутэ засядацель падыходзіць да адной са значных дам і прапануе высачайша абсмоктаную костачку; дама ў захапленні. Потым ён падыходзіць да другой, потым да трэцяй,—усе страшэнна рады.

Засядацель купіў пяць персікаў, выразаў костачкі і ашчаслівіў шэсць дам. У каго сапраўдная? Кожная думае, што ў яе сапраўдная...

Тюфяеў, пасля ад'езду наследніка, рыхтаваўся, сашчаміўшы сэрца, змяніць пашалык на сенатарскае крэсла, але вышла горш.

Тыдні праз тры пошта прывезла з Пецярбурга паперы на імя „упраўляючага губерній“. У канцэлярыі ўсе перапалохаліся. Рэгістратар губернскага праўлення прыбег сказаць, што ў іх атрыманы ўказ. Кіраўнік спраў кінуўся да Тюфяева; Тюфяеў сказаў, што ён хворы, і не паехаў у прысутства.

Праз гадзіну мы даведаліся, што ён быў адстаўлены—*sans phrase*².

Увесь горад быў рады падзенню губернатара; кіраванне яго мела ў сабе нешта удушлівае, нячыстае, затхла-прыказнае, і, не гледзячы на тое усё—такі агідна было глядзець на лікаванне чыноўнікаў.

Так, не адзін асеў ударыў капытом гэтага параненага вепра. Чалавечая подласць і тут паказалася не менш, як пры падзенні Напалеона, не гледзячы на розніцу дыяметраў. Увесь апошні час я быў з ім у адкрытай варожасці, і ён абавязкова выслаў-бы мяне ў які-небудзь заштатны горад Кай, калі-б яго не прагналі самога. Я аддаляўся ад яго, і мне нечага было змяняць у маіх паводзінах адносна яго. Але другія, якія учора здымалі капялюш, убачыўшы яго карэту, глядзелі яму ў вочы, ласкава ўсміхаліся яго шпіцу, частавалі табаком яго камердынера,—ціпер ледзь кланяліся з ім і крычалі на ўвесь голас супроць непарадкаў, якія ён рабіў *разам з ім*. Усё гэта старое і да таго часта паўтараецца з веку ў век і

¹ Закуска.

² Без далейшых гутарак.

ўсюды, што нам трэба гэтую нізасць прыняць за агульначалавечую рысу і, прынамсі, не здзіўляцца з яе.

З'явіўся новы губернатар. Гэта быў чалавек зусім іншага складу. Высокі, тоўсты і рыхла-лімфатычны мужчына, гадоў пад пяцьдзсят, із прыемнай усмешкай на твары і з далікатнымі манерамі. Ён гаварыў з незвычайнай граматычнай правільнасцю, расцягла, падрабязна, з яснасцю, якая магла сваёй залішнясцю зацягнуць самы просты прадмет. Ён быў вучань ліцэя¹, таварыш Пушкіна, служыў у гвардыі, купляў новыя французскія кнігі, любіў гутарыць аб прадметах важных і даў мне кнігу Токвіля аб дэмакратыі ў Амерыцы на другі дзень пасля прыезду.

Перамена была вельмі рэзкая. Тыя-ж пакоі, тая-ж мэбля, а на месцы татарскага баскака з тунгузскім тварам і сібірскімі прывычкамі—дактрынер, крыху педант, але ўсё-ж прыстойны чалавек. Новы губернатар быў разумны, але розум яго неяк свяціў, а не грэў, падобна да яснага зімняга дня—прыемнага, але ад якога пладоў не дачакаешся. Апрача таго ён быў страшны фармаліст,—фармаліст не прыказны, а як-бы гэта сказаць?.. Яго фармалізм быў другой ступені, але такі-ж нудны, як і ўсе іншыя.

Паколькі новы губернатар, быў сапраўды жанаты, губернатарскі дом страціў свой ультра-халасты і палігамічны характар. Зразумела, гэта павярнула ўсіх саветнікаў да саветніц; лысыя старыя не пахваляліся перамогамі „наконт клубнікі“, а, наадварот, пяшчотна гаварылі пра завялых, жорстка і вуглавата кастлявых або заплыўшых тлушчам да немагчымасці пускаць кроў, жонак сваіх.

Карнілаў быў прызначаны за некалькі год перад прыездам у Вятку, проста з семёнаўскіх або ізмайлаўскіх палкоўнікаў, кудысьці грамадзянскім губернатарам. Ён прыехаў на ваяводства, зусім не ведаючы спраў. Спачатку, як усе навічкі, ён узяўся ўсё чытаць; раптам яму папалася папера з другой губерні, якую ён, прачытаўшы два разы, тры разы, не зразумеў.

Ён паклікаў сакратара і даў яму прачытаць. Сакратар таксама не мог ясна растлумачыць справы.

— Што-ж вы зробіце з гэтай паперай,—запытаўся ў яго Карнілаў,—калі я яе перадам у канцэлярыю?

— Адпраўлю ў трэці стол, гэта па трэцяму сталу.

— Значыцца, столаначальнік трэцяга стала ведае, што рабіць?

— Як-жа, в. п., яму не ведаць? ён сёмы год кіруе сталом.

— Паклічце яго да мяне.

Прышоў столаначальнік. Карнілаў, аддаючы яму паперу, запытаўся, што трэба зрабіць. Столаначальнік прагледзеў спехам справу і далажыў, што, моў, у казённую палату трэба зрабіць запытанне і іспраўніку прадпісаць.

— Але што прадпісаць?

Столаначальнік запнуўся, і нарэшце, прызнаўся, што гэта цяжка так расказваць, а што напісаць лёгка.

— Вось крэсла, прашу вас напісаць адказ.

Столаначальнік узяўся за пяро і, не спыняючыся, бойка настрочыў дзве паперы.

Губернатар узяў іх, прачытаў, прачытаў раз і два,—нічога зразумець нельга.

— Я ўбачыў,—расказваў ён усміхаючыся,—што гэта, сапраўды, быў адказ на тую паперу,—і, благаславіўшыся, падпісаў. Ніколі больш не было паміну пра гэтую справу,—папера была зусім здавальняючая.

Вестка пра мой перавод у Владзімір прышла перад калядамі; я хутка сабраўся і выправіўся ў дарогу.

¹ А. А. Карнілаў.

З вядкім грамадствам я расстаўся па-сяброўску. У гэтым далёкім горадзе я знайшоў двух-трох шчырых прыяцеляў паміж маладымі купцамі*.

Усе хацелі наперабой паказаць выгнанніку ласку і дружбу. Некалькі саней праводзілі мяне да першай станцыі, і, колькі я ні адмаўляўся, у маю фурманку наставілі цэлы груз усякіх прыпасаў і він. На другі дзень я прыехаў у Яранск.

Ад Яранска дарога ідзе бясконцымі сасновымі лясамі. Ночы былі мясечныя і вельмі марозныя; невялікія санкі імчалі па вузенькай дарозе. Такіх лясоў я пасля ніколі не бачыў; яны ідуць такім чынам, не перарываючыся, да Архангельска; часам па іх забягаюць алені ў Вяцкую губерню. Лес найбольш будаўнічы. Сосны надзвычай стромкія ішлі міма саней, як салдаты, высокія і пакрытыя снегам, з пад якога тырчалі іх чорныя хвоі, як шчаціна. І заснеш, і зноў працнешся, а палкі соснаў усё ідуць шпаркімі крокамі, ацярушваючы іншы раз снег. Коней мяняюць у маленькіх расчышчаных месцах: хацінка, згубленая за дрэвамі, коні прывязаны да кашуля, званочкі пазвоньваюць, два-тры чараміскі хлопчыкі ў вышываных кашулях выбегаюць заспаўняць; фурман-вацяк нейкім спіатым альтам палаецца з таварышом, пакрычыць „айда“, заспявае песню ў дзве ноты... і зноў сосны, снег, снег, сосны...

Пры самым выездзе з Вяцкай губерні мне яшчэ прыйшлося развітацца з чыноўніцкім колам, і яно pour la clôture¹ з'явілася ва ўсім блеску.

Мы спыніліся каля станцыі; фурман пачаў распрагаць; высокі мужык паказаўся ў сенях і запытаўся:

— Хто праезджае?

— А табе што да таго?

— А тое, што іспраўнік загадаў даведацца, а я—рассыльны пры земскім судзе.

— Ну, дык ідзі-ж у станцыйную хату, там мая падарожная.

Мужык пайшоў і праз мінуту вярнуўся, гаворачы фурману:

— Не даваць яму коней.

Гэта было занадта. Я саскочыў з саней і пайшоў у хату. Падвыпіўшы іспраўнік сядзеў на лаўцы і дыктаваў падвыпіўшаму пісару. На другой лаўцы ў куце сядзеў або, лепш, ляжаў чалавек са скаванымі нагамі і рукамі. Некалькі бутэлек, шклянкі, попел ад табаку і гурбы папер былі раскіданы.

— Дзе іспраўнік?—сказаў я голасна, уваходзячы.

— Іспраўнік тут,—адказаў мне падвыпіўшы Лазарэў, якога я бачыў у Вятцы. Пры гэтым ён дзёрзка і груба ўтаропіў на мяне вочы... і раптам кінуўся да мяне з распасцёртымі абдымкамі.

Трэба пры гэтым успомніць, што пасля змены Тюфяева чыноўнікі, бачачы мае даволі добрыя адносіны з новым губернатарам, пачалі мяне пабойвацца.

Я спыніў яго рукою і запытаўся вельмі сур'ёзна:

— Як вы маглі загадаць, каб мне не давалі коней? Што гэта за недарэчнасць, на вялікай дарозе спыняць праезджых!

— Ды я пажартаваў, памілуйце, як вам не сорам злаваць? Коней, хутчэй коней, што ты тут стаіш, разбойнік!—закрычаў ён рассыльному.—Зрабіце ласку, выпіце шклянку чаю з ромам.

— Шчыра дзякую.

— Ды ці няма ў нас шампанскага?..—Ён кінуўся да бутэлек,—усе былі пустыя.

— Што вы тут робіце?

¹ На развітанне.

— Следства-с; вась малойчык гэты сякерай забіў бацьку і сястру родную, пасварыўшыся ды па рэўнасці.

— Дык гэта вы разам і балюеце?

Іспраўнік замяшаўся. Я зірнуў на чараміса: яму было гадоў дваццаць; нічога лютага не было ў яго твары, усходняга тылу, з вузенькімі, бліскучымі вачыма, з чорнымі валасамі.

Усё гэта разам да таго было агідна, што я вышаў зноў на двор. Іспраўнік выбег следам за мной; ён трымаў у адной руцэ чарку, у другой бутэльку рому і прыставаў да мяне, каб я выпіў.

Каб адчапіцца ад яго, я выпіў. Ён схаліў мяне за руку і сказаў:

— Вінават, ну, вінават, што рабіць! Але я спадзяюся, вы не скажаце пра гэта яго прэвасхадзіцельству, не загубіце блagarоднага чалавека.

Пры гэтым іспраўнік *схаліў маю руку і пацалаваў яе*, паўтараючы дзесьць раз:

— Далібог, не пагубіце блagarоднага чалавека.

Я з агідаю адняў руку і сказаў яму:

— Ды ідзіце вы да сябе,—трэба мне вельмі расказваць.

— Ды чым-жа мне дагадзіць вам?

— Паглядзіце, каб хутчэй запрагалі коней.

— Хутчэй,—закрываў ён,—айда, айда!—і сам пачаў тузаць нейкія вярхоўкі і раменьчыкі ў збруі.

Выпадак гэты моцна ўрэзаўся ў маю памяць. У 1846 годзе, калі я быў апошні раз у Пецербургу, трэба мне было схадзіць у канцылярыю міністра ўнутраных спраў, дзе я клапатаў аб пасе¹. Пакуль я гаварыў са стoлaначальнікам, прайшоў нейкі пан... па сяброўску пацскаючы руку магнатам канцылярыі, нядбайна кланяючыся стoлaначальнікам. „Фу, чорт пабяры, — падумаў я,—ды няўжо гэта ён?“

— Хто гэта?

— Лазарэў, чыноўнік асобых даручэнняў пры міністру і ў вялікай сіле.

— Быў ён у Вяцкай губерні іспраўнікам?

— Быў.

— Віншую вас, панове: дзевяць год назад ён цалаваў мне руку.

Пероўскі майстар выбіраць людзей!

¹ Пашпарце.

РАЗДЕЛ XVIII*

ПАЧАТАК ВЛАДЗІМІРСКАГА ЖЫЦЦЯ

... Калі я вышаў садзіцца ў фурманку ў Козьмадзем'янску, санбылі запрэжаны па-руску: тройка ў рад,—адзін у корань, два ў прыпрэжку; карэнны пад дугою весела званіў званочкам.

У Пермі і Вятцы запрагаюць коней гужам: аднаго перад другім або два ў рад, а трэцяга спераду.

Так сэрца і стукнула ад радасці, калі я ўбачыў нашу запрэжку.

— А ну, ну, пакажы нам свой спрыт!—сказаў я маладому хлапцу, які зухавата сядзеў на перадку ў непакрытым кажуху і цвёрдых рукавіцах, якія ледзь яму дазвалялі зблізіць пальцы, каб узяць залатоўку з маіх рук.

— Уважым-с, уважым-с. Эй, вы, галубочкі! Ну, пане,—сказаў ён, звяртаючыся раптам да мяне,—ты толькі трымайся: я зараз з гары коней пушчу.

Гэта быў круты спад да Волгі, па якой ішоў зімні тракт.

Сапраўды, коней ён пусціў. Сані не ехалі, а неяк цалкам скакалі справа налева і злева направа, коні імчалі з гары, фурман быў страшэнна здаволены ды, грэшны чалавек, і я сам,—руская натура.

Так уязджаў я на паштовых у 1838 год,—у лепшы, у самы светлы год майго жыцця. Раскажу вам нашу першую сустрэчу з ім.

Вёрст за восемдзесят ад Ніжняга ўвайшлі мы, гэта значыць я і мой камердынер Матвей, пагрэцца да станцыйнага наглядчыка. На дварэ быў вялікі мароз ды яшчэ з ветрам. Наглядчык, худы, хваравіты і змарнелы чалавек, запісваў падарожную, сам сабе дыктуючы кожную літару і ўсё-такі памыляючыся. Я зняў футру і хадзіў па пакоі ў велізарных футровых ботах; Матвей грэўся каля распаленай печы; наглядчык мармытаў; драўляны гадзіннік пастукваў разбітым і слабым гукам...

— Паглядзіце,—сказаў мне Матвей,—хутка дванаццаць гадзін: гэта-ж новы год. Я прынясу,—дадаў ён, поўзапытальна глядзячы на мяне,—што-небудзь з таго запасу, што нам у Вятцы паставілі?—І, не чакаючы адказу, кінуўся даставаць бутэлькі і нейкі пакунак.

Матвей, пра якога я яшчэ буду гаварыць пазней, быў больш, чым слуга: ён быў маім прыцелем, меншым братам. Маскоўскі мешчанін, адданы да Зоненберга, з якім мы таксама пазнаёмімся, на вывучэнне пераплётнага майстэрства, якога, аднак, Зоненберг не надта што ведаў, ён перайшоў да мяне.

Я ведаў, што маё адмаўленне засмуціла-б Матвея, ды і сам, па сутнасці, нічога не меў супроць паштовага свята... Новы год—свайго роду станцыя.

Матвей прынёс вяндрліны і шампанскага.

Шампанскае, як выявілася, замерзла ў гушчу; вяндрліну можна было рубіць сякерай: яна ўся блішчэла ад ільдзінак; але à la guerre comme à la guerre¹.

¹ На вайне, як на вайне.

„З новым годамі З новым шчасцем!..“ Сапраўды, з новым шчасцем. Хіба я не ехаў назад? Кожная гадзіна набліжала мяне да Масквы,—сэрца было поўна надзей.

Марожанае шампанскае не вельмі спадабалася наглядчыку: я даліў яму ў віно поўшклянкі рому. Гэтае новае half and half¹ мела вялікі поспех.

Фурман, якога я таксама запрасіў, быў яшчэ радыкальнай: ён насыпаў перцу ў шклянку пеннага віна, размяшаў лыжкай, выпіў разам, балезна ўздыхнуў і з нейкім стогнам дадаў: „Добра агорчыла!“

Наглядчык сам пасадзіў мяне ў сані і так шчыра клапаціўся, што ўкінуў у сена запаленую свечку і не мог яе потым знайсці. Ён быў у вельмі добрым настроі і паўтараў:

— Вось і мяне вы зрабілі з новым годам... Вось і з новым годам! Агорчаны фурман рушыў коней...

На другі дзень, а восьмай гадзіне ўвечары, прыехаў я ў Владзімір і спыніўся ў гасцініцы, надзвычай добра апісанай у „Тарантасе“, са сваёй курыцай „з рысся“, „хлебным пацішэ“ і воцатам замест бардо*.

— Вас пытаўся нейкі чалавек сёння зранку; ён, мабыць, чакае ў поўпіўной,—сказаў мне, прачытаўшы ў падарожнай маё імя, афіцыянт з тым зухаватым праборам і шалёным зачосам, якім адзначаліся раней адны рускія афіцыянты, а цяпер—афіцыянты і Людовік-Напалеон.

Я не мог зразумець, хто-б гэта мог быць.

— Ды вось і яны-с,—дадаў афіцыянт, старонячыся. Але з’явіўся спачатку не чалавек, а страшэннай велічыні паднос, на якім было шмат рознага добра: куліч і баранкі, апельсіны і яблыкі, яйкі, міндаль, ізюм... а за падносам паказалася сівая барада і блакітныя вочы старасты з владзімірскай вёскі майго бацькі.

— Гаўрыла Сямёнавіч!—ускрыкнуў я і кінуўся яго абнімаць. Гэта быў першы чалавек з нашых, з ранейшага жыцця, якога я сустрэў пасля турмы і ссылкі... Я не мог нагледзецца на разумнага старога і нагаварыцца з ім... Ён быў для мяне прадстаўніком блізкасці да Масквы, да дому, да прыцеляў, ён тры дні назад усіх бачыў, ад усіх прывёз паклоны... Значыць, не так далёка*.

Губернатар Курута, разумны грэк, добра ведаў людзей і даўно паспеў астыць да добра і зла. Маё становішча ён зразумеў зараз-жа і не рабіў аніякай спробы мяне ўдзіскаць. Аб канцылярыі не было і паміну: ён даручыў мне з адным настаўнікам гімназіі загадваць „Губернскімі ведамасцямі“—у гэтым заключалася ўся служба.

Справа гэта была мне знаёмая: я ўжо ў Вятцы паставіў на ногі неафіцыйную частку „Ведомостей“ і змясціў у ёй аднаго разу артыкул, за які ледзь не трапіў у бяду мой пераемнік. Апісваючы святкаванне на „Вялікай рацэ“, я сказаў, што бараніну, якая прыносілася ў ахвяру Нікалаю Хлыноўскаму, у старыя гады раздавалі бедным, а цяпер прадаюць. Архіерэй разгневаўся, і губернатар ледзь угаварыў яго пакінуць справу*.

„Губернские ведомости“ былі ўведзены ў 1837 годзе. Арыгінальная мысль прывучаць да гласнасці ў краіне маўчання і нематы прышла ў галаву міністру ўнутраных спраў Блудава. Блудаў, вядомы, як прадаўжальнік гісторыі Карамзіна, хоць і не напісаў ні радка далей, і як аўтар „Даклада следчай камісіі“ пасля 14 снежня, якога было-б лепш зусім не пісаць, належаў да ліку дзяржаўных дактрынераў, якія з’явіліся ў канцы александрэўскага царствавання. Гэта былі людзі разумныя, адукаваныя, сумленныя, састарэлыя і заслужоныя „арзамаскія гусі“; яны умелі пісаць

¹ Сумесь портэра з півам [літаральна: палавіна на палавіну].

па-руску, былі патрыёты і так шчыра займаліся айчынай гісторыяй, што не мелі часу заняцца сур'ёзна сучаснасцю. Усе яны шанавалі незабыўную памяць Н. М. Карамзіна, любілі Жукоўскага, ведалі напамяць Крылова і ездзілі ў Маскву гутарыць да І. І. Дмітрыева, у яго дом на Садовай, куды і я часам ездзіў да яго студэнтам, узброены рамантычнымі забабонамі, асабістым знаёмствам з Н. Палевым і затоеным пачуццём незадоволення, што Дмітрыеў, будучы паэтам, быў міністрам юстыцыі. Ад іх многа чакалі, яны нічога не зрабілі, як наогул дактрынеры ўсіх краін. Можа, ім і ўдалося-б пакінуць след больш трывалы пры Аляксандру, але Аляксандр памёр, і яны асталіся пры сваім жадаванні рабіць што-небудзь карыснае*.

У Манако на магільным помніку аднаго з уладарных князеў напісана: „Тут пакоіцца Фларэстан такі-та—ён хацеў рабіць добро сваім падданым!“¹. Нашы дактрынеры таксама жадалі рабіць добро, калі не сваім, то падданым Нікалая Паўлавіча, але рахунак быў складзены без гаспадара. Не ведаю, хто перашкодзіў Фларэстану, але ім перашкодзіў наш Фларэстан. Ён прышлося мець дачыненне да ўсіх пагоршанняў Расіі і абмяжоўвацца непатрэбнымі новаўвядзеннямі, пераменаў форм, назваў. Усякі начальнік у нас лічыць вышэйшым абавязкам не-не ды і прадставіць які-небудзь праект, змену, якія звычайна пагаршаюць справу, а часам проста не маюць ніякага значэння. Сакратара ў канцылярыі губернатара, напрыклад, палічылі патрэбным назваць кірэўніком спраў, а сакратара губернскага праўлення пакінулі без перакладу на рускую мову. Я памятаю, што міністр юстыцыі падаваў праект аб неабходных зменах мундзіраў цывільных чыноўнікаў. Праект гэты пачынаўся неяк велічна і ўрачыста: „Звярнуўшы ў асаблівасці ўвагу на недахват адзінства ў шыцці і кроі некаторых мундзіраў грамадзянскага ведамства і ўзяўшы на ўвагу ў аснову“ і т. д.

Ахоплены той-жа самай хваробаю праектаў, міністр унутраных спраў *замяніў* земскіх засядацеляў станаўымі прыставамі. Засядацелі жылі ў гарадах і наведвалі вёскі. Станавыя часам з'язджаюцца ў горад, але заўсёды жывуць у вёсцы. Усе сяляне, такім чынам, былі адданы пад нагляд паліцыі, хоць і добра ўсе ведалі, якая драпежная, ненажэрная, распусная істота наш паліцэйскі чыноўнік. Блудаў увёў паліцэйскага ў тайны сялянскага промыслу і багацця, у сямейнае жыццё, у грамадаўскія справы і праз гэта закрануў апошні прытулак народнага жыцця. На шчасце, вёсак у нас вельмі многа, а станавых бывае два на павёт.

Амаль у той-жа час, той самы Блудаў выдумаў „Губернские ведомости“. У нас урад, пагарджаючы ўсякай пісьменнасцю, мае вялікія прэтэнзіі на літаратуру, і ў той час як у Англіі, напрыклад, зусім няма казённых журналаў, у нас кожнае міністэрства выдае свой. Акадэмія і універсітэты—свае. У нас ёсць журналы горныя і саяльныя, французскія і нямецкія, марскія і сузапутныя. Усё гэта выдаецца на казёны кошт, падрады на артыкулы робяцца ў міністэрствах так, як падрады на дровы і свечкі, толькі без ператоржкі; недахвату ў агульных справах, выдуманых лічбах і фантастычных вывадах не бывае. Узяўшы ўсе манаполіі, урад узяў і манаполію балбатні, ён загадаў усім маўчаць і пачаў гаварыць безустанку. Ведучы далей гэтую сістэму, Блудаў загадаў, каб кожнае губернскае праўленне выдавала свае „Ведомости“ і каб кожная „Ведомость“ мела сваю неафіцыйную частку для артыкулаў гістарычных, літаратурных і інш.

Сказана—зроблена, і вось пяцьдзсят губернскіх праўленняў рвуць сабе валасы над неафіцыйнай часткай. Свяшчэннік з семінарыстаў, дактары

¹ Il a voulu le bien de ses sujets*. А. Г.

медыцыны, настаўнікі гімназіі, усе людзі, якія знаходзяцца ў падазрэнні адукацыі і правільнага ўжывання літары „ѣ“, бяруцца ў рэквізіцыю. Яны думаюць, перачытваюць „Бібліятэку для чытання“ і „Отечественные записки“, баяцца, наважваюцца і, нарэшце, пішуць артыкульчыкі.

Бачыць сябе ў друку—адна з самых моцных штучных страсцей чалавека, сапсаванага кніжным векам. Але, тым не менш, адважваюцца на публічную выстаўку сваіх твораў нялёгка без асаблівага выпадку. Людзі, якія не смелі б думаць аб надрукаванні сваіх артыкулаў у „Московских ведомостях“, у пецербургскіх журналах, сталі друкавацца ў сябе дома. Між тым згубная прывычка мець орган, прывычка да гласнасці ўкаранілася. Ды і зусім гатовую зброю мець нядрэнна. Друкарскі станок *таксама* без касцей!

Таварыш мой па рэдэкцыі быў кандыдат нашага універсітэта і аднаго са многа аддзялення. Я не маю духу гаварыць пра яго з усмешкай—так цяжка ён скончыў сваё жыццё, а ўсё-такі да самай смерці ён быў вельмі смешны. Далёка недурны, ён быў надзвычай няўключы і нязграбны. Не толькі такую поўную брыдасць цяжка было сустрэць, але і такую вялікую, гэта значыць такую расцягнутую. Твар яго быў у паўтара раза больш звычайнага і нейкі шурпаты; велізарны рыбі рот раскрываўся да вушэй; светлашэрыя вочы былі не адценены, а хутчэй асветлены белакурнымі расніцамі; жорсткія валасы скупа прыкрывалі яго чэрап, і прытым ён быў на цэлую галаву вышэй мяне, сутулы і вельмі неахайны.

Ён нават называўся так, што вартавы ў Владзіміры пасадзіў яго ў каравульню за яго прозвішча. Познім вечарам ішоў ён, акрыўшыся шынелем, каля губернатарскага дома; у руцэ ў яго быў ручны тэлескоп; ён спыніўся і нацэліўся ў нейкую планету; гэта занепакоіла салдата, які, мусіць, лічыў зоркі казённай уласнасцю.

— Хто ідзе?—закрычаў ён нерухома стаяўшаму назіральніку.

— Небаба,—адказаў мой прыяцель густым голасам, не рухаючыся з месца.

— Вы не дурэйце,—адказаў зняважаны вартавы,—я на пасадзе.

— Ды кажу-ж я, што я Небаба!

Салдат не сцягне і тузануў званок: з'явіўся унтэр-афіцэр, вартавы аддаў яму астранома, каб завесці на гауптвахту: там, моў, цябе разбяруць, баба ты ці не. Ён абавязкова прасядзеў-бы да раніцы, каб дзяжурны афіцэр не пазнаў яго.

Аднаго разу Небаба зайшоў да мяне раніцой, каб сказаць, што едзе на некалькі дзён у Маскву, пры гэтым ён неяк салодка хітра ўсміхнуўся.

— Я,—сказаў ён,—запнуўшыся,—я вярнуся не адзі!

— Як, вы, значыцца..

— Так, бяру законны шлюб,—адказаў ён сарамліва.

Я здзівіўся гераічнай адвазе жанчыны, якая не пабаялася ісці за гэтага добрага, але надта-ж ужо непрыгожага чалавека. Але калі, праз два-тры тыдні, я ўбачыў у яго доме дзяўчынку гадоў восемнаццаці, не то, каб красуню, але гожую і з жвавымі вачыма, тады я пачаў глядзець на яго, як на героя.

Месяца праз паўтара я заўважыў, што жыццё майго Квзімода ішло дрэнна: ён быў прыгнечаны горам, кепска правіў карэктурку, не канчаў свайго артыкула „аб пералётных птушках“ і быў у панурым і рассяяным настроі; часам яго вочы мне здаваліся заплаканымі. Гэта цягнулася нядоўга. Раз, вяртаючыся дадому праз Залатыя вароты, я ўбачыў хлопчыкаў і крамнікаў, якія беглі на паперць царквы; паліцэйскія мітусіліся. Пайшоў і я.

Труп Небабы ляжаў ля царкоўнай сцяны, а каля яго ружжо. Ён застрэліўся супроць вокнаў свайго дома; на назе аставалася вярочка, якой

ён спусціў курок. Інспектар урачэбнай управы плаўна апавядаў акружаючым, што нябожчык ані не мучыўся; паліцэйскія рыхтаваліся несці яго ў часць*.

... Як прырода бязлітасна адносіцца да твараў! Што і што адчувалася ў гэтых грудзях пакутніка раней, чым ён адважыўся сваёй вяровачкай спыніць маятнік, які мерыў яму адны знявагі, адны няшчасці? І за што? За тое, што бацька быў залатушны або маці лімфатычная. Усё гэта так. Але па якому праву мы патрабуем справядлівасці, справядзачы, прычын? У каго? У вірлівага ўрагана жыцця?..

У той час для мяне пачаўся новы адзел жыцця... адзел чысты, ясны, малады, сур'ёзны, пустэльніцкі і пранікнуты каханнем...

Ён належыць да другой часткі.

I

[А Д А Ў Т А Р А]

[Да першай часткі „Былога і дум“]*

У кастрычніку месяцы гэтага года Герст і Блякет выдалі англійскі пераклад маіх „Запісак“. Пospех быў самы поўны: не толькі ўсе свабоднамыслячыя журналы і рэвію¹ змясцілі вялікія ўрыўкі з самымі пахвальнымі водзывамі (з асаблівай удзячнасцю ўспамінаю я пра артыкулы „The Athenaeum“, „The Critic“ і „Weskey Times“), але нават тайнашлюбны орган пальмерстонаўскага і банапартаўскага саюза „Morning Post“ вылаяў мяне і раіў закрыць рускую друкарню, калі я хачу карыстацца павагай (каго? Іх—ніколькі не хачу).

Гэты поспех, разам з разглядам нямецкага перакладу ў нью-йоркскіх і нямецкіх журналах, вырашыў маё сумненне—друкаваць ці не частку, папярэдняю „Турме і ссылцы“. У гэтай частцы мне прыходзілася больш гаварыць пра сябе, чым у надрукаваных, і не толькі пра сябе, але і пра сямейныя справы. Гэта—рэч цяжкая, не сама па сабе, а таму, што па дарозе мімаволі натыкаешся на забавоны, якія загарадкай акружаюць сямейны ачаг. Я не даткнуўся груба ні да аднаго ўспаміну, не зняважаў ніводнага сапраўднага пачуцця, але я не хацеў афяроўваць цікавасцю, якую мае жыццё, шчыра расказанае, і звяртацца да цаламудранай мані і каварнага ўмоўчвання.

Не ведаю, ці варта гаварыць пра гнусныя напады, якія мне прышлося цярдзец у выніку неасцярожнага ўчынку выдаўцоў, але, каб не падумалі, што я змаўчаў пра іх, скажу некалькі слоў. Выдаўцы перакладаў, якія не мелі ніякіх зносін са мною, смела паставілі слова „Сібір“ у загаловку. Я пратэставаў. Гэта не перашкодзіла аднаму журналу напасці на мяне. Я адказаў, растлумачыўшы справу. Ён не спыняў сваіх паклёпаў,—я не мог нагнуцца да адказу. На шчасце, я ведаю, што ў Расіі не толькі паміж нашымі сябрамі, але паміж нашымі ворагамі не знойдзецца ні адзін чалавек, які западозрыў-бы мяне ў свядомым абмане á la Varnum або падумаў-бы, што ссылка на чарнільную работу была для мяне дабравольнай службай.

I—p.

II

[А Д А Ў Т А Р А]

[Да першага выдання „Турмы і ссылкі“]

У канцы 1852 года я жыў у адным з лонданскіх захалусцяў, каля Прымроз Гіля, адзелены ад усяго свету дачыньнёй, туманам і сваёй воляй.

¹ Рэвію—агляды, перыядычныя выданні.

У Лондане не было ніводнага блізкага мне чалавека. Былі людзі, якіх я паважаў, якія паважалі мяне, але блізкага нікога. Усе, хто падыходзіў, адыходзіў, сустракаўся, займаліся аднымі агульнымі інтарэсамі, справамі ўсяго чалавецтва, прынамсі, справамі цэлага народу; знаёмствы іх былі, так сказаць, безасабовыя. Месяцы праходзілі—і ніводнага слова пра тое, аб чым хацелася гаварыць.

... А тым часам я тады ледзь пачынаў прыходзіць у прытомнасць, пасля рада страшных падзей, няшчасцяў, памылак. Гісторыя апошніх год майго жыцця ўяўлялася мне ясней і ясней, і я з жахам бачыў, што ні адзін чалавек, апрача мяне, не ведае яе і што з маёй смерцю памрэ і ісціна.

Я адважыўся пісаць, але адзін успамін выклікаў сотні другіх, усё старое, поўзабытае ўваскрасала—юнацкія мары, надзеі, адвага маладосці, турма і ссылка¹—гэтыя раннія няшчасці, якія не пакінулі ніякай прыкрасці на душы, пранесліся, як веснавыя навалыніцы, асвятляючы і ўмацоўваючы сваімі ўдарамі маладое жыццё.

Я не меў сілы адагнаць гэтыя цені,—няхай яны светлымі сценамі, думалася мне, сустракаюць у кнізе, як было сапраўды.

І я стаў пісаць з пачатку; пакуль я пісаў дзве першыя часткі, прайшло некалькі месяцаў спакайнейшых...

Чэпкая жывучасць чалавека больш за ўсё праяўляецца ў наймавернай сіле рассеяння і самааглушэння. Сёння пуста, учора страшна, заўтра ўсёроўна; чалавек расейваецца, перабіраючы даўно мінулае, гуляючы на ўласных могілках...

Лондан, 1 мая 1854 г.

III

ДА ДРУГОГА ВЫДАННЯ

[„Турмы і ссылкі“*]

Калі Н. Трубнер прасіў у мяне дазволу выпусціць другое выданне маіх твораў, выданных у Лондане, я таму выключыў „Турму і ссылку“, што думаў у хуткім часе пачаць поўнае выданне маіх успамінаў пад загалоўкам „Былое і думы“.

Але, не глядзячы на тое, што скоро казка гаворыцца, ды не скоро справа робіцца, я убачыў, што маё апавяданне яшчэ не так блізка да поўнага выдання, як я думаў. Між тым патрабаванні на „Турму і ссылку“ паўтараюцца часцей і часцей. Кніжка гэтая мае сваю пэўную цэласць, сваё адзінства, і я згадзіўся на прапанову п. Трубнера.

Перачытваючы яе, я дадаў дзве-тры падрэзаныя часткі (маю сустрэчу з Цэхановічам і гісторыю владзімірскага старасты...), але тэкст пакінуты без значных паправак. Я не згодзен з жартоўна выказанай думкай Гейне, які казаў, што ён вельмі здаволены тым, што доўга не друкаваў сваіх запісак, таму што падзеі давалі яму магчымасць правяраць і выпраўляць сказанае.

I—p.

21 красавіка 1858.

Путней, паблізу Лондана.

¹ Расказ аб „Турме і ссылцы“ складае другую частку запісак. У ім менш за ўсё гутаркі пра мяне, ён мне здаўся іменна таму больш цікавым для публікі. А. Г.

П РА Д М О В А

Да англійскага выдання 2-й ч. „Былога і дум“

Каб напісаць уласныя ўспаміны, зусім не трэба быць вялікім чалавекам або незвычайным злачынцам, славытым артыстам або дзяржаўным чалавекам; досыць быць проста чалавекам, у якога ёсць што расказаць і які можа і хоча расказаць гэта.

Кожнае жыццё цікавае—калі не ў адносінах да асобы, то да эпохі, да краіны, у якой яна жыве. Чалавек любіць пранікаць у глыб жыцця другога; ён любіць закранаць самыя тонкія струны яго душы, прыслухоўвацца да біцця сэрца і ўдумвацца ў яго тайны для таго, каб параўнаць, апраўдаць, знайсці пацверджанне, докае падабенства.

Успаміны, зразумела, могуць быць нуднымі, жыццё, у іх расказанае, можа быць бедным, нязначным. Тады не чытайце іх: гэта вышэйшая кара, якая можа быць накладзена на кнігу. Ніякі спецыяльны дапаможнік для пісання мемуараў не паможа. Успаміны Бенвенуто Чэліні* цікавыя не тым, што ён быў вялікім артыстам, а тымі рэчамі, пра якія ён гаворыць.

„Права на тыя ці іншыя словы“—гэты выраз адносіцца не да нашага часу, а да часу заняпаду розуму, паэтаў-лаурэатаў, дактароў у шапачках, прывілеяваных філосафаў, патэнтаваных вучоных і іншых фарысеяў акадэмічнага свету. У той час мастацтва пісання лічылася свяшчэнным, „афіцыйна аўтар“ не толькі ў пісьме, але і ў расквечаным размоўным стылі выбіраў самыя ненатуральныя звароты фраз і ўжываў словы рэдкія—адным словам, ён прапаведваў, ён спяваў.

Што датычыцца да нас, то мы гаворым вельмі проста. Нам здаецца, што пісанне ёсць занятак, даступны і для звычайнага чалавека, і для кожнага іншага, як кожная іншая работа. Тут, прынамсі, „права на працу“ не можа брацца пад сумненне.

Ці знойдзе гэты прадукт спажывца—гэта іншае пытанне.

Год назад я надрукаваў у Лондане на рускай мове частку сваіх успамінаў пад загалоўкам „Турма і ссылка“. Гэтая работа з’явілася якраз, калі пачыналася вайна і калі спосабы зносін з Расіяй сталі вельмі цяжкімі. Таму я не чакаў вялікага поспеху. Але здарылася інакш. У верасні „Revue des Deux Mondes“ дало доўгія ўрыўкі з маёй кнігі з вельмі пахвальным артыкулам пра мяне (хоць я і не згодзен з пунктам гледжання аўтара). У студзені другія ўрыўкі (таксама перакладзеныя з рускай мовы) з’явіліся ў лонданскім „Atheneum“, тым часам як Гофман і Кампе друкавалі ў Гамбургу нямецкі пераклад гэтай работы.

Гэта пераканала мяне надрукаваць і другі том.

Я скажу ў другім месцы, якую глыбокую цікавасць маюць гэтыя ўспаміны для мяне самога і з якою мэтай пачаў я іх пісаць. Цяпер я абмяжуюся толькі сцвярджаннем, што нідзе ўспаміны гэтыя не будуць так карысны, як у Расіі. Мы, дзякуючы цензуры, не прызвычаліся да гласнасці—яна палюхае, дзівіць і зневажае нас. Прышоў час артыстам імператарскай пецербургскай паліцыі даведацца, што рана ці позна іх дзеянні, так старанна затоенены ў турмах, за кратамі і ў магілах, будуць выстаўлены на паказ усім.

„Былое і думы“ не з'яўляюцца аўтабіяграфіяй звычайнага тыпу. У іх няма звестак аб пэлым радзе момантаў у жыцці і дзейнасці Герцэна. З прычыны гэтага перад гісторыка-літаратурнымі тлумачэннямі да тэксту дзецца гэтая кароткая даведка, у якой прыводзяцца важнейшыя факты асабістага жыцця і грамадска-літаратурнай дзейнасці аўтара „Былога і дум“.

Александр Іванавіч Герцэн нарадзіўся 25 сакавіка (6 красавіка) 1812 г. у Маскве. Бацька яго—дваранін І. А. Якаўлеў, маці—германская грамадзянка Л. І. Гааг. У канцы 1820 года было падана ад імя васьмігадовага Герцэна прашэнне аб залічэнні яго на службу, якую ён, паводле тагочаснага звычаю, не павінен быў праходзіць, але за якую атрымліваў чыны і годнасці.

У 1825 годзе Герцэн пазнаёміўся з Н. П. Огарэвым, і паміж імі пачалася дружба, якой яны не здраджвалі да канца жыцця. У 1826 годзе Герцэн прысутнічаў на малебне з выпадку пакарання смерцю дзекабрыстаў і пакляўся змагацца з царскім прыгнётам.

У кастрычніку 1829 года Герцэн быў дапушчаны да слухання лекцый у Маскоўскім універсітэце. У жніўні 1830 года дазволена выхад у свет II-й кніжкі журнала „Атэней“ з першым надрукаваным артыкулам за подпісам Герцэна—яго студэнцкай работай „Аб землетрасеннях“ (I, 48 наст.). У сакавіку 1831 года Герцэн за ўдзел у студэнцкіх дэманстрацыях супроць праф. М. Я. Малава быў пасаджаны ў карцэр. У ліпені 1833 года Герцэн скончыў універсітэцкі курс.

2 жніўня 1834 года Герцэн быў арыштаваны як дзяржаўны злачынца і пасля дзевяці-месячнай турэмнай высідкі высланы на службу ў Перм, потым у Вятку і ў Владзімір. У маі 1838 года Герцэн ажаніўся з Н. А. Захар'най.

Праз два гады Герцэну было дазволена пераехаць спачатку ў Маскву, потым у Пецербург, дзе ён быў залічаны на службу ў міністэрства ўнутраных спраў. За перахопленне жандармам пісьмо Герцэна да бацькі з паведамленнем аб дробным паліцэйскім здарэнні Герцэн быў зноў высланы са сталіцы—на гэты раз у Ноўгарад, дзе ён займаў пасаду саветніка губернскага праўлення і „знаходзіўся ў самога сябе пад наглядам“.

У красавіку 1842 года Герцэн напісаў першы артыкул з серыі „Дылетантызм у навуцы“ (надрукаваны ў 1843 г.). Тады-ж Герцэн дамогся, пасля ўпартых шматразовых спроб, звальнення ад чыноўніцкай службы і ў ліпені 1842 года выехаў у Маскву. У 1842—1846 гадах напісаны „Хто вінават?“, потым—„Доктар Крупаў“, „Сарока-зладзейка“. У маі 1846 года памёр бацька Герцэна—І. А. Якаўлеў.

У канцы студзеня 1847 года Герцэн выехаў з сям'ёю за граніцу. Увосень таго-ж года был надрукаваны першыя „Пісьмы з Францыі і Італіі“.

У 1847 годзе Герцэн пазнаёміўся ў Парыжы з нямецкім паэтам-рэвалюцыянерам Георгам Гервегам, які зблізіўся з яго сям'ёй і быў пасля віноўнікам цяжкай асабістай драмы Герцэна і яго жонкі.

У чэрвені 1848 года Герцэн быў на вуліцах Парыжа ў часе паўстання і з той пары прымаў удзел амаль ва ўсіх падзеях заходне-еўрапейскага рэвалюцыйнага руху.

У 1849 годзе Герцэн прыняў удзел у выданні газеты Прудона „La Voix du Peuple“ („Голас народа“). У 1850 годзе вышла ў свет кніга Герцэна „З таго берага“. У чэрвені таго-ж года ён пасяліўся з сям'ёю ў Ніцы. У верасні ўрад Нікалая I патрабаваў, каб Герцэн вярнуўся на радзіму, але, баючыся праследаванняў, ён астаўся ў Еўропе палітычным эмігрантам і праз год запісаўся з сям'ёю ў грамадзяне швейцарскай абшчыны Шатэль. Пасля

гэтага царскі сенат пазбавіў Герцэна ўсіх правоў у Расіі, маёмасць яго была канфіскавана. У лістападзе 1851 года ўтанулі ў Сяродземным моры маці Герцэна і яго сын Коля.

У 1851 годзе надрукавана кніга Герцэна „Аб развіцці рэвалюцыйных ідэй у Расіі“.

2 мая 1852 года памерла ў Ніцы жонка—Наталья Александрэўна, у канцы жніўня ён пераехаў у Лондан, а ў лістападзе пачаў пісаць „Былое і думы“.

У пачатку 1853 года Герцэн надрукаваў лістоўку-зварот да „Братоў на Русі“ аб неабходнасці пачаць літаратурна-прапагандысцкую барацьбу з рускім прыгонніцтвам і самадзяржаўем, а летам заснаваў у Лондане Вольную рускую друкарню. У лістападзе таго-ж года Герцэн прымаў удзел у Лонданскім міжнародным дэмакратычна-рэвалюцыйным мітынгу.

У 1854 годзе вышла ў свет першая кніга „Былога і дум“ (ч. 2-я—„Турма і ссылка“), у 1855 годзе выдана 1-я кніжка літаратурна-палітычнага зборніка „Полярная звезда“, з віньеткай, на якой паказаны пяць дзекабрыстаў, пакараных смерцю Нікалаем I.

У 1856 годзе прыехаў у Лондан Н. П. Огарэў, які прыняў блжэйшы ўдзел у літаратурна-прапагандысцкай дзейнасці Герцэна.

22 чэрвеня 1857 года вышаў першы нумар „Колокола“.

У 1861 годзе вышаў у Лондане першы том асобнага выдання „Былога і дум“. У красавіку 1865 года вышаў у свет апошні (196-ы) нумар рэгулярнага рускага выдання „Колокола“, які пасля гэтага выпускаўся эпизадычна па-руску і па-французску.

У сярэдзіне 1865 года Герцэн выехаў з Лондана і жыў у розных гарадах Еўропы аж да канца 1869 года, калі рашыў пасяліцца ў Парыжы. У 1866 годзе вышаў у Жэневе IV том асобнага выдання „Былога і дум“.

21 студзеня 1870 года Герцэн памёр у Парыжы пасля кароткачасовай хваробы.

Мысль аб успамінах тыпу „Былога і дум“ зарадзілася ў Герцэна ў 1836 годзе. У пісьмах з Вяткі да Наталы Александрэўны Захар’най, якая потым стала яго жонкай, Герцэн гаворыць пра твор пад назваю нахшталь „Маё жыццё“, „Юнацтва і мары“, „Аб сабе“ і т. д., дзе павінна быць расказана многае. „Я рашуча хачу,—піша ён 27 красавіка,—у кожным творы маім бачыць асобную частку жыцця душы маёй. Няхай іх сукупнасць будзе іерагліфічная біяграфія мая... Няхай уражанні, якія я перажываў, выказваюцца асобнымі аповесцямі, дзе ўсё выдуманна, але аснова—Ісціна“. Праз два месяцы, 27 чэрвеня, Герцэн вяртаецца да гэтай тэмы: „Я пісаў табе некалі, што маю намер склаці брашурку пад загаловам „Сустрэчы“; цяпер план гэтага твору пашырыўся. Усё яскравае, квяцістае з майго юнацтва я апішу асобнымі артыкуламі, аповесцямі, выдуманымі па форме, але сапраўднымі па пачуццю. Гэтыя артыкулыкамі разам я назаву „Юнацтва і мары“. Далей у пісьме—план мемуараў, які амаль літаральна супадае са зместам першых двух частак „Былога і дум“, напісаных праз семнаццаць год (Творы, т. I, стар. 302 наст.).

Разгарнуўшы сваю літаратурную дзейнасць пасля звароту з ссылак, Герцэн напісаў цэлы рад мастацкіх твораў, у якіх адлюстраваліся „асобныя часткі жыцця“, яго душы, яго думкі і тэарэтычныя погляды. Усё гэта было, аднак, далёка ад тыпу мастацкіх мемуараў, якімі павінны былі стаць нарысы, што атрымалі агульную назву „Былое і думы“. Да гэтага твору Герцэн падышоў непасрэдна ў 1852 годзе—пасля смерці Наталы Александрэўны 2 мая памерла жонка Герцэна, а ў ліпені ён разасаў сваім сябрам, значнейшым прадстаўнікам міжнароднай эміграцыі, „Заклік да братоў-дэмакратаў“. Гэта першы з той серыі дакументаў, у якім Герцэн і яго сябры выказваліся аб адносінках нямецкага паэта Георга Гервега да сямейнай драмы Герцэна, якая скончылася смерцю яго жонкі.

У кастрычніку таго-ж года Герцэн ужо складаў „абшырную запіску“ аб апошніх гадах яго асабістага жыцця на фоне грамадскага. Як толькі Герцэн пачаў гэты мемуар, „ўспаміны былога нахлынулі“ на яго, і яму стала „шкода ўпусціць гэтыя вобразы, якія ўзваскрэлі з такой падрабязнасцю, што другі раз іх не злавіць“ (пісьмо да М. К. Рэйхель ад 5 лістапада 1852 г.). Далей—у гэтым пісьме—звязаныя з дзяцінствам Герцэна імёны і мясцовасці, пра якія ён праз тры гады расказаў у першых трох частках „Былога і дум“. Але ў лістападзе 1852 года ён усё яшчэ „цэлы дзень“ сядзіць і думае, „як пісаць“ і вялікі том, гэта значыць абшырныя ўспаміны грамадска-палітычнага зместу, тыпу гётэўскай „Паэзіі і праўды“, ці кароткі „мемуар аб сваёй справе“, гэта значыць нарыс падзей двух апошніх год—аб асабістай сямейнай драме.

Перемагла ідея мастацкіх мемуараў. Паведамляючы М. К. Рэйхель 14 лістапада, што ён будзе „пісаць і аб першай частцы“ свайго жыцця, Герцэн дадаваў, аднак, што будзе пісаць аб гэтым „коратка“. Але як ні змагаўся ён са спакусай даць вялікую карціну свайго развіцця на фоне грамадскага жыцця, як ні стараўся звужыць рамкі і размах апавядання а „запіскі“ шырыліся і разрасталіся. Задуманы ў выглядзе сціслага мемуара расказ аб асабістай справе ператварыўся ў шматтомную мастацкую аповесць, якую Герцэн пісаў амаль да канца свайго жыцця.

ДА ПРАДМОЎ

13. Прывячэнне Огарэву надрукавана ў першым томе асобнага выдання „Былога і дум“, Лондан. 1861. У даце пад ім названы дом і вёска ў Англіі, дзе тады жыў Герцэн: „Арлінае гняздо, Бунмос“.

Асоба, якой ужо няма,—Наталья Александрэўна Герцэн (22 кастрычніка (3 лістапада) 1817—2 (14) мая 1852)—стрычная сястра Герцэна, яго жонка з 1838 г. Бацька яе А. А. Якаўлеў—старэйшы брат бацькі Герцэна, маці—Кс. Ів. Захар’іна, відаць, прыгонная сялянка свайго мужа; ад маці—дзявочае прозвішча Н. А. Герцэн. Аб ёй у „Былым і думках“—усюды, асабліва ч. ч. 3, 4, 6, у Творах выд. М. К. Лемке, у VII т. Твораў, выд. 1905 г. (яе пісьмы).

Огарэў Нік. Плат. (24 лістапада 1813—31 мая 1877)—бліжэйшы друг Герцэна. З 1832 г. студэнт Маскоўскага ўніверсітэта; у 1834 г. арыштаваны, праз дзевяць месяцаў, у 1835 г., высланы ў Пензенскую губерню, у маёнтак бацькі, пад яго нагляд. У 1836 г. ажаніўся з пляменніцай пензенскага губернатара, вядомага прыгонніка і хабарніка А. А. Панчулідзева, М. Л. Рослаўлевай; шлюб быў нешчаслівы; у 1841 г. яны разышліся (гл. IV ч. „Былога і дум“, т. II гэтага выд.). У 1838 г. Огарэў ездзіў на Каўказ, дзе, сустракаючыся з дэкабрыстамі, пасабраваў з дэкабрыстам-паэтам А. І. Одоёўскім. Аб гэтым ён пісаў пазней: „Сустрэча з Одоёўскім і з дэкабрыстамі ўзбудзіла ўсе мае сімпатыі да стану нейкай захопленасці. Я стаяў тварам да твара з нашымі мучанікамі, я—іду па іх дарозе, я—ахвяроўваю сябе на тую-ж долю“. У 1839 г. выехаў за граніцу, адкуль вярнуўся ў 1846 г. У 1849 г. яго жонкай стала Наталья Алексееўна Тучкова, якая з 1857 года стала жонкай Герцэна. У 1850 г. Огарэў быў арыштаваны, але неўзабаве вызвалены. Увесну 1856 г., перамогшы паліцэйскія перашкоды, выехаў за граніцу, дзе астаўся эмігрантам; разам з Герцэнам заснаваў і рэдагаваў „Колокол“, „Полярную звезду“ і іншыя выданні. Вершы пачаў друкаваць з 1840 г.; у 1856 г. выдаў зборнік іх паўтораны ў Расіі і за граніцай некалькі разоў; апошняе рускае выданне, пад рэд. М. О. Гершэнзона, у двух томах, М. 1904. Надрукаваў шмат артыкулаў па сялянскаму і іншых сацыяльных пытаннях; пакінуў „Успаміны і запіскі“, надрукаваныя пазней. Пра Огарэва ў „Былым і думках“ і ў Творах Герцэна—усюды, у „Рускіх прапілях“, т. IV, М. 1917, у зб. „Архіў Огарэвых“, М. 1930.

13. Прадмова надрукавана ў кн. 6-й „Пол. звезды“ на 1861 г., стар. 215 наст., пры ўрыўках з 3-й і інш. частак „Былога і дум“. Перадрукавана ў I томе „Былога і дум“, 1861 г., стар. 5 наст. У „Полярной звезде“ была к пачатку тэксту прадмовы зноска Герцэна: „Гэтая прадмова напісана для поўнага выдання двух першых частак „Былога і дум“, якое мае быць выдана „Трубнерам і К°“; у канцы прадмовы—дата, пастаўленая і пад прывячэннем, але ў „Полярной звезде“ пастаўлена 5 ліпеня 1860 г. Відаць, Герцэн напісаў прывячэнне раней і пры ўключэнні яго ў асобнае выданне з датай 1 ліпеня выкінуў дату прадмовы. Першыя дзве часткі „Былога і дум“ надрукаваны асобнай кнігай пад загалоўкам „Былое і думы Іскандэра“, частка 1-я (1812—1838), Лондан, Вольная руская друкарня 5, Thornhill place, Caledonia road, N. 1861*, стар. XI+414+III, памерам (набор) 14—14½×7¾ см., у 1/32 аркуша. З прычыны тэхнічнага недагляду кніга названа першай часткай, але ў ёй змешчаны часткі 1-я і 2-я „Былога і дум“, і яна складае I том асобнага чатырохтомнага выдання гэтага твору. Другая кніга вышла ў тым-жа 1861 г. у Лондане пад той-жа назвай і з правільным абазначэннем „том другі“; у ёй надрукаваны часткі 3-я і 4-я „Былога і дум“.

13. Пісьмы былі ад нявесты Герцэна Н. А. Захар’інай, потым яго першай жонкі.

13. Пад загалоўкам „Турма і ссылка“ вышла ў 1854 г. у Лондане асобнай кнігай частка 2-я „Былога і дум“.

14. Апошнія чатыры абзацы паўтараюць урывак з Уводзін да асобн. выд. „Турмы і ссылкі“ (часткі 2-й „Былога і дум“) з дробнымі папраўкамі для выд. 1861 г. Шматкроп’е перад трэцім абзацам перанесена з Уводзін.

14. „Запіскі аднаго маладога чалавека“ надрукаваны ў „Отечественных записках“ (1840 г. № 12 і 1841 г. № 8) за подпісам „Іскандэр“ і ўключаны Герцэнам у асобн. выд. „Былога і дум“, т. III, Лондан, 1862, стар. 7 наст. Пачынаючы пісанне першых раздзелаў „Былога і дум“, Герцэн скарыстаў у іх „Запіскі“ ў шмат якіх месцах амаль літаральна. Хоць тэкст „Былога і дум“ поўнасьцю не супадае з тэкстам „Запісак“, апошнія з прычыны шматлікіх паўтарэнняў не ўведзены ў склад нашага выдання. Як самастойны твор, яны ўключаюцца ў „Поўны збор твораў“ Герцэна (пад рэд. М. К. Лемке, II, 380 наст. і 437 наст.).

14. Сябра юнацтва—Нік. Міх. Сацін (1814—1873)—паэт і перакладчык. Паступіўшы ў 1832 г. у Маскоўскі ўніверсітэт, зблізіўся з гуртком Герцэна. У 1834 г. быў арыштаваны ў сувязі з разгромам гуртка і высланы пад нагляд паліцыі ў Сімбірск. Потым ён быў за граніцай і, вярнуўшыся ў 1839 г. у Маскву, зноў далучыўся да гуртка Герцэна. У 1841 г. выехаў з Огарэвым за граніцу, дзе прабыў пяць год. У 1849 г. ажаніўся з Еленай Алексееўнай Тучковай, малодшай сястрой Н. А. Тучковай-Огарэвай. У 1850 г. быў зноў арыштаваны, прасядзеў два месяцы ў крэпасці, быў адданы пад нагляд паліцыі. У 1860 г. выехаў за граніцу, бачыўся ў Лондане з Герцэнам. Пра яго колькасна нязначную літаратурную дзейнасць—у „Рускіх прапілеях“, т. I (М. 1915, стар. 165 наст.) і ў зб. „Пачыні“ (М. 1895, стар. 232 наст.); там-жа—урывкі з успамінаў Саціна аб сустрэчах з дзекабрыстамі, Лермантавым, Белінскім і інш. У ліку перакладаў Саціна—дзе п’есы Шэкспіра: „Буря“ і „Сон у Іванаву ноч“.

15. Грутлі—луг у швейцарскім кантоне Уры, дзе, паводле легенды, зарадзілася свабода Швейцарыі. Тут у 1307 г. заключан саюз кантонаў Уры, Швіца і Унтэрвальдэна. Сянь параўнання Грутлі з Вараб’евымі горамаі гл. у раздз. 4-м, стар. 58.

15. Гэта заключныя радкі верша Огарэва „Іскандэру“. У першым радку прапушчана слова „надменны“.

У гэтай прадмове Герцэн паведамляе галоўным чынам, як узніклі яго ўспаміны аб здзіячых і юнацкіх гадах, як яны з апавядання аб асабістым жыцці ператварыліся ў „Былое і думы“—у мастацкі наказ адышоўшай эпохі і ў пераказ думак аб далейшым лёсе радзімы і чалавецтва. Гэта звычайная прадмова агульнага тыпу, якая пераказвае мэту і змест твору, хоць і напісана бліскучым герцэнаўскім стылем. Але Герцэн напісаў яшчэ адну прадмову да „Былога і дум“—сапраўдныя Уводзіны ў гэтую класічную кнігу. Пры жыцці Герцэна яны не былі надрукаваны і паданы тут следам за Уводзінамі, якія сам аўтар прызначыў для „Былога і дум“.

16. У 1852 годзе, калі пасля цяжкай сямейнай драмы памерла Наталля Александрэўна,—адзіным чалавекам, блізім Герцэну з маскоўскай пары яго жыцця, адзіным другом, які быў тады за граніцай, з’яўлялася М. К. Рэйхель (1823—1916), народж. Эрн. Яе першую Герцэн паведаміў пра падзею надзвычайнай важнасці ў яго літаратурнай дзейнасці. 5 лістапада 1852 г. Герцэн пісаў М. К. Рэйхель: „У мяне з’явілася фрэнетычнае¹ жаданне напісаць мемуар; я пачаў яго па-руску (спішу вам пачатак), але мяне зацягнула ў такую далеч, што я баюся“ (VII, 157). У пісьме ад 14 лістапада таго-ж года Герцэн паведамляў тую-ж карэспандэнтку: „Вось вам пачатак „Запісак“, г. зн. „Уводзіны“. Я перапісаў іх для вас... Я буду пісаць і аб першай частцы свайго жыцця“ (160). Пасланыя пры гэтым пісьме Уводзіны праляжалі ў архіве Герцэна да 1917 года, калі былі апублікаваны М. К. Лемке ў рэдагаваным ім Поўным зборы твораў Герцэна (VII, 154 наст.). У гэтым выданні яны друкуюцца ў тым выглядзе, у якім захаваліся ў рукапісу. Загалавак і падзагалавак даў сам Герцэн, звяртаючыся непасрэдна да чытачоў „Былога і дум“. Аб Рэйхель яшчэ ў раздз. 31-м.

17. Успаміны юнацтва—„Запіскі маладога чалавека“.

¹ Шалёнае, нястрымнае.

ДА ПЕРШАЙ ЧАСТКІ

19. Першая частка „Былога і дум“ надрукавана ўпершыню, не ў поўным выглядзе, у другой кнізе „Полярной звезды“ на 1856 г. пад агульным загаловаўкам усяго твору, з падзагалоўкам „З першай часткі Запіска Іскандэра“ і з заўвагай у зноскі. Яна падаецца тут у Дадатках як Прадмова да першай часткі (стар. 203); у выданні 1861 г. яна апушчана. Для асобн. выдання Герцэн перагледзеў тэкст, унёс у яго шмат паправак рознага зместу і аб'ёму, зрабіў скарачэнні. Загалолак часткі ўдакладнены для выдання 1861 г. 1-я частка выдадзена асобна ў 1856 г. па-нямецку ў Гамбургу, па-дацку ў Капенгагене, па-французску ў Парыжы.

21. Раздзел 1-ы надрукаваны ў „Полярной звезде“ поўнасцю, з усімі падзагалоўкамі. Там-жа пад радком „раздзел 1-ы“ было ў дужках: 1812—1822—нешта падобнае да назвы раздзела: у асобн. выданні апушчана. Шматкропе адкрывала раздзел ва ўсіх выданнях.

21. Княжна—Анна Бар. Мешчэрская.

22. Растопчын Фёд. Вас. (1763—1826)—маскоўскі галоўнакамандуючы ў 1812 г.; аўтар слаўных „растопчынскіх афіш“—пракламацый, складзеных у „казённа-патрыятычным“ духу, адзін са сталпоў раз'юшанай прыгоніцкай рэакцыі.

22. Наталья Канстанцінаўна („Косценька“ ў „Былым і думках“), няня Герцэна. 22. Некаторыя падрабязнасці аб гэтым—у лісьме бацькі Герцэна да яго сястры, Г. А. Голахваставай, ад 1 лістапада 1812 г., г. зн. амаль зараз-жа пасля падзеі (XII, 158 наст.).

22. Герцаг Трэвізскі—Э.-А. Марг'е, французскі маршал, прызначаны губернатарам Масквы пасля заняцця яе Напалеонам.

23. Гутарка ідзе пра „Апісанне 1812 г.“ (Парыж, 1827) Ж. Фена, ад'ютанта Напалеона і аўтара іншых кніг аб ім, і пра „Апісанні Айчынай вайны 1812 г.“ (М. 1839) генерала А. І. Міхайлоўскага-Данілеўскага.

24. Лесе пс Ж. Б. быў шмат гадоў, аж да вайны 1812 г., французскім гандлёвым агентам у Расіі; з заняццем Масквы Напалеон прызначыў яго обер-паліцмейстарам.

24. Спамянены вышэй „пропуск“, дадзены І. А. Якаўлеву на выезд з Масквы, не захаваўся ў архіве Герцэна. Распіска Аракчэева ад 18 верасня 1812 г. ёсць там.

Некаторыя падрабязнасці аб няшчасных прыгодах І. А. Якаўлева і іншых членаў сям'і—у яго „Запісцы“, складзенай у 1836 г. (XII, 160 наст.). Пра спатканне Якаўлева з генералам Вінцынгероде расказаў у сваіх запісках вачаўдзец гэтага, удзельнік тайных таварыстваў дзекабрыстаў С. Г. Валконскі. З Новаселля сям'я Якаўлева пераехала ў яго сяло Глебаўскае, Раманаўскага павета, Яраслаўскай губ., куды пасля прыехаў ён сам. Голахвастаў памёр не ў Глебаўскім, а ў Новаселлі—18 верасня.

Пра спатканне І. А. Якаўлева з Напалеонам гаворыцца ў „Вайне і міры“ Л. Н. Талстога (т. IV, 430, 433, Л. 1935).

24. Маці Герцэна—Луіза Іванаўна Гааг сустрэлася з І. А. Якаўлевым у Штутгарце, дзе яго брат Л. А. быў рускім пасланнікам. Жыццё яе ў бацькаўсім доме было цяжкае. Яна часта гасцявала па некалькі дзён у адной багатай сям'і, дзе бывалі Якаўлевы. Яны абяцалі дзяўчыне гасціны прыём, у выпадку патрэбы, у будынку пасольства. Неўзабаве ёй прышло гэта скарыстаць. Паміж маладой дзяўчынай і братам пасланніка адбылося збліжэнне. Луіза зацярарыла, і калі І. А., збіраючыся ў Расію, хацеў пакінуць яе ў сваякоў, яна ўпала ў роспач. Прышлося ўзяць Луізу ў Маскву, дзе яна нарадзіла сына Александра. У доме І. А. Якаўлева яна жыла на становішчы кіраўніцы дома. Прыслуга ведала, што Луіза Іванаўна—маці панскага сына, Сашы, якога стары пан горача любіў. Аднак ён называўся выхаванцам І. А. Якаўлева, які лічыўся нежанатым і бяздзетным. І. А. Якаўлеў пакінуў ёй значнае багацце, якое з вялікім намаганнем удалося выпатрабаваць за граніцу пасля таго, як Л. І. выехала туды з сынам. Вюртэнбергскі канстытуцыйны буржуазны ўрад тайна прасіў міністраў Нікалая І не выдаваць Гааг яе грошай. Ён паведамляў, што Л. І. „накіравала сваю дзейнасць на карысць палітычных бегляцоў і аддае сваё багацце на патуранне іхнім рэвалюцыйным учынкам“. Нікалай І прабаваў захапіць яе капітал, але без поспеху. Л. І. Гааг утанула ў лістападзе 1851 г. разам з малодшым сынам Герцэна—Нікалаем—пры пагібелі ў Сяродземным моры парахода, на якім яна вярталася з Марселя ў Ніцу. Аб гэтым—у частцы 5-й „Былога і дум“.

25. Брат бацькі—Леў Ал-евіч Якаўлеў (1763—1839)—дыпламат; з 1820 г. сенатар адсюль яго прозвішча ў „Былым і думках“. Жыў у Еўропе з 1800 года, быў знаёмы з шмат якімі выдатнымі людзьмі эпохі, у тым ліку з Гётэ, з якім перапісваўся з поваду іх агульнага захаплення каштоўнымі каменнямі. Аб ім—у пісьмах Герцэна.

Бернадот Ж.-Б.—француз, адзін з напалеонаўскіх генералаў; з 1810 г.—рэгент Швецыі, з 1818 г.—яе кароль пад імем Карла XIV.

27. Брат Герцэна па бацьку—Егор Ів. Герцэн (1803—1882), сын І. А. Якаўлева ад жанчыны, якая аталася невядомай, але, як відаць, прыгоннай. І. А. Якаўлеў не любіў гэтага сына і толькі-толькі цярэў яго. Становішча змякчала Л. І. Гага, якая выказвала яму ўвагу і заўсёды дамагалася, каб бацька задавальняў яго жыццёвыя патрэбы. Е. І. Герцэн служыў у розных канцылярыях на скромных пасадах. Да Герцэна адносіўся з братэрскай любоўю і, як кажуць прыяцелі А. І., меў яго ўзаемнасць. Яны былі ў зносінах усё жыццё У апошнія гады Е. І. растраціў пакінутую яму бацькам спадчыну і матэрыяльна быў незабеспечаны. Аб ім—у пісьмах Герцэна.

27. Старэйшы брат бацькі Герцэна—Ал-др Ал-евіч Якаўлеў (1762—1825). Быў у 1803 г. обер-пракурорам Сінода, не жывіў з духавенствам; зняты царом з пасады. Пакінуў аб гэтым запіскі „або споведзь сумленнага чалавека, пацярэўшага за адданасць свайму гасудару...“ А. А.—бацька Ал-я Якаўлева („Хімік“ у „Былым і думках“) і жонкі Герцэна (гл. стар. 218). У яго доме на Тверскім бульвары (у наш час ён мае № 25-ы) нарадзіўся Герцэн.

29. Падзел адбываўся летам 1821 г. Дзялілі некалькі маёнткаў з 1159 прыгоннымі. І. А. Якаўлеў атрымаў: частку ў с. Новаселлі з вёскамі Уходава і Шумнава, Корчэўскага павета, Тверской губ., амаль усё с. Васільеўскае, Рузскага павета, Маскоўскай губ., меншую частку с. Пакроўскага-Засекіна і вёску Раева ў Звенігародскім павеце, Маскоўскай губ.

29. Падзеі з 1789 да 1815 гг.—ад пачатку французскай буржуазнай рэвалюцыі да нязваржэння Напалеона і аднаўлення каралеўскай дынастыі Бурбонаў.

Граф Варанцоў Сем. Рам. (1744—1832)—рускі пасол у Англіі.

Грэнвіль В. В. (1759—1834)—англійскі міністр замежных спраў.

Ерома—Іеронім, або Жэром, Банарт, брат Напалеона, прызначаны ім каралём вестфальскім.

30. Бацька Герцэна Ів. Ал-іч Якаўлеў (23 чэрвеня 1767—6 мая 1846) паходзіў са старога баярскага роду і даводзіўся ў дванаццатым калене прамым патомкам Андрэю Кабыле, роданачальніку Раманавых. Бацька яго—Ал-й Ал-др.—быў пры Екацерыне II прэзідэнтам юстыц-калегіі, маці—княжна Нат. Бар. Мешчэрская. І. А. уступіў у ваенную службу ў 1788 г., прымаў удзел у паходах, у 1797 г. вышаў у адстаўку. З 1801 г. пражыў адзінаццаць гадоў за граніцай. Аб ім далей у тэксе, асабліва разд. 5-ы.

31. Раздзел 2-і надрукаваны з пропускам у „Полярной звезде“ з усімі падзаглаўкамі. Пад ім была ў дужках дата 1823—1826. Пропускі ў выд. 1861 г. адзначаны ніжэй.

32. Гутарка адбывалася ў 1820 г.; Герцэн памыліўся: яму было восем год (XII).

33. Алексей Нікалаевіч—Бахмееў (1774—1841), у баі пры Барадзіне страціў правую нагу; аб ім яшчэ ў раздз. 6-м.

Сваяк з Ямбургскага палка—Ал-й Петр. Кучын, унук Петра Ал-евіча Якаўлева, стрыечны пляменнік Герцэна.

34. Клейнміхель Пётр Андр. (1793—1868)—бліжэйшы памочнік Аракчэва па кіраванню ваеннымі пасяленнямі, адзін з самых улюбёных і самых невуцкіх міністраў Нікалая I, пры якім загадваў шляхамі зносін; адзначаўся хабарніцтвам; аб ім—у Творах Герцэна.

Бенкендорф Ал. Хрыст. (1783—1844)—заснавальнік (1826) і начальнік жандармскага корпуса; заслужыў давер'е Нікалая I удзелам у падаўленні паўстання дзекабрыстаў; невуц і лянвы; браў вялікія хабары ад акцыянерных кампаній за падтрыманне іх інтарэсаў ва ўрадзе.

Перакусіхіна Мар. Сав. (1739—1824)—давераная Екацерыны II у яе любоўных справах, загадвала падборам фаварытаў для імператрыцы.

Пампадур А. П. (1721—1764)—фаварытка французскага караля Людовіка XV.

34. Сенкоўскі Ос. Ів. (1800—1858)—журналіст, які пісаў у рэдагуемай ім (1834—1856) „Бібліятэцы для чытання“ на ўсіх галінах навукі ва ўсіх родах літаратуры. Асабліва

быў вядомы пад адным са сваіх шматлікіх псеўдонімаў: „Барон Брамбеус“. Герцэн даў характарыстыку Сежкоўскаму ў кнізе „Аб развіцці рэвалюцыйных ідэй у Расіі“, у раздзеле „Літаратурная і грамадская мысль пасля 14 снежня 1825 г.“ (VI, 369 наст.).

36. Кавалерыя і рэгаліі—ордэны і ленты да іх.

36. Частны дом—тут гаворыцца пра паліцэйскую часць, дзе па даручэнню памешчыкаў над прыгоннымі выконваліся цялесныя пакаранні.

36. Асігнацыі—папяровыя грошы, уведзеныя ў Расіі пры Екацерыне II; пры Нікалае I сапраўдны кошт іх быў ніжэй абазначанага і раўняўся прыблізна 25—27 кап. срэбрам за папяровы рубель.

38. У „Полярной звезде“ пасля назвы вёскі надрукавана: „Гэта ўжо было ў 1830 г.“.

40. У „Полярной звезде“ пасля слова „локаны“, і тэкст: „І мне было неяк невыносна сумна і добра“.

41. Офрэнй—славуты французскі актор, жыву ў Пецербургу з 1785 па 1806 год. Тэрамен—дзеючая асоба ў трагедыі Расіна „Федра“. „Вялікая опера“—тэатр у Парыжы. Жорж і Марс—славутыя французскія актрысы; першая прыезджала ў Пецербург на гастролі ў 1808—1812 гадах. Далейшая французская фраза („Я баюся бога...“) — з трагедыі Расіна „Гафолія“.

43. Ігра слоў: „Салдат дрэннага тона“ вымаўляецца па-французску, як „Салдат Велінгтона“—імя англійскага галоўнакамандуючага пры Ватэрлоо ў Бельгіі, дзе Напалеон пацярпеў у 1815 г. поўнае паражэнне.

45. Раздзел 3-і надрукаваны поўнасю ў „Полярной звезде“ з усімі падзагалоўкамі; толькі слова „Огарэў“ замснена там літарай Н. (Нік.), таму што ў часе друкавання другой кнігі „Полярной звезды“ Огарэў быў яшчэ ў Расіі. Падрыхтоўваючы асобн. выд. „Былога і дум“ 1861 г., Герцэн перанёс з раздзела 3-га ўвесь тэкст, які адносіўся да Огарэва, у раздзел 4-ы, але пры гэтым не толькі пакінуў у падзагалоўку раздзела 3-га літару Н., а дадаў да яе поўнасю прозвішча: Огарэў. Разам з тым для асобнага выдання ён даў раздзелу 4-му новую, цяперашнюю назву. Ніжэй падзагалоўка ў раздзеле 3-м была ў дужках дата „1825—1827“. Зімовая раница, з якой пачынаецца тэкст раздзела,—28 лістапада 1825 г. Урывак з гэтага раздзела надрукаваны па-англійску ў газеце „The Leader“ (№ 908 ад 16 лютага 1856 г.).

45. Гэта было ў жніўні 1823 г. Александр I прыехаў у Маскву 25 жніўня галоўным чынам для ўручэння мітрапаліту Філарэту сакрэтнага маніфеста аб перадачы царскага прастола, абмінаючы наследніка Канстанціна Паўлавіча, іх малодшаму брату Нікалаю. Манеўры на Хадынцы былі 30 жніўня. Александр I памёр у Таганрогу 19 лістапада 1825 г.

46. Генерал Е. Ф. Камароўскі (кам. корпуса ўнутр. варты), прыехаўшы ў Маскву 17 снежня для афіцыйнага паведамлення аб заняцці Нікалаем I царскага прастола, перакваў у доме І. А. Якаўлева падрабязнасці паўстання ў Пецербургу 14 снежня 1825 г.

Карэ на Ісакіеўскай плошчы—войскі, выведзеныя на плошчу дзекабрыстамі. Войскі прастаялі на плошчы ўвесь дзень без справы з прычыны нерашучасці кіраўнікоў руху і былі рассеяны па загаду Нікалая стральбою з гармат.

Атака—гаворка ідзе аб спробе ген. А. Ф. Орлова на чале камандуемага ім палка Коннай гвардыі разгнаць паўстаўшыя войскі без стральбы.

Ген. М. А. Міларадовіч (1771—1825)—прыяцель І. А. Якаўлева—паранены на смерць з пісталета дзекабрыстам П. Г. Кахоўскім у часе паўстання 14 снежня.

В. І. Ленін выказваўся аб паўстанні дзекабрыстаў у цэлым радзе сваіх работ. У адной з заўваг да артыкула „Аграрная праграма рускай соцьял-дэмакратыі“ В. І. Ленін напамінаў у 1902 г. „аб даўно забытых рэспубліканскіх ідэях дзекабрыстаў“ (Творы, т. V, 98). У 1906 годзе В. І. Ленін падкрэсліваў, што ёсць „рознца паміж дваранскай рэвалюцыйнасю дзекабрыстаў... і глыбока дэмакратычнай, пролетарскай і сялянскай, рэвалюцыйнасю салдат і матросаў у Расіі дваццатага стагоддзя“ (Творы, т. X, 39). У „Дакладзе аб рэвалюцыі 1905 года“, прачытаным В. І. Леніным на сходзе рабочай моладзі ў Цюрыху 22 студзеня 1917 года,—указана: „У 1825 годзе Расія ўпершыню бачыла рэвалюцыйны рух супроць царызма, і гэты рух быў прадстаўлены амаль выключна дваранамі“ (т. XIX, 348). Далей тлумачацца вытокі руху: „Цікава параўнаць ваенныя паўстанні ў Расіі 1905 года з ваенным паўстаннем дзекабрыстаў у 1825 годзе. Тады кіраўніцтва палітычным рухам

належала амаль выключна афіцэрам, у асабліваці афіцэрам-дваранам; яны былі заражаны судатыканнем з дэмакратычнымі ідэямі Еўропы ў часе напалеонаўскіх войнаў* (там-жа, 351). Тут-жа ўказана прычына няўдачы паўстання: „Маса салдат, якая складалася тады яшчэ з прыгонных сялян, трымалася пасіўна* (там-жа). Аб прычынах няўдачы руху дэкабрыстаў В. І. Ленін гаворыць таксама ў адкрываючым гэты том юбілейным артыкуле аб Герцэне: „Ушаноўваючы Герцэна, мы бачым ясна тры пакаленні, тры класы, якія дзейнічалі ў рускай рэвалюцыі. Спачатку—дваране і памешчыкі, дэкабрысты і Герцэн. Вузкае кола гэтых рэвалюцыянераў. Страшна далёкі яны ад народу“ (т. XV, 463). І далей В. І. Ленін указвае, што справа дэкабрыстаў „... не прапала. Дэкабрысты разбудзілі Герцэна. Герцэн разгарнуў рэвалюцыйную агітацыю“ (там-жа). Гл. таксама артыкул В. І. Леніна „Аб нацыянальнай годасці велікаросаў* (т. XVIII, 80).

46. Дэ-Санглен Як. Ів. (1776—1864)—нарадзіўся ў Маскве, вучыўся ў Рэвелі, потым у Германіі; з 1804 г.—лектар, з 1806 г. ад’юнк-прафесар нямецкай літаратуры ў Маскоўскім універсітэце і выкладчык ваенных навук. З 1807 г. служыў па ваеннаму ведомству—; тайным назіральнікам за ладам мыслей афіцэраў, па грамадзянскаму—у міністэрстве паліцыі мемуарысты гавораць пра „нахабнасць, подласць і спрытнасць“ Санглена, з якім „як ні страшны ён быў, ніхто не хацеў ні гаварыць, ні кланяцца“.

Жуі (1764—1846), з якім Герцэн параўноўвае Дэ-Санглена,—французскі пісьменнік і драматург.

46. Самойлаў Нік. Ал-др. (пам. 1841)—сын плямеўніка Екацерынінскага фаварыта Г. А. Пацёмкіна; таму—найбагацейшы памешчык; блізкі сваяк некількіх дэкабрыстаў; да тайнага таварыства не належаў і да следства не прыцягваўся.

Загоскін Міх. Нік. (1789—1852)—аўтар гістарычных раманаў і драматург, быў таксама тэатральным адміністратарам.

Афіцэр, які меў спамянёную Герцэнам сутычку з Нікалаем І.—Вас. Серг. Нораў (1793—1853), дэкабрыст. Належаў да вышэйшага кола дваранства, быў таварышам дзіцячых гульніў Нікалая; у маладосці, у часе ваеннай службы, меў з ім сутычкі, за якія цар адносіў яму ў 1826 г. Нораў прымаў удзел у войнах з Напалеонам, быў паранены ў баі. У тайным таварыстве належаў да ўмераных групавак; аднак абвінавачваўся, між іншым, у тым, што гатоў быў садзейнічаць змоўшчыкам у арышце Александра І, які мелася зрабіць на парадзе 1823 г. Не глядзячы на адсутнасць доказаў супроць Норава, ён быў асуджаны ў катаргу на пятнаццаць год. Нікалай пасіў цяжкасць пакарання тым, што пратрымаў яго дзесьць год у крэпаснях, у тым ліку восем год на земляных работах у Бабруйску; потым адправіў на Каўказ салдатам. У 1838 г. Нораў быў адпушчаны ў вёску бацькі пад нагляд паліцыі.

46. Жанчыны—гаворка ідзе пра жонк дэкабрыстаў, якія пайшлі за імі ў Сібір.

Люсіль Демулен—жонка аднаго з дзеячоў французскай рэвалюцыі 1789 г., Каміла Демулена, пакаранага смерцю ў 1794 г. Пасля арышту мужа прапавала выратаваць яго, была пакарана смерцю праз некалькі дзён пасля яго.

Алібо—салдат, рэвалюцыянер; у 1836 г. без поспеху страляў у французскага караля Луі-Філіпа за лютую расправу з рабочымі пасля паўстання 1832 г.; быў пакараны смерцю.

47. Гісторыя з Чэрновым заключаецца ў наступным. Багаты афіцэр В. Д. Новасільцэў, сваяк блізкіх да цара Орловых, абяцаў дачцы небагатага і нерадавітага генерала П. К. Чэрнова ажаніцца з ёю. Потым пад прымусам сваёй знатнай сям’і адмовіўся. Брат нявесты—афіцэр К. П. Чэрноў, сваяк і друг дэкабрыста-паэта К. Ф. Рылеева, сам член тайнага таварыства, не хацеў дапусціць, „каб золата і знатны род насміхаліся з нявіннасці і благародства душы“. Ён выклікаў Новасільцэва на дуэль. Абодва былі паранены на смерць 10 верасня 1825 г., праз некалькі дзён памерлі. Члены тайнага таварыства арганізавалі на пахаванні Чэрнова палітычную дэманстрацыю.

47. Гэтая фраза ў „Полярной звезде“ пачыналася інакш: „Дзяўчына рыдала ад радасці; гэта расчуліла „злачынца“,—ён ёй прапанаваў* і т. п.

47. Пасля гэтай фразы ў „Полярной звезде“ была яшчэ адна: „Сэрца разбойніка не было царскім!“

47. У „Полярной звезде“ гэтая фраза прадоўжана: „З таго дня, як яе выслалі ў Парыж, каб выратаваць ад яе арыстакратычную родаслоўную,—да той пары, пакулі дружба

і дапамога разбойніка зрабіліся ёй непаatrэбнымі, яна заявля" і т. д. У наступнай фразе сказана ў „Полярной звезде", што Івашэў памёр „праз некалькі месяцаў". Як відаць, падрыхтоўваючы выданне 1861 г., Герцэн меў ужо больш дакладныя весткі аб гісторыі Івашэвых.

48. Герцэн расказаў гісторыю Івашэвых няправільна з прычыны адсутнасці ў яго дакладных фактычных даных. Сын генерала і багатага сібірскага памешчыка, камер-паж імператрыцы, афіцэр самага арыстакратычнага, Кавалергардскага палка, ад'ютант галоўна-камандуючага Паўднёвай арміяй, Вас. Петр. Івашэў (1797—1840) далучыўся да тайнага таварыства дэкабрыстаў у 1819 г. Не глядзячы на блізасць да Пестэля і іншых глвароў змовы, не прымаў у ёй актыўнага ўдзелу, галоўным чынам з-за хваробы; аднак абвінавачваўся ў веданні метаў таварыства і згодзе на ўвядзенне рэспублікі са знішчэннем царскай сям'і. Прыгавораны ў катаргу на дваццаць год; у 1827 г. пераведзены ў Петроўскую катаржную турму, у 1836 г. выпушчаны на пасяленне ў Турынск. У 1830 г. маці Івашэва атрымала пісьмо ад быўшай выхавальніцы яе дачкі, французанкі Марыі Ле-Данцю, якая паведамляла, што яе дачка, дваццатдвухгадовая Каміла (якая нарадзілася і заўсёды жыла ў Расіі), цяжка захварэла ад непадзеленага палкага каханья да В. Івашэва, якога сустракала ў яго бацькоў. Дзяўчына рашыла паехаць у Сібір—раздзяліць лёс Івашэва. Сваёй Івашэва дамаглася дазволу цара на паездку Ле-Данцю ў Сібір і на шлюб яе з асуджаным. У канцы лета 1831 г. Каміла прыехала ў Петроўскі завод; у верасні абвянчалася з Івашэвым. Летам 1838 г. сястра Івашэва, Еліз. Языкова, таемна ад уладаў і ад бацькі прыехала ў Турынск і пражыла ў брата два тыдні. Зімой таго-ж года памёр іх бацька. Спамінаемы Герцэнам „незаконны сын" не брат Івашэва, а пабочны брат яго маці—А. Е. Галавінскі; ён быў, па завяшчанню генерала, хавальнікам буйных сум, пакінутых Івашэву і яго жонцы. У лютым 1839 г. у Сібір прыехала маці Камілы. Зімой Івашэва прастудзілася і 30 снежня 1839 г. памерла, пакінуўшы двух дачок. Івашэў вельмі сумаваў па жонцы; 28 снежня 1840 г. ён памёр ад апалексічнага ўдару. М. П. Ле-Данцю дазволена было ў 1841 г. выехаць з дзецьмі дачкі ў Расію—да А. Е. Галавінскага.

48. У „Полярной звезде" і ў выданні 1861 г.—14 ліпеня кара смерцю дэкабрыстаў: П. І. Пестэля, С. І. Мураўёва-Апостала, К. Ф. Рылеева, П. Г. Кахоўскага, М. П. Бестужэва-Руміна была 13 ліпеня 1826 г.; перад адзначанай фразай было яшчэ: „Там чакаў ён паведамлення аб кары і дачакаўся". Відаць, паміж 1855 і 1860 гг. Герцэн атрымаў больш дакладныя весткі. Нікалай чакаў паведамлення аб кары ў Царскім Сяле (цяпер гор. Пушкін) пад Пецербургам. Атрымаўшы яго, накіраваўся ў царкву. Задоўга да прыгавору свайго суда Нікалай рашыў павесіць глвароў руху. Яшчэ 6 чэрвеня ён пісаў брату Канстанціну ў Варшаву, што пасля кары адбудзецца „збавіцельнае богаслужэнне" і ўдзячнае малебства богу. 14 ліпеня ён і выканаў гэтую цырамонію на Сенацкай плошчы ўрачыста, загадаўшы таксама наладзіць яе ў Маскве і ў іншых гарадах; пра гэта Герцэн піша далей, у сваёй зноцы да тэксту.

48. Міровіч Вас. Як. (1740—1764)—афіцэр, які прабаваў вызваліць з Шлісельбургскай крэпасці і ўзвесці на трон імператара Іаана Антонавіча (1740—1764), нiзвергнута ў 1741 г. з прастола Елізаветай Петроўнай. Пры гэтай авантурнай спробе Іаан быў забіты згодна ўказання, данага раней Екацерынай II.

48. Змешчаны ў падтэкставай зноцы расказ Герцэна аб маскоўскім урачыстым богаслужэнні з выпадку „перамогі" Нікалая над дэкабрыстамі ёсць дакладная вынятка з заключнай часткі яго артыкула „Да нашых", надрукаванага ўпершыню ў першай кнізе „Полярной звезды" на 1855 г. У Маскву Нікалай прыехаў 20 ліпеня і спыніўся ў Петроўскім палацы; урачысты ўезд у сталіцу адбыўся 24 ліпеня (5 жніўня).

49. Тут увесь час—гаворка пра старэйшага брата Нікалая I, які быў да яго наследнікам прастола,—Канстанціна Паўлавіча (1779—1831). Ён прымушаны быў, пад націскам Александра I, адмовіцца ад прастола за тое, што ажаніўся з простаай полькай, якая не належала да царскай сям'і. Паколькі іх дзеці (якіх і не было) не маглі быць наследнікамі, царскай улады, а ў Александра дзеці памерлі, то пастапоўлева было перадаць трон Нікалаю, які быў жанаты і ўжо у 1818 г. меў сына. Маніфест аб перадачы трона трымаўся ў найстражэйшай таямніцы (гл. стар. 212). Нікалай пакінуў Канстанціна сваім намеснікам у Польшчы.

50. Унучка П. А. Якаўлева—Тат. Петр. Пасек (1810—1889), урадж. Кучыня; была на два гады старэй за Герцэна, доўга жыла ў доме Якаўлева. З цензурных меркаванняў называецца ў „Былым і думках“ тверской або „корчэўскай“ кузінай (у Корчэўскім павеце быў маёнтак П. А. Якаўлева). У 1859—1861 гг., за граніцай, сустракалася з Герцэнам; сабрала шмат звестак аб ім і ўсе яго выданні. На аснове ўсяго гэтага Пасек напісала ўспаміны „З далёкі год“, які друкавала ў Расіі з 1872 г. З гэтых успамінаў тагочасны рускі чытач грунтоўна знаёміўся з Герцэнам і яго гуртком. Аднак шмат што падана ў Пасек памылкова; пасля паўдлення ў Расіі ў 1906 г., нават урэзаных цензурай, Твораў Герцэна, дзе меліся „Былое і думы“ і яго перапіска з Н. А. Захар'чнай, успаміны Пасек страцілі дакументальнае значэнне.

50. „Іліяда“ Гомера, перакладзеная Н. І. Гнедзічам.

51. Верш з „Евгения Онегина“, раздз. 3-і, страфа 28. Выраз „неўскія або смольныя“—ад назвы інстытута для дзяўчын у Смольным манастыры на Неве (цяпер Смольны палац у Ленінградзе). Герцэн гаворыць пра другую жонку П. І. Кучыня—мачыху Т. П. Пасек—Еліз. Міх. Тушнёву.

52. Верш з „Сучаснай песні“ Д. В. Давыдава, мае іранічнае значэнне. Брут—стаяў на чале змовы рэспубліканцаў супроць рымскага дыктатара Юлія Цэзара. Фабрыцый—старажытнарымскі дзяржаўны дзеяч, які праславіўся непадкупнай адданасцю рэспубліцы.

53. У „Полярной звезде“ пасля гэтага вершы з „Юмора“ Н. П. Огарэва:

На ум приходят часто мне
Мои младенческие годы,
Село в вечерней тишине,
В саду светящиеся воды,
И жизнь в каком-то полусне.

55. Піфэарары—горныя пастухі ў Аbruцо (Італія). Мы—А. І. Герцэн і яго жонка, з якою ён зрабіў у 1848 г. паездку ў Фраскаці.

56. Васільеўскае было прадана ў 1835 г. Падмаскоўная ў Звенігародскім павеце—сяло Пакроўскае-Засекіна.

57. У „Полярной звезде“ ў раздзел 3-і быў уключаны ўвесь далейшы тэкст, які Герцэн называў у 1861 г. раздзелам 4-м. Пры гэтым ён унёс у тэкст цэлы рад адзначаных ніжэй дадаткаў, аднаведным чынам выправіўшы асобныя фразы. Назва раздзелу 4-му дана ў асобн. выд. 1861 г. Эпіграф—з п'сьма Огарэва да Герцэна. У „Полярной звезде“ перад раздзелам 5-м быў адзін толькі заглавак раздзела 4-га з трыма радкамі кропак.

57. Далёкі сваяк І. А. Якаўлева—Пл. Багд. Огарэў (1777—1838 гг.)—бацька Н. П. Огарэва, якога Герцэн у далейшым называе „Нік“. Маці Огарэва—Еліз. Ів., урадзжаная Баскакава (1784—1815).

58. Мёрас—герой старажытнарымскага падання аб барацьбе з тытанамі.

59. Гэта было ў 1823 годзе.

60. У 1842 г. Герцэн быў на Вараб'ёвых горах з жонкай.

Ал. Лавр. Вітберг (1787—1855)—таленавіты архітэктар, аўтар праекта грандыёзнага храма на Вараб'ёвых горах у памяць вайны 1812 года. Герцэн пазнаёміўся з ім у Вятцы—аб гэтым раздзел 16-ы ў другой частцы „Былога і дум“. Апрача гэтага нарысу аб Вітбергу—у яго ўспамінах, запісаных Герцэнам, і ў іншых матэрыялах, апублікаваных у 1872—1876 гг. у „Русской старине“. У выніку розных падкопаў Вітберг быў у сувязі з гэтым будаўніцтвам адданы ў 1827 г. пад суд; справа цягнулася да 1835 г., і архітэктар быў сасланы ў Вятку; маёмасць яго была канфіскавана ўрадам; вызвалены зсылкі ў 1839 г. Аб ім багата ў п'сьмах Герцэна за 30-я годы (I—IV, XXII). Вітберг напісаў у Вятцы партрэт Герцэна.

61. Агата—„шчыры друг“ з твору Н. М. Карамзіна „Кветка на труну майго Агата“. Рафаіл—адзін з двух сяброў у „Філасофскіх п'сьмах“ Шылера.

62. З верша Н. П. Огарэва „Стары дом“. Так ён і Герцэн называлі дом І. А. Якаўлева ў б. Власьеўскім зав. у раёне Арбата, дзе Герцэн жыў з бацькам да 1830 г.

63. Раздзел 5-ы значна дапоўнены для выдання 1861 г. (гл. адзнакі); дадамы таксама чацверты падзаглавак.

64. Юсупаў Ник. Бар. (1751—1831)—адзін з найбагацейшых рускіх памешчыкаў. Герцэн гаворыць у „Канцах і пачатках“, што калі Юсупаў у маладосці падарожнічаў па Еўропе, „ён палажыў там больш сялян, чым іх палягло пад Барадзіным“. У часе гэтага падарожжа Юсупаў сабраў раскошную карцінную галерэю, каштоўную бібліятэку; звярнуўшыся на радзіму, пабудаваў славетную падмаскоўную—Архангельскае (цяпер музей). Аб маэніцкіх камерцыйных учынках гэтага вяльможы і аматара мастацтваў для павелічэння сваіх багаццяў—у журнале „Былое“ (1926 № 1—35, 14 наст.).

65. Жанчына—гаворка ідзе аб мацеры Герцэна; хворы—аб брату яго—Егоры Ів.; хлопчык—аб самым Герцэну.

66. Пензенскія сяляне—з маёнтка Якаўлева, с. Архангельскага ў Керэнскім павеце. Нікіта Андрэевіч—камердынер Якаўлева.

66. Орлоў Міх. Фёд. (1798—1842), дзекабрыст; пляменнік Екацерыннскага фаварыта; хутка зрабіў вялікую ваенную кар'еру; быў начальнікам штаба ў корпусе славетнага ген. Н. Н. Раеўскага, з дачкой якога ажаніўся ў 1821 г. Удзельнік розных грамадскіх арганізацый (Біблійскае таварыства, „Арзамас“), ён выступаў з непакоўшымі ўрадавымі колы прамовамі супроць рабства і арачэўскага ўціску. Як начальнік дывізіі ў Кішынёве сурова спаганяў з малодшых афіцэраў за збіванне салдат; за гэта і за дапушчэнне ў арміі рэволюцыйнай прапаганды быў зняты ў 1823 г. з пасады; закладаў у сваіх маёнтках фабрыкі і іншыя прамысловыя прадпрыемствы. У тайным таварыстве Орлоў быў з 1817 г.; трымаўся там надзвычай асцярожна, але прымаў удзел ва ўсіх важнейшых нарадах і аднойчы выказаўся за заснаванне тайнай друкарні з рэволюцыйна-прапагандысцкімі мэтамі. У часе службы на поўдні зблізіўся з Пестелем. Удзельнікі тайнага таварыства ўскладалі на Орлова вялікія надзеі, але ў расучыя снежаньскія дні 1825 г. ён астаўся ў баку ад руху. Арыштаваны 29 снежня, ён трапіў пад асабісты допыт Нікалая І; упарта адмаўляў удзел у змове. Цар, які ведаў пра яго ролю ў таварыстве з паказанняў іншых арыштаваных і разлічваў на яго шчырае раскаванне, быў вельмі ўзлаваны, пагражаў Орлову цяжкай карай. Орлоў спалохаўся, стаў залішне адкрытым у паказаннях, блытаўся, выкручваўся. Цар не выкаваў пагрозу толькі дзеля брата Орлова, Алексея, якому шмат у чым быў абавязаны „перамогай“ 14 снежня на Сенацкай плошчы. М. Орлоў быў высланы пад нагляд паліцыі ў сваю вёску Калужскай губ., у 1831 г. па хадайніцтву брата атрымаў дазвол жыць у Маскве. Тут з ім сустрэкаўся Герцэн—аб гэтым у раздзеле 8-м другой часткі „Былога і дум“. У 1833 г. Орлоў выдаў кнігу „Аб дзяржаўным крэдыце“, якая вельмі пацярпела ад цензуры; прыцяглым аўтар раздаў экзэмпляры, у якія ўпісаў цензурныя выкідкі, Пушкін, які быў з Орловым у прыяцельскіх адносінах яшчэ ў Кішынёве, цікавіўся яго кнігай і пакінуў цікавыя заўвагі аб ёй.

Графіня Анна Алексееўна—Орлова-Чэсменская, стрыечная сястра М. Орлова—аб ёй у тэксце стар. 187 і ў каментарыях—стар. 232.

Некер М. (1732—1804)—міністр фінансаў у Францыі да 1790 г.

Грыгорый Іванавіч—Ключароў, давераны І. А. Якаўлева па яго фінансавых справах; пасля выезду Герцэна за граніцу—яго ўпаўнаважаны па маёмасці, якая асталася ў Расіі.

68. Лаўлас—герой рамана Рычардсона „Кларыса Гарлоу“ (XVIII в.).

71. Карамзін Ник. Міх. (1766—1826)—пісьменнік, стаяў на чале сентыментальнага напрамку ў рускай літаратуры пачатку XIX в. Пасля вадарэння Александра І пачаў пісаць Гісторыю дзяржавы расійскай. Дзейнасць Карамзіна, як гісторыка і публіцыста, мела кансерватыўны характар.

Шалікаў Пётр Ів. (1768—1852)—пісьменнік-карамзініст; самы няўдалы з паслядоўнікаў сентыментальнага напрамку; быў заўсёды ахвярай насмешак у літаратурных колах.

Панаеў Вл. Ів. (1792—1859)—аўтар сентыментальных ідылі.

Арапаў Пим. Ник. (1796—1861)—вядомы гісторык тэатра; у апісваемую эпоху—чыноўнік; быў віцэ-губернатарам у Ноўгародзе, калі там жыў Герцэн; у маладосці знаходзіўся сярод карамзіністаў і шышкавістаў, друкаваў у „Вестнике Европы“ і іншых журналах сентыментальныя вершы і артыкулы, перакладаў ідылі, навучальныя апавесці.

Дмітрыеў Ів. Ів. (1760—1837)—паэт-байкапісец; у вострай сатыры на традыцыйны класіцызм—„Чужы толк“—высмейваў узнёслых одапісцаў; друг Н. М. Карамзіна і адзін з галоўных прадстаўнікоў сентыменталізма.

Пушкін Вас. Льв. (1767—1830)—письменник, дзядзька А. С. Пушкіна, адзін з актыўнейшых удзельнікаў гуртка карамзінстаў.

Дакладныя назвы твораў Д. І. Піменава, якія спамінаюцца Герцэнам: „Маральныя разважанні герцага дэла-Рош-Фуко“, М. 1809, „Аб сутнасці характава і прывабнасці“, М. 1818.

73. Бур'ен Л. А.—прыбліжоны Напалеона, аўтар „Успамінаў аб Напалеоне, дырэктары, кансулаце, імперыі і рэстаўрацыі“. Названая Герцэнам кніга „Памятныя запіскі аб святой Елене“ напісана Лас-Казам, які жыў з Напалеонам на востр. св. Елены.

Т. П. Пасек апісвае сцэну ў доме Якаўлева, якая адносіцца да 1833—1834 гг. Аднаго разу, „у часе абэда, які адбыўся пры ўсеагульным маўчанні, Іван Алексеевіч быў у асабліва кплівым настроі... Прыкінуўся няшчасным, пачаў скардзіцца на свой лёс, хваробы, бездапаможнасць і сіратлівасць. „І вось,—давяршыў ён свае скаргі, на якія ніхто не азваўся ні адным словам,—вось, жыву ў поўнай адліноце, а здаецца—з сям'ёю, жыве ў мяне паненка са сваім сынам, выхаванец,—узнагародзіла ім сястрыца-княгіня...“ Александр не даў яму скончыць гэтай гаворкі. Абураны, бледны, ён устаў з-за стала і дрыжучым голасам сказаў: „Далей цярпець вашых зняваг я не магу дазвольці ні сабе, ні майёй маці. Пры вашым поглядзе на нашы адносіны паміж намі нічога не можа быць агульнага. Дазвольце нам зараз-жа пакінуць ваш дом“. Стары быў здзіўлен і апамятаўся. „Годзе, змілуйся,—загаварыў ён ціхім, спалоханым голасам,—што ты, навошта, я так, ты разумееш, ты ведаеш мяне, супакойся...“—„Вы нас уціскаеце, зневажаеце,—гаварыў Александр з вялікім хваляваннем;—папракаеце, у чым, чыя віна... наша, ці што. Не, цярпець гэтага ганебнага жыцця далей нельга... не павінна...“—„Годзе, пакінь, супакойся... даруй мне“,—сказаў стары перарывістым голасам і зарыдаў... Усе, страшэнна ўстрыжаныя, усталі з-за стала. Стары, охаючы і згорбіўшыся ўдвая супроць звычайнага, павёў Александра да сябе ў кабінет. Праз гадзіну Саша вышаў з кабінета хмурны, расстроены. Іван Алексеевіч ціха ляжаў на канапе, галава яго была абвізана батыставай хусткай, намочанай адэкалонам. З гэтага часу стары зрабіўся больш стрыманым і з Сашам пачаў абыходзіцца з некаторай павагай*.

75. Раздзел 6-ты надрукаваны ў выд. 1861 г. са значнымі дадаткамі; яны адзначаны ніжэй, шмат што перанесена ў яго з раздз. 7-га, надрукаванага ў той-жа кніжцы „Полярной звезды“ (аб Кетчэру, аб Пасеках); перамены пачаліся з падзагаловаўкаў. Пасля першага быў такі: „Камітэцкія экзамены“; чацверты чытаўся так: „Прафесары з немцаў і прафесары з не-немцаў“; не было 9-га і 10-га, але быў падзагалавак „Н. А. Палеовой“, хоць тэксту да яго не было.

Кульгавы генерал у пачатку тэксту—А. Н. Бахмееў; аб ім у раздзеле 2-м.

76. Каўдзінскія фуркулы—горная цяжына ў Кампані, у Італіі, дзе рымляне пацярпелі ў IV стагоддзі да нашай эры паражэнне ад самнітаў і вымушаны былі заключыць мір.

76. Герцэн атрымаў насведчанне ад юсупаўскай экспедыцыі 20 жніўня 1829 г., ва ўніверсітэт залічаны 14 кастрычніка. Вацька гневаўся на яго за жаданне вучыцца, але згадзіўся, бо Герцэн падтрымаў яго стрыечны брат Дм. Паўл. Голахвастаў. Апошні належаў да тых памянёных у тэксце панічоў, якія трымалі „камітэцкія экзамены“.

76. Ліцэй у Царскім Сяле заснаваны ў 1811 г. У ліку ліцэйстаў першага курса былі Пушкін, дэкабрысты І. І. Пушчын і В. К. Кюхельбекер, цэлы рад значных грамадскіх і дзяржаўных дзеячоў.

76. У „Полярной звезде“ было: „Нікалай з карамзінскім маніфестам, пяццю шыбеніцамі“ і т. д. Маніфест аб узыходжанні Нікалая Паўлавіча на прастол пісаў Н. М. Карамзін. Блакітны Бенкендорф—генерал А. Х. Бенкендорф—начальнік жандараў, якія насілі мундзір блакітнага колеру.

76. Пісарэў Ал-др Ал-др. (1780—1848)—удзельнік напалеонаўскіх войнаў. Яго літаратурна-навукова, чыста графаманская дзейнасць выклікала аднадушнае ганьбаванне з боку ўсіх сучаснікаў, апрача шышкавістаў—яго таварышоў па „Беседе“. У 1825 г. ён выдаў двухтомны зборнік твораў розных аўтараў пад назваю „Калужскія вечары“.

76. Палежаеў—паэт; аб ім у „Дадатку“ да часткі першай, стар. 111.

Касценецкі з таварышамі—удзельнікі т. зв. Сунгураўскай справы; аб іх—у тэксце стар. 98.

76. Крыцкія—браты: Васілій (нар. 1810), Міхаіл (нар. 1809), Пётр (нар. 1806); малодшыя—студэнты Маскоўскага універсітэта, старэйшы—чыноўнік Сената; усе—удзельнікі тайнага таварыства, заснаванага старэйшым з іх у 1827 г. Абвінавачваліся ў „умысле“ на жыццё цара, у спробе „пераўтварыць дзяржаву, увесці канстытуцыйнае праўленне, узбуджаць абурэнне салдат супроць урада, рыхтавацца да бунту“, выпушчы пракламацыю і т. п. у распаўсюджанні рэвалюцыйных вершаў Пушкіна, Рылеева і Палежаева. Цар загадаў заяволіць двух малодшых у Салавецкім манастыры, старэйшага—у крэпасць. Іх трымалі: Васілія—у манастыры, потым перавялі ў Шлісельбургскую крэпасць, дзе ён памёр ад „знесілячай ліхаманкі“ ў 1831 г., аб чым бацькі даведаліся толькі праз пяць год; Міхаіла—у манастыры, у 1834 г. перавялі салдатам на Каўказ, дзе ён неўзабаве быў забіты ў баі; Петра—у розных крэпасцях, з 1834 г. у свеабаргскіх арыштантацкіх ротах, а праз два гады перавялі салдатам у армію. У 1855 г. ён быў яшчэ жывы. Да справы прыцягнулі яшчэ некалькіх студэнтаў, малодшых чыноўнікаў і салдат, атрымаўшых розныя кары. Тайнае таварыства Крыцкіх было водгаласам справы дзекабрыстаў, што асабліва раз’юшыла Нікалая І супроць арыштантаваных. Пра справу Крыцкіх было падрабязнае паведамленне ў першай частцы кнігі 7-й „Полярной звезды“ на 1862 г. стар. 98 наст.; гл. артыкул М. К. Лемке, на аснове архіўных дакументаў, у „Былым“, 1906, № 6, 41 наст.

76. Галіцын Серг. Міх. (1774—1859)—найбагацейшы памешчык, папачыцель Маскоўскага універсітэта з 1830 г.

Терноўскі Пётр Матв. (1798—1874)—свяшчэннік, прафесар, багаслоўя ў Маскоўскім універсітэце.

Рыхтэр Міх. Вільг. (1799—?)—прафесар акушорства ў Маскоўскім універсітэце.

78. Недакладная вынятка, па памяці, з камеды А. С. Грыбаедава „Гора ад розуму“, д. 3-я, з’ява 21, словы княгіні Тугаухаўскай, вершы 533—535. Пасля вершаў у другім абзацы ў „Полярной звезде“ была толькі першая фраза; не было аб спробе А. А. Якаўлева-Хіміка атруціцца опіем.

81. Хімік—Якаўлеў Ал-й Ал-др.; брат па бацьку Н. А. Герцэн, памёр у 1868 г. Пасля адзначанага ў „Полярной звезде“ не было далейшых сямі абзацаў; замест іх наступны тэкст: „Падрабязнасці курса я не буду расказваць, мы не немцы,

Мы все учились понемногу
Чему-нибудь и как-нибудь.

Мне універсітэцкі час прынёс найвялікшую карысць і кафедрай і аудыторыяй. Краж моладзі, якая была з намі, быў незвычайна блagarодны, строгая грамадская думка трымала самых слабых на ўздзе, я не памятаю ні ў якім выпадку ні даносаў, ні здрадніцтва; ці мала што здаралася пры спрэчках юнакоў, зусім не прывучаных яшчэ да асцярожнасці—нічога не выходзіла за сцены аудыторыі“. Вершы—з „Еўгенія Онегіна“, раздз. 1-ы строфа 5-я.

82. Далей—тэкст „Полярной звезды“, прычым у другой фразе першага абзаца не было слоў „арыстакратка і княгіня“; у другіх—дробныя розначытванні—замена слоў і т. п.

82. Арыстакратка і княгіня,—відаць, княгіня Обаленская. У малаўскай „справе“ III Аддзялення ёсць пісьмо кн. Ал. П. Обаленскага да Бенкендорфа, дзе князь прызнае, што сын яго пакараны справядліва, і пытаецца, што яго чакае? Бенкендорф адказаў, што справа скончана без гласнасці і не пагражае маладому чалавеку ўскладненнямі. Названы Герцэнам далей (стар. 84) студэнт кн. Андр. Ал-др. Обаленскі, сын арыстакраткі, сапраўды вымушаны быў выйсці з універсітэта, не закончыўшы курса.

83. Малаўская гісторыя адбылася 16 сакавіка 1831 г. Прафесар юрыдычных навук Маскоўскага універсітэта з 1819 г. Міх. Як. Малаў (1790—1849) на чарговай лекцыі зняважыў аднаго студэнта. Я. І. Касценецкі (аб ім гл. яшчэ стар. 98) арганізаваў пратэст. Герцэн далучыўся да яго. У тагочасным даносе жандарскаму ўпраўленню паведамлялася, што Малаў „на лекцыі сваёй назваў аднаго студэнта свіннёй; гэтай знявагай усе студэнты былі так абураны, што пачалі саістаць, шаркаць нагамі, шумець і потым, не чакаючы канца лекцыі, вышлі з аудыторыі вон“. З перахопленага на пошце пісьма праф. І. Х. Лодэра ў Харкаў улады даведаліся таксама, што „некалькі дзён таму назад быў некаторы род абурэння многіх універсітэцкіх студэнтаў супроць праф. праў Малава,

чалавека без усяіх ведаў і грубага абыходжання*. Бенкендорф запытаўся ў папярчыцеля кн. С. М. Галіцына і атрымаў адказ, што вінаваты Малаў, якому ўжо прапанавана падаць у адстаўку. Афіцыйны гісторык універсітэта адзначае, што вынікам дзейнасці сваёй пры універсітэце Малаў пакінуў: „Слова аб спрыяльным уплыве ісцінай маральнасці на дукацыю юнацтва“, сказанае на ўрачыстым акце 12 студзеня 1831 г. Другіх прац у яго не было. Расказ арганізатара пратэста Я. І. Касценецкага („Успаміны з майго студэнцкага жыцця“, „Русский архив“, 1887, т. I—II), амаль супадае з расказам Герцэна (параўнафіцыйныя дакументы там-жа, 1901, № 1; гл. „Русскую старину“, 1875, № 4).

84. Абенсерагі—старажытны маўрытанскі род у Грэнадзе, які вымер у сярэднія стагоддзі.

85. Герцэна называе чатырох пасаджаных у карцэр, ён быў пяты, шосты—студэнт Каменскі. Даведаўшыся пра арышт сына, І. А. Якаўлеў, як паведамляе Т. П. Пасек, запрасіў брата І. А. і іншых сваякоў на нараду, каб прывяць меры да „хутчэйшага вызвалення з падвала, мабыць, сырога і нічыстага, слабага здароўем Шушкі... Звярнуліся да ўплывовых асоб і растлумачылі, як гэта падзея ўсхвалявала старога нядужага бацьку Сашы і што тыдзень у падвале на хлебе і вадзе павінен шмат пашкодзіць слабому здароўю маладога чалавека. Хадайніцтва мела поспех,—загадана было Сашу вызваліць пасля трохдзённага зняволення*.

86. Ал. Гумбольдт быў у Маскоўскім універсітэце 26 кастрычніка 1829 г. Ён абследаў Урал па запрашэнню рускага ўрада. З ім ездзілі ўпамінаемыя далей у тэкспе нямецкія вучоныя Хр. Эрэнберг і Густ. Розе. Усе трое выдалі агульную вучоную працу аб гэтым падарожжы.

86. Вігі—англійская ліберальная партыя.

Лорд Дзюрам—Д. Г. Дэргем (1792—1840)—англійскі пасол у Расі з 1835—1837 гг.

Галіцын Дм. Вл. (1771—1844)—маскоўскі генерал-губернатар з 1820 г.

87. Увараў Серг. Сем. (1780—1855)—міністр народнай асветы. Маральныя якасці Уварава выклікалі агіду ўсіх, хто толькі ведаў яго: праныра, кар’ерыст, прагны хцівец, злосны і помстлівы чыноўнік, нізкапаклонны перад царом і кожным сваім начальнікам, нахабна-ганарысты з асобамі, што стаяць віжэй яго на службовай лесніцы,—Увараў ажаніўся дзеля грошай і кар’еры з непрыгожай, але багатай дачкой міністра народнай асветы А. К. Разумоўскага, які ўладзіў яго за гэта, у дваццаціпяцігадовым узросце, папярчыцелем пецярбургскай акругі. У маладосці ліберал і член „Арзамаса“, Увараў, будучы міністрам, выставіў шавіністычна-нацыяналістычную форму асветы: „Праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць“.

Піко дэ-ла Мірандола Дж. (1463—1494)—італьянскі вучоны, рознабакова адукаваны чалавек.

88. Вершы ўзяты Герцэнам з „Барадзінскай гадавіны“ В. А. Жукоўскага.

88. Герцэна спамінае дэкана фізика-матэматычнага аддзялення універсітэта прафесара П. С. Шчэпкіна, французскіх і нямецкіх вучоных. Чытанне магло быць увосень 1832 г., калі Увараў наведаў універсітэт у якасці таварыша міністра асветы.

89. Другі раз—аматарскі спектакль у часе ссылак ў Вятку (гл. „Былое і думы“, ч. 2-я, раздз. 14-ы наст.).

Трэці раз—мітынг у Лондане 29 лістапада 1853 г. (гл. „Былое і думы“, ч. 6-я).

90. Філарэт (Драздоў, 1783—1867)—мітрапаліт маскоўскі; першае слова аб халеры сказаў 18 верасня 1830 г., другое—у прысутнасці Нікалая I—29 верасня. Прамовы сапраўды мелі ўказаныя Герцэнам звароты. У свеце былі гутаркі з гэтага поваду, на Філарэта быў пасланы данос. Пасля падаўлення паўстання дзекабрыстаў былі чуткі, быццам змоўшчыкі прызначалі Філарэта ў састаў Часовага ўрада. Чуткі не мелі падставы, але для Нікалая гэтага было досыць, каб адносіцца да Філарэта з недавер’ем.

91. Жанчына, аблітая крывёю мужа,—Екацерына П. Герцэна мае на ўвазе звесткі некаторых замежных крыніц, быццам у Маскве, куды Екацерына прыехала ў 1762 г. на каранцыю, яе сустрэлі крыкамі: „Нахай жыве Пётр III!“ Пасля адзначанага абзаца ў „Полярной звезде“ яшчэ верш:

В Москве не царь—в Москве Россия.

91. Гэтым канчаўся тэкст 6-га раздз. у „Полярной звезде“. Верш у тэксце—з „Евгения Онегина“, раздз. 7-ы, строфа 37-я (падаецца недакладна); верш, паданы тут, узяты Герцэнам з чарнавога варыянта 10-й строфы оды Пушкіна „Напалеон“ (1821), якая ўрыўкамі надрукавана ў той-жа кнізе „Полярной звезды“.

91. Карл X (1757—1836)—французскі кароль, выгнаны рэвалюцыяй 1830 г. з Францыі, які жыў у замку Галіруд у Эдынбургу.

Кароль-грамадзянін—французскі кароль Луі-Філіп (Орлеанскі, 1773—1850), які заняў трон пасля выгнання Карла; лічыўся лібералам, наколькі пасля рэвалюцыі 1789 г. адмовіўся ад тытулаў і абвясціў сябе рэспубліканцам. У 1848 г. выгнаны з Францыі.

92. Лафайет М. Ж. (1757—1834)—французскі ліберальны палітычны дзеяч; належаў да арыстакратыі, але ў часе рэвалюцыі 1789 г. далучыўся да буржуазіі; у часе рэвалюцыі 1830 г. быў на баку канстытуцыйнай манархіі; у 1839 г. Герцэн пісаў Н. Х. Кетчэру аб „пасярэднасці“ Лафайета, называў яго „арыстакратам-лібералам“, „вузкім розумам“, называў яго кнігу аб рэвалюцыі „дрэннай“. Усе астатнія ў тэксце—ліберальныя французскія палітычныя дзеячы ў перыяд рэвалюцыі 1789—1830 гг. умераныя рэспубліканцы, канстытуцыйныя манархісты.

92. Дзібіч Ів. Ів. (1785—1831)—улюбенец Нікалая I, камандаваў рускай арміяй у часе польскага паўстання 1830 г., пацярпеў цэлы рад паражэнняў ад паўстанцаў.

Касцюшка Т. (1746—1817)—польскі генерал, барацьбіт за незалежнасць Польшчы пры Екацерыне II; пры Паўлу I вьехаў у Амерыку, дзе прымаў удзел у вайне за незалежнасць Злучаных Штатаў.

93. 17 чэрвеня 1831 г. узнікла ў Маскве па даносу студэнта Ів. Палоніка справа аб „Тайным таварыстве Сунгурава“. 20—21 чэрвеня былі арыштаваны, апрача названых Герцэнам студэнтаў, яшчэ другія і невучнёўска моладзь, а таксама арганізатар гуртка дварані Ник. Петр. Сунгураў. Усе яны лічылі сябе прадаўжальнікамі справы дзекабрыстаў, былі ў сувязі з афіцэрамі-палякамі, якія пашыралі сярод маскоўскага студэнцтва рэвалюцыйныя ідэі пры дапамозе студэнтаў—сваіх суайчыннікаў. У даносе паведамлялася, што Сунгураў хацеў заўладаць артылерыяй, узбунтаваць фабрычных рабочых, заўладаць усімі ўрадавымі ўстановамі, забраць казённыя грошы для раздачы салдатам і народу, перавешаць ненавісную народу паліцыю, разаслаць пракламацыі аб вызваленні сялян і т. п. Разлік Сунгурава быў, па словах даносу, на дапамогу рабочых, „якія прыгнечаны нароўні з катаржнікамі“. Арыштаваныя не прызнавалі сваёй віны; доказы супроць іх былі толькі данос і ўзаемныя абмовы на допытах. Следчая камісія прапанавала пакараць смерцю Сунгурава, астатнім даць розныя пакаранні. Нікалай перадаў справу ваеннаму суду, які прапанаваў пакараць смерцю 12 чалавек, астатніх апраўдаць. Цар паслаў Сунгурава і яго брата, студэнта Фёд. Петр. Сунгурава, на катаргу, другіх—у іх ліку названыя ў тэксце—салдатамі на Каўказ, трэціх аддаў пад нагляд паліцыі. Справа Сунгурава падана па архіўных матэрыялах у часоп. „Заветы“, 1913, №№ 3 і 5. Гл. яшчэ ў тэксце—стар. 99 і ў кн. „П. В. Анненкаў і яго сябры“ (І Пб. 1892, стар. 111 наст.). Адзін з членаў гуртка, Сасланых на Каўказ, Я. І. Касценеці, пакінуў успаміны аб сустрэчах з М. Ю. Лермантавым („Русская старина“ 1875, № 9) і „Запіскі аб аварскай экспедыцыі на Каўказе ў 1837 г.“ (т. I—III, Пб. 1851).

93. К.—Ник. Хрыст. Кетчэр—аб ім асобны раздзел у ч. 4-й „Былога і дум“. У Герцэна ўсюды—літара К; у нашым выданні прозвішча даецца поўнаасцо. Астатнія сябры з ліку пяцярых: Н. П. Огарэў, Н. І. Сазонаў (аб ім—асобны раздзел у ч. 7-й „Былога і дум“), Н. М. Сацін, А. Н. Савіч, Вад. Вас. Пасек (аб ім—далей).

94. Пасек Вас. Вас. (1772—1831) пацярпеў па даносу свайго дзядзькі Петра Багд. Пасека (1736—1804). Апошні захапіў спадчыну пляменніка і данёс, быццам В. В. Пасек прымае ўдзел у змове супроць Екацерыны; той уцёк у Ясы. Яго арыштавалі там і прывезлі ў Расію, пасадзілі ў крэпасць, дзе ён прабыў чатыры гады. Пасля вацарэння Александра I вызвалены, але неўзабаве быў арыштаваны і сасланы ў Сібір за зняважанне цара ў перахопленым паліцыйным пісьме; у Сібіры прабыў звыш дваццаці гадоў.

96. Маці Пасекаў—Ек. Ів. Яе сын Дзіямід Вас. (нар. 1808)—пасля сканчэння універсітэта быў у ваеннай службе; прымаў удзел у Каўказскай вайне, дзе быў у 1845 г. забіты ў баі. Яго брат Вадзім Вас. (нар. у 1808)—універсітэцкі таварыш Герцэна; ву-

чоны этнограф, прызначаўся ў прафесары, але не быў дапушчаны на кафедру ў сувязі з арыштам гуртка Герцэна; у 1832 г. ажаніўся з Т. П. Кучынай; памёр у кастрычніку 1842 г. У „Былым і думах“ Герцэн не гаворыць аб сваім разладзе з Вад. Пасекам пасля 1834 г., калі той стаў рэлігійным чалавекам, зблізіўся з групай славянафілаў-шавіністаў, выяўляючы іх кансерватыўныя погляды ў сваіх „Пуцывых запісках“ (М. 1834) і ў „Нарысах Расіі“ (1838—1842); адсюль-жа тая дружба Пасека з царкоўнікамі, аб якой успамінае Герцэн. Аб Вад. Пасеку—у Дзённіку Герцэна за 26 кастрычніка 1842 г. (Творы, т. III, стар. 48 і наст.).

98. У асобн. рускім выданні „Турмы і ссылкі“ (частка 2-я „Былога і дум“, Лондан, выд. 1-е 1854, выд. 2-е 1858) Герцэн даў у дадатку некалькі ўрыўкаў, якія адносяцца да тэксту часткі 1-й. Адно з іх пры падрыхтоўцы тома I „Былога і дум“, выд. 1861 г. (ч. ч. 1-я і 2-я) былі адпаведна размеркаваны ў канчатковы аўтарскі тэкст, другіх у ім няма. Да апошніх належыць друкуемы тут урывак, змешчаны ў асобным выданні ў дадатку разам з урыўкам аб Палежаеву (1854 г., стар. 185 наст.,—1858 г., стар. 181 наст.). Некаторыя фразы гэтага ўрыўка скарыстаны аўтарам пры перапрацоўцы тэксту для выдання 1861 г. У 1827 г. былі схоплены ва ўніверсітэце браты Крыцкія. Яны неяк зніклі. Ніхто парадкам не ведаў, што яны зрабілі і што з імі зрабілі. Апошняе foitpée¹ з Маскоўскага ўніверсітэта, гаворачы словам 94 года, папярэднія нам, адправілася ў салдаты і на пасяленне ў 1833 годзе. У ліку іх я ведаў Касценецкага, Кальрэйфа, Антановіча. Усе яны былі чыстыя, благародныя юнакі. Мне асабліва ў памяці застаўся Юліус Кальрэйф, сын лютэранскага пастара ў Маскве. Ён быў незвычайна таленавіты музыкант і найлепшы таварыш. У ім захавалася ўся наіўнасць і прастата германскіх юнакоў, але вызвалена рускім грамадствам ад пошласці і дробных нямецкіх нораваў. Слабы здароўем, пашчотны і ціхі, ён загінуў ад сямя і гадовай салдацкай службы. Палежаеў за сухоты быў пераведзены ў афіцэры, Кальрэйф за сухоты дараваны. Ён вярнуўся ў Маскву для таго, каб памерці на руках бацькі.

Іх судзілі таксама, як нас, асобай камісіяй. Урад так упэўнены ў нягоднасці звычайных судаў, што кожны раз, калі здарыцца што-небудзь асаблівае, прызначае камісію, якая судзіць па невядомых інструкцыях і прыдумвае пакаранні не па збору законаў, а так—па натхненню.

Пасля гіганцкай змовы, ахаліўшай усё прыгожае, юнае, моцнае ў Расіі, усё славітае талентам, храбрасцю, нараджэннем, усё далейшыя спробы злучэнняў не мелі поспеху, абмяжоўваліся малой колькасцю людзей і гінулі раней за ўсякае выкрыццё,—унутраная работа паглынала непасрэдную палітычную дзейнасць.

Але пры наяўнасці ўсіх прыгнечанняў і ўсіх мер урада, пры наяўнасці соцень палякаў, што ішлі ў Сібір, пры наяўнасці прыгоннага стану і салдат, якіх лупцавалі да смерці, не маглі не ўзнаўляцца, асабліва паміж юнакамі, заўсёдня спробы, гарачыя намаганні склаціць таварыствы, змовы і, у выніку гэтага, таксама перыядычна ўзнаўляюцца ссылкі ў Сібір, у салдаты, на Каўказ—і гэта побач з упартай перабатай мыслі, якая ўсведамляе сфінксаву задачу рускага жыцця і аніколькі не перашкаджае працы.

Сунгурава я не ведаў. Яго пакаралі больш за ўсіх. Скончыўшы раней ўніверсітэцкі курс, ён быў на службе, жанаты чалавек і маскоўскі памешчык. Яго палічылі галоўнымі віноўнікам і прыгаварылі да пасялення*.

99. Лесоўскі Сцеп. Ів. (1782—1839)—пабочны сын кн. Н. В. Рэпіна, па мацеры—дзядзька дзекабрыста С. Г. Валконскага; адносіўся спагадна да арыштаваных па справах палітычных; начальнікам маскоўскіх жандараў быў з 1833 г.; гэтаму месцу ён аддаў перавагу... перад месцам у яме, гэта значыць у даўгавай турме. 19 чэрвеня ён паведаміў начальства, што да яго папалі пісьмы асуджаных па сунгураўскай справе Антановіча і Касценецкага, пасланыя ў Маскву іх сябрам з упамінаннем Н. П. Огарэва, Н. В. Станкевіча, Н. Х. Кетчэра і іншых, пералічаных Герцэнам. Жандарскі генерал дае водгук аб іх, як аб вельмі скромных маладых людзях, але цар загадаў Лесоўскаму выклікаць іх, даць ім настаўленне і наладзіць за імі строгі нагляд. Лесоўскі выклікаў усіх на працягу

¹ Паргья.

ліпеня—верасня, перадаў ім загад цара і зноў даў накіонт іх у ШІ Аддзяленне добры водгук.

Усё гэта скончылася тым, што Лесоўскага ў 1834 г. знялі з пасады, але, маючы вялікі сувязі, ён атрымаў прызначэнне сенатарам (аб Лесоўскім— у маёй кнізе „Раман Медокс“, М. 1930, стар. 187 наст.). Герцэн сапраўды не названы ў пісьмах сунгураўцаў якія былі повадам да перапіскі Лесоўскага з яго начальнікам Бенкендорфам.

99. Карл Занд (1795—1820)—нямецкі студэнт; забіў у 1819 г. тайнага агента рускай рэакцыі, драматурга Аўг. Кацэбу, і пакараны смерцю. Трохкаляровыя шарфы— белы, сіні і чырвоны, колеры сцяга французскай буржуазнай рэвалюцыі 1789 г.

... Крыж за смерць—ордэн пісьменніку-дзекабрысту А. А. Бестужэву-Марлінскаму (1797—1837), забітаму на Каўказе ў часе вайны. Ён быў прадстаўлены да ордэна за два гады да таго, але начальства адмовіла ў нагародзе. Другое прадстаўленне было зацверджана, калі Бестужэва ўжо не было ў жывых. П. А. Антановіч даслужыўся да вялікіх чыноў, займаў вялікія адміністрацыйныя пасты. Я. І. Касценецкі быў у 1839 г. пераведзены ў афіцэры і неўзабаве вышаў у адстаўку, займаўся грамадскай дзейнасцю.

101. Раздзел 7-ы надрукаваны ў выд. 1861 г. з вялікімі адрозненнямі ад тэксту кн. 2-й „Полярной звезды“. Вышэй адзначана, што ўрыўкі з раздз. 7-га „Полярной звезды“ перанесены ў раздз. 6-ы выд. 1861 г. Разам з тым астатні тэкст раздз. 7-га значна дапоўнены новым матэрыялам; гэта ўказана ў адпаведных месцах. Падзагалюкі ў „Полярной звезде“ адрозніваліся ад асобнага выдання: першага не было; у адпаведнасці з расказам аб Пасеках былі яшчэ два падзагалюкі: „Сям'я герояў“; „Тры труны“. Тэкст пачынаўся з трэцяга абзаца канчатковай рэдакцыі. У іншых месцах—цэлы рад стылістычных паправак. Дысертацыя Герцэна—„Аналітычнае ізажэнне сонечнай сістэмы Каперніка“; арыгінал— у архіве Маскоўскага ўніверсітэта—мае дату: 28 мая 1833 г.; надрукавана ў Творах, т. 1, стар. 91—105.

102. Пасля гэтага ў „Полярной звезде“ было яшчэ: „Шматлікім наша асяроддзе ніколі не было, не гледзчы на тое, што мы зблжжаліся хутка і гарача“. Далей ішоў урывак аб знаёмстве з Кетчерам, перанесены ў раздз. 6-ы, і прадаўжалася тое, што ўвайшло ў канчатковую рэдакцыю.

102. С.-Жюст, Гош, Марсо, Дэмулен, Дантон, Рабесп'ер—дзеячы французскай рэвалюцыі канца XVIII стагоддзя. Жан-Жак Русо.

Людовік XVI—французскі кароль, пакараны смерцю ў 1793 г.

102. Сен-сіманісты—гл. стар. 223.

Фаланга—камуністычныя калоніі, заснаваныя ў Францыі і Амерыцы паслядоўнікамі французскага соцыяліста-утопіста Ш. Фур'е (1772—1837); аб ім у Ф. Энгельса ў „Развіцці соцыялізма ад утопіі да навукі“, у „Анты-Дзюрінгу“ (М. 1933) і ў іншых творах. У „Развіцці соцыялізма“ Энгельс называе Фур'е разам з Сен-Сімонам і Оуэнам (аб апошнім у „Былым і думках“, ч. 6-я, раздз. 59-ы) вялікім утопістам, які „вышэй за ўсё падумаецца... у сваім поглядзе на гісторыю чалавечага грамадства“ і „таксама-ж выдатна ўладае дыялектыкай, як і яго сучаснік Гегель“ (К. Маркс, Выбр. творы, т. 1, 113, параўн. у В. І. Левіна, Творы, т. II, стар. 97 наст.). Пад датаю 18 лютага 1843 г. Герцэн запісаў у Дзеніку: „Фур'ерызм, зразумела, глыбей за ўсіх раскрыў пытанне аб соцыялізме; ён даў такія асновы, такія пачаткі, на якіх можна пабудаваць больш Фалангі і Фаланстэра“.

Ёсць яшчэ ўпамінанні аб Фур'е ў іншых творах Герцэна. Паслядоўнікамі Фур'е ў Расіі былі члены гуртка М. В. Петрашэўскага.

В. Эскуі і О. Лебра—маладыя французскія паэты і драматургі, якія пакончылі самагубствам у лютым 1832 года ў выніку расчаравання ў жыцці.

104. Палевоі Н. А. (гл. стар. 223 наст.).

Максімовіч Міх. Ал-др. (1804—1873)—тады прафесар батанікі ў Маскве; пазней—прафесар рускай славеснасці ў Кіеве, дзе займаўся пераважна этнаграфіяй і гісторыяй Украіны.

104. Сакалоўскі Вл. Ігн. (1808—1839)—паэт, аўтар паэмы „Мірозданіе“ (выд. 2-е 1837, выд. 3-е 1867), якая звярнула на сябе ўвагу чытачоў і крытыкі. У 1832 г. зблізіўся з гуртком Герцэна. Надрукаваў паэму „Мірозданіе“ (1832), „Расказы сібірака“ (вершы і проза—1833), раман „Адна і дзве, або каханне паэта“ (1834), драматычную паэму „Хевар“

(1837; напісана значна пазней таго часу, пра які гаворыць Герцэн), паэму „Разбурэнне Вавілона“ (1831).

Галіцын Ал-др Фёд. (1796—1864)—член следчай камісіі, якая разбірала справу Герцэна і яго таварышоў.

108. Анфантэн Б. П. (1796—1864)—вучань і паслядоўнік Сен-Сімона, арганізатар сен-сіманісцкай абшчыны ў вёсцы Менільмантан, пад Парыжам; прыцягнуты ў 1832 г. разам са сваімі староннікамі да крымінальнай адказнасці па абвінавачванні ў пропаведзі амаральнасці. Сен-Сімон А.-К. (1760—1825)—патомак французскай арыстакратычнай фаміліі; меў велізарны ўплыў на развіццё соцыялістычнай мыслі (водгук Энгельса аб ім гл. стар. 222), параўн. у В. І. Леніна (Творы, т. XVII, 274 наст., т. XIX, 174 наст.). Вялікія скажэнні царпела вучэнне Сен-Сімона, пасля яго смерці, у Анфантэнаўскай абшчыне. Працэс менільмантанцаў скончыўся тым, што Анфантэна і іншых гавароў пасадзілі ў турму. Пад канец жыцця Анфантэн стаў буйным прамыслоўцам.

Аб сен-сіманізме, аб уплыве гэтага вучэння на Герцэна і яго таварышоў—у пісьме Герцэна да Огарэва ад 19 ліпеня 1833 года: „Твая праўда, сен-сіманізм мае права нас заняць. Мы адчуваем, што свет прагне абнаўлення, што рэвалюцыя 89 года ламала—і толькі, але трэба стварыць новы, палігенезічны¹ час, трэба другія асновы пакладзі пад грамадства Еўропы: больш права, больш маральнасці, больш светлы. Вось вопыт—гэта Сен-Сімон. Я не гавару пра цяперашні заняпад яго, такім я называю яго рэлігійную форму (айцец Анфантэн і т. д.)“ (I, 117). У дзённіку за 1844 г. Герцэн запісаў пад 24 сакавіка, што „ў сен-сіманістаў вучні загублілі настаўніка“ (III, 319), гэта значыць сказілі яго вучэнне. У пасляслоўі да нарыса „Аб развіцці рэвалюцыйных ідэй у Расіі“ (1851 г.) ён пісаў: „З паяўленнем сен-сіманізма, пасля 1830 г., соцыялізм зрабіў вялікае ўражанне ў Маскве... Цьмяны, рэлігійны і ў той-жа час аналітычны сен-сіманізм цудоўна падыходзіў да масквічоў. Вывучыўшы яго, яны зусім натуральна пераходзілі да Прудона, як ад Гегеля да Фейербаха“ (VI, 397 і наст.).

109. Палевой Нік. Ал-евіч (1796—1846)—з сібірскай купецкай сям’і, таленавіты пісьменнік-самавучка. Пры бацьку вымушаны быў займацца яго гандлёвымі справамі, пасля смерці бацькі цалкам аддаўся літаратуры. У 1825 г. пачаў выдаваць „Московский телеграф“ пры падтрыманні Пушкіна і іншых віднейшых пісьменнікаў, галоўным чынам П. А. Вяземскага, які садзейнічаў яскравасці часопісу і яго росту; быў у той час адным з самых актыўных журналістаў прагрэсіўнага лагера, адным з найбольш аўтарытэтных крытыкаў. Беліскі лічыў яго ўплыву на развіццё рускай літаратуры і паззі велізарным, параўноўваў яго з М. В. Ламаносавым і Н. М. Карамзіным. У процівагу ролі князёў і цароў у будаўніцтве Расіі, якую апяваў Карамзін, Палевой спрабаваў, хоць і няўдала, паказаць у сваёй „Гісторыі рускага народу“ ролю народных мас у стварэнні дзяржавы. У 1834 г. „Московский телеграф“ быў закрыты. Палевой быў прыгнечаны праследаваннем урада; боязь матэрыяльнай незабяспечанасці і няўстойлівасць соцыяльна-палітычнага светапогляду абумовілі рэзкую перамену пазіцыі Палевога. Ён перакінуўся на бок рэакцыі, пачаў адкрыта і нізкапаклонна прыслужвацца ўраду, выхваляў царскае самадзяржаўе, пісаў шавіністычныя п’есы і апавесці—у тым ліку памянёную Герцэнам „Парашу-Сібірачку“. Герцэн даў характарыстыку літаратурнай дзейнасці Палевога ў нарысе „Аб развіцці рэвалюцыйных ідэй у Расіі“, у раздзеле аб літаратурнай і грамадскай мыслі пасля 1825 г., дзе адзначаў яго заслугу па „дэмакратызаванню рускай літаратуры“.

111. Нарыс „А. Палежаеў“ быў надрукаваны ў „Дадатку“ да асноўнага тэксту асобн. выд. часткі 2-й „Былога і дум“ („Турма і ссылка“, Лондан 1854 і 1858). Пры падрыхтоўцы выд. „Былога і дум“ 1861 г. Герцэн змясціў яго пасля асноўнага тэксту раздз. 7-га ч. 1-й з загалоўкам „Дадатак“ і з некаторымі скарачэннямі; гэтыя выкідкі падаюцца ніжэй.

111. У асобн. выд. „Турмы і ссылка“ першы абзац чытаўся інакш: „Дзеля папаўнення нашай справы і гісторыі Сакалоўскага я перакажу некалькі падрабязнасцей аб справе, якая адбылася перад нашай, у Маскоўскім універсітэце, і гісторыю беднага А. Палежаева, З яе мы і пачнем. Я чуў яе ад самога паэта, і не раз“.

111. У асобн. выд. „Турмы і ссылка“ пасля гэтага было: „Але за гэта-б яму не папала.“

¹ Палігенезіс—адраджэнне.

Распусце ў нас патураюць. Бібікаў патураў у Кіеўскім універсітэце студэнтам у распусным жыцці па аўстрыйскай методзе замарвання душ.

Палежаеў у сваіх вершах не раз закранаў і ўладу царскую,—гэта не магло сыйсці з рук*.

111. Герцэн параўноўвае ўведзенае Рабесп'ерам у 1793 г. рэвалюцыйнае свята ў гонар вышэйшай істоты з царкоўным святам.

111. Рэктар Маскоўскага універсітэта пры Палежаеву—Ант. Ант. Пракаповіч-Антонскі. Міністрам народнай асветы быў тады не К. А. Лівен, а А. С. Шышкоў.

112. І. І. Дзібіч быў тады начальнікам галоўнага штаба.

113. У асобн. выд. „Турмы і ссылкі“ да гэтага месца была зноск Герцэна: „Выдаць ненадрукаваныя вершы Пушкіна, Лермантава, Палежаева, Рылеева і інш.—адно з нашых самых гарачых жаданняў. Мы думаем нават звярнуцца з просьбай даставіць нам рукапісы да рускага ўрада або духавенства—ад свецкіх літаратараў, журналістаў і прагрэсівістаў не дачакаешся...”

Пасля тэкста аб Палежаеве ў асобн. выд. „Турмы і ссылкі“ быў расказ аб Сунгураве, перамяшчаны ў асобн. выд. 1861 г. у раздз. 6-ы, і расказ аб Цэхановічу (толькі ў выд. 1858 г.), уключаны ў выд. 1861 г. у раздз. 13-ы.

Палежаеў Ал-др Ів. (1805—1838)—паэт; пазашлюбны сын багатага памешчыка Л. Н. Струйскага ад яго прыгоннай. Вацька аддаў яго ў 1816 г. у адзін з маскоўскіх прыватных пансіёнаў; сам ён у тым-жа годзе быў адданы пад суд за забойства свайго дваровага. Не глядзячы на ўсе намаганні сваякоў, падкупіўшых судзіяў, Струйскі быў пазбаўлены ўсіх правоў і асланы ў Сібір, дзе памёр блізка 1825 г. Сваёкі не клапаціліся аб выхаванні Палежаева, які ў пятнаццацігадовым узросце паступіў вольным слухачом ва універсітэт, праз год вышаў адтуль, неўзабаве зноў вярнуўся. Блізасць з гуртком студэнтаў-розначынцаў і адбітак уплыву прапаганды дзекабрыстаў унеслі ў паэтычнае дараванне Палежаева, якое выявілася досыць рана (ён пачаў друкавацца з 1825 г.), адценні антыманархічнае і антырэлігійнае, асабліва выразна выяўленыя ў вялікай паэме „Сашка“ (1825). Яна распаўсюджвалася ў рукапісе, дайшла да Нікалая I пры даносе, у якім гаварылася пра яе „распусныя карціны і згубныя для юнацтва мыслі“.

Сучаснікі паэта сцвярджалі, што ён трымаўся пры спатканні з царом вельмі вольна і пасля гаварыў аб сваім бяспрашным адказе Нікалаю. У верасні 1826 г. пачаліся салдацкія пакуты Палежаева. Ад сваіх гарот і нястачаў паэт пачаў піць, а ў чэрвені наступнага года ўцёк з палка. Неўзабаве ён вярнуўся туды добраахвотна, быў адданы ваеннаму суду. Нікалай узмацніў прыгавор суда, пазбавіў Палежаева дваранства, разжалаваў з унтэр-афіцэраў у радавыя без выслугі. Паэт часта парушаў казарменую дысцыпліну, а калі ў 1828 г. яго запозрылі ў распаўсюджванні рэвалюцыйных вершаў, ён быў кінуты ў падвальную турму і зноў адданы пад суд. На гэты раз справа скончылася добра. У 1829 г. ён разам са сваім палком прымаў удзел у вайне на Каўказе, быў у баях, у 1832 г. прадстаўлены за мужнасць да афіцэрскага чына. Цар адмовіў. Паходы ўнеслі новы струмень у творчасць Палежаева—ён шмат пісаў аб цяжкім жыцці салдат і разарэнні горцаў. У 1833 г. ён вярнуўся з палком у Маскву, дзе пазнаёміўся з Герцэнам і яго гуртком. Тады-ж вышла асобная кніга яго вершаў. П'янтва падарвала здароўе паэта. У ліпені 1837 г. Палежаеў быў прадстаўлены да пераводу ў афіцэры. Не дачакаўшыся чына і звязанай з ім магчымасці выйсці ў адстаўку, паэт увосень уцёк з палка, быў злоўлены, перанёс ганебнае цялеснае пакаранне і ў сухотах трапіў у шпіталь. Тут Палежаеў памёр праз некалькі дзён пасля атрымання ў палку ўказа аб пераводзе яго ў афіцэры, пра што ён так і не даведаўся. Сябры пахавалі яго ў афіцэрскім сурдуце.

У Герцэна недакладная, па памяці, вынітка з верша „Провидение“. Гл. яшчэ „Літаратурнае наследство“, вып. 15, М. 1934, стар. 57 наст. (новыя вершы) і 221 наст.—агляд літаратурнай спадчыны паэта.

ДА ДРУГОЙ ЧАСТКІ

Другая частка „Былога і дум“ упершыню надрукавана па-руску асобнай кніжкай у Лондане (першым выданнем у 1854 г., другім—у 1859 г.) пад загалоўкам „Турма і ссылка. З запісак Іскандэра“. У кніжцы былі раздзелы 8-ы—18-ы. У першым і другім

виданнях былі прадмовы аўтара, якія даюцца тут у дадатках разам з прадмовай да англ. выд. ч. 2-й „Былога і дум“ (стар. 208 наст.). У асобн. выд. „Былога і дум“ „Турма і ссылка“ складаюць частку 2-ю, т. I (Лондан, 1861); тут прадмовы 1854 і 1858 гг. апушчаны. Важнейшыя розначытанні ўказаны ў адпаведных месцах.

Другая частка „Былога і дум“ таксама выдана асобна: па-англійску (Лондан, 1855), па-нямецку (Гамбург, 1855), па-дацку (Капенгаген, 1856), па-французску (Парыж, 1861). Усюды ў загаловах упаміналася пра ссылку аўтара ў Сібір, што выклікала нападкі на Герцэна ў некаторых перыядычных выданнях. У заўвазе да ч. 1-й „Былога і дум“, у кн. 2-й „Полярнай зvezды“, Герцэн вымушаны быў растлумачыць, што пераклады зроблены без яго ведама і што ён не вінаваты ў прыдуманай выдаўцамі ссылцы яго ў Сібір (гл. тут—у дадатках, стар. 202).

117. Раздзел 8-ы перадрукаваны з асобн. выд. т. I „Былога і дум“ са зменамі і папраўкамі; найбольш істотныя адзначаны ніжэй. Тэкст пачынаецца шматкроп'ем усюды. Вадзім—Пасек; аб ім і яго сям'і—у раздз. 6-м.

117. Пасля гэтага ў асобн. выд. „Турмы і ссылкі“ быў радок кропак, у выд. 1861 г. замест іх—пусты радок.

118. У выд. 1858 г. пасля гэтага—фраза: „Я люблю Огарэва горача, як рэдка любяць адзін аднаго нават у юнацтве“. Огарэў быў арыштаваны ў ноч на 10 ліпеня 1834 г. у Маскве, куды вярнуўся з бацькаўскай вёскі за два дні да таго. Справа ўзнікла ў перыяд вялікіх маскоўскіх пажараў, аб якіх Герцэн піша далей. Чуткі гаварылі аб падпалах, і ўлады настаражыліся. Па даносу паліцыя арыштавала цэлы рад асоб, у іх ліку Огарэва, паэта В. І. Сакалоўскага (гл. раздз. 7-ы), студэнта І. А. Оболенскага і інш. Яны абвінавачваліся ў сьпяванні рэвалюцыйных песень, напоўненых „гнусянымі выразамі“ супроць цара і т. п. Праз тры дні Огарэў быў вызвалены, але 31 ліпеня зноў арыштаваны ў выніку выяўлення новых доказаў супроць яго. У часе вобвыску ў Огарэва знайшлі пісьмы Герцэна, якія паслужылі поводам да арышту А. І. 21 ліпеня. Па дакладу Бенкендорфа, цар загадаў перадаць справу асобай камісіі, у якую ўваходзіў і А. Ф. Галіцын (гл. раздз. 7-ы).

118. Васільчыкаў Нік. Ал-др. (1799—1864)—пасіўны ўдзельнік тайнага таварыства дэкабрыстаў; паводле афіцыйнага дакладу „адказваў чыстасардэчна і выявіў раскаянне“; быў пасланы на Каўказ, і паранены ў бітве; звольнены з ваеннай службы ў 1830 г. і служыў некалькі год пры маскоўскім генерал-губернатары. Яго выхавальнік быў потым настаўнікам Огарэва; відаць, адсюль знаёмства з гуртком Герцэна. У тэксце замест прозвішча—літара В.

119. Пасля гэтага ў выданні 1858 г. было: „Відовішча зруйнавання і дзікай сілы было мне да спадабы“.

119. У архіўных паперах па справе аб арышце Герцэна захавалася гэтая запісачка. Аб М. Ф. Орлова гл. у раздз. 5-м; параўн. яшчэ стар. 216 і 226.

120. Марыя Качубей—героіня паэмы А. С. Пушкіна „Палтава“. Герцэн няправільна называе паэму „Мазепай“ паводле другога героя—гетмана Мазепы.

Ермолаў Ал-й Петр. (1772—1861)—генерал пачатку XIX стагоддзя; карыстаўся рэпутацыяй ліберала, бо выказаўся супроць аракчэўшчыні; „пакараў“ Каўказ, дзе знішчаў цэлыя вёскі разам з насельніцтвам; Нікалай I не даваў яму, бо некаторыя дэкабрысты ў паказаных упаміналі Ермолава, як чалавека, якога мелася на ўвазе прыцягнуць у склад часовага ўрада ў выпадку поспеху перавароту; пры Нікалаю быў у апале.

121. Раеўскі Нік. Нік. (1801—1843)—малодшы; адзін з блізкіх сяброў А. С. Пушкіна, брат жонкі дэкабрыста С. Г. Валконскага; прыцягваўся да справы дэкабрыстаў, але вызвалены без шкоды для далейшай кар'еры. Далей Герцэн гаворыць пра маскоўскага генерал-губернатара Дм. Вл. Галіцына.

121. Люцэрнскі леў высечаны дацкім скульптарам Б. Торвальдсенам (1770—1844) у 1821 г.

Пасля 1834 г. Герцэн бачыўся з Орловым не праз шэсць, а праз восем год—незадоўга да яго смерці. Праз шэсць дзён пасля яе Герцэн запісаў у дзёнік, пад 25-м сакавіка 1842 г., характарыстыку Орлова, якую цікава параўнаць з тэкстам „Былога і дум“, таму што яна дае ўяўленне аб прыёмах яго работы над мастацкімі мемуарамі:

Учора атрымаў вестку аб смерці Міхаіла Фёдаравіча Орлова. Гора і яшчэ больш бяздзейная коснасць падрывае геркулесаўскія сілы, ён, мабыць, пражыў-бы яшчэ гадоў дваццаць пяць пры іншых акалічнасцях. Шкода яго. Гэта навіна прышла ў дзень майго нараджэння *aviso*. *Memento mori* ў адных адносінах і *vivere memento*¹ ў другіх. Прыклад перад вачыма. Я ніколі не лічыў Міх. Фёд. ні вялікім палітыкам, ні сапраўды небяспечным дэмагогам, ні нават чалавекам тых велізарных здольнасцей, як аб ім была *fama*². Але ён меў у сабе многа прывабнага, благароднага, пачынаючы са знадворнага выгляду, да абыходжання і інш. Ён быў чалавекам паміж маскоўскімі арыстакратамі, поўны забабонаў, адсталы ад новага пакалення, ён упарта трымаўся тэорый рэпрэзентатыўнасці, як яны былі пастаўлены ў канцы мінулага і пачатку цяпершняга стагоддзя, і выдумляў свае тэорыі, якія дзівілі сваёй безгрунтоўнасцю. Маладое пакаленне кланялася яму, але ішло міма, і ён з жалем заўважаў гэта. Мне было гадоў 19, калі я пазнаёміўся з ім. Тады ён яшчэ быў вельмі прыгожы, „чалю, як чэрап голы“, антычная галава, жвавыя рысы твару і высокі рост надавалі яму сапраўды нешта магутнае. Іменна з такім выглядам можна захапляць людзей. Вернуты зсылкі, але не дараваны, ён быў у вельмі цяжкім становішчы ў Маскве. Яго грызла самалюбнасць і прага дзейнасці, ён быў падобны да Ільва, што сядзіць у клетцы і не смее нават рыкаць; *faute de mieux*³, ён акружыў сябе невялікім колам знаёмых і прапагандваў там свае тэорыі; галоўнае месца сваімі талентамі і дзівацтвамі займаў у гэтым коле Чаадаеў. Прыдушаная ганарлівасць, глыбокая ўпэўненасць, што ён мог-бы дзейнічаць з блескам на вышэйшых урадавых пасадах, і ўспаміны мінулага, жаданне захаваць яго як нешта святае ставіла Орлова ў бесперапыннае хістанне. „Сцэрці мінулае“ і з’явіцца пакаяннай Магдалінай—гаварыў адзін голас, „не выходзіць з велічнага п’едэстала, дадзенага яму мінулым інтарсам, і аставацца акружаным арэолам „апазіцыйнасці“—гаварыў другі голас. Ад гэтага Орлоў рабіў бесперапынныя памылкі. Зусім без патрэбы і без карысці перад усімі іншымі раз прыніжаўся—і меў адзін сорам. Бо тыя, перад якімі ён гэта рабіў, не давяралі яму, а тыя, якія былі сведкамі, трацілі павагу. Урад глядзеў на яго як на закаранелага ліберала і прытым як на бесхарактарнага чалавека; а лібералы—як на здрадніка сваім правам; нават лёгкае пакаранне яго ў параўнанні з іншымі дэкабрыстамі не падабалася. І сапраўды, непрыемна было бачыць на маскоўскіх гуляннях і балах Міх. Фёд. у той час, як усе яго таварышы пакутвалі і гінулі на катарзе. Орлоў не ўмеў націць траур, як яму загадвала прыстойнасць вышэйшая. Пры ўсім тым абодва бакі судзілі яго прычэптва, ён ні ў якім разе не быў ні Мірабо, ні Сіеес у дачыненні да пецербургскай аўдыторыі, таксама не заслужыў насмешак лібералаў. Галоўная віна яго—нязграбнасць. Па сутнасці, ён захаваў шмат рыцарскага доблеснага да канца жыцця, у ім была бездань гуманнага, добрага. За гэта мы павінны яму дараваць. У 1834 г. я пакінуў яго ў росквіце гадоў і сіл маральных і фізічных. Прышла мая чарга ссылкі; вярнуўшыся нарэшце ў 1840-м, бачыў я яго мільком у 41-м, ён на мяне зрабіў жахлівае ўражанне: нешта руінае, забітае было ў ім; прапуючы дарэмна 7 год, каб атрымаць поле дзейнасці, ён пераканаўся, што там ніколі не даруюць, што ні рабі; жахлівае абывачанне—ён адважыўся думаць аб правах—анафема незнішчальная. А юнае пакаленне далёка пайшло і з жалем (а не з захапленнем) глядзела на старога. Ён усё гэта адчуваў і глыбока мучыўся, займаўся аддзелкай дома, шклянным заводам, каб заглушыць унутраны голас. Але не вытрымаў. З майго боку я пасылаю за ім у магілу шчыры і балючы ўздых; няшчаснае існаванне ад таго толькі, што выпадак хацеў, каб ён нарадзіўся ў гэтую эпоху і ў гэтай краіне. А мінь*.

122. Гэта Н. А. Захар’іна—будучая жонка Герцэна; сустрэча адбылася 20 ліпеня 1834 г. У пісьме да сяброўкі ад 22 жніўня 1834 г. Н. А. гаварыла пра гэтую сустрэчу: „Ці думала я, што гэта ў апошні раз, што я развітаюся з ім так надоўга... І Александр быў нешта сумны... А як, развітаўшыся з сумнымі могількамі, ішлі мы па полі да заставы, туга, страшэнная туга праглядала ў твары Александра; нават у голасе яго я заўважыла перамену; млява і адрывіста расказваў ён, як аднялі ў яго друга“. Праз два гады, у пісьме да Герцэна ў Вятку ад 29 ліпеня 1836 г., Н. А. таксама ўспамінала пра сустрэчу 20 ліпеня

¹ Як папярэджанне. Памятай аб смерці. Памятай аб жыцці.

² Пагалоска.

³ Не маючы лепшага.

1834 г.: „Кожная мінута, праведзеная з табою два гады таму назад у гэты дзень, запала мне ў памяць, кожнае слова тваё гарэла на сэрцы,—і так усё яскрава“.

123. Раздзел 9-ы перадрукаваны, як і раздз. 8-ы (гл. стар. 225), без змен.

123. Герцэн быў арыштаваны 21 ліпеня. Паводле паведамлення палк. Шубінскага шэфу жандараў, Герцэн быццам сказаў пры арышце: „Огарэва ўзялі пад варту, то і я чакаў гэтага-ж“.

127. У раздзеле 10-м у выд. 1861 г. некалькі дробных стылістычных паправак па-раўнальна з выд. 1858 г.

129. Начальнік маскоўскіх жандараў паведаміў Бенкендорфу, што 7 жніўня кварталны, які вёў Герцэна з камісіі ў часць, завёз яго па дарозе да бацькі. І. А. Якаўлеў сустрэў сына ля варот са слязьмі на вачах. Дваровыя цалавалі арыштаванага. Квартальнага аддалі пад суд.

129. Сястра новага паліцмейстара—М. Д. Хоўрына (1801—1877); жыла ў квар-тэры брата, І. Д. Лужына, маскоўскага обер-паліцмейстара з 1845 г.

133. Раздзел 11-ы перадрукаваны ў выд. 1861 г. з невялікімі папраўкамі. Герцэн быў перавезены з паліцэйскай часці ў Круціцкія жандарскія казармы 4—5 верасня 1834 г.—да прыезду Нікалая I у Маскву.

136. Расказ аб арышце ў Круціцкіх казармах і вартульніку Філімонаву дапаўняецца нарысам, надрукаваным у томе II Успамінаў Т. П. Пасекі і прыпісваецца ёму Герцэну. Там гэты вартульнік-жандар называецца Терэнцічам, які таксама выпівае пяць-шэсць порцый гарэлікі адразу і т. п. (параўн. Творы, т. I, стар. 181 наст. і 530 наст.).

138. Раздзел 12-ы перадрукаваны ў выд. 1861 г. з выд. 1858 г. з некалькімі да-паўненнямі, адзначанымі ў тэксте.

138. Скарэтка Ів. Паўл.—афіцэр, шпён-правакатар, які дапамагаў паліцыі ў арышце некаторых членаў гуртка Герцэна. Арышт адбыўся не 24 чэрвеня, а 8 ліпеня 1834 г. У далейшым расказе яшчэ некалькі дробных недакладнасцей у датах і ліку арыштаваных.

140. Пры арышце ў Герцэна быў забраны рукапіс пад назваю „28 студзеня“, у якім дана хвалебная характарыстыка Петра I за тое, што ён „перанёс у Расію плады, якія да-сталіся Еўропе горкім і крывавым вопытам“ (гл. паказанні Герцэна ў Камісіі, XII, 343; па-раўн. I, 85 наст.).

142. Ва ўсіх праколах паседжанняў следчай камісіі па справе Герцэна і яго тавары-шоў адзначана, што дапытваемых „настаўляў свяшчэннік Георгій Сокалаў“.

142. У часе следства Шубінскі даносіў Бенкендорфу, што Огарэў, Герцэн і Обаленскі „звяртаюць на сябе ўвагу“ камісіі, якая падпісала трымаць усіх арыштаваных з „прык-ладнай строгасцю“. У адной з запісак камісіі Герцэну дана такая характарыстыка: „Ма-лады чалавек гарачага розуму, і хоць у спяванні песень не прымаў удзелу, але з перапінскі яго з Огарэвым відаць, што ён смелы вольнадумец, вельмі небяспечны для грамадства“. На пытанні следчай камісіі Герцэн даваў уніклівыя адказы, стараючыся выгарадзіць тавары-шоў і давесці сваю палітычную добрамеранасць (II, 140 наст.).

У справах следчай камісіі захаваліся два пісьмы І. А. Якаўлева на імя старшыні С. М. Галіцына. У адным, ад 30 кастрычніка 1834 г., Якаўлеў просіць даць яму дзевол на спатканне з яго сынам Аляксандрам Герцэнам. У другім, ад 9 лістапада, І. А. пісаў: „Выхаванец мой і сын Аляксандр Герцэн, які амаль чатыры месяцы пакутуе ў няволі, про-сіць мяне хадайнічаць аб дазvole яму ў дзень яго ангела, гэта значыць 23 чысла гэтага месяца, правесці хоць адну гадзіну ў доме яго бацькоў“. Калі гэта не можа быць задаво-лена, Якаўлеў просіць „хоць дазволіць у гэты дзень наведаць яго і абняць у Круціцкіх казармах маці яго Луізе Гаг і брату Егору Герцэну, і тым самым даставіць гэтаму пакут-ніку хоць мінутную ўцеху“. Камісія дазволіла Герцэну спатканне з маці і братам. 14 снежня І. А. Якаўлеў пісаў члену камісіі, маскоўскаму каманданту ген. К. Г. Стаалю: „Выха-ванец і сын мой Аляксандр Герцэн пяць месяцаў ужо пад арыштам; я не ведаю, чым ён заслужыў такое доўгачасовае і цяжкае зняволенне; але маючы яго безадлучна з дня яго нараджэння пад маім наглядам, паверыць можна, што я ведаю карацей і лепш, чым хто-небудзь, яго нахілы і паводзіны, у якіх нічога вартага асуджэння я ніколі і нічога не заўва-жыў і, апроч таго, я ведаю, што ён, пры адмысловых разумовых і душэўных якасцях, не мае ад прыроды моцнага складу. Цяперашняе яго становішча, у якім ён мучыцца доўгі час,

разлучаны з усімі блізкімі яго сэрцу сваякамі і настаўнікамі, удалены ад усякіх зносін з людзьмі асвечанымі і не маючы спосабу займацца чым-небудзь карысным, знаходзячыся бесперастанку і без руху ў пакоі сырым і чадным, без дапамогі якога-небудзь медыка, становішча гэтае безумоўна разбурае рэшткі яго здароўя і заглушае высокія разумовыя яго здольнасці, аб якіх сведчаць набытае ім званне кандыдата і медаль за яго твор. Жаль-буючы, як бацька і хрысціянін, аб такім сучасным яго становішчы і немінучых выніках яго, Якаўлеў просіць, каб „Герцэна аддалі“ яму „на распіску“, напамінае, што „ленш дзесяці віватым дараваць, чым аднаго невінаватага пакараць“. Да гэтага І. А. дадае, што ён, як бацька, пяць месяцаў „знаходзіцца ў бесперапынных пакутах і непакое накіонт“ свайго „сына, маючы перад вачыма няшчасную яго маці“.

Камісія адмовіла ў вызваленні Герцэна на парукі бацьку, але дазволіла „п. Якаўлеву прыслаць ад сябе да выхаванца свайго вядомага яму добранадзейнасцю ўрача... і самыя прыпасы ежаю“. У студзені 1835 г. Герцэну дазволены былі спатканні з многімі сваякамі. Тады-ж С. М. Галіцын прадставіў даклад аб пакараннях для прыцягнутых да справы. Огарэва меркавалася паслаць на службу ў далёкую губерню. Герцэна, „які не прымаў удзелу ў спяванні і слуханні пасквільных вершаў і які мае дачыненне да следства па аднаму ладу мыслей яго, не пакідаючы надалей пад арыштам, адаслаць на службу ў якую-небудзь далёкую губерню пад строгі нагляд начальства“. III Аддзяленне рашыла адправіць Герцэна ў Перм.

142. Пасля гэтага слова ў выд. 1858 г. было „і вакханалій“; пасля слова „гуляць“—там-жа: „і параспуснічаць“.

145. Прыгавор быў абвешчаны не 20-га, як піша Герцэн, а 31 сакавіка. Аб Сакалоўскім гл. стар. 222. Уткін Ал-й Вас., чыноўнік, быў заняволены ў Шлісельбургскую крэпасць, дзе загінуў у 1838 г. Ібаеў Леў Канст., афіцэр; у 1835 г. Нікалай заняволіў яго ў Шлісельбургскую крэпасць, у 1838 г. яго выслалі ў Перм на службу і пад нагляд; у 1842 г. вызвалены. Памяненні далей: Лахцін Ал-й Козьм. быў высланы ў Саратаўскую губ., памёр у 1839 г.; Обаленск Ів. Аф., высланы ў Перм, у 1837 г. пераведзены ў Калугу ў 1843 г. вярнуўся ў Маскву; Сарокін Міх. Фёд., высланы на службу ў Кастрямскую губ., у 1842 г. вярнуўся ў Маскву; аб другіх—па Указальніку.

148. Раздзел 13-ы перадрукаваны, як і раздз. 8-ы (гл. стар. 225)—са шматлікімі папраўкамі і розначытаннямі, адзначанымі ніжэй.

151. Ускліканне Юлія Цэзара пры пераправе, калі лодачнік спалохаўся буры.

153. Некаторыя дадатковыя рысы да расказу аб паездцы ў Перм і аб знаходжанні там—у нарысе, надрукаваным у Т. П. Пасекі і ўпамнутым вышэй (гл. стар. 227).

153. Другі верш з „Бахчысарайскага фантана“ Пушкіна. „Вайна роўскі“—паэма К. Ф. Рылеева. „Каўказскі нявольнік“—паэма Пушкіна.

154. Замест усяго тэксту адсюль да канца раздзела ў выд. 1858 г. была наступная фраза: „На трэці дзень я прыехаў у Вятку, праезджаючы цэлыя паветы, заселеныя вацэ-камі, мardвой, чарамісамі“. Да апошняга слова быў знак зноскі, у якой Герцэн адсылаў чытача да дадатка 2-га. Гэты дадатак меў загаловак „Цэхановіч“. Для выдання 1861 г. ён быў перапрацаваны і ўведзены ў тэкст. Тое-сёе з ранейшага тэксту мае цікавасць, як дапаўненні да канчатковага. Так, замест абзаца „Я вывез“ і першых трох фраз наступнага за ім абзаца, у выданні 1858 г. быў такі тэкст: „Перачытваючы ўспаміны аб пермскім жыцці, я пашкадаваў, што я не ўпамінуў аднаго чалавека, з якім сустрэча, вельмі кароткая, пакінула амаль што адзіны цёплы след з некалькіх тыдняў, праведзеных каля Уральскага хрыбта. Я кажу пра аднаго з сасланных палякаў—Цэхановіча. Сасланы ён быў па справе эмісараў, па якой быў расстрэлены Валовіч. Чалавек гадоў пад сорак, ён быў, не ад прыроды, а ад жыцця задумлівы і ціхі, як бываюць моцныя людзі, што перайшлі ў нашчасці тую мяжу, калі яшчэ хочацца скардзіцца на лёс; ён не прымірыўся з ім, але супакоіўся і ад таго быў моцны. Калі губернатар Селастэнік, забараніўшы мне знаёмства з палякамі, сасланнымі ў Перм, даў мне магчымасць у сваім прыёмным пакоі з ім пазнаёміцца, адзін ксёндз запрасіў мяне да сябе; у яго я застаў некалькі чалавек яго суайчыннікаў і ў тым ліку Цэхановіча. Моўчкі курыў ён невялікую люльку, не сказаўшы мне ніводнага слова, ён зрабіў на мяне вялікае ўражанне сваім знадворным выглядам“.

154. Пасля гэтага ў выд. 1858 г. быў наступны тэкст, апушчаны ў выд. 1861 года: „Яго дружба з Клейнміхелем таксама ясна даказвае гэта, як прызначэнне такіх генерал-губернатораў, як Мураўёў і Бібікаў, і пазней, як Какошкін і Закрэўскі. Бібікаў не адстаў ад Мураўёва, і ён пакінуў сваё гістарычнае выслоўе. Раз у Кіеве Бібікаў, падшоўшы да акна, убачыў дарожны экіпаж нейкага польскага пана, які ехаў на кантракты; карэта была запрэжана чацвёркай добрых коней. Не стрымліваючы тады свайго рэвалюцыйнага гнева, Бібікаў сказаў: „А яшчэ паны ў нас раз'язджаюць на чатырох конях; іх трэба давесці да таго, каб чацвера цягнуліся на адным кані!“ Комуніст! Пугачоў!“

Рэнегат Мураўёў Міх. Нік. (1796—1866)—член „Союза спасення“, адзін з заснавальнікаў і арганізатараў „Союза благоденства“; паводле слоў афіцыйнай жандарскай даведкі, „неўзабаве ўхіліўся ад яго і не прымаў удзелу ў таварыствах з 1821 г.“; на допытах па справе аб змове трымаў сябе з вялікім гонарам, але здолеў пераканаць цара ў сваёй адданасці ідэі дваранскага ўрада і самадзяржаўнаму цару, як выражальніку гэтай ідэі; быў „вызвалены з атэстатам“ і шчыра, не за страх, а за совесць, заслужыў міласці Нікалая I і Александра II, бязлітасна падаўляючы імкненні народных мас да свабоды і незалежнасці; атрымаў назву „вешацеля“.

Какошкін Серг. Ал-др. (1796—1861)—служыў з Клейнміхелем (гл. стар. 211) па ваенных пасяленнях, з 1840 г.—песчурбургскі обер-паліцмейстар, страшэнны хабарнік; аб ім яшчэ ў раздз. 33-м.

Закрэўскі Арс. Андр. (1783—1865)—ваенна-адміністрацыйны дзеяч пры Александре I. Пры Нікалаю I быў філяндскім генерал-губернатарам і міністрам унутраных спраў. Праводзіў самую чорную рэакцыйную палітыку. Быў выгнаны ў 1831 г. са службы за бязмерную тупасць. Пасля рэвалюцыйных падзей 1848 г. на Захадзе Нікалай вярнуў яго на службу і назначыў маскоўскім генерал-губернатарам. Нарэшце, быў зволены ў 1859 г. за тое, што загадаў свяшчэнніку абвянчаць яго дачку з другім мужам пры жывым і незведзеным першым.

Бібікаў Дм. Гаўр. (1792—1870)—адзін з найбольш рэакцыйных дзяржаўных дзеячоў пры Нікалаю I, праводзіў бязлітасную русіфікатарскую палітыку ў Паўднёва-заходнім краі, дзе быў генерал-губернатарам. Як паведамляе Н. І. Кастамараў, цынчына раіў студэнтам „замест палітыкі займацца лепш жанчынамі“.

155. Гэтым абзацам канчаўся дадатак аб Цэхановічу ў выд. 1858 г. Цэхановіч Пётр—у 1833 г. быў абсланы з Віленскай губерні за дачыненне да „справы“ польскіх патрыётаў, якія спрабавалі аднавіць паўстанцкую дзейнасць. Спачатку быў паселены ў Чэрдыні (а не ў Верхатурці, як піша Герцэн); у 1834 г. пераведзены ў Перм, у 1841 г. у Чэрнігаўскую губ.; шматразовыя просьбы аб дазvole вярнуцца на радзіму не задавальняліся; паводле жандарскай даведкі, у Пермі нічым не займаўся, атрымліваў на пражыццё з казны 50 кап. у суткі. Некаторыя дадаткі да расказу аб Цэхановічу ў „Былым і думах“—у расказе Герцэна „Другая сустрэча“ (Творы, т. I, стар. 234 наст.).

Увесь наступны тэкст, да канца раздзела, упершыню надрукаваны ў „Колоколе“ за 1860 г., № 85 ад 15 лістапада, услед за артыкулам „Становішча яўрэяў у Расіі“ з такім глумачэннем Герцэна: „Змясціўшы гэты надзвычай дзельны артыкул, я прашу дазволу ў дадатак да яго далучыць невялікі ўрывак з даданага раздзела да „Турмы і ссылкі“. Потым урывак быў уключаны ў выд. 1861 г.

157. Нікалай I увёў для яўрэяў „натуральную рэкруцкую павіннасць“; для ажыццяўлення яе асобныя каманды хапалі дзяцей на вуліцах, урываўся ў дамы, выпягвалі дзяцей з пасцеляў і т. п.; гэтая „павіннасць“ давала паліцыі шырокае поле для рабагання яўрэйскага населяніцтва пад выглядам водкуну за дзяцей.

158. У выд. 1861 г. у тэкст раздзела 14-га ўнесены рад нязначных паправак да тэксту асобн. выд. „Турмы і ссылкі“. У апошнім не было прозвішча Н. Ф. Паўлава (стар. 163—164).

Вяцкі губернатар у пачатку тэксту—Тюфяеў Кір. Як. (нар. 1775), паходзіў з кантаністаў, г. зн. з салацкіх дзяцей; у 1795 г. паступіў у канцелярыю ў Табольску; у 1802 г. пераехаў чыноўнікам у Польшчу, дзе з поспехам рабіў адміністрацыйную кар'еру. З 1817 г.—віцэ-губернатар на Каўказе і ў Пензе, з 1824 г.—губернатар у Пермі, з 1831 г.—у Тверы, з 1834 г.—у Вятцы, адкуль звольнены ў 1837 г.—аб гэтым у тэкście Герцэна

прыехаў у Вятку 19 мая 1835 г., указ аб назначэнні яго перакладчыкам вяцкага губернскага праўлення быў даны 1 чэрвеня.

159. Тюфяеў быў сакратаром не пры Е. Ф. Канкрыну, а пры В. С. Ланскім. Па вярроўцы ён прайшоў Пермскую губ.—у групе акрабатаў, і на вярроўцы—у парты арыштантаў, якіх прывязвалі ў дарозе аднаго да другога.

162. Петроўскі Ал-др Сцеп.—пермскі чыноўнік; сястра яго Клеапатра Сцеп. жыла з Тюфяевым. Са справы, якая захавалася ў архіве, відаць, што Тюфяеў яшчэ ў 1827 г. пасадзіў Петроўскага ў вар'яцкі дом за тое, што той пратэставаў супроць сувязі губернатара з яго сястрой. Петроўскі дарэмна дабіваўся вызвалення. Справа дайшла да Пецербурга. Жандарскія следчыя паведамлялі Бенкендорфу, што Тюфяеў кіруе губерніяй „самаўладна“, прыводзілі прыклады яго рабункаў і распусці (мае пяць пачочных жонак, якія карыстаюцца сваім становішчам на шкоду насельніцтву). У 1830 г. Нікалай I загадаў высласць Петроўскага з сястрой у Пецербург. Петроўская абараняла Тюфяева, які дзякуючы гэтаму ў гісторыі з яе братам не пацярпеў. Апошні быў вызвалены і паступіў на службу ў Ород; сястра яго заняволена Нікалаем у манастыр (XII, 367 наст.).

Далгарукаў Міх. Міх. (1794—1841)—гвардзейскі афіцэр, багаты памешчык, самадур, катаваў сваіх прыгонных. У 1831 г. служыў у Вятцы, праз год быў пераведзены ў Перм, потым у Верхатур'е, дзе і памёр.

Ізмайлаў Леў Дм. (1764—1834)—генерал, багаты памешчык; яго распуста даходзіла да таго, што ў свой велізарны гарэм з прыгонных дзяўчын ён змяшчаў потым сваіх дачок ад іх і нават, у двух-трох выпадках, родных унучак; праўляў зварыную лютасць у адносінах да сваіх прыгонных і самадурства ў адносінах да небагатых дваран—сваіх прыхлабцаў; дзякуючы подкупу чыноўнікаў мог весці далей усе свае справы да самай смерці на поўнай свабодзе.

Грузінскі Ег. Ал-др. (1762—1852)—унук апошняга грузінскага цара, найбагацейшы памешчык і тыран прыгонных; павялічваў насельніцтва сваіх вёсак утойваннем беглых сялян іншых памешчыкаў.

163. Петушыны крык Суворова, Ал-дра Вас. (1730—1800)—дзівацтвы слаўтага ваеначальніка.

Дмітрыеў-Мамонаў Матв. Ал-др. (1790—1863)—сын аднаго са шматлікіх фаварытаў Екацерыны II таму найбагацейшы памешчык; быў знаёмы з дзекабрыстамі, але стаў у баку ад іх дзейнасці; з 1817 года ў выніку псіхічнага захворвання добраахвотна асудзіў сябе на поўнае затворніцтва ў падмаскоўнай вёсцы; памёр ад апёкаў пасля гэтага саракашасцігадовага зняволення.

Талстой Фёд. Ів. (1782—1846)—гвардзейскі афіцэр, самадур і карцёжнік; празваны „амерыканцам“ за свае авантурныя ўчынкi на Камчатцы і Алеуцкіх астравах, дзе быў высаджаны начальнікам экспедыцыі; пра яго шматлікія дуэлі і нячыстую гульні ў карты пісаў Пушкін („Евгеній Онегін“, раздз. 6-ы, строфа 4-я наст., эпіграма „В жыцці мрачнай і презрэнной“ 1820 г., пасланне „Чаадаеву“ 1821 г.), Грыбаедаў (словы Рэпешлава ў „Горы ад розуму“, д. 4-я, з'ява 4-я) і П. А. Вяземскі.

Дачка Талстога (ад звезенай ім цыганкі)—Сара (1821—1838)—паэтэса.

164. Паўлаў Нік. Філ. (1805—1864)—пісьменнік; яго першыя расказы, дзе выкрывалася прыгоннае права, выклікалі пахвалы Пушкіна і Белінскага, яго крытычныя артыкулы хваліў Чэрнышэўскі. Паўлаў належаў да прагрэсіўнага лагера да пачатку 60-х гадоў. З развіццём рэвалюцыйнага руху ён прадаўся рэакцыі, стаў адным з самых пчырых жандарскіх прыслужнікаў. Герцэн узмоцнена выкрываў яго ў „Колоколе“.

Орлоў Ал-й Фед. (1786—1862)—пляменнік екацерыннскага фаварыта; адзін з галоўных памочнікаў Нікалая I па разгрому паўстання дзекабрыстаў (гл. увагу да раздз. 3-га, стар. 212), з таго часу бліжэйшы друг цара і надзвычайны ўпаўнаважаны яго па важнейшых дзяржаўных справах; з 1844 г. шэф жандараў. У пачатку 60-х гадоў праявіў сябе як адзін з самых дзікіх прыгоннікаў.

Шчэрбатаў Ал-й Грыг. (1777—1848)—маскоўскі генерал-губернатар з 1844 г.

165. У кастрычніку 1836 г. Тюфяеў прасіў міністра ўнутраных спраў дазволіць яму паслаць чыноўніка па губерні для праверкі на месцах прысланых адтуль стагстычных звестак. Паслаць яго на свой рыск губернатар не адважыўся, бо чыноўнік гэты—Герцэн,

вядомы Тюфяеву „асабіста абшырнімі ведамі сваімі і схільнасцю да працы і дакладнасці“; Тюфяеў „цалкам ручаўся за Герцэна і ў тым, што ён не скарыстае на шкоду гэтага даручэння і праз увесь час сваёй камандыроўкі не зробіць нічога непрыстойнага супроць правіл благароднага і добравыдыванага чалавека, бо ён дабыў ужо гэта паўтарагадовым прыкладным жыццём сваім у г. Вятцы пад асабістым наглядам“ губернатара. Міністр адмовіў.

167. Каварскі Сім. (1808—1839)—польскі рэвалюцыянер, удзельнік паўстання 1830 г.; удачна ўпёк пасля разгрому паўстання з рускай Польшчы, вярнуўся туды ў 1836 г.; вёў актыўную прапаганду, быў злоўлены і па загаду Нікалая І пакараны смерцю ў 1839 г.

167. „Стараннасць усё перамагае“—надпіс у графскім гербе П. А. Клейнміхеля, падараваным Нікалаем І за надзвычайную спраўнасць, якая каштавала працоўнаму народу шмат тысяч жыццяў.

169. Раздзел 15-ы перадрукаваны, як і раздз. 8-ы (гл. стар. 225) з папраўкамі і варыянтамі.

171. У выданні 1858 г. пасля гэтага было: „Калі сын яго быў асуджаны на смерць, бацька прыехаў развітацца з ім. Кажуць, што ён у прысутнасці шпіёнаў і жандараў асыпаў сына лаянкай і папрокамі, жадаючы выказаць сваю непахісную вернападданасць. Бацькаўскае настаўленне ён скопчыў пытаннем: „І чаго ты хацеў?“—Гэта доўга расказаваць,—адказаў глыбока зняважаны сын:—я хацеў, паміж іншым, каб і магчымасці не было такіх генерал-губернатораў, якім вы былі ў Сібіры“.

Пестэль Ів. Бар. (1765—1843)—сын саксонскага выхадца, які быў пры Екацерыне II маскоўскім пошт-дырэктарам, атрымаў ад яго гэтую пасаду ў спадчыну ў 1789 г. Александр І прызначыў яго ў 1806 г. сібірскім генерал-губернатарам. Пестэль адмаўляўся, спасылаўся на хваробы, на нежаданне па прыкладу ўсіх сваіх папярэднікаў трапіць пад крымінальны суд. Цар налягаў, і Пестэль паехаў у Іркуцк; быў прыстрасны да ўлюбёнцаў, самадур, эгаіст. Пасварыўшыся з галоўным начальнікам войск у Сібіры, ён вярнуўся ў 1809 г. у Пецербург; пражываючы тут, аставаўся яшчэ дзесяць год генерал-губернатарам Сібіры. Тамашнія справы даверыў свайму стаўленніку, Іркуцкаму губернатару Трэскіну—страшэннаму хабарніку і мучыцелю насельніцтва, абараняў яго ад усіх скаргаў, абяляў усе злоўжыванні сваім асабістым уплывам у Пецербургу. Цар даваў яму вялікія грашовыя падарункі, маёнкі, прызначыў у 1816 г. членам дзяржаўнага савета, пакінуўшы за ім ранейшы званні і пасады, даручыў яму разглядаць скаргаў на дзеянні сібірскіх уладаў, г. зн. на яго-ж. Мясцовыя ўлады зусім распараліліся; насельніцтва літаральна стагнала ад рабункаў і самавольства. У 1819 г. Пестэль быў зволены з пасады; ён пераехаў у смаленскую вёску, жыў небагата на пенсію. З сынам-дзекабрыстам бачыўся ў чэрвені 1826 г., у крэпасці, незадоўга да прыговору.

Пестэль Пав. Ів. (1793—1826)—адзін з найадукаваных людзей першай чвэрці XIX стагоддзя; таленавіты арганізатар; яго розум і здольнасці захаплялі сучаснікаў, у тым ліку Пушкіна; перакананы рэспубліканец, ён быў заснавальнікам першага тайнага таварыства, з якога ўзнікла змова дзекабрыстаў; быў правадыром Паўднёвага таварыства; аўтар рэвалюцыйнага праекта канстытуцыі („Руская праўда“), якая была складзена ў дэмакратычным духу і з’яўлялася адным з найбуйнейшых помнікаў рускай палітычнай мыслі пачатку XIX стагоддзя. Падрыхтоўваў на 1826 г. дзяржаўны пераварот, з гвалтоўным знішчэннем царскай сям’і. Нечаканая смерць Александра І у лістападзе 1825 г., міжарцтваванне, адначасовае раскрыццё змовы на поўдні і паўстанне 14 снежня ў Пецербургу, разгром дзекабрыстаў і арышт самога Пестэля разбурылі ўсе яго планы. На допытах, пад уплывам балбатлівасці шмат якіх змоўшчыкаў, Пестэль і сам даваў залішне адкрытыя паказанні. Павешаны Нікалаем І 13 ліпеня 1826 г.

172. Сеславін Ал-др Нікіт. (1780—1858), Фігнер Ал.-др Сам. (1787—1813)—смелыя партызаны 1812 г.

180. Унтэр-афіцэр, пры Паўлу І, ён стаяў перад фронтам і рабіў ружэйныя прыёмы, якія астатнія салдаты павінны былі дакладна паўтараць.

180. Кіселёў Пав. Дм. (1788—1872)—ліберальны генерал; пры Александру І быў у апазіцыі Аракчэеву, спрыўў членам тайнага таварыства, галоўным чынам П. І. Пестэлю. Пасля раскрыцця змовы, каб адхіліць ад сябе падазрэнні цара, ахвотна выдаў і Пестэля ўсіх яго таварышоў. Пры Нікалаю І быў адным з значнейшых удзельнікаў урада, вылу-

чаючыся на фоне прыгоннікаў і мракабесаў кіруючага саслоўя параўнальна ўмеранымі палітычнымі поглядамі.

Турго Р.-Ж. (1727—1781)—французскі дзяржаўны дзеяч; перад буржуазнай рэволюцыяй XVIII стагоддзя, у 1744—1776 гг., быў міністрам фінансаў; удала правёў цэлы рад эканамічных рэформ у буржуазным духу, за што арыстакратыя сваімі інтрыгамі вымусіла яго пакінуць пост.

184. Раздзел 16-ты дапоўнены для выд. 1861 г. некаторымі эпізодамі; ёсць дробныя не адзначаныя тут розначытні.

Вітберг Ал-др Лаўр.—аб ім стар. 215.

187. Орлова Анна Ал-еўна (1785—1848)—адзіная дачка Ал-я Гр. Орлова (1737—1808), брата екацерынскага фаварыта, галоўнага памочніка Екацерыны II у захопе прастола і забойцы Петра III, атрымаўшага за гэта незлічоныя багацці; пакаянна-містычным настроем Орловай умела карыстаўся ноўгарадскі архімандрыт Фоцій, які апутаў яе і забраў у манастыры велзарную частку яе спадчыны. Герцэн быў з ёю знаёмы, расказаў аб ёй у нарысе аб кн. Е. Р. Дашковай (VIII, 476—8).

190. Увесь тэкст адсюль да адзнакі на стар. 190 з'яўляецца перапрацоўкай Герцэна для выд. 1861 г. з наступных радкоў у выд. 1858 г.: „Я быў рэлігійным, хоць мая рэлігія і не дунала недзе над зоркамі. Божа мой, як усё пераблытана і дзіўна ў жыцці... У гэтай глушы вяцкай ссылкі, у гэтым брудным асяроддзі чыноўнікаў, у гэтай сумнай далечы, разлучаны з усім мілым... І там такія чудаўныя святыя минуты праводзіў я...“

Экзальтаваныя пісьмы—ад Н. А. Захар'інай, якая была настроена тады рэлігійна-містычна і мела ўплыў на Герцэна ў гэтых адносінах.

190. Пачуццё раскаяння—з поваду рамана Герцэна з П. П. Медзведзевай (гл. у тэксце раздз. 21-ы).

190. Сцэны, пра якія А. І. Герцэн гаворыць у зноскы,—„Ліцыйні“ і „Вільям Пен“ (II, 205 наст.) і „Ліцыйні“ (там-жа, 211 наст.). Першы ўрывак надрукаваны ў томе III „Былога і дум“ (Лондан, 1862, стар. 97 наст.) са зноскай, дзе Герцэн адзначаў, што ў сцэнах „выразна відаць рэшткі рэлігійнага погляду і шлях, якім ён перапрацоўваўся не ў містыцызм, а ў рэволюцыю, у сацыялізм“.

191. Юнак—А. Е. Скварцоў, настаўнік гімназіі ў Вятцы, друг Герцэна ў часе яго вяцкай ссылкі; аб ім шмат у пісьмах Герцэна з Вяткі (I, параўн. іншыя).

191. Тут канчаецца дадатак да тэксту 1858 г. Усё далейшае складалі там уводзіны да асобнага раздзела пад назваю „Перапіска“, дзе былі пісьмы Н. А. Захар'інай і Герцэна за вяцкі перыяд.

192. Раздзел 17-ы перадрукаваны, як і раздз. 8-ы (гл. стар. 225)—з дробнымі напраўкамі.

193. Герцэн паказаў выстаўку наследніку, будучаму Александру II, 18 мая 1837 г.

196. Апрача некалькіх дробных направак, у раздзеле 17-м у выд. 1858 г. адно істотнае розначытанне, якое адносіцца да ўказанага месца. Пасля фразы аб прыяцелях-купцах было: „Уяўляецеся, што некаторыя з тагочасных сяброў яшчэ памятаюць мяне і не ўсё забылі, пра што мы гаварылі цэлыя вечары ў невялікім пакоіку, калі 25—30-градусны мароз страляў на дварэ“. У выд. 1858 г. прозвішча Карнілава было заменена першай літарай.

198. Раздзел 18-ы—заклучны для ч. 2-й „Былога і дум“—поўнаасцю надрукаваны ў выд. 1861 г. У „Турме і ссылцы“ з'явіўся пачатак яго, да адзначанага на стар. 199 месца; астатняе—у „Полярной звезде“, кн. III. У Владзімір Герцэн прыехаў 2 студзеня 1838 г., 19 студзеня прызначаны ў канцэлярыю губернатара.

199. „Тарантас“—нашумеўшая ў 40-х гадах аповесць Вл. Ал-др. Салагуба (1814—1882), якая часткова з'явілася ўпершыню ў „Отечественных записках“ (1840, № 10), і вышла асобн. выд. у 1845 г.; перадрукоўвалася шмат разоў (совецкае выд. М. 1923), у ёй—расказ аб гасцініцы ў Владзіміры, дзе спыніўся таксама і Герцэн, і меню, з якога ўзяты прыведзеныя ў тэксце назвы страў. Аповесць зрабілася вядомай у значнай меры дзякуючы артыкулу В. Г. Белінскага, які скарыстаў аповесць для выступлення супроць рэакцыйнай прапаганды славянафілаў, апіраючыся на тое, быццам Салагуб рысуе іх у „Тарантасе“ адмоўна.

199. Замест усяго астатняга тэксту да канца раздзела, у выд. 1858 г. было наступнае: „Новы адзел жыцця пачаўся для мяне з Владзіміра... адзел чысты, ясны, малады, сур'ёзны пустэльніцкі і прайкнуты каханнем.

Але ён належыць да другой часткі, да той, за якую я баюся ўзяцца, якую апісваць у мяне наўрад ці стане сіл.

Страшныя падзеі, якучае гора, усё ж лягчэй кладуцца на паперу, чым успаміны зусім светлыя, бяспхмарныя. Быццам можна расказаць шчасце.

Не чакайце ад мяне доўгіх апавяданняў пра ўнутранае жыццё таго часу. Ёсць прадметы, пра якія я нікому не гаварыў, ніколі не гаварыў, не таму, што яны—таямніцы, а з прычыны нейкай сарамлівасці сэрца, з прычыны іх надта глыбокай і таемнай сувязі з усім быццём, з прычыны іх пшчотнага валаснога разгалінавання па ўсёй істотце.

Дадайце самі, чаго нестася, здагадайцеся сэрцам, а я буду гаварыць пра знадворны бок, пра абстаноўку, рэдка, рэдка закранаючы намёкам або словам заветныя тайны свае*. Увесь астатні тэкст, апроча апошніх двух абзацаў у канцы раздзелаў, упершыню паявіўся ў „Полярной звезде“ на 1857 г., кн. 3-я, стар. 120 наст. Перад абзацам „Губернатар Курута“ і т. д. былі яшчэ ў „Полярной звезде“ (стар. 120) два абзацы, не ўключаныя Герцэнам у выд. 1861 года: „Ну бывай,—пісаў я Natalie,—бывай, горад, у якім прайшлі амаль тры гады майго жыцця, бывай, Вятка, благаслаўленне выгнанніка на цябе за тваю ветлівасць, за дружбу, якую я быў акружаны. У Владзіміры ўсё жыццё маё будзе прысвечана табе, там буду я ачышчаць душу і здалёк маліцца табе. Так піліграм спывяецца, не даходзячы да Іерусаліма, дзе-небудзь у Эмаусе, просіць даравання за мінулае і падрыхтоўваецца. Гэта будучь мае сорок дзён у пустыні.

Я стрымаў слова: з самага прыезду майго ў Владзімір жыццё склалася інакш, чым у Вятцы. Мая невялікая кватэра каля Залатых варот хутчэй падобна была на келло манаха, чым на бяроло правінцыяльнага ільва. Ды я і не быў ільвом у Владзіміры. Ніякая пошлая забава не цікавіла мяне; рука, што падтрымлівала мяне, служыла мне маральнай апорай, была бліжэй.

Письмы прыходзілі на другі дзень; здавалася, папера яшчэ была цёплая, пульс рукі адчуваўся на ёй; след позірку, накіраванага на радок, здавалася, не паспеў сыйсці...”

199. Курута Ів. Эм. (1780—1853)—владзімірскі губернатар з 1838 г.; адносіўся да Герцэна вельмі прыязна, дапускаў яго таемныя паездкі ў Маскву для пабачэння з Н. А. Захар'інай, садзейнічаў іх шлюбам; разам са сваёй сям'ёй захоўваў сяброўскія адносіны з Герцэнам і пасля яго выезду з Владзіміра. Праз шмат дзесяцігоддзяў сын Куруты апублікаваў прыватную перапіску Герцэна з яго бацькамі; з 1842 г. Курута—сенатар, пераехаў у Пецербург; перапіска з Герцэнам перарвалася.

Расказ Герцэна аб яго артыкуле ў „Вятских губернских ведомостях*—памылковы. Гэтая газета пачала выдавацца пасля яго ад'езду з Вяткі—у 1838 г. Магчыма, што Герцэн хацеў напісаць гэтакі артыкул, або ўсё расказанае адносіцца да нарыса аб Вяцкай губ., які быў напісаны ім, але не дайшоў да нас. Наогул „Губернские ведомости“ пачалі выдавацца ў правінцыі з 1 студзеня 1838 г. Да таго яны выходзілі ў шасці губернях—не ў Вяцкай. Новыя матэрыялы аб службе Герцэна ў Владзіміры—у зб. „Звенья“, вып. VI, М. 1936.

200. Блудаў Дм. Нік. (1785—1864)—дзяржаўны дзеяч пры Нікалау I і Александру II. Паходзіў з небагатай дваранскай сям'і; увайшоў у знаць жаніцьбай. Быў блізка да Карамзіна; знаходзіўся ў слаўным літаратурна-грамадскім ліберальным аб'яднанні „Арзамас“ разам з Жукоўскім, Вяземскім, Пушкіным, дзекабрыстамі М. Орловым, Н. Тургеневым, Нікітам Мураўёвым і інш. Разам з тым рабіў добрую, хоць і павольную адміністрацыйную кар'еру. У 1826 г. Нікалай I даручыў яму скласці афіцыйнае данясенне аб змове дзекабрыстаў, дзе трэба было закідаць гразею рэволюцыйны рух, зганьбаваць яго ўдзельнікаў, давесці, што народ ненавідзіць іх. Блудаў здолеў дагадзіць цару: ашальмаваў і зганьбіў сваіх былых прыхыцеляў, атрымаўшы за гэта ўзнагароду: з параўнальна дробных чыноўнікаў цар прызначыў яго тады-ж таварышам міністра асветы; у 1832—1837 гг. Блудаў—міністр унутр. спраў, потым—міністр юстыцыі, з 1855 г. прэзідэнт Акадэміі навук. Пры Александру II Блудаў прыстасавыўся да новага курсу і падтрымліваў рэформы 60-х гадоў. Пасля смерці Карамзіна ён літаратурна апрацаваў незакончаны аўтарам апошні том „Гісторыі дзяржавы Расійскай“.

202. Небаба Дм. Вас.—вучыўся ў Маскоўскім універсітэце адначасова з Герцэнам. Скончыў жыццё самагубствам у 1841 г.—пасля ад'езду Герцэна з Владзіміра.

ДА ДАДАТКАЎ

203. Прадмова да часткі 1-й надрукавана ў кн. 2-й „Полярной звёзды“ на 1856 г., у выглядзе заўвагі да раздз. 1-га, за подпісам „I-p“ (скарочанне слова „Іскандэр“). „Гэты год“—1855. Пальмерстон Г.-Д. (1784—1865)—англійскі дзяржаўны дзеяч. Банапарт—Напалеон III (1808—1873)—французскі імператар. Барнум Ф. (1810—1891)—амерыканскі цыркавы антрэпрэнёр і шарлатан, які карыстаўся самымі бессаромнымі спосабамі для рэкламы сваіх прадпрыемстваў. Чарнільная работа—нявольная работа ў канцыляры.

Яшчэ раней Герцэн апублікаваў з таго самага поваду, які выклікаў паданую ў тэксце прадмову, наступнае пісьмо да выдаўца „The Morning Advertiser“ (№ ад 30 лістапада 1855 г. пад назваю „Мая ссылка ў Сібір“: „Сэр, каб пакласці канец абвінавачанням, накіраваным вашай газетай супроць мяне ў сувязі з пытаннем аб загаловку маіх мемуараў („My Exile in Siberia“), вы не адмовіцеся, спадзяюся, змясціць наступную заяву:

Па-першае, я асабіста крываў выданнем двух тамоў маіх успамінаў на рускай мове, якія з'явіліся пад заглаўкам „Турма і ссылка“ („Prison and Exile“).

Па-другое, я даў дазвол перакласці іх на англійскую, нямецкую і французскую мовы, і толькі ў гэтым вывёўся мой удзел у выданнях, апублікаваных на ўказаных мовах.

Па-трэцяе, зараз-жа пасля паяўлення англійскага выдання я выказаў пратэст супроць дабаўлення да заглаўка слоў „у Сібіры“. У выніку майго пратэсту пп. Hurst and Blacket змянілі заглавак кнігі і заявілі аб гэтым на старонках вашай газеты. Апрача таго, я надрукаваў свой пратэст у „the Globe“, у чым можна пераканацца, звярнуўшыся да гэтага выдання.

Па-чацвертае, я не меў ніякіх звестак пра кнігу да яе выхаду ў свет і пакуль не паявіліся аб'явы аб ёй. Я катэгарычна гэта заяўляю і не сумняваюся, што пп. Hurst and Blacket, калі трэба будзе, не адмовяцца пацвердзіць гэта.

Астаюся вашым пакорным слугой.

Александр Герцэн*.

203. Ва Уводзінах да першага выдання „Турмы і ссылкі“—расказ Герцэна аб тым, як ён пачаў пісаць свае ўспаміны ў выглядзе нарысу аб адносінах яго і Н. А. з нямецкім паэтам Гервегам і як гэты нарыс разросся ў „Былое і думы“. Яны надрукаваны ў першым асобным выданні „Турмы і ссылкі“ (Лондан, 1854).

204. Гэты ўрывак надрукаваны ў другім выданні „Турмы і ссылкі“ (Лондан, 1858). Трубнер Нік. (1817—1884)—англійскі выдавец, друкаваў і распаўсюджаў лонданскія журналы, кнігі і пракламацыі Герцэна і іншых эмігрантаў. Спіс выпушчаных ім рускіх рэволюцыйных выданняў у зб. „Дзесяцігоддзе вольнай рускай друкарні ў Лондане. 1853—1863“, ч. 2-я—„Бібліяграфічнае апісанне лонданскіх выданняў 1853—1865“, склаў П. Н. Беркаў, выд. Акадэміі навук СССР. М.—Л. 1935 г.

205. Прадмова да англійскага выд. часткі 2-й „Былога і дум“ (Лондан, 1855) перадрукавана па-руску ў 1919 г. (Творы, т. VIII, стар. 586 наст.).

205. Чэліні Бенвенуто (1500—1571)—славуці італьянскі мастак, пераважна гравёр па металу, аўтар вельмі каштоўнай для гісторыі культуры эпохі Адраджэння аўтабіяграфіі (ёсць рускі пераклад, М. 1931).

З М Е С Т

	<i>Стар.</i>
В. І. Ленін—Памяці Герцена	3
Ад рэдакцыі	7

БЫЛОЕ І ДУМЫ

Прысвячэнне	19
Прадмова	—
Былое і думы—Братам на Русі	16

Частка першая

Дзіцячы пакой і універсітэт (1812—1834)

<i>Раздзел I.</i> Мая нянецка і <i>la grande armée</i> .—Пажар Масквы.—Мой бацька ў Напалеона.—Генерал Ілавайскі.—Падарожжа з французскімі палоннымі.—Патрыятызм.—К. Кало.—Агульнае кіраванне маёнткам.—Падзел.—Сенатар	21
<i>Раздзел II.</i> Размова нянечак і гутарка генералаў.—Фальшывае становішча.—Рускія энцыклапедысты.—Нуда.—Дзявочы пакой і пярэдні.—Два немцы.—Вучэнне і чытанне.—Катэхізіс і евангелле	31
<i>Раздзел III.</i> Смерць Александра I і 14 снежня.—Маральнае абуджэнне.—Тэрарыст Бушо.—Корчэўская кузіна.—Н. Огарэў	45
<i>Раздзел IV.</i> Нік і Вараб'ёвы горы	57
<i>Раздзел V.</i> Падрабязнасці хатняга жыцця.—Людзі XVIII стагоддзя ў Расіі.—Дзень у нашым доме. Госці і <i>habitués</i> .—Зоненберг.—Камердынер і інш.	63
<i>Раздзел VI.</i> Крэмл'ёўская экспедыцыя.—Маскоўскі універсітэт.—Хімік.—Мы.—Малаўская гісторыя.—Халера.—Філарэт.—Сунгураўская справа.—В. Пасек.—Генерал Лесоўскі	75
<i>Раздзел VII.</i> Канец курса.—Шылераўскі перыяд.—Маладое юнацтва і артыстычнае жыццё.—Сен.-сіманізм і Н. Палевай	101
<i>Дадатак:</i> А. Палежаеў	111

Частка другая

Турма і ссылка (1834—1838)

<i>Раздзел VIII.</i> Прароцтвы.—Арышт Огарэва.—Пажар.—Маскоўскі ліберал.—М. Ф. Орлоў.—Могілка	117
<i>Раздзел IX.</i> Арышт.—Добрасумленны.—Канцэлярыя прэчысцёнскага частнага дома.—Патрыярхальны суд	123
<i>Раздзел X.</i> Пад каланчой.—Лісабонскі кварталны.—Падпальшчыкі	127
<i>Раздзел XI.</i> Круціцкія казармы.—Жандарскія апавяданні.—Афіцэры	133
<i>Раздзел XII.</i> Следства.—Галіцыя <i>sen</i> .—Галіцыя <i>jun</i> .—Генерал Стаэль.—Святэнцыя.—Сакалоўскі	138
<i>Раздзел XIII.</i> Ссылка.—Гараднічы.—Волга.—Перм	148
<i>Раздзел XIV.</i> Вятка.—Канцэлярыя і сталовая яго прэваскадзіцельства.—К. Я. Тюфяеў	158

<i>Раздзел XV.</i> Чыноўнікі.—Сібірскія генерал-губернатары.—Драпежны паліцмейстар.—Лагодны суддзя.—Смажаны іспраўнік.—Роўнаапостальны татарын.—Хлопчык жаночага полу.—Бульбяны тэрор і інш.	169
<i>Раздзел XVI.</i> Александр Лаўрэнцьевіч Вітберг.	184
<i>Раздзел XVII.</i> Наследнік у Вятцы.—Падзенне Тюфяева.—Перавод у Владзімір.—Іспраўнік на следстве.	192
<i>Раздзел XVIII.</i> Пачатак владзімірскага жыцця.	198

Дадаткі

I. Адаўтара: Да першай часткі „Былога і дум“.	203
II. Адаўтара: Да першага выдання „Турмы і ссылкі“.	—
III. Да другога выдання „Турмы і ссылкі“.	204
IV. Прадмова да англійскага выдання другой часткі „Былога і дум“.	205

Каментарыі

Біяграфічная даведка.	206
Да прадмоў.	208
Да першай часткі.	210
Да другой часткі.	224
Да дадаткаў.	234

НА БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ

А. И. Герцен. Былое и думы.

Государственное издательство при СНК БССР. Минск. 1940 г.

Рэдактар перакладу *Казачонак*

Літпраўка *Шынклер*

Тэхрэдактар *І. Мілешка*

Карэктар *Нейфах*

Адк. кар. друк. *Л. Кучынская*

Здана ў друкарню 9/VI 1938 г.

Падпісана да друку 24/III 1940 г.

Аб'ём 14^{3/4} друк. арк. Пап. 70×108^{1/2}. Тыраж 5000 экз. Заказ № 5965.

Галоўліт БССР № Ф 2667.

Друкарня „Палесдрук“. Гомель, Совецкая, 1.

Памылкі друку

Стар.	Радок	Надрукавана	Трэба чытаць
64	22 зверху	бібліі	бібліі
83	1 "	як	які
88	2 знізу	памяц	памяці
136	5 "	між, іншым	між іншым
160	17 "	вый.	вий-
198	1 зверху	сан--	саі
201	1 "	„ѣ“	„ѣ“ (яць)
219	5 "	дукацыю	адукацыю
221	12 знізу	універсітэцк	універсітэцкі

ЦЕНА 6 руб.

3187 2

9(47)=91.72

Г 411